

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

На правах рукопису

УДК 37 : 008 : 321.011.5 : 373.5

Назаренко Галина Анатоліївна

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ
УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Науковий консультант
Бех Іван Дмитрович,
доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
НАПН України, директор
Інституту проблем виховання
НАПН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ І. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	24
1.1. Філософсько-політологічні, соціокультурні та психолого- педагогічні детермінанти культури демократизму особистості	24
1.2. Сутність та структурні компоненти культури демократизму учнів старших класів	62
1.3. Соціально-психологічні основи виховання культури демократизму старшокласників	90
1.4. Виховання культури демократизму учнів старших класів як проблема педагогічної науки	106
Висновки до першого розділу	124
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ	129
2.1. Потенціал суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін для виховання базових основ культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу	129
2.2. Контент-аналіз варіативної складової навчального плану щодо виховання культури демократизму учнів старших класів	145
2.3. Вітчизняний і зарубіжний досвід виховання культури демократизму учнів старших класів у позаурочній діяльності	159
Висновки до другого розділу	179

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	183
3.1 Мета, завдання та основні ідеї концепції виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів	183
3.2 Аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та суб'єктно-діяльнісний підходи до виховання культури демократизму старшокласників	189
3.3 Обґрунтування технології виховання культури демократизму учнів старших класів	222
3.4 Критерії, показники та рівні культури демократизму старшокласників	233
Висновки до третього розділу	245
РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ	249
4.1. Хід і результати констатувального етапу експерименту	251
4.2. Послідовність виховної взаємодії на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи	278
4.3. Реалізація організаційно-педагогічних умов виховання культури демократизму старшокласників	303
4.3.1. Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.....	303
4.3.2. Оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників	318
4.3.3. Розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу	334
4.3.4. Педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури	

демократизму учнів	349
4.3.5. Формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, представниками органів влади та місцевого самоврядування	360
Висновки до четвертого розділу	375
РОЗДІЛ 5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	378
5.1. Аналіз результатів формувального етапу дослідно- експериментальної роботи	378
5.2. Прогностичні вектори діяльності загальноосвітніх навчальних закладів щодо виховання культури демократизму учнів старших класів	390
Висновки до п'ятого розділу	402
ВИСНОВКИ	404
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	412
ДОДАТКИ	481

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ І СКОРОЧЕННЯ

ГАШ – громадсько активна школа

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад

ЗОШ – загальноосвітня школа

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

МОН України – Міністерство освіти і науки України

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

НВК – навчально-виховний комплекс

ОІППО – обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОІПОПП – обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників

ВСТУП

Актуальність теми. У Конституції України проголошено фундаментальний принцип демократичної держави: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”. Відповідно до цього положення, демократизація суспільно-політичного життя країни нині спрямовується на реалізацію суверенного права українського народу вирішувати найважливіші державні питання, контролювати діяльність влади, впливати на зміст і способи її функціонування.

Демократичні зміни в Україні розпочалися на тлі несформованості багатьох передумов переходу до демократії в економіці, соціальній сфері, культурі, політиці. Утім, Помаранчева революція (2004р.), Революція Гідності (2013р.), соціокультурні та політичні реалії останніх років здійснили суттєвий вплив на свідомість українського народу, детермінували процеси упровадження народовладних ознак у суспільний устрій, посилили активність громадянського суспільства. Це, своєю чергою, актуалізує необхідність розвитку культури демократизму свідомих і компетентних громадян, здатних реалізувати задекларовані в Конституції України владні повноваження, налаштованих на конструктивну паритетну взаємодію з органами державної влади для встановлення демократичних відносин у всіх сферах життєдіяльності, подолання авторитарної спадщини, за якої держава домінувала над громадянським суспільством, нехтувалися права і свободи людини-громадянина. Надто важливою проблема становлення й розвитку культури демократизму як культури визнання й реалізації народовладдя постає в контексті виховання учнів старших класів, які незабаром увійдуть у самостійне доросле життя. Для вирішення різноманітних особистих і суспільних питань молодь має бути готовою до взаємодії як з інститутами громадянського суспільства, так і з органами влади та місцевого самоврядування.

Пошук шляхів розв’язання цієї актуальної проблеми вимагає переосмислення цілей, змісту, концептуальних підходів та технологій освітньої

діяльності сучасного загальноосвітнього закладу. Підґрунтям для вирішення таких завдань є Закони України “Про освіту” [210], “Про загальну середню освіту” [201], “Про об’єднання громадян” [209], “Про соціальний діалог в Україні” [212], “Про місцеве самоврядування” [207], “Про молодіжні та дитячі громадські організації” [208], Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [441], Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності [267], Концепція громадянської освіти в Україні [269] тощо. Ці документи унормовують окремі аспекти виховання старшокласника як активної, самостійної й відповідальної особистості, яка визнає і реалізує цінності демократії, здатна до самопізнання, самореалізації та самовдосконалення в умовах розвитку демократичного устрою нашої держави, готова до взаємодії з різними соціальними інститутами для вирішення нагальних проблем суспільного життя.

З часів здобуття Україною незалежності вітчизняна педагогічна наука прагне осмислити досвід суспільного виховання у ракурсі нових методологічних позицій демократизації та гуманізації освітньої взаємодії, яка останнім десятиліттям ґрунтується на філософії людиноцентризму. Увага вчених зосереджена на вивченні людини в усіх її сутнісних аспектах, виявленні внутрішніх, глибинних основ її буття, дослідженні особистісних цінностей та способів і можливостей їх реалізації. В українській науковій думці означені ідеї розроблені у працях Р. Арцишевського [19], А. Бойко [56], Г. Дмитренко [110], Г. Костроміної [222], В. Кременя [288-299], О. Левченко [319], А. Машталера [355], В. Химинець [627] та інших вчених.

Своєю чергою, філософія людиноцентризму актуалізує необхідність посилення народовладних ознак демократизації суспільно-політичного життя. Загальнофілософське вивчення різних аспектів народовладдя у процесі державотворення здійснено в наукових доробках зарубіжних мислителів (С. Алдефер [687], Д. Аптер [16], Е. Арбластер [17], Ж. Бодуен [55], Е. Бреслін [692], Г. Гроцій [136], Т. Гоббс [113], Р. Даль [149-151], Р. Дарендорф [155], Дж. Лівті [699], Дж. Локк [327], А. Лейпхарт [698], Р. Мертон [359], Дж. Мілль

[703], Р. Патман [407], М. Рокар [519], Ж. - Ж. Руссо [526; 706], Д. Сімонтон [707]) та сучасних вітчизняних дослідників А. Гапотія [107], В. Гапотія [108], А. Грабильнікова [122], Ю. Лемішка [322], О. Мурашина [377], О. Скібіної [549; 550], Р. Чернеги [641], Л. Шипілова [661] та інших. У працях учених розглядаються пріоритетні функції, види і форми прямої демократії, а також конкретизується зміст основних суверенних прав народу. Означені наукові знання стали основою для удосконалення сучасної громадянської освіти та виховання учнівської молоді як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті.

З філософсько-політологічного погляду, вченими обстоюється потреба налагодження партнерської взаємодії громадянського суспільства, держави і громадянина (М. Гурицька [140; 141], В. Давиденко [145; 146], С. Жданенко [191; 192], Т. Кадлубович [238], А. Клячин [253] та інші) та проблеми політичної довіри (Т. Алексєєва [3], С. Білошицький [50], П. Бурдьє [68], М. Горлач [121], Н. Луманн [700], А. Міщенко [365], С. Погорєлий [485], А. Фетісов [609], Ф. Фукуяма [619], М. Хетерінгтон [696]).

Загальнотеоретичні психолого-педагогічні й соціокультурні засади становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування і діяльності розглядаються в дослідженнях останнього десятиліття у контексті різних аспектів суб'єкт-суб'єктної взаємодії (І. Бех [37-44], О. Бурим [69], І. Волошанська [94], О. Кондрицька [264], О. Максимова [342], О. Поліщук [493], Ю. Поліщук [494], О. Севаст'янова [541]), особистісного самоствердження і виховання ціннісної сфери учнівської молоді (О. Безкоровайна [28; 29], Л. Середюк [540], Н. Ситнікова [544] та інші), формування в учнівської молоді готовності до вибору професії (А. Назарчук [435]), виховання гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю (В. Лопатинська [331]), формування духовних цінностей у процесі вивчення природничих дисциплін (Л. Шумра [665]), політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста (Ю. Загородній [198]), соціалізації підлітків у діяльності молодіжних організацій (О. Панагушина [462]), формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у позанавчальній

діяльності (Н. Грищенко [127]).

Феномен культури особистості досліджений ученими в галузі філософії (М. Бахтін [27], М. Бердяєв [35], В. Біблер [47], С. Гатальська [109], Е. Ільєнков [236], М. Каган [237], О. Лосєв [332], П. Флоренський [619], С. Кримський [300] та інші), культурології (Ю. Богуцький [53], М. Закович [305], О. Шевнюк [657], М. Яцино [683] та інші), психології (Л. Виготський [83], Т. Кузнєцова [303], Д. Леонт'єв [324], Г. Цукерман [636] та інші), соціології (Г. Авер'янова [1], В. Андрущенко [13; 14], М. Савостьянова [530], І. Танчин [383], Є. Сірій [547], М. Юрій [671-673] та інші), педагогіки (Н. Дерев'янка [164], І. Зязюн [223], Н. Миропольська [362], В. Тернопільська [593; 594] та інші).

Окремі педагогічні аспекти виховання особистості демократичного суспільства висвітлені у наукових доробках з питань демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу (В. Андрущенко [12], О. Вишневський [87], Г. Єльнікова [185] та інші); методики громадянського виховання учнів (М. Бабкіна [23], І. Іванюк [235], І. Сахневич [521] та інші); реалізації демократичних засад громадянського виховання, що сприяють гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів (П. Вербицька [81; 82], І. Кучинська [310], О. Міщєня [366], А. Сигова [542], І. Сопівник [556], К. Чорна [43; 642; 643] та інші).

Певний потенціал для визначення специфіки виховання культури демократизму зростаючої особистості коріниться у наукових працях з питань застосування в освітній діяльності:

- аксіологічного підходу (І. Білецька [48], Г. Бондаренко [60], Н. Бондаренко [61], Б. Бордюк [62], А. Вірковський [89], Л. Корінна [273], В. Лопатинська [331], М. Ратко [508], А. Сембрат [537], В. Сергєєва [538], Т. Фурсенко [621], В. Шахрай [652] та інші);

- компетентнісного підходу (І. Зимня [216], І. Єрмаков [261], О. Локшина [328], О. Овчарук [452] та інші);

- особистісно орієнтованого підходу І. Бех [37-44], О. Бондаревська [59], Г. Селевко [536], І. Якиманська [676; 677] та інші);

- суб'єктно-діяльнісного підходу (Б. Ананьєв [10; 11], К. Абульханова-Славська [5-7], А. Брушлинський [66], Г. Костюк [283; 284], О. Леонтьєв [323], С. Рубінштейн [521], Д. Узнадзе [600; 601], В. Татенко [584-588] та інші);

- технологічного підходу (С. Гончаренко [119], Н. Бордовська [554], М. Кларін [249], В. Монахов [371], Г. Селевко [536], С. Сисоєва [543] та інші).

Однак аналіз наукових праць засвідчив, що, *по-перше*, проблема виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, незважаючи на свою гостроту, досі не набула цілісного наукового осмислення та не стала надбанням педагогічної практики. *По-друге*, процес становлення культури демократизму зростаючої особистості віддзеркалює всі труднощі й суперечності перехідного періоду. Для сучасної ситуації в Україні характерне значне зростання числа прихильників філософсько-політичних ідей про те, що держава не повинна втручатись у громадські, суспільні справи; органи державної влади мусять слугувати громадянам, а не навпаки; між державою та громадянським суспільством замість антагонізму мають установитись паритетні відносини солідарності і співробітництва, демократична взаємодія в усіх сферах життєдіяльності. При цьому демократичні норми суспільно-політичного життя лише починають активно упроваджуватись. Об'єктивним є той факт, що громадяни України ще тільки виборюють право реального впливу на державні структури та представницькі органи влади шляхом участі у процесі прийняття політичних рішень, застосування механізмів контролю за діяльністю владних інституцій. Така ситуація особливо впливає на свідомість української молоді (зокрема – учнів старших класів), яка формується в умовах соціальної, економічної і духовної нестабільності, трансформування засадничих принципів українського суспільства [399; 562; 571]. Це зумовлює необхідність теоретичного осмислення проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів та вирішення її на практичному рівні.

Отже, констатуємо існування низки суперечностей, а саме між:

- суспільною значущістю виховання культури демократизму особистості й низькою теоретичною і практичною розробленістю цієї проблеми;

- об'єктивними процесами становлення демократії в Україні й недостатнім рівнем демократизації діяльності загальноосвітніх навчальних закладів;
- необхідністю проведення системної роботи щодо виховання культури демократизму учнів старших класів і нинішньою освітньою практикою, яка неповною мірою забезпечує цей процес;
- усвідомленням педагогічними працівниками актуальності й значущості проблеми виховання культури демократизму зростаючої особистості та їх недостатньою готовністю до ефективного вирішення цього завдання.

Наявність означених суперечностей ускладнює, а іноді й унеможливорює процес становлення культури демократизму учнів старших класів, що ставить під загрозу розв'язання ними у дорослому житті завдань розвитку демократії в нашій країні.

Зазначене вище підтверджує актуальність проблеми та вибору теми дисертації ***“Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів”***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складником науково-дослідної теми лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України “Патріотичне та морально-етичне виховання підростаючого покоління”, номер державної реєстрації 0102U000390. Тема дисертаційної роботи затверджена на засіданні Вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України (від 24 листопада 2011 року, протокол № 10) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (від 20 грудня 2011 року, протокол № 10).

Мета дослідження – на основі міждисциплінарного теоретичного аналізу наукових джерел та педагогічної практики здійснити цілісне обґрунтування проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, розробити й апробувати концепцію та технологію досліджуваного процесу.

Об'єкт дослідження – виховання культури демократизму старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу.

Предмет дослідження – концепція та технологія виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Концепція дослідження. Пріоритетною ідеєю є положення про те, що старшокласники вже під час навчання мають не лише бути активними, самостійними й відповідальними громадянами, а й опановувати способи демократичної взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування, що надалі забезпечить їх успішну самореалізацію за умов демократичних перетворень в Україні.

Визначаючи сутність культури демократизму учня старших класів як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті, слід брати до уваги характерні особливості цього вікового періоду, а також факт неповної правосуб'єктності неповнолітньої особи. З огляду на це, у дисертації демократична взаємодія суб'єктів суспільних відносин розглядається, переважно, у межах місцевої громади та загальноосвітнього навчального закладу.

Концепція дослідження обґрунтовується на методологічному, теоретичному і практичному (організаційно-методичному) рівнях.

Методологічний рівень представлений фундаментальними науковими підходами до вивчення проблеми: *аксіологічним*, відповідно до якого визначено, що культура демократизму основана на системі цінностей демократії як народовладдя, що постають мотиватором діяльності та поведінки учнівської молоді як суб'єктів демократичної взаємодії, а також є підґрунтям для самовизначення, самореалізації та саморозвитку особистості в демократичному середовищі; *компетентнісним*, який передбачає формування ціннісно-сміслової (світоглядної), інформаційної, соціально-економічної, громадської, політико-правової, полікультурної та особистісної компетентностей учнів старших класів як комплексу знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень та набутого досвіду, що у сукупності забезпечать успішну діяльність старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії в соціальній, економічній, політичній та культурній

сферах суспільного життя; *особистісно орієнтованим*, що вимагає забезпечення індивідуалізації виховних впливів, гуманізації міжособистісних відносин та демократизації взаємодії суб'єктів виховного процесу на основі поваги до гідності дитини, утвердження самоцінності особистості старшокласника, оптимістичної віри педагога у спроможність учнівської молоді реалізувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя, здатність особистості до свідомого й відповідального вибору у різноманітних життєвих ситуаціях; *суб'єктно-діяльним*, що передбачає сприяння усвідомленню учнями мети і мотивів власної діяльності у демократичному середовищі, розвиток уміння планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку дій і вчинків, набуваючи при цьому досвіду демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

Міждисциплінарний погляд на проблему полягає у визначенні сутності культури демократизму особистості на основі системного взаємодоповнювального дотримання решти підходів, що дає можливість представити *виховання культури демократизму учнів старших класів* як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві і взаєморозумінні та сприяє інтеріоризації старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленню ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, формуванню якостей, здатностей і звичок, необхідних для ефективної діяльності і взаємодії у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя.

Теоретичний рівень дав змогу на підґрунті філософії людиноцентризму, теорії демократії як народовладдя та ідей особистісно орієнтованої освіти визначити зміст базових понять, які покладені в основу розуміння сутності культури демократизму старшокласника як зростаючої особистості-суб'єкта, розробити концепцію виховання культури демократизму учнів старших класів

загальноосвітніх навчальних закладів і технологію, упровадження якої забезпечує реалізацію концепції.

Практичний (організаційно-методичний) рівень передбачав розроблення методичного забезпечення для впровадження технології, спрямованої на реалізацію розробленої концепції виховання культури демократизму учнів старших класів у навчально-виховному процесі та позаурочній діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

Загальна **гіпотеза дослідження** полягає в тому, що виховання культури демократизму учнів старших класів стане більш результативним, якщо в освітній діяльності загальноосвітнього навчального закладу реалізувати концепцію та запровадити технологію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Означену технологію ми розглядаємо як *систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.*

Частковими гіпотезами передбачено, що виховання культури демократизму старшокласників набуватиме ефективності за умов:

- оптимізації навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників;
- розвитку демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу;
- педагогічно доцільного використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму учнів;
- формування у старшокласників умінь демократичної взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування;
- підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Відповідно до мети та гіпотези сформульовано **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз соціокультурних, філософсько-політологічних та психолого-педагогічних детермінант культури демократизму особистості.
2. Розкрити сутність та визначити структурні компоненти культури демократизму учня старших класів.
3. Виявити потенціал сучасної педагогічної практики для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу.
4. Розробити концепцію і технологію виховання культури демократизму учнів старших класів.
5. Обґрунтувати критерії, показники, спрогнозувати та схарактеризувати рівні культури демократизму старшокласників.
6. Апробувати організаційно-педагогічні умови виховання культури демократизму старшокласників, які оптимізують реалізацію розроблених концепції та технології.
7. На основі узагальнення результатів дослідження окреслити прогностичні вектори діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму старшокласників.

Методологічну основу дослідження становлять аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та суб'єктно-діяльнісний підходи, а також принципи культуровідповідності, гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії, рівних прав суб'єктів освітньої діяльності, суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії, посилення діяльнісного складника освітнього процесу, урахування впливу процесу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу; технологізації виховної взаємодії; міждисциплінарний підхід до визначення сутності культури демократизму учня старших класів.

Теоретичною основою дослідження є наукові теорії і положення: філософії культури (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, С. Гатальська, Е. Ільєнков, М. Каган, О. Лосєв, П. Флоренський, С. Кримський та інші), культурології

(Ю. Богуцький, М. Закович, О. Шевнюк та інші), психології культури (Л. Виготський, Т. Кузнєцова, Д. Леонтьєв, Г. Цукерман та інші), соціології культури (Г. Авер'янова, М. Савостьянова, О. Семашко, Є. Сірий та інші), філософії людиноцентризму (Р. Арцишевський, А. Бойко, Г. Дмитренко, Г. Костроміна, В. Кремень, А. Машталер), філософії політики (Д. Аптер, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Р. Даль, Дж. Локк, Р. Мертон), концепції демократії як народовладдя (Е. Арбластер, Ж.-Ж. Руссо, В. Гапотій, Ю. Лемішко, Л. Шипілов), партнерської взаємодії держави, громадянського суспільства та громадянина (С. Білошицький, П. Бурдє, М. Гурицька, В. Давиденко, С. Жданенко, А. Міщенко, Ф. Фукуяма), демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу (В. Бех, О. Вишневський, Г. Єльнікова), розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії (І. Бех, О. Бондаревська, Р. Павелків, В. Поліщук, М. Савчин, І. Якиманська), самореалізації і самоствердження особистості як активного суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, О. Безкоровайна, А. Брушлинський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Татенко), суб'єкт-суб'єктної взаємодії (І. Волошанська, І. Іванюк, О. Максимова, О. Севастьянова, В. Тернопільська), громадянського виховання (П. Вербицька, І. Кучинська, О. Міщеня, І. Сахневич, К. Чорна), технологізації виховної взаємодії (С. Гончаренко, Н. Бордовська, М. Кларін, В. Монахов, Г. Селевко), використання інформаційних технологій у навчанні та вихованні особистості (І. Роберт, М. Жалдак, Ю. Машбіц, В. Осадчий).

Основні положення дисертації ґрунтуються на широкій законодавчій і правовій базі, зокрема принципах та нормах Декларації прав людини, Конституції України, Законів України та інших нормативних документів з питань демократизації освітньої діяльності.

На різних етапах наукового пошуку застосовано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні* – аналіз філософської, політологічної, психологічної, соціологічної, педагогічної літератури, порівняння, класифікація для визначення категоріального апарату; порівняльно-історичний метод для вивчення генези

демократії як народовладдя, становлення демократичних засад освітньої діяльності та суб'єкт-суб'єктної взаємодії; контент-аналіз нормативно-правових документів (для уточнення сутності демократизації діяльності загальноосвітніх навчальних закладів) та чинних навчальних програм і підручників (для визначення аспектів суспільствознавчої освіти, які потребують удосконалення); систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних для розроблення концепції і технології виховання культури демократизму старшокласників; теоретичне моделювання для розроблення концептуальної моделі технології виховання культури демократизму учнів старших класів;

- *емпіричні* – психолого-педагогічна діагностика (анкетування, тестування, самооцінювання, творчі завдання, експертні оцінки); педагогічне спостереження за проявами культури демократизму у поведінці та діяльності старшокласників; аналіз педагогічної практики для визначення її потенційних можливостей у контексті дослідження; педагогічний експеримент для перевірки ефективності розробленої концепції виховання культури демократизму учнів старших класів та відповідної технології;

- *статистичні*: методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу одержаних результатів, визначення результативності експериментальної роботи з апробації концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у цілісному науковому обґрунтуванні концепції та технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, а саме:

уперше розкрито сутність поняття “культура демократизму учня старших класів” (інтегральне особистісне утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної

взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя); визначено його *компоненти* (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний), обґрунтовано *критерії* (знання демократичних основ суспільного життя, демократична спрямованість, активність самореалізації у демократичній взаємодії) та відповідні *показники*, а також схарактеризовано *рівні* культури демократизму учнів старших класів: ініціативно-рефлексивний (високий), активно-рефлексивний (достатній), активно-репродуктивний (середній), пасивно-репродуктивний (низький); розроблено *концепцію* (що охоплює теоретико-методологічний, змістово-функціональний, процесуально-організаційний, підсумково-аналітичний складники) та відповідну *технологію* виховання культури демократизму учнів старших класів; визначено й апробовано *організаційно-педагогічні умови* формування означеного утворення (оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників; розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу; педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у вихованні культури демократизму учнів; формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів);

уточнено систему термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя, на яких оснований культура демократизму старшокласника; ознаки, принципи та процедурні елементи демократичної взаємодії; зміст демократизації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу; зміст і форми підвищення професійної компетентності педагогічних працівників у контексті досліджуваної проблеми;

подальшого розвитку дістали зміст і форми громадянського виховання учнівської молоді; методи фасилітації становлення старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії учасників освітнього процесу; способи використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні учнів старших класів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в *упровадженні у практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів технології виховання культури демократизму учнів старших класів, методики діагностування рівня культури демократизму старшокласників, навчальної програми факультативного курсу “Вчимося демократії” для учнів 10-11 класів, алгоритму демократичної взаємодії учнівської молоді з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, сайту для старшокласників “Вчимося демократії разом!” як координаційного центру інформаційно-комунікаційного простору, спрямованого на виховання культури демократизму учнів старших класів; підготовці методичного посібника для системи післядипломної педагогічної освіти “Виховуємо культуру демократизму особистості”, Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів, методичних посібників за результатами дослідно-експериментальної роботи “Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проектів”, “Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників” та “Виховання культури демократизму старшокласників засобами факультативного курсу “Вчимося демократії”.*

Результати дослідження можуть бути використані викладачами вищих педагогічних навчальних закладів під час викладання курсу “Теорія і методика виховання”, для розроблення спецкурсів з теорії демократизації відносин та діяльності учасників освітнього процесу. Здобуті емпіричні дані та теоретичні висновки слугуватимуть підґрунтям для методичних рекомендацій керівникам і педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів щодо підвищення ефективності упровадження в навчально-виховний процес цінностей демократії як народовладдя, розвитку демократичної взаємодії самоврядних

органів освітньої установи, налагодження співпраці у місцевій громаді. Результати здійсненого наукового пошуку будуть корисними представникам системи післядипломної освіти педагогічних працівників для навчання директорів загальноосвітніх навчальних закладів, заступників директорів з навчально-виховної та виховної роботи, учителів, класних керівників, педагогів-організаторів, соціальних педагогів, шкільних психологів.

Результати дослідження **упроваджено** в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів *Черкаської області*: 1. Смілянський НВК “ЗОШ I–III ступенів № 3 – колегіум” Смілянської міської ради Черкаської області (довідка № 207 від 07.10.2015); 2. Шполянський НВК “ЗОШ I–III ступенів №2 – ліцей” Шполянської районної ради Черкаської області (довідка № 193 від 02.10.2015); 3. Тальнівська ЗОШ I–III ступенів № 2 Тальнівської районної ради Черкаської області (довідка № 258 від 02.10.2015); 4. Соколівоцька ЗОШ I–III ступенів Тальнівської районної ради Черкаської області (довідка № 158 від 06.10.2015); 5. Монастирищенський навчально-виховний комплекс “Ліцей – загальноосвітня школа I–III ступенів “Ерудит”” Монастирищенської районної ради Черкаської області (довідка № 194 від 07.10.2015); 6. Москаленківський НВК “Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів” Чорнобаївської районної ради (довідка № 140 від 06.10.2015); 7. Золотоношківська ЗОШ I–III ступенів Драбівської районної ради (довідка № 189 від 02.10.2015); 8. Шевченківська спеціалізована загальноосвітня школа-інтернат з поглибленим вивченням предметів гуманітарно-естетичного профілю Черкаської обласної ради (довідка № 209 від 06.10.2015); *Донецької області*: 9. Макіївська гімназія Макіївської міської ради Донецької області (наказ МОН України від 07.06.2013 № 717); 10. Єнакієвський навчально-виховний комплекс № 2 Єнакієвської міської ради Донецької області (наказ МОН України від 17.06.2013 № 782); 11. Новоазовська загальноосвітня школа I–III ступенів Новоазовської районної ради Донецької області (наказ МОН України від 17.06.2013 № 781); 12. Гродівська ЗОШ I–III ступенів Красноармійської районної ради (довідка № 48 від 06.10.2015); 13. НВК “Загальноосвітня школа I–III

ступенів – дошкільний навчальний заклад” Костянтинівської міської ради (довідка № 522 від 05.10.2015); 14. Новоолександрівський НВК “Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад” Олександрівської районної ради (довідка № 190 від 06.10.2015); *Дніпропетровської області*: 15. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 11” Дніпропетровської міської ради (довідка № 405 від 05.10.2015); 16. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 46” Дніпропетровської міської ради (довідка № 173 від 01.10.2015); 17. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 65” Дніпропетровської міської ради (довідка № 373 від 01.10.2015); *Рівненської області*: 18. Комунальний заклад “Школа-інтернат ІІ–ІІІ ступенів “Рівненський обласний ліцей”” Рівненської обласної ради (довідка № 197 від 06.10.2015); 19. Корецький НВК “Школа І–ІІ ступенів – ліцей” Корецької районної ради (довідка № 203 від 07.10.2015), а також на курсах підвищення кваліфікації та в системі методичної роботи у міжкурсовий період Черкаського ОППОПІ (довідка № 173/01-16 від 06.05.2015), Донецького ОППО (довідка № 286/01 від 14.05.2015), Рівненського ОППО (довідка № 01-16/694 від 18.05.2015), Дніпропетровського ОППО (довідка № 433 від 18.05.2015).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні результати дослідження оприлюднено автором на наукових, науково-практичних конференціях, форумах різних рівнів, як-от: *міжнародні* – “Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій” (Суми, 2012), “Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти” (Біла Церква, 2012), “Особистість в єдиному освітньому просторі” (Запоріжжя, 2012), Міжнародний фестиваль педагогічних інновацій (Черкаси, 2012, 2013, 2015), “Психология труда и профессиональное развитие педагога: актуальное состояние, проблемы и перспективы” (Росія, Бірськ, 2012), “Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи” (Росія, Краснодар, 2013), “Актуальні питання сучасної педагогіки” (Острог, 2013), “Воспитание подрастающего поколения в современных социокультурных условиях: проблемы и перспективы развития” (Росія, Москва, 2013), “Высшее

образование XXI века” (Росія, Санкт-Петербург, 2013), “Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии” (Росія, Новосибірськ, 2014), конгрес “Science of Future” (Республіка Чехія, Прага, 2014), “Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи” (Запоріжжя, 2015), “Педагогічна майстерність: методологія, теорія, технології” (Черкаси, 2015), “Європейська наука XXI століття” (Польща, 2015), “Науковий прогрес на перетині тисячоліть” (Чехія, Прага, 2015), “Тенденції сучасної науки” (Англія, Шефелд, 2015), “Найновіші досягнення європейської науки” (Болгарія, Софія, 2015); *всеукраїнські* – “Сучасне навчальне обладнання: інновації, технології, досвід” (Суми, 2010), “Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал” (Київ, 2010, 2011, 2015), “Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України” (Хмельницький, 2013), “Інноваційна діяльність педагога в умовах реформування шкільної освіти” (Київ, 2015).

Положення і результати **кандидатської дисертації** “Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності” (13.00.07 – теорія і методика виховання, Інститут проблем виховання НАПН України, 2007 р.) у тексті докторської дисертації не використовуються.

Особистий внесок здобувача. У методичному посібнику для системи післядипломної педагогічної освіти “Виховуємо культуру демократизму особистості”, підготовленому до друку колективом авторів, дисертантом розроблено теоретичні засади та програмне забезпечення підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання у старшокласників культури демократизму. У методичних посібниках за результатами дослідно-експериментальної роботи “Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проектів” (у співавторстві з Т. Карло та О. Золотоверхою) та “Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників” (у співавторстві з Л. Боїн та В. Каракашом) дисертантом розроблено теоретичні основи дослідно-експериментальної роботи, підготовлено програму та наукові

звіти за кожний етап експерименту.

Публікації. Основні положення і результати дисертації відображено у 55 публікаціях (з яких 52 одноосібні), а саме: 1 монографія (одноосібна), 5 методичних посібників (з них 2 одноосібні), 20 статей у наукових фахових виданнях України та 5 у зарубіжних періодичних наукових виданнях, 3 статті в інших виданнях, 21 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (707 джерел, у тому числі 21 – іноземною мовою), 33 додатки на 117 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 597 сторінок, обсяг основного тексту становить 404 сторінки. Робота містить 16 таблиць та 9 рисунків (з них 2 рисунки та 5 таблиць на повну сторінку).

РОЗДІЛ 1.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Філософсько-політологічні, соціокультурні та психолого-педагогічні детермінанти культури демократизму особистості

Упровадження демократичних цінностей і принципів у суспільно-політичне життя України актуалізує необхідність підвищення ролі людини-громадянина в соціальному, політичному, економічному і культурному житті країни, детермінує процеси становлення культури демократизму кожної особистості, здатної до свідомої й ефективної реалізації функцій суб'єкта демократичної взаємодії.

Ми дотримуємось позиції, що сучасна педагогічна теорія і практика не можуть вирішувати завдання виховання зростаючої особистості у відповідності до вимог сьогодення без урахування досягнень інших наук. Вважаємо, що визначення сутнісних ознак культури демократизму особистості старшокласника та виокремлення методологічних засад і педагогічних умов виховання досліджуваного нами феномену можливе лише шляхом інтеграції філософських, політологічних, соціологічних, педагогічних та психологічних знань. З огляду на зазначене, спочатку зупинимось на висвітленні філософсько-політологічних, соціокультурних та психолого-педагогічних чинників, що детермінують становлення і розвиток культури демократизму як усього українського суспільства, так і кожного громадянина.

Передусім, наголосимо, що у процесі входження України в європейське співтовариство посилюється *глобалізація* та *інформатизація* суспільного життя, що не лише полегшує суспільну комунікацію, обмін прогресивними ідеями та цінностями, а й залучає українське суспільство до осмислення глобальних

проблем людства, від вирішення яких залежить соціальний прогрес і збереження цивілізації [564, С.42]. Створюючи загрозу нормальному розвитку і навіть самому існуванню всіх країн світу, глобальні проблеми сучасності (екологічні, енергетичні, проблеми війни і миру, ядерної безпеки, боротьби із злочинністю тощо) вимагають спільних зусиль усіх народів. Це зумовлює зміну парадигми суспільно-політичного життя: відхід усіх прогресивних країн світу від конфліктної, конфронтаційної орієнтації, перехід до глобального конструктивного співробітництва щодо пошуку найефективніших способів розв'язання означених проблем на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей [613, С.156]. У цьому контексті відбувається *гуманітаризація* наукових знань, що забезпечує розвиток особистості в контексті загальнолюдської культури, *гуманізація* стосунків, яка передбачає визнання прав особистості на унікальність, внутрішню свободу та активність, впевненість у здатності кожної людини до необмеженого розвитку і самореалізації всіх своїх сутнісних сил, здібностей і талантів у різних сферах життєдіяльності [там само, С.168]. Своєю чергою, необхідність забезпечення свободи та рівності можливостей для самоствердження, права на існування багатьох різноманітних поглядів та уподобань, розв'язання конфліктів на основі суспільного консенсусу та компромісу посилює процеси *демократизації* суспільних відносин, що вимагає налагодження суб'єкт-суб'єктного типу відносин між усіма учасниками суспільної взаємодії [564, С.50].

Внаслідок означених позитивних аспектів глобалізації людина стає метою і смыслом прогресивного розвитку суспільства, а всі сфери суспільного життя (наука, політика, культура, зокрема освіта, тощо) розглядаються у людському вимірі [402].

Відтак, *глобалізацію, інформатизацію, гуманізацію та демократизацію суспільних відносин*, які зумовили посилення ролі людини у всіх сферах життєдіяльності, визначаємо *соціокультурними детермінантами* культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівні.

Означені соціокультурні чинники стали передумовою формування в українській науковій думці концептуальних засад *філософії людиноцентризму* як системи поглядів, яка визнає невід’ємне право на вільний розвиток та реалізацію всіх здібностей кожної особистості, визначає ступінь розкриття можливостей людини в якості критерію оцінки ефективності діяльності органів державної влади та суспільних інститутів.

Слід наголосити, що як новий тип світогляду, філософія людиноцентризму увібрала в себе найважливіші людиновимірні ідеї гуманізму та філософського антропоцентризму. Зокрема, актуальними залишаються ідеї представників екзистенційної філософії М. Гайдеггера [623], К. Ясперса [681] та інших, які справедливо зазначають, що у центрі уваги наукової думки має знаходитись людина, її свобода й активність. Наголошуючи на неповторності людської особистості та відстоюючи найбільшу цінність людського буття, філософи-екзистенціалісти стверджують: людина може зробити себе особистістю, і вона сама відповідальна за свої вчинки і власну долю; знеособлені люди знімають із себе відповідальність за власні вчинки; людина завжди стоїть перед вибором, вона вільна у своєму виборі й тому несе моральну відповідальність перед собою та іншими; філософія, як духовна дія, спрямована на встановлення комунікації та взаєморозуміння людей; наблизити комунікацію в усіх можливостях її здійснення – повсякденне завдання філософського життя; демократія означає можливість зростання кожного в залежності від його вміння і заслуг.

У такому контексті цінною є наукова позиція представників екзистенційної антропології Київської світоглядно-антропологічної школи (В. Іванов [229-231], О. Кульчицький [306], В. Табачковський [184; 581], В. Шинкарук [658-660], О. Яценко [682] та інші), у працях яких відображено звернення до внутрішнього світу людини (чуттєво-емоційної сфери, духовності), актуалізовано *концепцію культури як реального світу, що знаходиться у безпосередній єдності з людиною, яка на рівні суб’єкта набуває й реалізує смисложиттєві орієнтири*.

У працях названих вчених досліджено виміри людського буття через розгляд поняття “світогляд” та особливостей його трансформацій. Світогляд же

розглядається як висхідна й основоположна форма духовного освоєння дійсності людиною. При чому сутність цієї дефініції тлумачиться не лише у його зв'язках з теоретичною свідомістю, а й у взаємодії з людським ставленням до світу: значення світогляду як смислового центру свідомості полягає у визначенні способів діяльнісної реалізації людини у світі, сама ж практична діяльність стає джерелом виявлення ставлення людини до нього [659].

Обстоюючи положення про світогляд як основу оцінки людиною світу та її ставлення до нього, В. Шинкарук наголошує на думці про те, що світові, в якому здійснюється безпосередня життєдіяльність людини, протиставляється світ реалізації вищих цінностей життя – ідеалів істини, добра і краси [660].

Важливими для нашого дослідження є розробки представниками Київської світоглядної школи проблеми *досвіду*. Зокрема, у наукових працях В. Іванова це поняття розглядається як особлива форма освоєння світу, визначальною властивістю якої є здатність асимілювати явища буття як факти життєдіяльності, акумулювати життєвий шлях індивіда, що, своєю чергою, створює підґрунтя для конституювання суб'єктивних структур людини. Вчений наголошує на таких особливостях досвіду: досвід є не лише джерелом емпіричної інформації, а й мотивом-стимулом пізнавального процесу; володіння знаннями не може дорівнювати отриманню досвіду, навіть досвіду пізнання; досвід також не є тотожним відчуттю предметного світу і навіть логіці його перетворення, оскільки передбачає своїм моментом інтерсуб'єктивну взаємодію, кожен із суб'єктів якої вже є носієм досвіду; досвід створюється практичним чином; його прагматична зорієнтованість характеризується практикою створення суб'єктивних структур індивіда за логікою перетворення предметного світу; раціональний вимір досвіду завжди є ціннісно навантаженим; діяльне буття досвіду не означає його ототожнення з самою діяльністю: процесуальний характер останньої є передумовою виникнення досвіду [229].

Узагальнення праць В. Іванова уможливило висновок стосовно того, що досвід, формуючись на ґрунті діяльнісних структур, які задані історико-соціальним контекстом, інтегрує життєвий шлях конкретного суб'єкта, акумулює

продуктивні сили людини *за логікою тих форм культури, в яких вони сформовані* [231].

У цьому аспекті наголосимо на особливій значущості для демократичного розвитку суспільства обґрунтування представниками Київської світоглядно-антропологічної школи ролі гуманістичних цінностей та їх пріоритету в структурі діяльності індивіда, осмислення людської сутності як постійного становлення та вдосконалення, які у демократичному суспільстві мають відбуватись самотійно, активно, самотворчо [660].

На основі аналізу наукових праць означених вчених маємо підстави стверджувати, що розвиток суспільного життя поступово, але невпинно набуває *людиноцентристської орієнтації*, коли індивідуальне становлення кожної особистості є одночасно і основним показником прогресу, і головною передумовою утвердження демократичних засад українського суспільства. У філософсько-політичному вимірі це передбачає створення умов для *максимального розкриття потенціалу кожної людини, реалізації всіх її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей, досягнення найвищих ступенів свободи особистості з одночасною її готовністю брати відповідальність за власні вчинки та діяльність* [430].

Важливо наголосити, що положення про особистість як найвищу цінність життя становить основу теоретичних і практичних постулатів сучасної науки про людину. Так, вчений Л. Задорожна, узагальнюючи актуальні аспекти соціально-філософської та педагогічної антропології наголошує, що в умовах цивілізаційного процесу особливого значення набуває проблема формування особистості, підготовленої до життя у складних умовах сьогодення, здатної орієнтуватись у сучасній культурі й осмислювати своє місце в ній. Дослідниця наголошує на важливості розвитку такої риси людини, як *здатність активно включатись у суспільне життя, бути повноцінним членом суспільства, до якого належить*. Цей розвиток має відбуватись на гуманістичних принципах особистісного підходу та соціального ідеалу. Рисами такого ідеалу, на думку Л. Задорожної, є загальнолюдські *духовні цінності* (віра в людину та її духовні

сили, повага до особистості) та *демократичні цінності*, що базуються на ідеях *рівності, солідарності й свободи* [199, С.108-113.].

Не применшуючи значущість наукових доробків названих вище вчених, все ж зауважимо, що саме *філософія людиноцентризму* найбільш дотична до проблем сучасного буття, з якого продукується свідомість, духовність, ідентичність, ціннісна основа “Я-концепції” особистості.

В українській науковій думці означена ідея розроблена у працях Р. Арцишевського [19], А. Бойко [56], Г. Дмитренко [110], Г. Костроміної [222], В. Кременя [288-299], С. Курбатова [307], О. Левченко [319], А. Машталера [355], В. Химинець [627] та інших вчених.

Але найбільш повно, на нашу думку, означена ідея концептуалізована у наукових доробках академіка В. Кременя [288-299], який наголошує, що “людиноцентризм – це нова якість філософського розуміння людини, котра переважає як масштаби ренесансного антропоцентризму і гуманізму, так і філософської антропології, поскільки виходить за їх межі” [293, С.15]. Ця нова філософсько-світоглядна позиція акцентує увагу на вивченні людини в усіх її сутнісних аспектах, виявленні внутрішніх, глибинних основ її буття, на особистісних цінностях та способах і можливостях їх реалізації [там само, С.14-15].

Як цілком слушно зауважує В. Кремень, “особливість філософії людиноцентризму полягає в тому, що вона привчає бачити причини всього того, що відбувається з людиною, в ній самій, дозволяючи їй залишатися самою собою. Таке право може усвідомлюватися лише в тому випадку, коли своїм центром, причиною своїх рухів людина розглядає саму себе” [293, С.20].

Підтримуємо думку вченого про те, що метою і сенсом життєдіяльності людини є найважливіші цінності – життя, свобода, благополуччя, заради яких вона творить, бореться, мріє і вірить. Забезпечення реалізації цих цінностей є важливим завданням для України на шляху входження до світового співтовариства. У цьому аспекті для всіх сфер соціального, культурного та

політичного життя посилюється значення людиноцентризму як філософської рефлексії про людину [293, С.14].

У науковій праці “Філософія людиноцентризму в освітньому просторі” В. Кремень зазначає, що система поглядів і цінностей, інтегрованих в людиноцентризмі, сприяє розумно зваженим орієнтаціям, які базуються на людиновимірному відчутті дійсності. Вчений цілком слушно наголошує, що в умовах демократизації життя українського суспільства “з’являється нове прочитання смислу буття, різко розширюються горизонти існування, людина починає відчувати високий смисл в *подальшому розвитку Вітчизни і потребу у власній активній участі в її розбудові*” [там само, С.17].

Беручи до уваги основні положення наукових праць В. Кременя стосовно досліджуваної нами проблеми, дозволимо собі зробити висновок про те, що в процесі становлення демократичних засад суспільно-політичного життя на внутрішню духовну свободу особистості впливають такі морально-ціннісні орієнтації, як *повага у поєднанні з вимогливістю, толерантність, солідарність, взаємодопомога, самоорганізація і самодопомога*. Це, своєю чергою, сприяє становленню якісно іншого статусу *особистості як суб’єкта* і носія оновлених духовно-моральних цінностей та зумовлює здатність до *самореалізації*, завдяки якій людина здобуває сенс свого життя [там само, С.139-142].

Відтак, наголосимо, що застосування положень філософії людиноцентризму в умовах становлення демократії спрямоване на формування вільної і відповідальної особистості; утвердження демократичних світоглядних установок, поглядів, цінностей; забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у *демократично спрямованому світоглядному просторі* для прийняття нею *власних цінностей* у формі життєвих *цілей*, провідних *мотивів* та *інтересів, прагнень і потреб* [527, С.33-40].

Зважаючи на такий контекст, необхідно підкреслити, що успішне впровадження демократії в Україні можливе за умов прийняття кожним громадянином демократичних цінностей, усвідомлення ним можливості та цінності самостійного вибору, власної активної позиції щодо необхідності брати

участь у демократичних перетвореннях; відчуття спроможності самостійно реалізовувати власні рішення та відповідати за їх наслідки, здатності впливати на життя суспільства і держави, прагнення до *демократичної взаємодії*, яка характеризує владно-підвладні відносини всіх сфер життя демократичного суспільства [416, С.39-42].

У загальному сенсі слід зазначити, що владно-владні відносини існують всюди, де є стійкі об'єднання людей: вони формуються разом з утворенням самого людського суспільства як складні самокеровані та самовідтворювані системи, що передбачають постійну координацію діяльності своїх основних елементів у рамках єдиного цілого. Наголосимо, що саме потреба у координації взаємодії слугує об'єктивною основою суспільно-владних відносин, спрямованих на зняття суперечностей між інтересами окремих осіб або соціальних груп та реально існуючими можливостями їх задоволення у конкретно-історичних умовах [613, С.120].

Не можна не погодитись із думкою В. Васютинського про те, що повноцінне функціонування особистості-суб'єкта великою мірою відбувається саме у просторі суспільних владно-підвладних ставлень і стосунків, зумовлюється його місцем у структурі відносин домінування-підпорядкування, іманентно притаманних процесові міжсуб'єктної взаємодії [76, С.71]. Вчений наголошує, що постійний пошук свого місця у просторі владно-підвладних стосунків з іншими людьми та зі світом є однією із визначальних характеристик активності особистості-суб'єкта [там само, С.90]. На основі детального аналізу владно-підвладних відносин на особистісному та суспільному рівнях дослідник стверджує, що нормальне існування людського соціуму призводить до формування владних структур, які наділяються повноваженнями, що визнаються рядовими членами суспільства [74; 75, С.47-52].

Вихідним положенням нашого дослідження є думка про те, що *в демократичному суспільстві владно-підвладні відносини базуються на засадах визнання народу джерелом і сувереном влади, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій і повноважень, на прагненні забезпечити справедливість,*

рівність і добробут усіх при розв'язанні суспільних проблем, здійсненні суспільного врядування [613, С.162].

У цьому контексті зауважимо, що за умов демократичної організації суспільства український народ, як першоджерело і суб'єкт влади, делегує владні повноваження органам державної влади та бере на себе зобов'язання підкорятись обраній ним владі, яка таким чином перетворюється на суб'єкт владно-підвладних відносин [там само, С.127]. Утім, беручи безпосередню участь у розв'язанні проблем життя місцевої громади та країни, здійснюючи контроль за діяльністю владних структур, вплив на ухвалення спільних для всіх рішень, висловлюючи протест у демократичних формах громадянської непокори проти антинародних рішень і дій влади, *український народ* також залишається суб'єктом владно-підвладних відносин.

Відтак, цілком справедливим сприймається положення про те, що демократична влада має бути безумовно *легальною*, тобто базуватись на довірі громадян, на загальнообов'язкових нормах, які регламентують процеси суспільного управління та які зобов'язані виконувати і пересічні громадяни України, і представники влади. У демократичній державі влада має також бути гуманною. *Гуманізм влади* виходить із вищої цінності – людини – і проявляється не лише у правовій та організаційній сутності влади, а й у її адресованості людині, у *максимальному включенні людського фактора в механізм її функціонування, особливо тоді, коли виникає необхідність прийняття владного рішення* [там само, С.132].

Цілком поділяємо принципову позицію В. Васютинського стосовно *влади у демократичному суспільстві*, яка є механізмом організації та регулювання спільної діяльності, сприяє ефективному задоволенню загальнозначущих інтересів, бере на себе відповідальність за долю народу, намагається забезпечити його *добробут*. Як слушно зауважує вчений, влада, аби бути схваленою народом, має успішно справлятися з трьома провідними функціями: опікати й захищати, забезпечувати порядок, визначати цілі й ідеали (як цінності) та закликати до них [75, С.47-52].

Зважаючи зазначене вище та будучи прибічником філософії людиноцентризму, основою *культури демократизму* особистості вважаємо концепцію *народовладдя*, що характеризується суверенністю народу, який обирає владу, впливає на зміст та способи її діяльності, бере участь у прийнятті важливих для держави і суспільства рішень, контролює діяльність влади, її структур, окремих державних службовців та виборчих посадових осіб, має механізми їх відклику. Особливий наголос при цьому робимо на необхідності забезпечення розвинутого самоврядування, участі народу у прийнятті важливих для суспільства рішень та здійсненні ним контролю за діяльністю державної та місцевої влади [414].

З огляду на те, що у дисертації ми розглядаємо культуру демократизму як *культуру визнання й реалізації народовладдя*, вважаємо за доцільне розглянути генезу народовладних ознак демократії в історичному контексті.

Загальновідомо, що термін “демократія” з давньогрецької перекладається як “влада народу”, або “народовладдя”. Виникнення цієї дефініції сягає часів Античності, коли народні збори були найвищим органом правління грецьких *полісів*: вільні та рівноправні громадяни шляхом обговорення й прямого голосування приймали рішення щодо найважливіших питань життя громади, при чому рішення, підтримане більшістю учасників зборів, вважалось обов’язковим для виконання усіма громадянами полісу. Ця первинна, істинна форма демократії, за якої кожен громадянин шляхом висловлення власної думки та виявлення своєї волі має можливість *прямо, без будь-яких посередників* впливати на стан справ у державі, – визначається як *пряма, або безпосередня демократія* [613].

За результатами наукового пошуку Г. Каменської, сам термін “демократія” вперше зустрічається у роботах відомого історика часів Античності Геродота, втім найбільш повне його концептуальне осмислення здійснене великим мислителем Аристотелем у праці “Політика”, у якій філософ висловив власні погляди на класифікацію форм правління, причини їх змін і стабільності, а також на проблеми права, закону і влади [240].

Аристотель виокремив із історичної дійсності шість форм правління, з яких три “правильні”, коли правління здійснюється на благо всіх (монархія, аристократія, політія), та три “неправильні”, за яких правління забезпечує благо лише тих, хто править (тиранія, олігархія, крайня демократія). Політичні симпатії самого філософа були на боці *політії*, за умов якої правлять усі або більшість громадян в інтересах загального блага, а в державі переважає “середній громадянин” та “середній власник” [18].

Утім, погоджуємось із думкою Г. Каменської, яка зауважує, що Аристотель висловлював також розуміння демократії як влади всіх вільнонароджених, та цілком слушно зазначає, що вже за часів Античності поняття демократії почало застосовуватись по відношенню до “правильної” форми політичного устрою – *політії* [240].

Сучасні дослідники [240; 477; 602 та інші] класифікують античну демократію як “демократію участі”, оскільки буденне життя громадян не було відділене від політики, яка була однією із форм активної діяльності, самоорганізації, самоврядування полісів. На відміну від давньогрецького полісного народовладдя, у республіканському Римі концептуальні засади демократії розвивались через утвердження правових інститутів, становлення “партій” та “фракцій”. Підтримуємо думку сучасних вчених, які, зважаючи на різні історичні форми народовладдя у грецьких полісах та римських громадах, все ж виокремили спільні пріоритетні принципи античної демократії: держава – це об’єднання громадян, які живуть разом для досягнення кращого життя; основою демократичного ладу держави є визнання усіх громадян рівними й рівноправними; громадсько активні, вільні громадяни є головними дійовими особами суспільного самоврядування; вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належить народним зборам і голосуванню; важливим елементом демократичного устрою є повага до спільно прийнятих рішень і готовність сумлінно виконувати їх; верховна влада у державі повинна належати закону (конституції), тоді у ній буде порядок; закон (конституція) є договором між людьми, що гарантує особисті права громадян і є справедливим, оскільки

базується на праві; закони повинні усунути будь-яку можливість для узурпації влади і збагачення посадових осіб шляхом використання можливостей державних посад [240; 477; 602].

Узагальнення праць дослідників античності уможливило висновок про те, що пріоритетною метою тогочасної демократії, поряд із встановленням *свободи вибору, справедливості й рівності* громадян, було прагнення до забезпечення їх “доброго життя” (*добробуту*) у фізичному та матеріальному сенсі, адже основою демократії тієї доби були “середні власники”, які мали рівні права й рівні обов’язки перед полісом (громадою), при чому політична рівність була пов’язана із економічною рівністю [477].

Характеризуючи позитивні ознаки античної демократії, не можемо не зауважити, що жінки, раби та чужоземці були позбавлені права участі у суспільних справах, не мали статусу громадян, а отже, не користувались правами і свободами. Погоджуємось із позицією вітчизняної дослідниці Ю. Узун, яка визначає давньогрецький поліс як зразок “закритого суспільства”, прообраз сучасного громадянського суспільства, який відповідав суспільно-політичним потребам активного громадянина античної епохи. Перехід до відкритого суспільства, на думку вченого, продовжили римляни, які визначили критерії “правової держави”, розробили поняття “юридичної особи”, визначили значення інституту приватної власності. При цьому суспільно-економічний термін “громадянин” набув політико-юридичного значення [602].

Підсумуємо: антична демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснювали рівноправні громадяни (грецьких полісів або римських громад) через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування). Наголосимо також, що *поняття суверенітету громадян, верховенства закону, рівності усіх в політичних правах та перед законом*, що утвердились за часів Античності, *стали невід’ємною складовою класичного розуміння демократії як народовладдя*.

В епоху феодалізму, коли засадами влади були всеохоплююча залежність і служіння, основу правової системи складала ідея нерівності станових прав, а

реалізація демократичної цінності “свобода” зводилась лише до надання пільг та привілеїв (тимчасове звільнення від податків, право на самоврядування, подаровані жителям певної місцевості або міста), – відносна рівність в земному житті визнавалась лише всередині замкнених соціальних спільнот, що все ж таки створювало передумови для розвитку станового самоврядування. Свідченням того, що у період феодалізму не згасла антична ідея *рівності* всіх перед законом, є стаття 39 “Великої хартії вольностей” (Англія, 1215 р.), у якій зазначено: “Жодна вільна людина не може бути заарештована, або ув’язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким іншим чином знедолена, ... інакше, як за законним вироком рівних йому і за законом країни” [255, с.45].

Крім цього, наприкінці X і протягом XI-XII століть у формах правління та способі життя народу у вільних містах-державках Північної Італії, північноєвропейських та скандинавських регіонів, в окремих князівствах східних слов’ян дотримувались *народовладні засади* у рамках демократичного представницького врядування, існували такі інститути й механізми народовладдя, як виборні магістратури та їх змінюваність, віче у давньоруських республіках, практика прийняття законів при згоді станів тощо [240].

Так, державність Київської Русі базувалась на *народовладді*, а демократичні інститути київської доби дослідниками відносяться до класичної – грецького типу – безпосередньої демократії, яка передбачала участь всіх громадян у зборах. У кожного давньоруського міста було своє власне *віче*, на якому шляхом голосування вирішувались не лише поточні проблеми життя міста, але й питання престолонаслідування [533].

Видатний український діяч М. Грушевський визначав суверенну громаду, що брала участь у вічах, носієм *народовладної культури*, яка проявлялась у звичасвому праві, громадській думці, неприйнятті абсолютної влади князів [138, С.426-427].

Для повнішого розуміння аналізованої проблеми варто також згадати, що українські народовладні традиції у період польсько-литовської доби розвивались

органами місцевого самоврядування, оскільки починаючи з кінця XIII століття у відповідності до поширеного в Європі Магдебурського права польські та литовські уряди надавали українським містам жалувані грамоти на право самоврядування. Утім, ми погоджуємось з думкою вітчизняного дослідника В. Єрмолаєва, який наголошує на тому, що віче, громада міста – “не лише історична трансформація понять прямого народоправства, а й трансформація традицій самоврядування, судових форм віча, яка зазнала найменшого зовнішнього впливу. Проте головним суб’єктом збереження вічових форм народоправства, розвитку демократичних традицій українського народу, захисту неписаних стародавніх прав і вольностей ще за польсько-литовської доби виступило козацтво” [188, С.114].

Це положення підтверджене дослідником історії запорізьких козаків Д. Яворницьким, який зазначав, що у козацькій республіці не було кріпацтва, існувало формальне рівне право всіх членів козацької громади користуватись сільськогосподарськими угіддями, кожен козак мав право брати участь у козацьких радах як органах демократичного самоврядування. Особливою гордістю козацтва був свободолюбний і демократичний дух [674].

Отже, можемо зробити висновок, що у період феодалізму, тотального владарювання церкви не згасли античні традиції народовладдя, зокрема, не було повністю знищено такі феномени, як *рівність, свобода, самоврядування*.

Найбільш активно відродженню народовладних засад античної демократії у період Середньовіччя, за висновками В. Петрінко, сприяла діяльність Фоми Аквінського та Данте Алігері, які відстоювали ідею *природності й справедливості права, що регулює відносини між людьми та проявляється у верховенстві закону в житті громадян*, а також Марсилія Падуанського, який, наслідуючи грецького філософа Аристотеля, обґрунтував *право народу на законодавчу владу* [477].

Опрацювання науково-теоретичних джерел дало змогу пересвідчитися, що для розвитку ідей демократії *Нового часу* важливими етапами стали Відродження і Реформація. У ці періоди формувались нові уявлення про державу, владу, право,

про природу людини і суспільства. У цьому контексті для становлення нової демократичної традиції особливе значення мало *визнання самоцінності особистості, віра в те, що людина сама визначає своє місце і призначення у світі*. Реформація сприяла відкриттю перед людиною можливості самостійно мислити і діяти, покладатись на власний розум, усвідомленню громадянином власної автономії, свого права на свободу думки і свободу морального вибору [240].

В аналізований період чільне місце в уявленнях про демократію посіли *ідеї природних, невідчужуваних прав і свобод особистості, що включають право на життя, свободу і власність, а також теорії правової держави, конституціоналізму й законності*, що отримали своє класичне вираження у роботах Т. Гоббса [113], Дж. Локка [327], Ж.-Ж. Руссо [526; 706] та інших вчених.

Окрім зазначеного, варто згадати ще й те, що у цей час утвердилась концепція суспільного договору, у якій, зокрема, наголошувалось: виникнення держави є результат волевиявлення індивідів, що об'єдналися у прагненні досягти правового порядку; держава володіє лише тими правами, які делеговані їй суспільством, визнані за нею його громадянами; держава має бути обмеженою системою обов'язкових норм, зміст яких – забезпечення прав і свобод громадян; спільнота громадян залишається сувереном, джерелом вищої влади [526].

Наголосимо, що означені вище положення мають регламентувати відносини демократичної держави й громадянина й у наш час.

Згідно з концепцією суспільного договору, становлення правових норм і заснованих на них правових інститутів, які відповідають законам природи, є необхідною і достатньою умовою утвердження *справедливого суспільного устрою*, який має забезпечувати основну тріаду *природних прав* громадянина: право на власність (захист від неправомірних поборів з боку держави; рівність усіх видів власності і свобода розпорядження нею); право на життя та свободу (право вільно діяти в межах, що не порушують прав інших громадян); свобода політичної участі (право впливати на вирішення тих питань, які життєво важливі для громадянина, без чого автономія особистості і право власності не можуть бути гарантовані) [240].

Таким чином, принципи *справедливості, свободи і рівності* входять у поняття демократії як необхідна складова частина, *ціннісні ознаки народовладдя*.

Вважаємо за доцільне також зауважити, що у філософських працях мислителів Нового часу для здійснення боротьби з деспотизмом як узурпацією влади державою пропонувались такі умови, як-от: наявність Конституції, яка гарантує дотримання природних прав людини; поділ гілок влади; єдиний і незмінний закон; зріле громадянське суспільство як спільнота вільних громадян, які об'єднуються для відстоювання і розширення своїх прав перед державною бюрократією. У цьому контексті погоджуємось із позицією вітчизняного вченого Ю. Узун, згідно з якою вже у Новий час *громадянське суспільство постало як система, що забезпечувала реалізацію прав особи, а сутність поняття “громадянин” пов’язувалась із концепцією правової держави, що визначалась як “громадянський союз” [602].*

На нашу думку, найбільш послідовно ідея безпосередньої демократії була розроблена Ж.-Ж. Руссо, загальновизнаним автором *теорії народного суверенітету*. Будучи прихильником прямої демократії, філософ заперечував можливість самостійних (без врахування думки громадян) рішень парламентом і у своїх роботах на перший план висував питання пошуку шляхів *ефективної реалізації загальної волі і контролю громадян над діяльністю їх представників у законодавчих органах [526].*

Подальший розвиток ідей народовладдя у XIX столітті, передусім, пов’язуємо з науковою спадщиною французького дослідника А. де Токвіля, який розробив *концепцію політичної свободи*, зокрема:

- на засадах аксіологічного підходу обґрунтував базові демократичні цінності: *свободу, рівність, добробут* (вихідним положенням при трактуванні цих цінностей у працях вченого стала гуманістична спрямованість: людина, її інтереси, щастя, розвиток особистості);
- усебічно проаналізував громадянське суспільство, довівши тісний зв’язок громадянського суспільства та демократії (громадські асоціації, зайняті розв’язанням повсякденних “малих” проблем, формують місцеві й особисті

свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності й толерантності, а також створюють ситуацію наявності “пильного громадського ока”, що повсякчас контролює владу);

- комплексно дослідив інституційно-владні та соціокультурні механізми забезпечення свободи;
- обґрунтував паритетні відносини у стосунках “громадянин-держава”;
- розвинув теорію демократії участі [597].

Подальший поступ демократизації суспільного життя пов’язується із 50 – 60-тими роками ХХ століття, коли виникла теорія плюралістичної демократії, що найбільш повно концептуалізована у працях американського дослідника Р. Даля, за участю якого було відроджено і впроваджено в політичну науку аристотелівське поняття “поліархія” (“багатовладдя”) як заміник поняття “демократія” (“реально існуюча демократія”). “Поліархія” і “демократія” співвідносились у працях Р. Даля, насамперед, як засіб і мета (або ж як процес і результат), хоча сам вчений неодноразово тлумачив “демократію” і в ширшому значенні (як засіб і мету водночас) [149-151].

У контексті зазначеного зауважимо, що ми поділяємо позицію Г. Каменської, яка наголошує, що теорія плюралістичної демократії значно послабила народовладний аспект демократичної концепції, тому що, по суті, зводила демократію до методу прийняття політичних рішень, до інституційного закріплення політичного суперництва лідерів. Народ же лише мав можливість зробити вибір на користь однієї з партій, що конкурують. Отже, на думку вченого, яку ми підтримуємо, теорія плюралістичної демократії перенесла увагу з якостей громадянина і народу, в цілому, як суб’єктів політики – на властивості системи, правильність функціонування якої визначається, в кінцевому рахунку, лише одним атрибутом – політичною конкуренцією [240].

Утім, наголосимо, що в аспекті досліджуваної нами проблематики значущість наукових доробків Р. Даля 1960-х – 1990-х років полягає, передусім, у розвитку *концепції контролю громадян над лідерами* (владою), який розглядається у контексті відносин не лише макрополітичного рівня (наприклад,

між виборцями і президентом), але й рівня мікрополітичного (у його розумінні – всередині підприємств, профспілок, освітніх закладів тощо). Пріоритетним чинником контролю громадян над лідерами Р. Даль вважав *компетентність громадян*, передумовами досягнення якої, за переконаннями вченого, є загальна доступність інформації про політичні рішення та створення можливостей для впливу громадян на його прийняття, а серед засобів досягнення компетентності великий політик виділяє вільні засоби масової інформації, дискусії та маломасштабні експерименти [149-151].

Аналіз наукових праць засвідчив, що результатом критики плюралістичної теорії стала її еволюція в напрямку теорії *демократії участі*, яка визнавала необхідність поєднання елементів *представницької демократії* на національному рівні з *прямою участю громадян у політичних процесах на рівні міста, сільської громади*, забезпечення більш реальної рівності політичного впливу, повернення до розуміння демократії не лише як засобу й методу, але і як мети суспільного устрою [317]. Демократія участі сприяє становленню правової держави, у якій реалізується доктрина поділу влади і створюються реальні механізми захисту прав і свобод громадян. У такій державі діє принцип *конституціоналізму*, згідно з яким конституція має найвищу юридичну силу по відношенню до всіх інших правових норм [161; 321].

Визнаючи прогресивність теорії демократії участі, вектор розвитку демократичних засад суспільного життя в Україні все ж вбачаємо у реалізації об'єктивної потреби громадян у розширенні свобод, прав людини, обмеження влади, контролі громадянського суспільства за діяльністю адміністративних структур. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що *існування надійного механізму контролю над владою сприятиме недопущенню її свавілля відносно індивідуальної свободи громадян, маніпуляції суспільною свідомістю, корупції*. Розглядаємо реалізацію можливості прийняття важливих для українського суспільства рішень безпосередньо самим народом як спосіб здійснення ним своїх владних повноважень. При чому наголошуємо, що майбутнє безпосередньої (прямої) демократії пов'язуємо з демократичними перетвореннями не лише в

політичній, а й в економічній, соціальній та культурній сферах життєдіяльності українського суспільства.

За нашими переконаннями, означені аспекти демократизації суспільного життя в Україні неможливі без активних, ініціативних громадян, які є суб'єктами демократичної взаємодії з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства як міцного фундаменту демократії.

Базуючись на результатах наукового пошуку сучасних вітчизняних вчених А. Гапотія [107], В. Гапотія [108], А. Грабильнікова [122], Ю. Лемішка [322], О. Мурашина [377], Є. Сердюка [539], О. Скібіної [549; 550], Р. Чернеги [641], Л. Шипілова [661], які у своїх наукових працях висвітлили теоретичні основи народовладдя (зміст основних суверенних прав українського народу, пріоритетні функції, види і форми прямої демократії), у нашому дослідженні ми підтримуємо думку про те, що саме влада народу (народовладдя) виступає системоутворюючою й сутнісною ознакою, а також визначальним принципом демократичної держави, якою прагне стати Україна. Таким чином, демократія – це основоположний принцип діяльності політичної системи держави, який передбачає здійснення народовладдя на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини. У цьому контексті вбачається слушною думка про те, що без реальної участі громадян у здійсненні народовладдя неможлива побудова демократичної держави [661].

Як відомо, передумовою й необхідною ознакою демократії як народовладдя виступає *народний суверенітет*, який означає приналежність усієї повноти влади народові. Втім, слід зазначити, що хоча в Конституції України носієм суверенітету, єдиним джерелом верховної влади і проголошено український народ, однак демократична практика у цьому аспекті в нашій державі й досі є значною мірою формальною, оскільки проголошена лише форма народовладдя без належного її змістовного наповнення.

На жаль, насправді за представницької демократії реальним носієм влади в Україні нерідко виступають чиновники апарату управління системи виконавчої влади різних рівнів, а також різні угруповання правлячої еліти, між якими розподіляються “сфери” владних повноважень і “зони” контролю над ресурсами

[613, С.136]. Влада ж народу за таких умов зводиться лише до участі у виборах влади, під час яких нерідко відбуваються фальсифікації, що призводить до викривлення волі народу.

З метою актуалізації ідеї про необхідність посилення народовладних ознак демократизації суспільно-політичного життя в Україні, зокрема, - діяльності загальноосвітнього навчального закладу, нами було опрацьовано наукові праці, у яких здійснене загальнофілософське осмислення різних аспектів народовладдя у процесі державотворення (Д. Аптер [16], С. Алдефер [687], Ж. Бодуен [55], Е. Бреслін [692], Г. Гроцій [136], Т. Гоббс [113], Р. Даль [149-151], Р. Дарендорф [155], Дж. Лівтлі [699], Дж. Локк [327], А. Лейпхарт [321, 687], Р. Мертон [359], Дж. Мілль [703], Р. Патман [470], Ж.-Ж. Руссо [526; 706], Д. Сімонтон [707] та ін.), що дало змогу виокремити важливі для нашого дослідження ідеї.

Так, Руссо у своїй праці “Про суспільну угоду” розглядав народовладдя в контексті свободи громадян та зазначав: ніхто не може бути по-справжньому вільним, якщо він сам не урядує над собою. Критикуючи представницьку демократію в Англії, філософ наголошував, що англійський виборець є вільним “лише під час обрання членів парламенту, але щойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо” [706, С.141]. Будучи переконаним, що суверенітет невідчужувано належить народові, вчений застерігав громадян: тільки-но людина передає своє право на самоврядування іншій особі, у тому числі – обраному в парламент представнику, вона втрачає свою свободу [там само].

Підтримуючи ідею народовладдя, філософи того часу вважали, що механізм представництва є засобом збереження владних повноважень лише в руках політичної еліти, способом обмеження участі народу в управлінні справами держави, його контролю за діяльністю уряду [161, С.42].

І навіть прихильник ідеї представницької демократії Дж. Мілль все ж виступав за дотримання основного принципу демократії – *надання народові права максимально можливої прямої (особистої) участі в управлінні державними справами*: “Немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучатися до здійснення верховної державної влади” [703, С.217].

У XX столітті слідом за Руссо обстоював ідею народовладдя (“popular power”), суверенітету народу та його участі в управлінні суспільними справами філософ Е. Арбластер. Виступаючи за демократію, яка потребує основи у вигляді не тільки спільних цінностей, а й спільного досвіду, вчений наголошував на тому, щоб “участь у політичному житті не обмежувалася жменькою активістів, а поширювалась на всю сукупність громадян” [161, С.40]. Для цього, на думку Е. Арбластера, необхідно створити умови для особистої участі всіх громадян в ухваленні рішень, визначенні політичного курсу, для реалізації у суспільному житті основних цінностей демократії – *рівності* та *справедливості* [17, С.40-43]. На думку дослідника, необхідно, щоб громадяни відчували, “що вони приблизно рівні за своєю спроможністю впливати на результати визначення політичного курсу спільноти” [там само, С.54].

У своїй праці “Урядування народу” Ентоні Арбластер цілком слушно, на нашу думку, піддає критиці позицію філософів і політиків XX століття, які відстоювали положення про те, що сучасні держави надто великі, щоб усі громадяни мали змогу брати безпосередню участь у політичному житті, а тому термін “демократія” ототожнювали лише з різними формами представницької системи. Це призвело до того, що обрані народом “представники”, по суті, привласнили собі повноваження і владу, що, власне, належить народові. “Люди, яких представляють, мають напрочуд малий контроль над тим, що їхні представники чинять, фактично їхнім ім’ям”, – зауважує філософ та підсумовує, що за таких умов суверенітет належить парламенту, а не народові [161, С.54].

Нам імпонує думка вченого щодо представницької (або непрямой) демократії, яка є неадекватним замінником особистої участі громадян в управлінні державою, а тому політикам варто докласти зусиль, щоб, по-перше, погляди і бажання людей були представлені якомога точніше, а по-друге, необхідно *налагодити народний контроль за діями уряду та забезпечити підзвітність влади народові* [там само, С. 56-58].

Цілком поділяємо позицію Е. Арбластера про те, що для прийняття важливого для суспільно-політичного життя рішення не потрібно, щоб весь народ

держави певної години зібрався в одному місці, як це було за часів Античних полісів. Завдяки сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям пряма участь людей у політичних дискусіях або у процесі прийняття рішень стала цілком здійсненою можливістю. Отже, в умовах реальної демократії не може бути заперечень проти надання народові можливості брати участь у вирішенні найважливіших питань життя країни. А в межах окремої громади (сільської чи міської) принцип прямої учасницької демократії має застосовуватись якомога ширше. Утім, цілком слушно зауважує Е. Арбластер, у більшості сучасних суспільств дуже мало прямої демократії, і причини цьому – не практичні або технічні, а політичні: можновладці просто не хочуть втрачати своє всевладдя, а тому активно опираються будь-яким спробам запровадити народовладдя, хоч сучасні технологічні відкриття і дають змогу набагато легше реалізувати право народу здійснювати управління державними справами [161, С.60-61].

Аналіз наукових доробків названих вище вчених з різних аспектів демократії як народовладдя дає змогу виокремити *вихідні* для нашого дослідження *ідеї демократизації суспільного життя* нашої держави: демократія як народовладдя – це неперервний процес демократичної взаємодії уряду і суспільства з максимумом участі людей в ухваленні рішень на кожному рівні; демократія вимагає свободи, за якої можна вільно висловлювати й обговорювати різні погляди, не боячись репресій; органи державної влади всіх рівнів не просто повинні бути готовими, а й зобов'язані радитись з народом з приводу важливих питань суспільно-політичного життя; рішення мають ухвалюватись, а політика – визначатись у результаті якомога ширших відкритих дискусій (обговорень); співпраця суспільних інституцій – провідна риса демократії; влада має бути підзвітна народу, а для цього має бути налагоджена система народного контролю.

Підсумовуючи зазначене вище, дозволимо собі зробити висновок про те, що *гуманізація суспільного життя*, становлення *філософії людиноцентризму* та, як наслідок, актуалізація ідей *концепції демократії як народовладдя* здійснили суттєвий вплив на свідомість українського суспільства, детермінували процеси

упровадження народовладних ознак у життєдіяльність українського суспільства, взаємодію соціальних інститутів.

Таким чином, *філософсько-політологічними детермінантами* культури демократизму особистості визначаємо становлення в суспільній свідомості українського народу *філософії людиноцентризму* та розвиток *теорії демократії як народовладдя*, яка повною мірою відображується у суспільно-політичних реаліях.

Окреслені вище ідеї вплинули на процеси *демократизації освіти* як одного із найважливіших соціальних інститутів, що забезпечує підготовку зростаючих громадян до самостійного дорослого життя: на кожному конкретно-історичному етапі розвитку людства паралельно із розробленням теорії демократії як народовладдя розвивались ідеї демократизації освіти.

Передусім, слід зауважити, що ознайомлення із науковими джерелами дало можливість пересвідчитись, що ідея упровадження демократичних цінностей у виховання молодого покоління, налагодження демократичних відносин між педагогом і учнем сягає стародавніх часів (Сократ [244], Платон [482; 565]); педагогіки епохи Відродження (М. Веджо [78], М. Монтень [372], Е. Роттердамський [358; 520]) та Нових часів (Я. Коменський [260], Ж.-Ж. Руссо [525], Й. Песталоцці [475]).

Зародження української педагогічної думки відбувалось у період Київської Русі: вже у цей період започатковуються спроби захистити права дітей. У найвідомішій пам'ятці тих часів – Руській правді – чітко визначені положення про захист майнових прав дітей, що залишились без батька та живуть під опікою [15, С.59]. Крім цього, церква Київської Русі, яка була доступна для простого народу (дітей і дорослих), поширювала початкову грамотність серед “широких верств населення – купців, ремісників, дружинників і навіть селян” [609, С.13].

У XVI – XVII століттях демократичні традиції української освіти продовжували братські школи, які пропагували ідею рівності різних верств населення у здобутті освіти. Навчання у таких школах відбувалось рідною мовою [там само, С.13-14].

У праці Є. Федоренка “Демократизм як провідна ідея в становленні національної освіти” як провідну ідею системи козацького виховання в Україні козацько-гетьманської доби визначено демократизм (визнання непересічності особистості, яка збагачена відчуттям волі, прагненням незалежності; забезпечення демократичних прав кожної людини) [609, С.15].

Ідею демократизації освіти, зокрема стосунків її головних суб’єктів – учителя й учня – обстоювали українські педагоги-діячі ХІХ століття Б. Грінченко [129; 130], М. Драгоманов [176], О. Духнович [178], М. Корф [278; 279], С. Миропольський [363], М. Пирогов [479], К. Ушинський [608].

Беззаперечною цінністю праць названих педагогів-мислителів є розробка ідей про:

- ідеали демократичного суспільства, що базуються на солідарності та взаємодопомозі; важливість верховенства права для демократичного поступу соціального розвитку (М. Драгоманов, [176, с.6–60]);

- громадянське суспільство як спільноту вільних, економічно забезпечених індивідів, що діють на основі демократизму, поваги до особистої гідності, прав людини і громадянина, самоврядування як основи соціальної справедливості, громадянської ініціативи та асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів на засадах взаємоповаги, діалогу та пошуку спільних цілей і завдань (М. Драгоманов, [там само]);

- про завдання вчителя виховувати в дітях дух народолюбства й небайдужості до життя рідного народу (О. Духнович, [178]);

- необхідність зміцнення народності освіти, розвитку народної самосвідомості для прогресивного розвитку суспільства, виховання “корисних і діяльних членів суспільства” (К. Ушинський, [608]);

- важливість забезпечення громадського виховання, яке не лише розвиває в людині народність, розвиває її свідомість, а й здійснює вплив на розвиток суспільства (К. Ушинський, [там само]);

- демократичний підхід до організації народної освіти, народність суспільного виховання, спрямованого на формування активної життєвої позиції

дітей, підготовку їх до активної життєдіяльності, формування здатності розумно жити й діяти (С. Миропольський, [363]);

- сутність гуманізму як визнання гідності дитини, надання їй широких прав і визначення кола обов'язків, а також створення умов у суспільстві, школі і сім'ї для її всебічного розвитку (С. Миропольський, [там само]).

На розвиток демократичних ідей української освіти суттєво вплинули філософсько-політичні праці українського поета й діяча І. Франка, який виступав проти нерівності, яка “є головним джерелом усякої кривди й неправди межі людьми, ... вироджує стремління одних народів (а радше у багатих верств одних народів) панувати над другими народами, відбирати їм їхню мову, звичаї, їх народність” [620, С.172]. Обстоюючи свободу й рівні права для усіх людей, а також ідею самоврядування громад, І. Франко виступав за поширення серед простих людей громадської освіти, яка, на думку філософа, допоможе їм “розбити пута неволі” [620].

На початку ХХ століття прогресивні напрями освітньої діяльності пов'язувались з ідеями, висвітленими у працях відомого українського діяча М. Грушевського, який обстоював ідею розбудови української демократичної держави на засадах пріоритету прав кожної людини, соціальної справедливості, розвитку громадянської свідомості. У цьому контексті, на думку вченого, виховання зростаючих громадян має базуватись на цінностях демократичного суспільства та сприяти розумінню ними системи державного управління та особливостей життєдіяльності суспільства, членами якого вони є [137].

У першій половині ХХ століття проблема демократизації шкільного життя, педагогічної підтримки учня, налагодження роботи учнівського самоврядування розроблялась у педагогічних доробках та була реалізована у шкільній практиці П. Блонського [51], В. Зіньковського [219], М. Крупеніної [301], А. Макаренка [339; 340], С. Русової [522-524], Я. Чепіги [524; 636], С. Шацького [653; 654]. У працях названих дослідників обґрунтовано ідеї:

- взаємодії школи з навколишнім середовищем, зокрема – соціальним;

- залучення кожної дитини до активної участі в розбудові соціалістичної держави, вивчення нею соціальних та культурних умов життя своєї місцевості;
- розуміння особливостей змін, які відбувались у державі, а також активна участь кожної особистості у цих процесах;
- захисту та реалізації прав дитини на освіту, навчання, виховання і відпочинок;
- активної самостійної навчальної, трудової і продуктивної праці; пошукової діяльності учнів на дослідних ділянках та у природі [24; 33].

Проте зауважимо, що ці прогресивні ідеї у 30-40-х роках ХХ століття базувались на авторитарній педагогіці та на соціоцентричному підході, у відповідності до якого інтереси держави були пріоритетними перед інтересами окремої особистості. З огляду на потребу тогочасної держави у робітниках для розбудови в країні соціалізму і комунізму, ідеологічними вказівками радянського уряду у сфері освіти було завдання безпосереднього вивчення учнями місцевої промисловості та залучення їх до виробництва, а також пристосування зростаючої особистості до соціальних умов життя [33]. За таких умов, навіть прогресивна на той час ідея соціально-правової охорони дитинства, піклування та турботи, що обстоювалась названими вище педагогами, сприяла становленню лише патерналістської свідомості учнівської молоді.

З огляду на той факт, що у 50-60-х роках ХХ століття, в умовах пропаганди переваг „соціалістичної демократії” над „буржуазною”, демократизація життя соціалістичного суспільства носила лише декларативний характер, ідея демократизації освітньої діяльності була лише формальним гаслом і зводилася до виховання авторитарними засобами свідомої дисципліни, прищеплення учням почуття обов’язку та відповідальності за свої вчинки, формування моральних якостей та культурної поведінки радянського школяра [189].

Не можемо не погодитись із позицією представника закордонної діаспори Є. Федоренка, який зазначає, що справжньою сутністю радянської системи освіти були “підпорядкованість фальшивій ідеї витворення так званого радянського народу, здійснюваній то цинічно-брутальними, то витончено-ліцемерними

методами курсу на русифікацію, що відбувалась під покривом інтернаціоналізму; тотальна підлеглість усіх відділів освіти компартійним вказівкам і настановам; атмосфера схоластики, задогматизованості, бюрократизму; знецінення національних та гуманістичних вселюдських засад” [609, С.15].

Утім, слід зазначити, що саме в цей період здійснював педагогічну діяльність і вітчизняний педагог-гуманіст В. Сухомлинський, який в окремо взятій Павлівській школі, випередивши свій час, заснував особистісно зорієнтоване навчання та педагогіку співробітництва, які широко популяризував перед педагогічною громадою країни. Необхідність демократизації шкільного життя, налагодження навчальної взаємодії вчителя та учня як ділового співробітництва, активізація діяльності учнівського самоврядування як школи майбутніх громадян демократичного суспільства, звільнення органів самоврядування від надмірної опіки, організація спільної діяльності та співпраці, участь активістів учнівського самоврядування у засіданнях педагогічної ради, визнання активної ролі учня у навчально-виховному процесі – ці та інші прогресивні ідеї, які не втрачають своєї актуальності і в наш час, обстоював В. Сухомлинський у своїх науково-педагогічних доробках [577-579].

На основі проаналізованих наукових праць можемо дійти висновку про те, що у 70-80-х роках ХХ століття демократичні перетворення освітньої діяльності пов’язувались із педагогікою співробітництва [471; 604], ідеями розвитку шкільного самоврядування, гуманізації та гармонізації взаємовідносин. У цей час пропагувалось гуманне ставлення до учнів, необхідність визнання їх повноправними суб’єктами навчально-виховного процесу, налагодження співпраці вчителя та учня у навчально-виховній діяльності, популяризувалась ідея педагогічної підтримки, що спрямовувалась на пробудження в учнях потреби у самопізнанні [33; 34]. Однак, ці ідеї не набули широкого розповсюдження (в основному вони були реалізовані у діяльності педагогів-експериментаторів Ш. Амонашвілі [8; 9], І. Іванова [226], Є. Ільїна [227], В. Шаталова [648-650] та інших) і часто залишались лише формальними гаслами, оскільки школа на той час все ще залишалась авторитарною.

У час здобуття Україною незалежності й початку процесів демократизації суспільного життя вітчизняна педагогічна наука, засудивши імперативну педагогіку з її авторитарними засобами, почала активний пошук механізмів демократизації освітнього процесу. У цей період у наукових доробках були актуалізовані теоретичні ідеї В. Сухомлинського [577-579], технології розвивального навчання В. Давидова та Д. Ельконіна [147; 456; 668-669], а також розроблені важливі для нашого дослідження ідеї особистісно орієнтованого навчання і виховання (І. Бех [37-44], О. Бондаревська [59], Л. Овдієнко [451], Г. Селевко [536], І. Якиманська [676; 677] та інші), у відповідності до яких учень визнається повноправним суб'єктом навчально-виховного процесу, а педагогічна діяльність вчителя спрямовується на підтримку особистісного розвитку кожної дитини як активної, самостійної та відповідальної особистості, здатної до самовизначення та самореалізації у різних сферах суспільного життя.

З огляду на зазначене вище, візьмемо на себе сміливість стверджувати, що поступова, але неупинна демократизація освітньої діяльності навчальних закладів зіграла не останню роль в активізації молодого покоління як свідомих громадян, готових підтримувати й розвивати демократичні засади нашої держави.

Відтак, *психолого-педагогічними детермінантами* виховання культури демократизму зростаючої особистості визначено поширення ідей демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізацію впровадження у педагогічну практику положень щодо розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії, становлення зростаючої особистості як активного суб'єкта життєдіяльності.

У ході нашого дослідження з'ясовано, що *психолого-педагогічні детермінанти культури демократизму невід'ємні від соціокультурної складової*. У цьому контексті слід наголосити, що сучасні суспільно-політичні реалії засвідчують активність громадянського суспільства, яке готове до паритетної взаємодії з органами державної влади задля спільного утвердження демократії в Україні. Це, своєю чергою, актуалізує *необхідність розвитку культури*

демократизму активних і компетентних громадян, здатних реалізовувати задекларовані в Конституції владні повноваження.

Утім, як слушно стверджує Н. Латигіна, становлення демократичного способу суспільного життя народів різних країн світу, зазвичай, відбувається складно, суперечливо, іноді з великими втратами і соціально-політичними конфліктами, що може призвести до відмови від базових цінностей демократії й навіть до перемоги антидемократичних режимів [316].

На жаль, *соціокультурна* реальність України характеризується цілим комплексом не лише політичних, а й соціально-економічних негараздів, які ускладнюють процес становлення культури демократизму: “духовний простір суспільства переповнюють перманентні скандали, які постійно реанімуються; час від часу проводяться гучні компанії з дискредитації того чи іншого політика, державного діяча і навіть Президента України. Пересічний громадянин майже переконаний у “продажності ЗМІ”, “суцільній корумпованості чиновника”, “засиллі бандитів на всіх поверхах влади” та “відторгненні від неї людей порядних і справедливих” [53, С.347]. Як наслідок, – з одного боку, демократія й народний суверенітет на сьогодні є великою цінністю для значної частини українського суспільства, з іншого, – кризові явища, корупція, інші негативні суспільні ознаки породжують у деякої частини громадян неусвідомлену тягу до тоталітаризму й авторитаризму, “твердої руки”, яка б змогла навести у країні порядок і стабільність.

На наш погляд, така ситуація пояснюється тим, що Україна тривалий історичний період знаходилась у складі тоталітарної держави, для якої були характерні риси “псевдосоціалістичної цивілізації та культури, що виявилось у таких потворних явищах та процесах, як відчуження людини від власності та влади, соціальних відносин та загальнолюдської моралі” [там само, С.352], а політична культура обумовлювалась офіційною ідеологією “державних стандартів” і “партійних настанов”, відхід від яких переслідувався і карався [там само, С.353]. Тоталітарний вплив сталінсько-брежнєвської пропаганди на культуру й освіту сформував у значної кількості громадян патерналістську

свідомість, рабську психологію, масову зневіру у власних можливостях і безпорадність, які, за нашими переконаннями, і сьогодні є причиною неуспішності багатьох прогресивних суспільних починань. Отже, існує нагальна потреба *сприяння становленню у громадян демократичної свідомості як базової основи культури демократизму суб'єктів громадянського суспільства*.

Слід зазначити, що демократичні зміни в Україні розпочалися на тлі неформованості багатьох передумов переходу до демократії в економіці, соціальній сфері, культурі, політиці. Ускладнює процес утвердження стабільної демократії в нашій країні й таке явище, як *гетерогенність українського суспільства* (структурованість за соціально-економічними, ідеологічними, етнічними, релігійними, регіонально-культурними, мовними ознаками, відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях тощо), що на догоду власним амбіціям нерідко використовується політиками під час виборчих компаній для роз'єднання і навіть протиставлення однієї частини українського народу – іншій за мовними, етнічними, регіональними та іншими особливостями. Драматизм ситуації, як слушно зауважує Н. Латигіна, посилює те, що Україні необхідно одночасно розв'язувати два складних завдання: долати безліч негативних наслідків авторитарного минулого, розбудовуючи демократію, і одночасно вирішувати складні соціально-економічні проблеми [312-316].

Інший український дослідник Є. Невмержицький акцентує увагу на стратегічних прорахунках держави у реформуванні пострадянської економіки, перш за все, у вирішенні головного питання – зміни форм власності, у податковій політиці, реформуванні земельних відносин, у результаті чого за короткий термін був створений олігархічний капітал і відбулося його зрощення з державною владою. Ця економічна проблема, за переконаннями вченого, виражається у протиправній приватизації політичною та владною елітою державного і комунального майна, наданні пільг та переваг “своїм” корпоративним групам, використанні державних ресурсів в особистих інтересах, незаконному лобізмі при прийнятті економічних рішень всупереч інтересам суспільства і держави. *Зазначене актуалізує необхідність розвитку такої ознаки діяльності-*

практичного компоненту культури демократизму громадян, як уміння здійснювати контроль за діяльністю влади [442].

Отже, масштабні політичні і соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні після проголошення незалежності, стали не тільки фундаментом прогресивних суспільних процесів, а й такого найнебезпечнішого для демократичного розвитку нашої держави явища, як *корупція*, яка у політичній сфері суспільного життя перетворилась у торгівлю голосами виборців, продаж посад, привілеїв, корумповані форми політичної боротьби за владу. Цілком поділяємо позицію Є. Невмержицького, який стверджує, що особлива небезпека політичної корупції полягає у підриві фундаментальних основ взаємодії суспільства і влади, руйнує демократичні принципи, оскільки, на перший погляд, здійснюється легітимно, а фактично – порушує правове поле. Незаконний лобізм, протекціонізм, торгівля впливом, протизаконне використання грошових коштів на виборчі компанії та інші політичні цілі, торгівля державними посадами, фінансовими пільгами, протиправне одержання держзамовлень, квот, кредитів та інших привілеїв – все це підриває фундаментальні основи демократизації суспільного життя, а найголовніше, – посилює соціальну напругу, породжує у простих людей невпевненість у здатності влади подолати системну кризу. Своєю чергою, безпорадність державної влади в умовах соціально-економічної кризи девальвує демократичні цінності в очах пересічних громадян, що є перешкодою для формування у них культури демократизму [442]. *З огляду на зазначене, наголошуємо на необхідності розвитку у громадян такої ознаки культури демократизму, як навички запобігання фальсифікаціям (особливо під час виборів) та корупції.*

Не можемо не виокремити ще одну ваду становлення демократичних засад українського суспільства – відсутність всенародного обговорення комплексних проектів демократичних перетворень, нерозвиненість форм контролю за владою та посадовими особами, що відводить пересічним громадянам роль пасивних спостерігачів кулуарних зіткнень та соціально-економічних експериментів у суспільстві [316]. Крім цього, ігнорування норм права державними органами у

процесі здійснення владних повноважень, порушення прав і свобод людини і громадянина, а також зневіра громадян у механізмах реального їх захисту, з огляду на недовіру органам правосуддя, стали причиною поширення *правового нігілізму* серед певної частини українського суспільства, виникнення байдужості людей до правових цінностей, відсутності потреб і навичок користування нормами права, що призводить до правопорушень, появи нелегітимних норм поведінки, як, наприклад, люстрація корумпованих державних посадовців за допомогою смітєвих баків. Останнім часом спостерігається також різке зростання стихійної політичної поведінки людей (масові суспільні протести, мітинги, пікети, демонстрації тощо), що здійснюються у недемократичний спосіб [655]. Це зумовлює *необхідність дотримання громадянами демократичних способів протестної поведінки як ознаки культури демократизму особистості-суб'єкта суспільного життя*.

Отже, демократія в Україні сьогодні, дійсно, піддається серйозним випробуванням. У розвинутих демократичних країнах, якою прагне стати наша держава, саме громадянське суспільство відіграє значну роль і в контролі за діяльністю державного апарату, і в оперативному реагуванні на корупційні прояви у будь-якій сфері суспільного життя, адже доведено, що сама по собі держава не може побороти корупцію, оскільки її структури й органи є головними носіями цього феномену, його середовищем, отже, вона не може боротися сама з собою [442].

Базуючись на результатах наукового пошуку Ю. Богуцького [53], Н. Латигіної [312-316], Є. Невмержицького [442], В. Швачки [655] та інших вітчизняних учених, можемо стверджувати, що проголошення курсу нашої держави на створення демократичного суспільства само по собі ще не означає автоматичного утвердження демократичних цінностей і принципів, демократичного стилю взаємодії соціальних суб'єктів: потрібно реформувати суспільство, реальними діями забезпечуючи незворотність демократичних здобутків, створюючи міцні, надійні гарантії демократичного вибору [316]. *Громадянам необхідно навчатись жити в умовах демократії життям вільної*

людини, опанувати вміння взаємодіяти з владою щодо практичної реалізації прав і свобод людини і громадянина, демократичними способами впливати на діяльність органів державної та місцевої влади, ефективно взаємодіяти з нею задля вирішення важливих для життя громади проблем. Це, своєю чергою, сприятиме становленню культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівнях.

Запорукою й передумовою становлення культури демократизму є активність демократичної взаємодії влади і *громадянського суспільства*, яке в нашій країні спочатку заявило про своє існування під час “Помаранчевої революції” 2004 року, а потім виявило високий рівень самоорганізації у ході “Революції гідності” 2013-2014 років. У часи російської військової агресії проти нашої країни саме громадянське суспільство солідаризувалось із державою, яка в силу об’єктивних причин не змогла повноцінно вирішувати проблеми вимушених переселенців та вкрай слабкої на той момент української армії.

Змінившись само, громадянське суспільство вимагає змін і від держави, а також пропонує конкретні плани її реформування. Так, намагаючись упорядкувати й оптимізувати взаємодію держави та громадськості, зробити владу більш відкритою й долучити до управління державою громадян, активісти громадянського суспільства започаткували функціонування інтернет-платформ «Громадський контроль» і «Напиши депутату». Громадяни виявили високий рівень готовності до діалогу з владою (лише у перші місяці запуску проекту «Напиши депутату» на ньому було розміщено 436 звернень до народних депутатів). Утім, державні можновладці, декларуючи на словах і в значній кількості нормативних документів необхідність започаткування в Україні електронної демократії, не пішли на співпрацю з громадянами, що зумовило активізацію мережевої діяльності громадськості вже без участі влади: інтернет-проекти «ІТ-толока», «Суспільний центр зайнятості», «Велика ідея», «Спільнокошт» та інші й досі слугують центрами, навколо яких об’єднуються небайдужі громадяни й оперативно вирішують спільні проблеми. Слід зазначити, що громадянське суспільство активно пропонує ідею законодавчого закріплення

необхідності зворотного зв'язку у вигляді електронних звернень, скарг, пропозицій громадян до влади, а також відповідей на них представників владних органів; можливість інтернет-обговорення проектів законів, участі в розробленні важливих для суспільства законодавчих актів [589, С.12].

Цей факт засвідчує неготовність української влади ділитись повноваженнями, паритетно взаємодіяти з громадянським суспільством, яке, внаслідок цього, на жаль, і досі не стало повноправним партнером держави у її демократичному розвитку, а тому проблема *становлення і розвитку культури демократизму громадян, які будуть спроможними реалізувати задекларовані в Конституції України владні повноваження*, на сьогодні є надто актуальною.

Базуючись на результатах наукового пошуку низки сучасних вчених (М. Гурицька [140; 141], В. Давиденко [145; 146], С. Жданенко [191; 192], Т. Кадлубович [239], А. Клячин [253] А. Колодій [457] та інші) ми обстоюємо положення про те, що для посилення народовладних засад демократичних перетворень в Україні необхідно вирішити проблему подолання тривалого домінування пріоритету держави над інтересами окремої людини, налагодження демократичної взаємодії громадянського суспільства, держави та громадянина. Зважаючи на *важливість демократичної взаємодії для розвитку культури демократизму*, зупинимось більш докладно на її особливостях.

Так, вчений М. Гурицька наголошує, що така взаємодія, по-перше, базується на оптимальному *поєднанні інтересів* названих вище інституцій й визначає перспективи подальшого суспільно-демократичного розвитку, а по-друге, є гарантією *обмеження панівної ролі держави* та її втручання в громадське й приватне життя [140, С.86].

Аналогічної думки притримується і С. Жданенко, який стверджує, що демократична взаємодія, передусім характеризується *партнерством*, яке консолідує суспільство й сприяє розвитку демократії, оскільки забезпечує *налагодження конструктивного діалогу* політичних суб'єктів, який передбачає *взаємний пошук спільного рішення* для вирішення актуальних проблемних питань суспільно-політичного життя. Вчений визначає сутність *партнерства* як

соціальну взаємодію, що формується в комунікативному дискурсі і ґрунтується на компромісі [176, С.57-58].

Це положення розвиває В. Давиденко, який цілком справедливо зазначає, що налагодження паритетного діалогу між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади сприяє не лише вдосконаленню і підвищенню ефективності соціальної політики демократичної держави, але й допомагає інститутам громадянського суспільства виконувати свої безпосередні функції та вільно саморозвиватися, а також забезпечує можливість переходу від політичної конфронтації до *співробітництва*, вільного саморозгортання процесів консолідації суспільства [145; 146].

Для нашого дослідження важливою є висновки В. Давиденка [146] та В. Скворець [548] про те, що налагодження діалогічної взаємодії громадянського суспільства із державою, передбачає *легальність та легітимність кожного із суб'єктів, рівність їхніх прав*, обов'язків і відповідальності, а також вимагає наявності нормативно-правового поля та інформаційно-комунікативного простору для *паритетної взаємодії*.

Однак, приймаємо і заувагу В. Васютинського стосовно того, що цілковитий паритет між учасниками взаємодії навіть у демократичному суспільстві може бути лише тимчасовим, адже сам процес взаємодії передбачає змінність, непостійність, відносність взаємних позицій. Сторони, що взаємодіють, ніби наперед погоджуються з потребою *взаємного зіставлення й визначення позицій*, у яких одна із них обов'язково має домінувати, а інша – підпорядковуватись, а радше *і підпорядковуватись, і домінувати мають обидві сторони, тільки в різних аспектах*. Це, на думку вченого, яку ми підтримуємо, є адекватними характеристиками процесу взаємодії [76, С.73]

У дослідженнях Т. Кадлубович [238, С.31-33] та А. Клячин [253, С.159-171] партнерська взаємодія розглядається в контексті політичної комунікації між владою та громадянським суспільством, яка відбувається у площині взаємовідносин конкретних органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також між владою та широкою громадськістю в

інформаційному просторі. Вчені здійснюють аналіз найпоширеніших *форм політичної комунікації*, які сприяють демократизації суспільних відносин: новини, дебати, політичні ток-шоу, інтерв'ю (як форми подачі інформації), збори підписів, звернення громадян до засобів масової інформації, опитування та референдуми, альтернативні вибори з таємним голосуванням, участь у діяльності законодавчих та виконавчих органів влади, мирні збори, пікети, мітинги, ходи та демонстрації, акції протесту тощо.

Розглядаючи типологію партнерства на підставі структури міжсуб'єктної взаємодії, С. Жданенко характеризує демократичну *партнерську взаємодію* з точки зору свідомого регулювання взаємин між суб'єктами як *механізм забезпечення соціальної злагоди* та визначає такі її процедурні елементи, як-от: *діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності, кооперація*. У цьому контексті *діалог*, що здійснюється у формі переговорів, медіації (двохсторонні переговори за участю посередника), фасилітації (багатосторонні переговори за участю посередника), конференцій, “круглих столів”, обговорення актуальних проблем у пресі, на телебаченні, телеконференцій і дискусій за допомогою мережі Інтернет, виконує функцію забезпечення взаєморозуміння представників різних соціальних груп, державних органів, наукового співтовариства, фінансових установ, бізнесу, неурядових громадських організацій, засобів масової інформації. Очікуваним результатом діалогу між суб'єктами партнерської взаємодії, на думку дослідника, є *консенсус* щодо потреб, інтересів і цілей, а також щодо способів їх досягнення, який здійснюється шляхом знаходження *компромісу* на таких *принципах партнерської взаємодії*, як-от: добровільність, рівноправність, взаємна корисність, спільний пошук взаємоприйняттого результату, взаємна відповідальність. Вчений доцільно наголошує, що партнерство не зводиться лише до досягнення домовленостей між суб'єктами, а й передбачає спільні зусилля, які здійснюються шляхом *розподілу видів діяльності й кооперації* та які спрямовані на досягнення загальних та індивідуальних цілей партнерської взаємодії [191, С.57-58].

На *особистісному рівні* партнерська взаємодія розглядається С. Жданенком з позиції інтерсуб'єктивізму. Підтримуємо положення вченого про те, що пріоритетними *принципами* партнерської взаємодії є взаємне визнання партнерів як рівноправних і рівноцінних, толерантне ставлення до особистісної позиції партнера; установка на відмову від силових способів впливу на партнера, за винятком сили аргументів; добровільність і чесність співробітництва; готовність нести відповідальність за свої вчинки і результати партнерської взаємодії [192, С.85-89].

У нашому дослідженні *здатність до демократичної взаємодії з владними структурами, органами місцевого самоврядування та окремими громадянами у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя громадянського суспільства* визначена однією із пріоритетних ознак культури демократизму особистості.

Демократична взаємодія влади та громадянина неможлива без політичної *довіри* громадян до обраних ними органів публічної влади, яка підвищує легітимність владних структур. У науковій літературі проблема політичної довіри досліджена у працях таких закордонних і вітчизняних учених, як Т. Алексєєва [3, С.109-120.], С. Білошицький [50, С.56-66], П. Бурдые [68, С.209], М. Горлач [121], Н. Луманн [700], А. Міщенко [365], С. Погорєлий [485], А. Фетісов [609, С.101–112], Ф. Фукуяма [621], М. Хетерінгтон [696] та інших.

У дослідженнях названих вчених сутність цього феномену визначається в контексті аналізу поведінки людини у різноманітних ситуаціях як міжособистісної, так і суспільної взаємодії, особливостей соціальної напруженості в суспільстві. Остання ситуація, на думку С. Погорєлого, характеризується як недовіра до влади [485]. Натомість довіра до влади характеризується ставленням до органів державної влади та посадових осіб, їхньої діяльності, яке базується на вірі, переконливості та впевненості громадян у надійності, компетентності, сумлінності, щирості, чесності даної влади [181, С.173.]

На особистісному рівні *довіра* є феноменом моральної свідомості, що означає ставлення до іншої людини з огляду на її відданість спільній справі, вірність, порядність, чесність, відповідальність [621, С.115]. У такому розумінні довіра характеризується передбачуваністю вчинків та надійністю іншого, єдністю думок, цілей, настанов, умовою конструктивної взаємодії [95, С.64].

Ми поділяємо думку Ф. Фукуями, який наголошує, що феномен довіри є надто важливим для всіх сфер суспільного життя, адже рівень соціальної взаємодії між членами однієї соціальної спільноти, яка ґрунтується на довірі, призводить до позитивного розвитку як соціально-політичної, так і економічної сфери [621]. Аналогічної позиції дотримується й А. Міщенко, яка зазначає, що довіра формується у міжособистісній взаємодії та не лише є основою для створення загальнодержавної мережі суспільних інститутів, але й сприяє посиленню довіри до політичних інститутів, зокрема – до органів державної влади [365].

Названі вище дослідники феномену довіри зауважують, що взаємна довіра громадянина і держави стає морально-психологічною основою для міцної і довгострокової співпраці, якщо влада добровільно бере на себе відповідальність за ефективну реалізацію колективної мети, захист інтересів громадян, задоволення основних потреб різних соціальних груп – і виконує це зобов'язання.

Для нашого наукового пошуку важливими є розроблені А. Міщенко рекомендації щодо шляхів посилення політичної довіри між громадянами і владою у процесах суспільного інформаційного розвитку. Для цього, на думку дослідниці, необхідно: запровадити та постійно підтримувати систему інформаційних комунікацій через Інтернет (форуми, блоги, онлайн-телебачення, онлайн-конференції тощо), що підвищить обізнаність суспільства, знизить можливості маніпуляцій інформацією, розширить альтернативність поглядів, сприятиме виробленню спільних цілей; удосконалити електронне урядування, що надасть змогу скоротити бюрократичний апарат, бюджетні витрати, посилить контроль за діями влади, допоможе знизити, а в подальшому й викоринити корупційні схеми, які виникають у процесі взаємодії на індивідуальному рівні;

розвивати соціально-політичні мережеві об'єднання як ефективний механізм впливу окремого громадянина або певної соціальної групи на прийняття і реалізацію політичних та управлінських рішень; втілити ідею громадського телебачення, яке б надавало громадянам незаангажовану інформацію [365, С.63-67].

Підсумовуючи, наголосимо, що об'єктивні процеси становлення в Україні інформаційного суспільства, глобалізації суспільного життя, гуманітаризації та гуманізації суспільних світоглядних орієнтирів сприяли утвердженню філософії людиноцентризму як пріоритетної засади суспільної свідомості українського народу. Це, своєю чергою, спричинило реальне посилення народовладних засад демократичних перетворень у різних сферах суспільно-політичного життя, освіти – зокрема, що, як наслідок, активізувало функціонування громадянського суспільства. Необхідність вирішення проблемних питань демократизації суспільного життя в Україні зумовлює актуальність становлення і розвитку культури демократизму кожного громадянина нашої держави.

Особливої значущості проблема виховання культури демократизму набуває для учнів старших класів, які у вісімнадцятирічному віці, практично одразу після завершення навчання у школі, набудуть повної правосуб'єктності, а тому мають бути готовими до самостійної діяльності та взаємодії у демократичному суспільстві. З огляду на зазначене, виникає необхідність розгляду сутності дефініції “культура демократизму учнів старших класів”.

1.2. Сутність та структурні компоненти поняття “культура демократизму учня старших класів”

Визначення специфіки виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, обґрунтування його мети, засобів і умов неможливе без усвідомлення сутнісних ознак досліджуваного феномену.

Це положення зумовлює аналіз сутності базового поняття нашого дослідження – *”культура демократизму учня старших класів”* з урахуванням вікових особливостей учнівської молоді.

Семантично сутність досліджуваної дефініції вміщує у собі зміст термінів “культура”, “культура особистості”, “демократизм”. Розглянемо значення кожного з них.

Передусім, зазначимо, що у сучасній довідковій літературі термін “культура” трактується як: 1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; 2) рівень розвитку суспільства у певну епоху; 3) освіченість, вихованість; 4) рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності [79, С.472]

Як свідчить проведений нами аналіз наукової літератури [27; 35; 47; 83; 237; 243; 305; 324; 332; 362; 461; 506; 563; 612; 614 та інші], вивчення феномену *культури* здійснюють різні науки – історія, філософія, соціологія, психологія, культурологія, археологія, етнографія, мистецтвознавство. Крім цього, різноманітність підходів до вивчення культури (антропологічний, соціологічний і психологічний) призвела до виникнення конкретних культурологічних наук: соціології культури, історії й теорії культури, культурної антропології, соціальної антропології та інших наук, які досліджують різні аспекти культури. Цей факт спричинив наявність численної кількості визначень цього багатогранного поняття: сьогодні нараховується декілька сотень тлумачень культури, десятки теоретичних концепцій та моделей культури як історично конкретного *феномена*, як специфічного *способу* людської діяльності, як *сукупності* матеріальних і духовних *цінностей*, створених людством.

Сучасними дослідниками культури Т. Кузнєцовою [506], С. Гатальською [612], В. Касьяном [614] зауважується, що хоча історичне вихідне значення цього терміну пов’язується з часами Античності (у перекладі з латинського він означає “обробіток і догляд за землею”), однак, у статусі самотійної лексичної одиниці це поняття стає відомим лише у XVIII столітті, а перше наукове трактування культури знаходимо у праці Е. Б. Тайлора “Первісна культура”, яка побачила світ

у 1871 році. Філософ розглядає культуру в широкому етнографічному сенсі як цивілізацію та зазначає, що вона складається зі знань, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв, специфічних умінь і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства [582]. Суто *культурологічний* підхід до трактування сутності культури представлений у працях вчених Ю. Богуцького [53], М. Заковича [305], О. Шевнюк [657], М. Яцино [683] та інших.

Як наголошувалось вище, сучасною наукою нагромаджено розмаїтий спектр підходів до тлумачення сутності культури, при чому кожна галузь наукових знань трактує цей феномен у залежності від своєї специфіки.

Так, *філософія культури* (В. Андрущенко [13; 14], М. Бахтін [27], М. Бердяєв [45], В. Біблер [47], С. Гатальська [109], Е. Ільєнков [236], М. Каган [237], С. Кримський [300], А. Лосєв [332], П. Флоренський [619]) вибудовує смисловий контекст, вищий смисл культури, розробляє засади типології культури, проблеми культурного плюралізму, міжкультурної комунікації, здійснює пошуки принципу універсальності культури, прагне відшукати певну інваріантну систему цінностей цього феномену, здійснюючи погляд на культуру під кутом зору розрізнення притаманного їй типу, духу доби, цивілізаційних відмінностей та діалогічних перспектив. Для нашого дослідження важливим є розгляд культури в аспекті філософії взаємозв'язку „Я-Інший”, зокрема ідея про те, що співбуття людини з іншими має ґрунтуватись на діалогічній взаємодії [27; 47].

Світ людини як світ її культури розглядають *культурна* та *соціальна антропології*: *перша* вирізняє культуру як засадничий і автономний феномен історії, розглядає соціум як підсистему культури та об'єднує етнографію, етнологію, археологію, лінгвістику та деякі напрями психології; *друга* визнає “суспільство” більш загальним поняттям, ніж “культура”, яка розглядається як одна з функцій соціуму. Втім наголосимо, що у світовій науці склалася традиція використання даних і культурної, і соціальної антропологій, оскільки вони доповнюють одна одну [614; 632].

Інша галузь науки – *психологія культури* – розглядає культуру з точки зору суб'єкта культуротворчої діяльності, його потреб, цінностей, родових

відмінностей та вивчає механізми процесів психічного відображення й створення особистістю-суб'єктом культурних цінностей, особливостей прояву та формування особистісних якостей людини у процесі інкультурації. Акцентуючи увагу на людині як суб'єкті й об'єкті інкультурації, вчені у галузі психології культури (Л. Виготський [83], Т. Кузнецова [303], Д. Леонтьєв [324], Г. Цукерман [636] та інші) зосереджуються на формуванні психічних та особистісних якостей особистості у процесі освоєння нею культурної спадщини та вивчають залежність усієї діяльності від її психічних регуляторів – потреб, цінностей, цілей, засобів реалізації.

Загальна теорія *соціології*, що розглядає суспільство та особистість як полярні полюси розвитку людства, роль *культури* вбачає у зв'язку між ними, та трактує останню, з одного боку, як *спосіб життя*, а з іншого – як *критерій життя*. Розглядаючи механізми взаємодії між суспільством, культурою та індивідом, соціологи Г. Авер'янова [1], М. Савостьянова [530], Є Сірий [547], І. Танчин [383], М. Юрій [671-673] та інші вчені зазначають, що культура завжди відображає характер і структуру зв'язків між ними та пояснює смисли інтеграції на різних етапах існування людства. Слушними в контексті нашого дослідження є ідеї про те, що опанування особистістю певною культурою відбувається у рамках соціалізації у соціокультурному середовищі шляхом інтеріоризації цінностей, норм, зразків поведінки, що регулюють взаємодію людей. При цьому культура, суспільство та особистість проявляються у поєднанні економічних, політичних, соціальних і культурних елементів [1; 563; 705].

Трактуючи поняття “культура” як сукупність норм, цінностей та ідеалів, які виконують функції соціальної орієнтації у конкретному суспільстві, вчені у галузі *соціології культури* оперують такими категоріями, як-от: соціалізація, потреби, інтереси, цінності; символи, традиції, звичаї, виробництво, розповсюдження та споживання духовних цінностей, культурна діяльність, соціальні інститути культури, соціально-культурне середовище (функціональний аспект). У цій галузі науки культура трактується як:

- цілісний історичний феномен (культурно-історичний тип, локальна культура, цивілізація), який виникає на базі територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної та психологічної спільності, розвивається у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду;

- соціальна система організованих за допомогою норм і цінностей функціонально корисних, закріплених у суспільній практиці та свідомості суспільства форм діяльності [275];

- особиста система якостей розуму, характеру, уявлення, пам'яті, отриманих у процесі виховання та освіти, які усвідомлюються як цінності самим індивідом та цінуються у суспільстві (у цьому розумінні мається на увазі моральна, естетична, політична, професійна, гуманітарна, науково-технічна та інші види культури особистості) [563].

У контексті вивчення теоретичних засад досліджуваної проблеми важливо наголосити, що американські соціологи А. Кребер і К. Клакхон у своїй книзі «Культура» всі визначення культури розподілили на шість основних типів: *описові* визначення (акцент робиться на переліку всього того, що охоплює поняття культури), *історичні* визначення (увага зосереджується на процесах соціального наслідування, на традиціях), *нормативні* визначення (тлумачення, що орієнтуються на ідею способу життя, та тлумачення, які базуються на уявленнях про ідеали і цінності), *психологічні* визначення (наголос на процесах навчання, формування звичаїв, адаптації до середовища), *структурні* визначення (увага акцентується на компонентах культури), *генетичні* визначення (культура визначається з позицій її виникнення) [697].

Принципове значення для нашого дослідження має акцент українського вченого-соціолога В. Касьяна на тому, що тлумачення культури має відбуватись залежно від конкретного аспекту розгляду, тобто *конкретного підходу* до осмислення сутності культури, серед яких науковець виокремлює *аксіологічний (ціннісний) підхід*, у відповідності до якого культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, складною ієрархією ідеалів і смислів, що реалізуються в інтересах певного суспільного організму, та *діяльнісний підхід*, за якого культура

виступає способом регуляції, збереження, відтворення і розвитку суспільства, основою творчої активності людини, як діалектичний процес реалізації в єдності об'єктивних і суб'єктивних моментів, передумов і результатів [614]

Дослідник розглядає також культуру з точки зору її функціонування в конкретній системі суспільних відносин та інститутів, які визначають ролі і норми поведінки людей у суспільстві, та зазначає, що на особистісному рівні культура поєднує всі види людської творчої активності задля вдосконалення особи як духовно-морального суб'єкта культури, відтворення особистості в усьому розмаїтті її властивостей, здатностей і потреб [там само].

У педагогічній науці [67; 164; 175; 223; 361; 362; 593; 594; 628; 638; 664 та інші] феномен культури розглядається як:

- інтегральне утворення особистості, яке характеризує засвоєння нею моральних цінностей, норм, принципів, моделей поведінки, прийнятих у суспільстві, здатність органічно й послідовно втілювати їх у міжособистісній взаємодії (Н. Мирончук, [361]);

- відображення духовної культури особистості, системи інтеріоризованих нею суспільних цінностей, які визначають погляди, переконання, ідеали особи, її ставлення до навколишнього світу та проявляються у поведінці і вчинках, самобудівництві та взаємодії з іншими людьми (М. Долженко, [175]);

- складне особистісне утворення, що визначається і регулюється комплексом знань, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються у діяльності особи та суспільній взаємодії (С. Булавенко, [67]);

- опосередкована віковими особливостями система норм і цінностей, досвіду і потреб, що реалізуються у взаємодії особистості з іншими людьми у процесі обміну змістовим, емоційним і ціннісним досвідом, а також у їх діяльності та поведінці (Р. Шулигіна, [664]);

- якість людини, яка характеризується сукупністю поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають спрямованість особистості, її ставлення до інших людей та проявляється у соціальній активності, дійовій участі в суспільному житті (А. Хорошенко, [628]);

- інтегральне особистісне утворення в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, умінь і навичок, що забезпечує можливість здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію та самореалізацію його особистості у суспільстві (В. Тернопільська, [593]).

При цьому вченими наголошується, що *культура має суб'єкт-суб'єктний характер*, якщо їй притаманні рівність психологічних позицій, загальна гуманістична спрямованість взаємин, готовність суб'єктів взаємодії до співпраці на основі узгодження позицій [361]; *виступає* як специфічний спосіб організації людської життєдіяльності, що представлений у системі соціальних норм та установок, та *містить* чотири взаємопов'язаних компонента: свідомість, ціннісні орієнтації, діяльність та самореалізацію [67]; *відображає* рівень засвоєння суб'єктом суспільних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні соціальної дійсності [638]; *характеризується* спроможністю особистості свідомо сприймати соціальну дійсність, адекватно на неї реагувати, об'єктивно її оцінювати, раціонально та цілеспрямовано діяти й орієнтуватись у соціокультурному просторі [628]; *розвивається* шляхом інтеріоризації особистістю набутого людством соціального досвіду і вироблення особою у процесі цілеспрямованої діяльності індивідуальних умінь і навичок, що мають забезпечити їй повноцінну самопрезентацію і самореалізацію у соціумі [594].

Узагальнюючи зазначене вище, сформулюємо *вихідні позиції* для пошуку специфіки культури демократизму особистості у загальному контексті культури:

1. Визначення культури демократизму особистості як історично конкретного феномену, притаманного добі становлення і розвитку народовладних засад суспільного життя, передбачає виокремлення інваріантної системи цінностей (застосування аксіологічного підходу), а також організованих за допомогою цих цінностей функціонально корисних, закріплених у суспільній практиці та свідомості суспільства демократичних форм діяльності, поведінки та способів взаємодії.

2. У *широкому розумінні* культура демократизму є сукупністю цінностей демократії як народовладдя, що реалізуються в інтересах демократичного суспільства та окремого громадянина як світу особистісних цінностей. Як специфічний *спосіб* діяльності людини-громадянина, культура демократизму проявляється у демократичній взаємодії соціальних суб'єктів, що характеризується партнерством, конструктивним діалогом, співпрацею, довірою (застосування діяльнісного підходу).

3. На *особистісному рівні* культура демократизму поєднує всі види творчої активності громадянина як суб'єкта самореалізації та демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя та розглядається з точки зору суб'єкта пізнання та самопізнання, діяльності та спілкування у демократичному суспільстві. Це потребує визначення механізмів інтеріоризації особистістю-суб'єктом цінностей демократії як народовладдя, акцентування уваги на формуванні особистісних здатностей і якостей громадянина-суб'єкта демократичної взаємодії з урахуванням психічних регуляторів діяльності – потреб, цінностей, цілей, засобів реалізації (реалізація особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів).

4. Культура демократизму як сукупність норм, цінностей та ідеалів демократії як народовладдя, що виконують функції соціальної орієнтації у демократичному суспільстві та визначають демократичний спосіб життя, передбачає використання демократичних механізмів взаємодії між суспільством, владою та громадянином-суб'єктом у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Отже, базуючись на результатах наукового пошуку названих вище вчених, які характеризують сутність культури як сукупність цінностей, як систему ставлень та орієнтацій, як специфічний спосіб людської діяльності, – у *нашому дослідженні культуру демократизму учня старших класів розглядатимемо у цілісному поєднанні таких її складових: ціннісна сфера особистості, її спрямованість, самореалізація особистості-суб'єкта, демократична взаємодія з іншими соціальними суб'єктами.*

Пристаючи до більш докладного розгляду сутності поняття “культура демократизму учня старших класів”, спочатку зупинимось на висвітленні змісту дефініції “культура демократизму особистості”, а потім конкретизуємо її з урахуванням вікових особливостей учнів старших класів (або старшокласників, або учнівської молоді).

Передусім, вважаємо за доцільне зауважити, що окремі ознаки аналізованої дефініції розглядаються в контексті *політичної культури* [4; 110; 111; 374; 486; 490; 491; 599; 704; 705] та *громадянської культури*, або *культури громадянина*, *культури громадянськості* [235; 487; 488; 574; 690; 691; 701; 702]. Отже, виникає необхідність розмежування сутності означених дефініцій.

Для кращого розуміння змісту досліджуваного нами феномену спробуємо визначити взаємозв'язок та нетотожність понять “культура демократизму”, “політична культура” та “громадянська культура”.

Спочатку розглянемо взаємозв'язок та відмінність дефініцій “культура демократизму” та “політична культура”. Останній термін був запропонований у 60-ті роки XX століття американськими вченими Г. Алмондом і С. Вербою, які трактували *політичну культуру* як знання, почуття та оцінки людиною політичних явищ, як сукупність психологічних орієнтацій особи стосовно політичних об'єктів. Названі політологи визначили такі *типи* політичної культури:

- *патріархальна політична культура* (притаманна суспільствам із неформованою політичною системою та відсутніми спеціалізованими політичними ролями; члени цих суспільств не цікавляться політикою і нічого не очікують від політичної системи, їхні політичні орієнтації не відокремлені від релігійних і соціальних. Патріархальна політична культура характерна не лише для суспільств із нерозвиненою політичною системою, де політична спеціалізація мінімальна, але і для більш масштабних диференційованих політичних систем, члени яких не усвідомлюють особливості існування політичного режиму, не сприймають форми відносин з ним, а ставлення людей до політичного режиму не визначені або негативні);

- *підданська політична культура* (притаманна особам, які усвідомлюють існування центральних владних структур та своє ставлення до них, орієнтуються на офіційні державні цінності, але пасивні у суспільно-політичному житті, відсторонено ставляться до політичних подій);

- *політична культура участі* (притаманна особам, які орієнтовані на активну усвідомлену роль у політичному житті; втім, їхнє ставлення до політичної системи може варіюватись від позитивного – до повного несприйняття; участь у політиці висока незалежно від позитивного чи негативного ставлення громадян до політичної системи) [4, С.15; 688; 689].

У сучасних суспільствах названі вище типи культур, так би мовити, “у чистому вигляді” відсутні: переважають змішані політичні культури – патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська.

Доцільно зауважити, що сучасні дослідники феномену політичної культури М. Вегеш [491], С. Гелей [110; 111], М. Головатий [114; 115], М. Гетьманчук [490], Н. Дембицька [159], М. Цюрупа [635] та інші, беручи за основу ті чи інші критерії, наводять такі типи політичних культур: племінна, теократична, буржуазно-демократична (консервативно-ліберальна, ліберально-демократична); авторитарна, тоталітарна, демократична; рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична; політична культура влади, політична культура пересічного громадянина, політична культура політичної еліти. Виокремлюються також тоталітарний, плюралістичний та перехідний типи політичних культур. Зазначається, що у кожному із типів політичної культури можуть переважати або демократичні, або авторитарні ознаки, переплітатись різні рівні сформованості політичної культури членів суспільства. При цьому науковцями наголошується, що рівень політичної культури суспільства обумовлює ступінь його цивілізованості.

У працях названих вище вчених політична культура пов’язується із політичною свідомістю як опосередкованим відображенням політичного життя, стану задоволення інтересів і потреб суб’єктів політики, як сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини. Зауважується, що

“у системі цінностей, орієнтацій, настанов, стереотипів, що утворюють політичну культуру, центральне місце посідають елементи, які сприяють формуванню та збереженню сталого державно-владного режиму” [235, С. 314]

На думку М. Вегеша, політична культура, як система об’єктивних знань про суспільство, поглядів, переконань і духовних цінностей, принципів і засобів політичної діяльності з урахуванням історичного досвіду, – передбачає опанування громадянином знань про внутрішню і зовнішню політику держави, існуючі політичні відносини, події і явища у політичному житті суспільства, положень Конституції, законів, норм, принципів, ідей, що лежать в основі управління всіма сферами суспільного життя [491]. Політична культура має суттєві нерозривні зв’язки з політикою, оскільки вона постійно впливає на характер і способи здійснення політики у державі [168].

Базуючись на положенні про те, що політична культура, як особливий тип орієнтації на політичну дію, відображає специфіку кожної політичної системи та визначається конкретними умовами функціонування політичної сфери певної держави, зокрема політичним режимом здійснення влади [235; 635; 693], зазначимо, що у демократичній державі, якою прагне стати Україна, у структурі *політичної культури* мають бути присутні ознаки *культури демократизму*, що сприятиме становленню *демократичної політичної культури* українського суспільства і кожного окремого громадянина.

Зважаючи на існуючу різноманітність типів політичної культури, ми обстоюємо думку про те, що саме культура демократизму надає політичній культурі рис демократичності, тобто перетворює її на демократичну політичну культуру.

У цьому контексті доцільно наголосити, що ознаками культури демократизму у демократичній політичній культурі є участь громадян у політичному процесі прийняття суспільно-політичних рішень шляхом паритетної взаємодії з владними структурами, їхня активна взаємодія у суспільно-політичному житті задля реалізації прав і свобод людини-громадянина, здійснення громадянським суспільством як сукупністю громадян-суб’єктів

ефективного контролю за політичною діяльністю інститутів влади, представницьких органів, а також окремих політичних діячів, представників державної влади та місцевого самоврядування.

Утім, слід зауважити, що культура демократизму є поняттям ширшим, ніж демократична політична культура, оскільки вона проявляється у демократичній взаємодії не лише в політичній, але й у соціальній, економічній та культурній сферах суспільного життя.

Розглянемо тепер взаємозв'язок і відмінність *політичної* і *громадянської* культур. Передусім, необхідно зауважити, що тривалий час між цими типами культур не було чіткого розмежування. Так, Г. Алмонд і С. Верба висвітлювали громадянську культуру як змішаний тип політичної культури, що формується на основі трьох чистих типів, однак, це, на їхню думку, передусім культура лояльної участі, у якій "політична культура і політична структура перебувають у згоді й відповідають одна одній" [4, С.15]. Наголошуючи на присутності у громадянській культурі ознак архаїчної та підданської політичних культур, вчені все ж класифікували її як демократичну політичну культуру.

Натомість у спільній праці британських вчених І. Макліна та А. Макмілана громадянська культура вже класифікується як окремий тип культури співіснування громадян у спільній державі, для якої характерні такі риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. У цьому контексті громадянська культура трактується названими дослідниками як культура лояльності по відношенню до держави, у відповідності до якої участь громадян у суспільному житті поєднана з пасивністю, довірою й повагою до влади [276, С. 144].

Зважаючи на те, що в Конституції України [265] чітко розмежовано *громадянські (особисті)* та *політичні* права і свободи громадян, вітчизняні вчені, визначаючи особливості громадянської культури, наголошують, що вона:

- характеризується державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни; передбачає знання і визнання громадянами суспільних норм і

законів, готовність їх дотримуватися, усвідомлення власних прав і здатність ставати на їх захист [487, С. 8];

- охоплює інтереси різних соціальних груп громадянського суспільства, забезпечує гармонійне існування системи “людина-суспільство”, визначає активну громадянську й життєву позицію, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах поваги до законно створених державних інститутів [667, С.209];

- відображає усвідомлення громадянином своєї приналежності до держави, визнання власної причетності до суспільства, національної культури, соціального, політичного, економічного життя, здатності впливати на стан справ у суспільстві [574];

- представлена глибоким усвідомленням своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності й обов'язку, здатністю рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях; прихильним ставленням громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки); пануванням відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміс і кооперацію [599, С. 156].

Як спосіб взаємодії людей у суспільстві тлумачить громадянську культуру вітчизняний вчений Л. Стручкова-Гуменна, яка зазначає, що складовими цього типу культури є мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами, їх асоціаціями, норми взаємності та довіра, навички колективних дій і почуття причетності до суспільних справ, обов'язку й відповідальності перед іншими людьми [574, С. 2]. За С. Рябовим, громадянська культура – це культура спільного існування, здійснення загальних справ на принципах справедливості, стабільності, цілісності соціальної системи [488, С. 8].

Аналогічної думки притримується і О. Івченко, який трактує громадянську культуру як “культуру спільного життя”, що має джерелом традиційні для держави норми, цінності, уявлення. Вчений слушно наголошує, що *на відміну від політичної культури, громадянській культурі не властивий прямий політичний характер, а її рівень визначає загальнокультурний розвиток людини.*

Громадянська культура спрямована на забезпечення соціальної інтеграції суспільства, єдності дій задля досягнення спільної мети громадянського процесу [235, С.312-313]. У цьому аспекті громадянська культура може існувати у різних типах політичних систем – демократичній, авторитарній, тоталітарній.

Підтримуючи думку О. Івченка про те, що “складовими громадянської культури суспільства є мережа горизонтальних зв’язків між рівними індивідами, їх асоціаціями, *норми взаємовідносин та довіра*, навички колективних дій та *почуття* причетності до суспільних справ, обов’язку й відповідальності перед іншими людьми” [там само, С. 316], зауважимо, що лише за умови, коли ці зв’язки, норми відносин, дії та почуття базуються на *цінностях демократії*, громадянська культура набуває ознак *демократичної*.

Елементами культури демократизму у демократичній громадянській культурі (або культурі громадянськості), є активна діяльність особистості щодо самореалізації як суб’єкта демократичної взаємодії, спрямованої на співучасть громадян-суб’єктів у реалізації та захисті своїх прав і свобод у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя громадянського суспільства та на співпрацю з демократичною владою, органами місцевого самоврядування й громадськими організаціями щодо вирішення актуальних суспільних проблем, здатність громадян до самоорганізації та самоврядування.

Отже, здійснений нами аналіз наукових джерел дає можливість дійти висновку про те, що ознаки *культури демократизму* мають місце і в *демократичній громадянській культурі*, і в *демократичній політичній культурі*. Сама ж *культура демократизму* за своєю сутністю є “*демократичною політичною громадянською культурою*” [235, С.316], яка базується на демократії як народовладді та є ціннісною, засадничою основою упровадження народовладних засад демократичного державотворення, умовою успішності та невідворотності демократизації суспільно-політичного життя в Україні.

Сутнісною характеристикою культури демократизму є, власне, зміст поняття “*демократизм*”. Слід зазначити, що у науковий обіг цей термін вперше був уведений французьким мислителем Ж. Боденом. У своїй праці “Шість книг

про республіку”, написаній у 1576 році, філософ задекларував право народу на супротив суверену: народ, віддавши верховну владу монарху, у разі невиконання ним умов договору, зазначав філософ, має право на супротив у будь-якій формі, у тому числі – активній [54]. Таким чином, вже у перші часи свого існування *ідея демократизму пов’язувалась із народовладдям*.

У подальшому цю ідею розвинули Т. Гоббс [113], який єдиним першоджерелом влади правителів вважав народ, та Ж.-Ж. Руссо, який стверджував, що громадянин, об’єднавшись з іншими, створивши державу і погодившись підкорятись їй, все ж залишається носієм влади, оскільки саме народ уособлює державу, отже, підкоряється сам собі і зберігає свободу [526; 706].

Утім, найбільш повно ідея народовладдя була закріплена у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, прийнятій Континентальним конгресом 4 липня 1776 року. Для сьогодення залишаються значущими такі положення Декларації:

- “всіх людей створено рівними”; люди володіють “певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя”;
- “уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права”;
- “правителі запозичують свою справедливу владу за згодою тих, ким правлять”;
- “коли якась форма правління стає згубною для такої мети, ... виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов’язок повалити такий уряд і встановити нову форму убезпечення народу в майбутньому” [157].

Важливо наголосити, що в українській науковій думці ідея демократизму відображена у працях К. Ушинського [608], Б. Грінченка [124], М. Драгоманова [124; 176], С. Миропольського [363], М. Грушевського [137] та інших мислителів, утім це поняття, передусім, пов’язувалось ними із принципом демократизму народної освіти. Наприклад, у працях С. Миропольського цей термін вживається у контексті необхідності забезпечення загальної народної

освіти, спрямованої на реалізацію прав людини та розкриття природних її сил і можливостей [363].

Для кращого розуміння сутності досліджуваного поняття слід зазначити, що у марксистсько-ленінському вченні ідея демократизму була об'єднана з ідеєю класової боротьби пролетаріату за владу. У тоталітарній радянській державі народовладдя лише декларувалось, а сам термін “демократизм” у довідковій літературі та науковому обігу був замінений на дефініцію “демократичний централізм” [605]. Лише із набуттям Україною незалежності та вибору демократичного вектору розвитку актуалізувалась проблема упровадження народовладних засад суспільно-політичного життя, а сам термін “демократизм” набув сучасного змісту [610; 670].

Так, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” поняття “демократизм” окреслюється такими значеннями: 1) визнання і здійснення демократії; 2) властивість за значенням “демократичний”; 3) народність, простота [79, С.213]. Тут же подається зміст терміну “демократичний” – 1) заснований на принципах демократії, який здійснює демократію; 2) який підтримує принципи демократії; 3) стосується широких верств народу [там само].

У політологічному енциклопедичному словнику термін “*демократизм*” трактується як “дотримання принципів демократії”, “визнання й реалізація демократії” [489].

У наукових роботах з питань філософії права, державної соціальної політики, актуальних проблем держави і права, адміністративного і фінансового права, *демократизм* трактується як загальноправовий принцип, притаманний усім галузям права (Голубєва, [118]), базовий принцип організації державної влади в умовах демократичного суспільства на засадах народовладдя і забезпечення прав громадян (Данильян, [154]); сутність принципу демократизму розкривається в контексті необхідності прийняття нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування з урахуванням волі громадян та інтересів різних соціальних груп, шляхом публічного обговорення проектів нормативно-правових актів (Шаган, [645]).

Наголошується, що держава може вважатись демократичною, якщо є достатня кількість інститутів, норм, установ для успішної реалізації прав людини та організації народовладдя; якщо до розробки основних засад державної політики залучаються широкі верстви населення, політичні партії, рухи, інші громадські об'єднання [154]; сам же принцип демократизму відтворює народовладдя у державному управлінні та передбачає встановлення глибоких і постійних взаємозалежностей між суспільством і державою як передумови формування демократичної системи управління, яка б базувалась на демократичних засадах її здійснення в інтересах громадян [156, С.97].

З огляду на зазначене, можемо дійти висновку, що *культура демократизму – це культура визнання та здійснення демократії як народовладдя.*

Своєю чергою, поняття “*визнавати*” означає 1) вважати дійсним, законним, стверджувати своєю згодою, позитивним ставленням право на існування чогось-небудь; 2) дотримуватись того чи іншого вчення [79, С.95].

Термін “*здійснювати*” тлумачиться як “запроваджувати, реалізовувати, втілювати в життя, робити щось-небудь дійсним, реальним” [там само, С.361].

Таким чином, *в узагальненому значенні культуру демократизму окреслимо як складову загальної культури, яка характеризується такими ознаками, як позитивне ставлення до цінностей демократії як народовладдя, визнання їх дійсними та законними, реальне запровадження цінностей демократії у всі сфери суспільного життя.*

Як ми вже зазначали вище, сутність дефініції “культура демократизму” пов’язана із сучасним розумінням поняття “демократія”, яка, своєю чергою, реалізується суверенним народом, що обирає владу, впливає на зміст та способи її діяльності, бере участь у прийнятті важливих для держави і суспільства рішень, контролює діяльність влади, її структур, окремих державних службовців та виборчих посадових осіб, має механізми їх відклику [489].

Отже, на державному рівні культура демократизму характеризується розвинутим самоврядуванням громадянського суспільства, участю народу у прийнятті важливих владних рішень, взаємодією з владними структурами задля

вирішення суспільних проблем та здійсненні ним контролю за діяльністю державної та місцевої влади.

Це вимагає від громадян таких вмінь і здатностей:

- на засадах цінностей демократії врядувати як своє особисте життя, так і життєдіяльність громадянського суспільства;
- свідомо обирати демократичну владу та запобігати фальсифікаціям і маніпуляціям під час виборчого процесу;
- з точки зору цінностей демократії як народовладдя оцінювати реальне суспільне життя й визначати ті проблеми, які потребують розв'язання;
- паритетно взаємодіяти з демократичною владою щодо вирішення як особистих, так суспільних проблем;
- брати участь у розробленні та обговоренні важливих для держави і суспільства рішень;
- контролювати діяльність влади з метою запобігання свавілля та корупції;
- застосовувати демократичні способи громадянського протесту проти неправомірних рішень та дій влади.

Визначення сутності поняття “культура демократизму” здійснювалось на основі ідей філософії людиноцентризму, упровадження народовладних ознак демократизації суспільного життя та положень гуманістично орієнтованої філософії освіти як системи поглядів, яка визнає цінність особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, її право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, вважає саме благо людини основним критерієм оцінки діяльності суспільно-політичних інститутів, а принципи рівності, справедливості, солідарності, толерантності – бажаними нормами відносин між людьми [615, с.130].

У *широкому розумінні* культура демократизму є сукупністю цінностей демократії як народовладдя, що реалізується у демократичній взаємодії в інтересах суспільства й окремого громадянина, впливає на функціонування та розвиток державних і соціальних інститутів, спосіб життя, принципи поведінки й діяльності всіх суб'єктів демократичного суспільства, пріоритетним змістом якої є реалізація та захист громадянських (особистих), політичних, економічних,

соціальних та культурних прав і свобод людини-громадянина у всіх сферах суспільного життя.

На *особистісному рівні* культура демократизму – це комплекс особистісних здатностей і якостей громадянина, що базується на цінностях демократії як народовладдя, характеризується демократичною спрямованістю поведінки та діяльності, здатністю до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування задля реалізації конституційних прав і свобод у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

У визначенні сутності поняття “культура демократизму учня старших класів” нами враховувався факт неповної юридичної правосуб'єктності старшокласників як неповнолітніх громадян.

Культура демократизму старшокласника базується на *положеннях* про визнання суверенності особистості-громадянина як абсолютної цінності, суб'єкта життєдіяльності у демократичному суспільстві; про пріоритетність прав і свобод людини-громадянина перед повноваженнями і правами держави; про необхідність забезпечення права вільно висловлювати свої думки і відстоювати свої інтереси, можливість шляхом участі у діяльності юнацьких громадських організацій, шкільного учнівського самоврядування бути причетним до процесу прийняття рішень, які стосуються життєдіяльності старшокласників та місцевої громади.

Учень старших класів, якому притаманна культура демократизму, – це активний, самостійний та відповідальний громадянин демократичної держави, який усвідомлює цінності демократії як народовладдя, відчуває і цінує свою свободу і власну гідність, здатний до самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування у реалізації власних прав і свобод у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах суспільного життя та вирішенні проблем учнівської молоді й місцевої громади.

Отже, культура демократизму учня старших класів – це інтегральне особистісне утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, що характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Старшокласник, якому притаманна культура демократизму, відчуває свою самоцінність та власну гідність, усвідомлює можливості та цінності самостійного вибору в умовах реальної демократії; має активну позицію щодо необхідності брати відповідну своєму віку участь у демократичних перетвореннях життя місцевої громади; прагне самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими людьми та соціальними інститутами у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах життя; вміє самостійно й колективно приймати й реалізовувати рішення та відповідати за їх наслідки; вміє налагоджувати співпрацю з інститутами громадянського суспільства, органами місцевого самоврядування та представниками регіональних органів влади щодо вирішення проблем, які турбують учнівську молодь та місцеву громаду і, як наслідок, – усвідомлює себе особистістю, здатною не лише самостійно вибудовувати своє життя, а й впливати на життєдіяльність місцевої громади як осередка демократичної держави.

Неповна юридична правосуб'єктність старшокласників полягає у тому, що більшість політичних прав учнівська молодь набуде лише у вісімнадцятирічному віці. Саме тому окремі способи взаємодії з владними структурами, запобігання маніпуляціям, фальсифікаціям, свавіллю, корупції, демократичні форми протесту

проти незаконних рішень та дій влади учні старших класів опановують *лише на когнітивному рівні*.

У нашому дослідженні культуру демократизму учня старших класів, як уже зазначалось вище, розглядатимемо у цілісному поєднанні таких її складових, як *ціннісна сфера особистості, її спрямованість, самореалізація особистості-суб'єкта, демократична взаємодія з іншими соціальними суб'єктами*, що проявляються на знаннєвому, емоційному та діяльнісному рівнях. На підставі цього можемо виокремити *когнітивний, емоційно-ціннісний та практично-діяльнісний* компоненти культури демократизму старшокласників.

Конкретизуємо змістове наповнення кожного із названих компонентів.

Так, *когнітивний компонент* культури демократизму учня старших класів об'єднує сукупність знань сутності цінностей демократії як народовладдя та особливості їх прояву у демократичному суспільстві; способів демократичної взаємодії соціальних суб'єктів, а також способів самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб'єктів відповідної своєму віку демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Цей компонент характеризується усвідомленими знаннями:

- теоретичних основ демократії як народовладдя (сутності цінностей демократії як народовладдя, способів протистояння негативним феноменам суспільно-політичного життя – політичній корупції, маніпуляціям, свавіллю, насильству; повноважень та механізмів функціонування владних структур, принципів та процедур виборчої системи в Україні);

- методів та форм демократичної взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування; демократичних способів прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень;

- особливостей становлення особистості як суб'єкта демократичного суспільства (способів реалізації та захисту прав і свобод людини-громадянина, принципів правомірної поведінки у демократичному середовищі, особливостей

суб'єктної активності особистості у різних сферах суспільного життя; способів самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії).

За нашими переконаннями, для успішного становлення культури демократизму старшокласників, передусім, їм необхідно усвідомити, що у демократичній державі *лише український народ має суверенне право* на володіння, користування і розпорядження національним багатством; право визначати і змінювати конституційний лад, основні засади суспільного життя, структуру державного механізму та основні принципи його функціонування; право первинної легітимації влади – формування складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яке реалізується шляхом виборів, а у випадку, коли влада не справляється з делегованими їй повноваженнями, – право на законні форми впливу на неї [265].

Надто важливим для становлення культури демократизму є усвідомлення учнівською молоддю змісту *конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами*, яке інтегрує в собі такі політичні права, як-от: право брати участь у референдумах; право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування; право брати участь у здійсненні правосуддя. Це безпосередній, особистий і вирішальний прояв волі громадян у вирішенні таких державних справ, як формування виборних органів держави та органів місцевого самоврядування, прийняття законів та інших загальнозначущих рішень на референдумах, здійснення законодавчої, виконавчої, судової влади у складі державного апарату та апарату органів місцевого самоврядування; здійснення правосуддя в якості народних і присяжних засідателів [265]. Утім, старшокласники мають усвідомити, що більшість із цих прав вони набудуть лише із настанням їхнього повноліття.

На нашу думку, учні мають також усвідомити ефективні способи взаємодії з владою, особливо з регіональними структурами державної влади та органами місцевого самоврядування, адже найбільша можливість реалізації народовладних

засад демократії у сучасних умовах суспільного життя в Україні існує саме на місцевому рівні. Старшокласники повинні отримати уявлення про такі форми народовладдя, як контроль за виконанням депутатами та сільськими (селищними, міськими) головами своїх передвиборчих програм та наказів виборців; використання місцевою громадою по відношенню до депутатів важелів відповідальності за невиконання своїх зобов'язань перед виборцями. Учнівська молодь має дізнатись про форми контролю за виконанням уже прийнятих рішень, участі у підготовці альтернативних проектів з конкретних питань; про діяльність громадських рад і дорадчих груп при сільських, селищних, міських радах.

З огляду на обмеженість політичних прав учнів старших класів як неповнолітніх громадян, як уже наголошувалось, лише на когнітивному рівні учнівська молодь має усвідомити особливості використання права українського народу на проведення масових публічних заходів (збори громадян, мітинг, демонстрація, вуличний похід, пікет та інші) як дієву форму участі громадян у публічній сфері життя соціуму, одну із головних форм контролю громадянського суспільства за діяльністю держави, важливий засіб впливу громадян та соціальних спільнот на перебіг різноманітних суспільних процесів. Важливо сформуванню старшокласників переконання в тому, що ці форми безпосередньої демократії дозволяють активним громадянам дуже оперативно впливати на перебіг різноманітних процесів в суспільстві й державі, вільно і відкрито висловлювати свою громадянську позицію з будь-яких питань суспільного та політичного життя, є дієвим засобом здійснення громадського контролю за органами публічної влади, вираження громадянського протесту; змушує владу прислуховуватись до волі народу.

На основі результатів наукового пошуку Ю. Богуцького [53], Н. Латигіної [312-316], Є. Невмержицького [442], В. Швачки [655] та інших вітчизняних учених можемо стверджувати, що надто важливим є усвідомлення учнями старших класів *особливостей прояву* та відповідних їхньому віку *способів протистояння* негативним феноменам суспільно-політичного життя – політичній корупції, фальсифікаціям, маніпуляціям, свавілля тощо.

У дослідженні ми обстоюємо думку про те, що в основі *культури демократизму* особистості лежать *цінності демократії як народовладдя*, які ми розуміємо як суспільно й особистісно значущі цільові орієнтири, суспільні установки, ідеали, цілі, наміри, норми й принципи демократичної взаємодії з приводу задоволення потреб та інтересів у демократичному середовищі.

З огляду на зазначене, для становлення культури демократизму старшокласники мають усвідомити сутність і особливості прояву *термінальних цінностей* демократії як народовладдя (людина-громадянин, громадянське суспільство, свобода, рівність, справедливість і добробут), відповідних їм *інструментальних цінностей*, у яких відображуються схвалювані у демократичному суспільстві *засоби* досягнення мети (права і свободи людини-громадянина, верховенство закону, конституціоналізм, солідарність та інші), а також *оперативних цінностей* – здатностей та якостей, які проявляються у реальній поведінці особистості як суб'єкта демократичної взаємодії (громадянська, національна та власна гідність; активність, самостійність і відповідальність у справах громади; вміння робити вибір, взаємодіяти з владою та інститутами громадянського суспільства, толерантність та інші).

Усвідомлені й внутрішньо прийняті учнями цінності демократії не лише утворюють внутрішній стрижень культури демократизму на особистісному рівні, а й здійснюють зворотній вплив на соціальні інтереси та потреби старшокласників, виступаючи мотиватором діяльності та поведінки особистості як суб'єкта демократичного суспільства.

Зауважимо, що культуру демократизму не можна зводити лише до усвідомлення висвітлених вище знань. Надто важливим є *емоційно-ціннісний компонент* культури демократизму старшокласника, у структурі якого, базуючись на результатах наукового пошуку вчених у галузі гуманістичної психології (Г. Балл [139], І. Бех [37-44], М. Гамезо [106], А. Маслоу [352], К. Роджерс [511] та інші) виокремлюємо:

- домінуючі *потреби* як основне джерело активності особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування та виступають внутрішніми спонуками до діяльності;

- *інтереси* як емоційно забарвлені прояви пізнавальної активності особистості;

- *мотиви* – внутрішні стійкі психологічні причини, що спонукають особу до діяльності та поведінкових проявів, надаючи діяльності й поведінці людини осмисленості та особистісної значущості;

- *переконання* як усвідомлені мотиви, що спонукають особистість діяти у відповідності зі своїми поглядами, принципами, світоглядом;

- *ідеали* – уявлення про гідні для наслідування якості та здатності особистості, зразки поведінки і відносин з іншими людьми.

У контексті нашого дослідження *емоційно-ціннісний компонент* культури демократизму учнів старших класів *визначає* ступінь інтеріоризації ними системи цінностей демократії як народовладдя, *виступає* як система ціннісних орієнтацій (потреб, інтересів, переконань, ідеалів) і мотивів самовизначення та самореалізації у демократичному суспільстві та *проявляється* у ставленні учнівської молоді до подій, фактів, явищ, оточуючих людей, дійсності, до самих себе через відповідні переживання особистості [117].

Слід зазначити, що емоції породжують у свідомості особистості не образи предметів і явищ, а переживання, завдяки яким визначається значущість зовнішніх впливів і внутрішніх станів, а також формуються *почуття* як оцінне ставлення суб'єкта до наявних або можливих ситуацій, власної діяльності та поведінки [505, С.120]. Переживання учнями старших класів свого ставлення до демократичного суспільства, інших людей і самих себе як суб'єктів демократичної взаємодії є джерелом виникнення *моральних почуттів*, які ґрунтуються на цінностях демократії як народовладдя та пов'язані з оцінкою відповідності їм реальних дій і вчинків людей [там само]. Лише ставши предметом стійких почуттів, знання стають ціннісними орієнтаціями, реальними спонуками до діяльності [646, С.359].

Погоджуємось із думкою В. Шапара про те, що предметом почуттів стають, насамперед, ті явища й умови, від яких залежить розвиток подій, важливих для особистості старшокласника, а тому ці події, а також пов'язані з ними явища та факти сприймаються емоційно. Слушною є заувага вченого про те, що сформовані почуття стають провідними утвореннями емоційної сфери і починають самі визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій, які, своєю чергою, уточнюють зміст почуттів у сформованих умовах і, спонукаючи до певних дій, сприяють розвитку викликаної почуттями діяльності, перетворюючись на її *мотиви* [646, С.359].

Крім цього, саме завдяки емоціям у старшокласників формуються *переконання* щодо істинності та значущості знань, принципів та ідеалів, якими вони керуватимуться у визначенні змісту і форм власної життєдіяльності у демократичному суспільстві та які, перетворившись на *мотиви*, виступатимуть регулятором їхньої діяльності й поведінки [там само, С.327].

Отже, базуючись на зазначеному вище, маємо підстави наголосити, що емоційно-ціннісний компонент культури демократизму старшокласника відображується у понятті *демократичної спрямованості* як системи ціннісних орієнтацій і мотивів особистості, що задають головні тенденції поведінки учнівської молоді у демократичному суспільстві [106, С.167].

Цей компонент культури демократизму старшокласників характеризується критичним (оцінним) сприйняттям учнівською молоддю подій, явищ і фактів суспільного життя крізь призму цінностей демократії як народовладдя; позитивною мотивацією учнів старших класів до самовизначення, активної самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії; прагненням паритетних партнерських відносин з іншими суб'єктами суспільної взаємодії; лояльним та вимогливим ставленням до демократичної влади; рефлексією власних здатностей, якостей і можливостей у всіх сферах суспільного життя; відчуттям цінності своєї свободи і власної гідності, можливості самостійного вибору, власної здатності впливати на життя місцевої громади як осередку демократичного суспільства [116].

На підставі наукових праць названих вище вчених у галузі гуманістичної психології зазначимо, що діяльність особистості-суб'єкта у демократичному середовищі характеризується *активністю* як прагненням розширювати сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації і рольових приписів; системою *здатностей* – індивідуально-психологічними особливостями особистості, які забезпечують легкість оволодіння та успіх у діяльності, зокрема, *здатністю до самоконтролю* як сукупності властивостей саморегуляції, що передбачає посилення або послаблення активності діяльності, корекцію дій і вчинків, прогнозування, планування, організацію діяльності та аналіз її результатів [106, С.167].

З огляду на зазначене, у структурі культури демократизму учнів старших класів виокремлюємо *діяльнісно-практичний компонент*, який характеризується сформованістю у них якостей і здатностей, вмінь застосовувати принципи та моделі взаємодії громадянина-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності, а також здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Ознаками цього компоненту культури демократизму старшокласників є їхні вміння реалізовувати цінності демократії у власній діяльності, поведінці та взаємодії з іншими; здатність демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи, висловлювати і відстоювати власну думку з питань демократизації суспільного життя; вміння застосовувати демократичні технології прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень; уміння відповідно до свого соціального статусу взаємодіяти з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування задля вирішення особистих та колективних проблем місцевої громади; вміння визначати особистісну позицію як суб'єкта демократичної взаємодії, окреслювати план самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі,

організовувати власну діяльність та взаємодію з іншими у місцевій громаді як осередку громадянського суспільства.

З огляду на неповну юридичну правосуб'єктність старшокласників, взаємодія учнівської молоді з владними структурами та органами місцевого самоврядування передбачає ініціювання та участь в обговоренні проблем, важливих для життєдіяльності молоді; співпрацю з владними структурами та органами місцевого самоврядування щодо вирішення проблем життя учнівської молоді та інших членів місцевої громади; набуття первинного досвіду контролю за діяльністю влади шляхом проведення зустрічей з народними депутатами різних рівнів з питань ознайомлення з результатами реалізації ними передвиборчих програм, а також з державними посадовцями та представниками органів місцевого самоврядування – з питань державної молодіжної політики; опанування на когнітивному рівні демократичних способів впливу на владу з метою покращення життя місцевої громади та всього українського суспільства, захисту соціальних, економічних, політичних та культурних прав і свобод членів громадянського суспільства, а також набуття відповідних навичок шляхом проведення ділових та ролевих ігор, обговорення реальних ситуацій суспільно-політичного життя, участі у дискусіях, диспутах та дебатах.

Підсумовуючи, наголосимо, що кожен із аналізованих компонентів (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний) передбачає динаміку змін, а у своїй сукупності вони відображають зміст культури демократизму старшокласників. Здійснене нами висвітлення сутності та компонентної структури культури демократизму учня старших класів уможливить розроблення критеріїв та показників для діагностики та визначення ефективних способів виховання досліджуваного феномену в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

1.3 Соціально-психологічні основи виховання культури демократизму старшокласників

Концепція нашого дослідження передбачає здійснення соціально-психологічного аналізу проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Передусім, наголосимо, що у сучасному розумінні виховання – багатофакторний процес становлення і розвитку особистості, на який впливають як окреслені у п.1.1. дисертації *об’єктивні* фактори (соціально-політичні та соціокультурні особливості суспільного життя в країні, вплив різних суспільних інститутів), так і *суб’єктивні* (психологічні особливості та ціннісні орієнтації учасників виховного процесу) чинники [37, С.214].

З метою аналізу соціально-психологічних засад досліджуваної нами проблеми звернемось до положень гуманістичної теорії особистості (Г. Балл [139], І. Бех [37-44], М. Боришевський [63], А. Маслоу [352], К. Роджерс [511] та інші), яка, за нашими переконаннями, у повній мірі відповідає філософії людиноцентризму, теорії демократії як народовладдя та привертає увагу дослідників до внутрішнього світу людського “Я”. Основні ідеї гуманістичної теорії особистості лягли в основу концепції особистісно орієнтованого виховання [37-44; 59; 536; 676; 677 та інші], згідно з якою виховний процес розглядається як *взаємодія вихователя і вихованця*, спрямована на зміну свідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності зростаючої особистості, що сприяють її якісному розвитку і саморозвитку [37, С.213]

З точки зору соціальної педагогіки, виховання є взаємодією людини, яка наділена сукупністю властивостей, здібностей і можливостей, із соціальним середовищем, соціальними партнерами, у результаті чого відбувається розвиток особистості. Метою цієї взаємодії є підготовка зростаючої особи до ефективного виконання соціальних функцій (ролей) та активної участі у прогресивному розвитку суспільства [564, С.34].

У цьому контексті важливими для нашого дослідження є теоретичні висновки О. Безпалько, яка дослідила особливості соціально-педагогічної роботи з учнівською молоддю в соціокультурному середовищі територіальної громади як динамічної соціальної системи, що характеризується багатовимірністю та багатокомпонентністю. Багатовимірність територіальної громади, на думку науковця, визначається генезою її розвитку, для характеристики якої найважливішими є ретроспективний (аналіз минулого), презентативний (аналіз теперішнього) та прогностичний (проектування майбутнього) аспекти. Багатокомпонентність територіальної громади вчений розглядає в аспекті її економічних, соціальних, культурних та духовних характеристик. Слушною є думка О. Безпалько про те, що територіальна громада, як місце соціального буття дітей і учнівської молоді, забезпечує необхідні умови для їхньої життєдіяльності через соціокультурні, правові, політичні та інституційні механізми, а як соціальне утворення та соціалізуючий фактор у становленні та розвитку особистості, поєднує місцеві традиції, менталітет і культуру із загальносуспільними цінностями. У цьому зв'язку, наголошує вчений, діяльність у територіальній громаді має бути спрямована на розвиток співпраці, партнерських стосунків між різними соціальними інституціями територіальної громади, органами місцевої влади та членами громади в інтересах дітей та учнівської молоді. Надто важливою проблемою, доцільно зауважує О. Безпалько, є активізація всіх суб'єктів територіальної громади, стимулювання їх до різних ініціатив. Особливий наголос дослідниця робить на необхідності налагодження взаємодії з неурядовими організаціями, залученні до неї усіх представників громади [31].

Психологи [106; 505; 646] розглядають *виховну взаємодію* як процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, який є джерелом саморуху й саморозвитку кожного та характеризується виникненням зв'язків і їхньою взаємозумовленістю [505, С.52]; виокремлюють *типи взаємодії* (співробітництво, або кооперація, коли просування кожного із партнерів до своєї мети сприяє реалізації цілей іншого; суперництво, або конкуренція, коли досягнення мети одним із взаємодіючих ускладнюється або виключається

здійснення цілей іншого учасника; конфлікт, коли відбувається зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів та позицій суб'єктів взаємодії) [646, С.47].

Значущим для нашого наукового пошуку є наголос вчених у галузі психології на необхідності налагодження взаємодії на основі *взаєморозуміння*, яке виявляється у спільності поглядів, інтересів, цілей та сприяє встановленню *довірливих взаємин*, що сприятимуть інтенсивному обміну досвідом та ідеями з різних аспектів суспільного життя [505, С.53].

На основі аналізу наукових доробків названих вище вчених, а також базуючись на нашому розумінні сутності досліджуваного феномену, **виховання культури демократизму учня старших класів** розглядаємо як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві та взаєморозумінні й сприяє *інтеріоризації* старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, *усвідомленню* ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, *формуванню* якостей, здатностей і звичок, необхідних для ефективної діяльності та взаємодії у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Не заперечуючи системний вплив на виховання у старшокласників культури демократизму об'єктивних зовнішніх факторів (соціальне середовище, спосіб життя на макро- і мікрорівні, засоби масової інформації, масова культура), все ж наголосимо, що лише засоби цілеспрямованого навчання, виховання та самовиховання сприяють організованості виховання особистості завдяки використанню форм і методів найбільш ефективного впливу на неї, підтримки її прагнення до постійного самовдосконалення [282].

Зупинимось більш докладно на висвітленні особливостей виховання культури демократизму учнівської молоді *в умовах загальноосвітнього навчального закладу*, який ми розглядаємо як *соціальний інститут*, діяльність

якого зумовлена потребою українського суспільства у навчанні, вихованні та розвитку дітей та учнівської молоді.

Із соціологічної точки зору, загальноосвітній навчальний заклад розглядається вченими [36; 93; 152; 174; 242; 282] як *соціальний організм*, у якому постійно відбуваються системні процеси зміни внутрішніх зв'язків (рух внутрішнього), “озовнішення” змін (як прорив дії за межі соціального організму) та “овнутрішення” зовнішнього впливу (як реакція на впливи інших соціальних організмів) [36, С.62].

Пояснюючи це положення, вчені В. Бех та Л. Семененко доцільно зауважують, що *соціальний організм як соціальний суб'єкт* обов'язково має бути спрямований своєю активністю у зовнішнє середовище, оскільки він за своєю природою мусить взаємодіяти з іншими соціальними одиницями [36, С.62-63].

Спробуємо інтерпретувати узагальнені названими науковцями положення в контексті нашого дослідження:

1. Загальноосвітній навчальний заклад, як соціальний організм, є єдністю властивостей і відношень, як існування є єдністю зміни і дії; у зміні соціальний організм перебуває сам із собою, а в дії він виходить за межі самого себе; виникаюча на основі відбивання і управління система регулювання покликана контролювати і спрямовувати виникаючі при цьому зовнішні зв'язки соціального цілого і його рух у зовнішньому середовищі.

2. Загальноосвітній навчальний заклад є полем активної взаємодії двох відмінних один від одного інформаційних потоків – зовнішнього і внутрішнього: зовнішня інформація актуалізує у внутрішньому потоці те, що в ньому вже заздалегідь містилося; у цій ситуації соціальний організм переходить зі стану функціонування до еволюційного руху, тобто розвитку.

3. У процесі взаємодії зовнішнього і внутрішнього інформаційних потоків внутрішні перетворення загальноосвітнього навчального закладу як соціального організму відбуваються за алгоритмом: ідеали – цілі – мотиви – ролі, дії [там само, С.63-101].

Враховуючи наведені вище положення, а також зважаючи на спеціальну структуру і виконання специфічних педагогічних функцій у суспільстві (навчання, виховання, розвиток дітей та учнівської молоді), загальноосвітні навчальні заклади можна розглядати як відкриті соціально-педагогічні системи, які:

- мають постійно враховувати зміни, що відбуваються у соціальному середовищі;
- повинні швидко сприймати нові прогресивні підходи у суспільному розвитку та трансформувати їх у новий зміст, нові освітні технології, нові стратегії взаємодії між усіма суб'єктами освітнього процесу та нові психологічні характеристики учасників такої взаємодії [242].

На підставі зазначеного вище доходимо висновку, що в умовах демократизації суспільно-політичного життя в нашій державі, безумовно, має відбуватись і демократизація діяльності загальноосвітнього навчального закладу як соціально-педагогічної системи. Крім цього, виховання культури демократизму всіх учасників навчально-виховного процесу, старшокласників – зокрема, визначаємо як одне із пріоритетних завдань діяльності освітньої установи. Через соціалізацію у демократичному середовищі українського суспільства, інтеріоризацію демократичних цінностей і принципів у навчальному закладі створюються необхідні передумови для співучасті всіх суб'єктів освітнього процесу, відтворенні в ньому демократичних відносин.

На цьому положенні акцентує увагу і академік І. Бех, який обґрунтовує необхідність демократизації відносин усіх учасників освітнього процесу об'єктивною потребою суспільства у новій людині, здатній до самостійних, відповідальних, творчих дій. Це, на думку вченого, яку ми поділяємо, досягається шляхом організації демократичного виховного простору – соціокультурного явища інноваційного типу, яке передбачає створення єдиної виховної системи, що охоплює сфери учіння, праці й дозвілля, орієнтованих на особистісний розвиток дитини; перехід від педагогіки вимог – до педагогіки співпраці; розвиток учнівського самоуправління; педагогізацію навколишнього середовища [38,

С.313-314].

Наголосимо, що саме система цінностей демократії як народовладдя має стати системоутворювальним фактором, який забезпечуватиме цілісність демократично спрямованого виховного простору, визначатиме стратегію демократизації навчального закладу, сприятиме самовизначенню, самореалізації та саморозвитку кожної особистості старшокласника як суб'єкта демократичного суспільства.

Слідом за Л. Даниленко, виокремимо зовнішні та внутрішні соціально-педагогічні умови, які впливають на ефективність діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму старшокласників. *Зовнішні соціально-педагогічні умови* (зміна державної політики, оновлення стратегічної мети освіти підрастаючого покоління, визначення пріоритетних напрямів модернізації змісту освітньої діяльності, удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, інтеграція зусиль усіх соціальних інститутів у розв'язанні проблем освіти та виховання) обумовлені переважно політичними та соціально-економічними процесами, що відбуваються в суспільстві. *Внутрішні соціально-педагогічні умови* (раціональність постановки мети та завдань освітнього процесу, визначення пріоритетних принципів навчально-виховної роботи та шляхів їх реалізації, модернізація змісту та структури навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, демократизація управління загальноосвітніми навчальними закладами, зміна соціально-економічного та правового статусу загальноосвітніх навчальних закладів) трансформуються із зовнішніх умов і детермінуються специфікою педагогічного середовища [152, С.312-315].

Підвищенню ефективності виховання культури демократизму всіх суб'єктів виховного процесу, за нашими переконаннями, сприятиме упровадження демократичних засад в основні складові управління загальноосвітнім навчальним закладом, зокрема: у *цілепокладанні* – пріоритет демократичних і гуманістичних цінностей у прогнозуванні та проектуванні змін; в *організаційних* основах – гнучкість організаційних структур, демократизація внутрішкільного управління; у

процесах – орієнтація на співуправління, самоврядування, партнерство, взаємоузгодженість спільних дій і цілей, сприятливі комунікації; *у механізмах* управління освітнім процесом – аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований, суб'єктно-діяльнісний підходи; демократичне й гуманістичне спрямування нових методів внутрішкільного управління; *в особистісних здібностях* – уміння налагоджувати демократичну взаємодію всіх учасників освітнього процесу [93].

Згідно з висновками за результатами наукового пошуку І. Беха [37; 39; 42; 44], Р. Павелківа [460], В. Поліщука [492], М. Савчина [531], В. Татенка [585; 588] та інших вчених, ми обстоюємо положення про сенситивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для становлення учнів старших класів як *суб'єктів демократичної взаємодії*, оскільки старшокласники відчують потребу зайняти внутрішню позицію дорослої людини, зрозуміти себе і власні можливості як суб'єкта активності у соціумі. У цей віковий період відбувається формування механізму життєвого цілетворення (прагнення і здатність ставити конкретні цілі, вибудовувати своє реальне життя з урахуванням прогностичних цілей на майбутнє) [531, С. 348-350]; зростає бажання бути самостійними і формується почуття відповідальності за власне майбутнє, виникає проблема вибору життєвих цінностей, необхідність визначення внутрішньої позиції стосовно себе, інших людей та суспільних явищ і фактів [460, С. 462-468]; з'являється потреба пошуку сенсу власного життя, зокрема визначення свого місця у системі суспільних відносин, прагнення до самореалізації у всіх сферах суспільного життя, бажання приймати самостійні рішення у нових ситуаціях взаємодії з іншими людьми [492, С.330-343].

З огляду на зазначене, у нашому дослідженні акцентуємо увагу на необхідності визначення психологічних основ особистості старшокласника як активного учасника демократичного розвитку країни, *суб'єкта демократичної взаємодії*.

У цьому контексті звернемось до наукових праць з проблеми становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності, яка, починаючи з

середини XX століття, активно розробляється в аспекті суб'єктно-діяльній психологічній концепції (С. Рубінштейн [521]), теоретичних положень про людину як суб'єкта психічної активності (А. Брушлинський [66]), концепції саморозвитку та власної життєтворчості людини-суб'єкта (К. Абульханова-Славська [5; 6; 7]), концептуалізації уявлень про суб'єкта як про саморозвивальну систему, що покликана реалізувати власний потенціал (Г. Костюк [283; 284], С. Максименко [341], І. Нікітіна [446-448], В. Татенко [584-588]). Названі вище та інші вчені у галузі психології сходяться в думці про те, що людина не є суб'єктом від народження: вона формується і самостверджується як суб'єкт у процесі спільної діяльності, діалогічної взаємодії.

Відзначимо принципові положення, які допоможуть з'ясувати особливості становлення *старшокласника як суб'єкта* демократичної взаємодії, що є важливою ознакою культури демократизму особистості.

Так, вчені наголошують на таких важливих характерних рисах особистості як суб'єкта:

- активність, здатність до розвитку та саморозвитку, самодетермінації та саморегуляції, самосвідомість, готовність до організації життєвого простору [521];
- здатність до планомірного і цілеспрямованого перетворення навколишньої дійсності, наполегливого досягнення мети, що проявляється у спілкуванні, спільній діяльності, у впливі на оточення та протидії зовнішнім обставинам [505, С. 15];
- активність, рефлексивність, творчість, відповідальність та автономність [351, С.199-201];
- інтенція особистості до самовідтворення, здатність максимально реалізувати власний потенціал в активній діяльності та взаємодії [622].

Не можемо не погодитись із позицією вітчизняної дослідниці І. Нікітіної, яка розглядає здатність суб'єкта змінювати себе самого як головну смислово-життєву цінність, що є внутрішньою потребою особистості у саморозвитку та

самоздійсненні. У цьому аспекті суб'єкт розглядається як автор і виконавець генетично зумовленого життєвого проекту [446, С.28-30; 447, С.102-105].

На ще одній важливій ознаці особистості-суб'єкта акцентує увагу С. Малазонія – здатності до ініціації та саморегуляції власної активності, яку науковець трактує як узагальнене вміння досягати високої результативності шляхом самостійного ініціювання цілеспрямованої активності у процесі оволодіння новими видами і формами діяльності. Крім цього, вчений цілком слушно зауважує, що функцію провідних характеристик сутності суб'єкта виконують такі поняття, як самоактуалізація, саморефлексія (самопізнання, саморозуміння, самоусвідомлення), самовизначення, самоставлення, самопроекування, самодетермінація [343, С. 197-200].

Аналогічної думки притримується й А. Маричева, яка розглядає поняття “суб'єкт” як систему, що самодетермінується, саморозвивається і саморегулюється. Суб'єктність же дослідниця трактує як ядро особистості, що утворюється із самоідентифікацій із найбільш значущими аспектами власного досвіду, і є утворенням, яке формується у процесі самоконституювання суб'єкта за допомогою саморозвитку та самореалізації власного потенціалу. Цінним для нашого наукового пошуку є конкретизація А. Маричевою основних ознак смислового змісту поняття “Я” особистості-суб'єкта, до яких вчений відносить: самототожність як відмінність від інших; співвіднесеність з іншими як самовизначення за допомогою зворотного зв'язку, одержаного від них; самоцінність як переживання власної позитивності незалежно від оцінки інших людей; самопричинність як здатність робити вільний вибір, незважаючи на тиск соціального оточення, та активно досягати поставленої мети; саморозвиток як здатність до творчого осмислення впливів зовнішньої реальності та переміщення результатів усвідомлення у внутрішній план, а також активне перетворення об'єктивної зовнішньої реальності відповідно до внутрішнього досвіду [348].

Для нашого дослідження суттєвими є також теоретичні висновки В. Татенка, який розглядає *самовизначення* та *самореалізацію* особистості-суб'єкта як свідомий процес розгортання та зростання сутнісних сил особистості,

її задумів, творчих здібностей, умінь, потреб, мотивів, життєвих цінностей, тобто акт свідомої реалізації людиною своєї сутності й особистісного потенціалу. Науковець цілком слушно наголошує, що потреба у самовизначенні й самореалізації задовольняється самим суб'єктом шляхом цілеспрямованої взаємодії з природним, соціальним та психологічним оточенням, при чому особистість-суб'єкт несе власну відповідальність за себе та своє життя [587].

Наголосимо, що усвідомлене самовизначення та ефективна самореалізація старшокласника-суб'єкта у різних сферах суспільного життя відбувається на основі *саморегуляції* (здатності керувати собою, власною поведінкою та діяльністю) та *самоконтролю* за ходом реалізації визначених самим суб'єктом мети і програми дій [505, С.311-315]. Одним із засобів *самовизначення* та *самореалізації* старшокласника-суб'єкта є його усвідомлений *саморозвиток*.

Базуючись на теоретичних положеннях, висвітлених у названих наукових працях І. Беха [39; 44], І. Нікітіної [448], В. Татенка [584-588], О. Степанова [505] та інших вчених під *саморозвитком* старшокласника як суб'єкта суспільних відносин *розуміємо його активну цілеспрямовану діяльність задля зміни самого себе власними зусиллями за допомогою цієї діяльності, розв'язання внутрішніх протиріч свого існування у демократичному просторі*. Процес саморозвитку відбувається у двох формах – *самовиховання* (специфічного виду внутрішньої діяльності старшокласника-суб'єкта, спрямованої на вироблення вмінь, навичок, здібностей, якостей для його самореалізації у демократичному середовищі) та *самовдосконалення* (найвищої форми саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії, що здійснюється у моральній системі координат і потребує застосування механізму рефлексії, спрямованої на пізнання своєї поведінки, дій і вчинків, почуттів і здібностей, а також усвідомлення того, як його сприймають партнери по взаємодії).

Важливим механізмом саморозвитку особистості-суб'єкта є також *самооцінка* як процес і результат оцінювання старшокласником себе, власних здібностей, якостей та свого місця серед інших людей [505, С.311-315].

Самовизначення, самореалізація та саморозвиток особистості-суб'єкта відбуваються у ході її *соціалізації*, яка визначається вченими як процес засвоєння людиною соціально-культурного досвіду; багаторівневого включення особистості в суспільні відносини; формування індивіда як суб'єкта подальшого розвитку соціальної системи. Основними механізмами соціалізації особистості-суб'єкта є *ідентифікація* (спосіб усвідомлення людиною приналежності до певної спільноти); *інтеріоризація* (процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини); *екстеріоризація* (діяльність суб'єкта, у процесі якої він конструює соціальну реальність і робить її значущою для себе та інших) [1; 91].

За Ф. Власенком, процес соціалізації розгортається як набуття людиною необхідних вмінь та навичок, засвоєння нових форм і моделей поведінки у взаємопов'язаних між собою сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості. Результатом процесу соціалізації, на думку вченого, постає сформована орієнтація в існуючій системі соціальних ролей та становлення особистості як соціального суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності [91, С. 18–20].

У цілому, погоджуючись з висновками Ф. Власенка, ми все ж підтримуємо позицію І. Бека, який обстоює положення про те, що становлення особистості як суб'єкта не завершується процесом *ідентифікації*: остання, за сприятливих умов, може перерости в *самоідентифікацію*. Вчений-академік наголошує на відмінності сутності цих феноменів і трактує ідентифікацію як особливий соціальний феномен, що постійно існує в житті людини як процес, який утверджує, розширює, поглиблює і забезпечує визначення особистістю себе для себе та інших. Операційно ідентифікація розглядається науковцем “як набуття поведінкових чи особистих характеристик іншої особи, як реальне відтворення або поведінкових актів, або символічних їх форм, до яких належать дії суб'єкта ідентифікації, не обов'язково абсолютно тотожні діям об'єкта ідентифікації, тобто такі, що відтворюють лише мотивацію вчинків значущого іншого” [42, С. 20].

Результатом процесу ідентифікації є *ідентичність* – “внутрішній, суб'єктивний стан особистості, в якому виражається усвідомлення нею себе як

своєрідної стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного “Я”, його збереження” [там само, С. 22].

Натомість процес *самоідентифікації* розглядається І. Бехом як *спеціально організована суб'єктом діяльність*, що має на меті самовиявлення, самовизначення, саморозуміння, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності, цінності. Вчений наголошує, що самоідентифікація для досягнення власних цілей “підхоплює” результати набуття особистістю ідентичності, спрямовуючи їх на *організацію внутрішньої мотиваційної структури суб'єкта*. Важливою для нашого дослідження є думка І. Бека про те, що особистість-суб'єкт свідомо й самостійно вибирає еталони, зразки як орієнтири для самоідентифікації, співвідносить себе з ними, здійснює оцінку цього співвіднесення, формує думку про себе самого, відповідаючи на питання “Хто я?” [там само, С. 23].

У результаті самоідентифікації особистість-суб'єкт набуває певного стану *самоідентичності*. Цей процес вчений Т. Титаренко розглядає як безперервну побудову Я-образу, самоконструювання, “примірювання на себе” певних понять, не лише усвідомлення себе часткою групи, спільноти, етносу, держави, суспільства, а й осягання власної своєрідності й неповторності [458, С.425].

У результаті співвіднесення актуальних соціально-культурних норм із власним образом зовнішнього та внутрішнього світу відбувається становлення Я-образу особистості. Таке співвіднесення можливе завдяки *рефлексії*, яка трактується І. Бехом як процес самопізнання суб'єктом власних особливостей, внутрішніх психічних процесів та станів [41, С.568]. Вчений пов'язує особистісну рефлексію із смисло-ціннісною самосвідомістю суб'єкта, його “Я-духовним” [44, С. 48] та визначає такі її типи: *регулятивна рефлексія* (спрямована на свідоме регулювання перебігу психічних процесів); *визначальна рефлексія* (процес осмислення суб'єктом свого “Я”, усвідомлення напрямів і способів особистісного саморозвитку); *синтезувальна рефлексія* (процес усвідомлення “образу Я” особистості); *самостворювальна рефлексія* (спрямована на визначення напрямів і способів подальшого саморозвитку особистості) [44, С.48].

У результаті ідентифікації та самоідентифікації формується самосвідомість особистості – складна інтегративна властивість, що забезпечує усвідомлення своїх схильностей, потенцій, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки у всіх сферах суспільно-політичного життя. На думку Т. Титаренко, яку ми підтримуємо, *самосвідомість* – це вища форма свідомості, що характеризується здатністю безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей; це цілісна оцінка самого себе як особистості-суб'єкта, що переживає, сприймає, мислить, приймає рішення, діє. У структурі самосвідомості вчений виокремлює самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе, що відображується у дієво-вольовій сфері як саморегуляція. Дослідниця слушно зауважує, що завдяки самосвідомості людина знаходить для себе діяльність, у якій зможе максимально реалізувати власні потенційні можливості, обирає коло найбільш прийнятної для себе спілкування, формує індивідуальний стиль життя [458, С. 416-417].

У дисертації ми актуалізуємо положення про те, що старшокласники мають можливість проявити свої властивості особистості-суб'єкта у *громадській активності*, спрямованій на вирішення як особистих, так і колективних проблем у взаємодії з громадою, органами влади та місцевого самоврядування, громадськими організаціями у всіх сферах суспільного життя.

Громадська активність, як форма соціальної активності громадянина, “передбачає відповідні дії особистості як суб'єкта суспільних відносин і спричиняє регулятивні дії, спрямовані на досягнення рівноваги між державною владою та громадянським суспільством шляхом досягнення та дотримання прав і свобод особистості, сприяння розвитку громади та її членів, регулювання процесів вироблення та прийняття рішень”. Громадська активність активізує процеси демократизації у державі, оскільки передбачає активні дії особистості-суб'єкта, спрямовані на вдосконалення самої людини-громадянина та навколишньої суспільної дійсності. Результатом громадської активності має бути досягнення паритетної взаємодії громадянського суспільства і держави, співпраці влади та громади, що базується на участі громадян у виробленні та прийнятті

суспільно важливих рішень, спрямованих на реалізацію прав та свобод громадян, створення сприятливих умов для становлення та розвитку особистості [144, С. 68-69].

Наш аналіз дає підстави виокремити особливості становлення особистості старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя: на основі усвідомлення системи прав і свобод людини у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства, механізмів функціонування демократичної політичної системи та влади в Україні, порядку реалізації повноважень державних структур різних рівнів, особливостей взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальності перед громадянами, опанування ефективними формами взаємодії з представниками владних структур задля вирішення молодіжних та інших суспільних проблем *учні старших класів не лише інтеріоризують* основні цінності демократії як народовладдя (почуття свободи, справедливості, солідарності, рівності можливостей, поваги до гідності й прав людини та ін.), а й *набувають самоідентичності* суб'єкта демократичної взаємодії, почуття власної гідності, причетності до життя країни, впевненості у своїй спроможності проявляти громадську й громадянську активність, впливати на суспільно-політичне життя на місцевому й загальнодержавному рівнях.

Така самоідентичність є основою для розвитку і *саморозвитку* вміння на засадах цінностей демократії як народовладдя орієнтуватись і визначати власну позицію стосовно важливих проблем суспільно-політичного життя та робити свідомий вибір, *спроможності* відстоювати власну думку й захищати свої права, *здатності* ініціювати громадську активність, виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади та держави, застосовувати демократичні способи взаємодії з органами державної влади на користь собі та місцевої громади як осередку громадянського суспільства, *готовності* реалізовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, використовувати засоби громадського впливу на владні структури.

Таким чином, внаслідок набуття старшокласником-громадянином самоідентичності як суб'єкта демократичної взаємодії уможливорюється розвиток у нього здатності до активної участі у вирішенні проблем громадського життя, налагодження паритетної співпраці з демократичною владою, накопичується *досвід* активної громадської та громадянської діяльності, розвивається здатність об'єктивно оцінювати та ефективно реалізовувати власні сили і можливості у всіх сферах суспільного життя.

На основі аналізу наукових доробків Н. Дембицької [160], І. Нікітиної [446-448], О. Лактіонова [311] та інших вчених термін “досвід активної громадської та громадянської діяльності” ми розуміємо сукупність *знань, умінь, навичок, цінностей, оцінок себе, інших людей та навколишнього світу*, яка формується внаслідок активної участі у вирішенні проблем громадського життя на всіх рівнях взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

Підтримуємо позицію вченого Н. Дембицької, яка зазначає, що з набуттям досвіду активної діяльності у різних сферах суспільного життя зростає оцінка особистістю власних сил і можливостей, спостерігається тенденція частіше займати *активну, партнерську* позицію і рідше – позицію пасивного підпорядкування або індиферентну. Крім цього, відбувається формування і розвиток комплексу особистісних якостей суб'єкта, які забезпечують здатність старшокласників реалізовуватись у демократичному суспільстві, у тому числі – і в якості суб'єкта демократичної взаємодії [160, С. 82–86].

Не можемо обминути увагою результати наукового пошуку О. Лактіонова, який стверджує, що *індивідуальний досвід* є перетвореною формою життєдіяльності і являє собою системне структурно-динамічне утворення. Його *соціальний та особистісний компоненти* забезпечують саморозвиток особистості-суб'єкта та регуляцію його активності у часовому континіумі минулого, теперішнього і майбутнього. Системоутворюючим фактором структурно-динамічної організації досвіду, на думку вченого, є ціннісна орієнтація людини на майбутній оптимальний результат життєдіяльності. Вчений цілком слушно

зауважує, що у функціональному аспекті індивідуальний досвід є конкретним механізмом регуляції життєдіяльності шляхом використання накопичених особистістю відповідних до конкретного завдання знань, вмінь та навичок, можливостей інтерпретувати події минулого та сучасного, а також самого себе у контексті цих подій та взаємодії з навколишнім світом, що постійно змінюється. Якщо *соціальний компонент* індивідуального досвіду, як доведено дослідженням О. Лактіонова, визначається сукупністю подій та взаємодій з людським оточенням та забезпечує процес, характер, оцінку і регулювання спілкування з іншими людьми та орієнтацію у соціумі, – то *особистісний компонент досвіду* є сукупністю сталих оцінок себе, інших людей та навколишнього світу. Базовими характеристиками особистісного досвіду, зауважує вчений, є система інтерпретацій себе як суб'єктивної вартості, інтерпретацій інших суб'єктів за параметром їх сумісності з собою та інтерпретацій предметного оточення як цінності його складових частин. При цьому суб'єктивна вартість відбиває сукупність цінних для особистості-суб'єкта власних досягнень [311, С.23-29]. З огляду на зазначене, доходимо висновку про необхідність сприяння накопиченню старшокласниками як соціального, так і особистісного досвіду демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування для виховання у них культури демократизму.

Підсумовуючи, наголосимо, що розгляд психологічних засад досліджуваного феномену, а також особливостей діяльності загальноосвітнього навчального закладу як відкритої соціально-педагогічної системи сприятиме визначенню теоретичних і практичних засад спеціально організованого освітнього процесу, що забезпечуватиме *самовизначення, самореалізацію і саморозвиток* учнів старших класів як суб'єктів демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя. Реалізація названих механізмів сприятиме становленню культури демократизму учнівської молоді.

1.4 Виховання культури демократизму учнів старших класів як проблема педагогічної науки

У період розбудови демократичного суспільства в Україні підвищується об'єктивна потреба в активній, самостійній і відповідальній особистості, яка визнає і реалізує цінності демократії, здатна до самовизначення, самореалізації та саморозвитку в умовах посилення народовладних ознак демократичного устрою нашої держави.

Демократизація як процес посилення впливу громадян на прийняття важливих для життя українського суспільства рішень детермінує зміни і в системі освіти, що безпосередньо впливає на виховання підростаючого покоління. Саме тому однією із актуальних проблем сучасної школи визначається виховання культури демократизму зростаючої особистості, здатної до взаємодії з різними соціальними інститутами, органами державної та місцевої влади задля вирішення важливих проблем спільного життя у демократичному суспільстві. Надто важливим означене питання постає для виховання учнів старших класів, які, як зазначалось нами вище, незабаром увійдуть у самостійне доросле життя, а тому для вирішення різноманітних особистих і суспільних проблем мають бути готовими до взаємодії не лише з іншими суб'єктами громадянського суспільства, а також із представниками органів державної та місцевої влади. *Пошук шляхів вирішення цієї актуальної проблеми вимагає переосмислення цілей, змісту, концептуальних підходів та технологій освітньої діяльності сучасного загальноосвітнього закладу.*

Починаючи з 2000-х років, вітчизняними вченими Л. Березівською [33-35], О. Джус [166], О. Єрмолою [187], І. Кучинською [310], І. Ящук [685] та іншими з метою пошуку педагогічних ідей та технологій, адекватних завданням демократизації освітньої діяльності, актуалізовано прогресивні ідеї демократичного виховання, відображені у наукових працях педагогів-діячів минулого.

Так, у науковому доробку І. Кучинської на основі системного й комплексного аналізу узагальнено вітчизняну суспільно-педагогічну думку другої половини XIX – 30-х рр. XX століття, а також визначено можливі орієнтири виховання в сучасній виховній практиці, зокрема, актуалізовано ідеї формування державотворчих устремлінь молоді; усвідомлення соціальних прав і свобод, що забезпечуються в усіх сферах життєдіяльності людини і громадянина; дотримання положень Конституції України; визнання самоцінності особистості вихованця, акцентування активної життєвої позиції на основі усвідомлення громадянської гідності, обов'язку і відповідальності, ознайомлення із правовою культурою як системою правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи людини; практичної спрямованості усіх компонентів виховання для підготовки молоді до життя у демократичному суспільстві [310].

У роботі вітчизняної дослідниці Л. Березівської узагальнено негативні тенденції вітчизняного реформування шкільної освіти протягом XX століття, а саме: ігнорування громадської думки, національної складової в реформаторських планах; політичні зміни як причина незавершеності реформ; непідготовленість до змін основної фігури реформування освіти – вчителя; проголошення реформи “згори” без попередньої апробації (загальнодержавного експерименту); пріоритетність політичних завдань над реальними потребами школи, вчителя, учня; відсутність належного законодавчо-правового поля, адекватного наукового-методичного забезпечення та інші [33]. За нашими переконаннями, цих недоліків слід уникати у процесі демократизації освітньої діяльності.

Вченими О. Єрмолою [187] та О. Єрмоменко [189] розглянуто сутнісні характеристики ідеї демократизації взаємин учителя з учнем у середніх закладах освіти України другої половини XX століття: конкретизація вимог до морально-етичних якостей учителя; гармонізація взаємних стосунків учителя з учнем всупереч існуючим авторитарним; розробка умов гуманізації навчально-виховного процесу та демократизації взаємин між його головними суб'єктами; введення у шкільні статuti конкретних законодавчих правил як чинника

коригування взаємостосунків учителів та учнів; урахування особливостей віку школяра та розуміння його психологічного стану й тих конкретних соціально-педагогічних змін, які детермінують особливості духовного світу особистості учня на кожному щаблі його розвитку; гуманне ставлення до учнів та визнання їх повноправними суб'єктами навчально-виховного процесу як підґрунтя співробітництва з ними.

Дедалі частіше у цей же період вітчизняні дослідники звертаються до актуалізації досвіду освіти тих країн, які досягли значних успіхів у розбудові громадянського суспільства з притаманною йому демократичністю.

У цьому контексті слід відмітити вагоме значення наукового осмислення українськими вченими теорії і практики виховання громадянськості в школах Франції у контексті Європейської інтеграції (О. Алексєєва, [2]), підприємницької освіти в США та Німеччині (О. Романовський, [517]), проблеми децентралізації та демократизації управління освітньою системою у Польщі (Л. Гриневич, [123]), педагогічних засад політичної соціалізації учнів старших класів середньої загальноосвітньої школи в Російській Федерації (В. Мачуський, [353; 354]) та ін.. Виокремимо важливі для виховання культури демократизму старшокласників ідеї, висвітлені у наукових працях названих вище вчених:

1. Виховання покликане надавати можливість кожній людині почуватися морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною у власній країні. Важливим завданням школи є виховання громадянина, патріота, професіонала, непримиренного до насилля та експлуатації. Процес виховання також має бути спрямований на розвиток політичної культури, культури поведінки, мотивації до праці, усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, свідоме ставлення до закону, до держави, формування особистої готовності кожного брати участь у вирішенні проблем свого суспільства, своєї країни. Педагогічна цілеспрямованість і керованість виховної діяльності школи має здійснюватись у поєднанні з ініціюванням активності самих учнів як суб'єктів освітнього процесу. Системний комплекс змісту, форм, методів і педагогічних технологій базується на громадянських цінностях. В освітньому процесі учні

мають отримати знання про діяльність місцевих, національних та інтернаціональних соціальних інститутів, особливості дотримання норм і правил суспільного життя, а також навчитись досліджувати умови та обставини виникнення спільних правил і норм [2].

2. Демократична організація суспільства й демократичне управління освітніми системами створюють нові умови для діяльності шкіл, стимулюють творчу активність їх колективів і керівництва, зближують школу з її середовищем, дають змогу акумулювати в ній інтелектуальну і матеріальну підтримку промисловців і всієї місцевої громади. У цьому аспекті важливим завданням є усуспільнення освіти, тобто передача державними органами влади найбільшого обсягу повноважень у сфері управління освітою різноманітним суспільним організаціям та інституціям, відродження школи як суспільної інституції, розвиток і втілення ідеї самоврядування, прагнення до того, щоб школа справді була громадянською незалежною установою, яка згуртовує учнів, батьків, учителів та місцеву громаду [123].

3. Підприємницька освіта є важливою складовою частиною виховання поваги до цінностей демократичного способу існування, поліпшення добробуту кожної людини, покращення економічного стану країни і суспільства загалом. Головними завданнями підприємницької освіти є усвідомлення кожною особистістю цінності й переваги демократії, вільного підприємництва та ринкової економіки; виховання поваги до свобод, приватної власності та законів, відчуття відповідальності за свій власний економічний стан і долю всього суспільства; розвиток навичок споживача, самостійного прийняття життєво важливих рішень [517].

5. Політична соціалізація полягає у засвоєнні індивідом певних знань, норм і цінностей, які дають йому змогу функціонувати як повноправному члену суспільства. Це процес опанування індивідом політичних уявлень, ідей, цінностей, що забезпечує формування його політичної свідомості, яка виявляється у відповідній поведінці. Основна увага у цьому процесі центрується навколо особистості з її потенціалом активного ставлення до політичної дійсності як

суб'єкта перетворень у політичній сфері. Об'єктивними умовами політичної соціалізації є політичний устрій держави (економічні, політичні та соціальні реальності; функціонуючі форми і види суспільно-політичної діяльності та інші елементи соціального життя суспільства). Загальноосвітня школа – це певним чином організований і модифікований *соціальний простір* політичної соціалізації учнівської молоді, що є своєрідною *моделлю простору суспільства* і має всі його основні властивості і характеристики. Завданнями школи є активізація учнівського самоврядування, розвиток в учнів здатності до особистого самовизначення і самореалізації; формування критичного мислення, що дає змогу об'єктивно сприймати суспільно-політичну інформацію; виховання громадянської відповідальності, правової самосвідомості, демократичних цінностей; сприяння освоєнню старшокласниками системи знань про суспільство, його сфери, правове регулювання суспільних відносин, необхідних для взаємодії з соціальним середовищем і виконання типових соціальних ролей людини і громадянина; формування досвіду застосування отриманих знань і вмінь для вирішення типових завдань у галузі соціальних та міжособистісних відносин, громадянської і суспільної діяльності, відносин. В основу виховної роботи має бути покладений *принцип демократизму* (виховання особистості, спроможної ефективно діяти в умовах демократизації суспільного життя). Важливе значення має розвиток учнівського самоврядування, на яке покладається завдання забезпечити вироблення життєвих орієнтирів, які зможуть забезпечити підготовку учнів старших класів до життя в суспільстві з демократичним політичним, соціальним та економічним устроєм [354].

Як зазначалось у попередньому підрозділі дисертації, у нашому дослідженні ми обстоюємо думку про те, що однією із пріоритетних умов підвищення ефективності виховання культури демократизму учнів старших класів є розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу як відкритої соціально-педагогічної системи. У цьому контексті значний інтерес представляють наукові праці з питань *громадянського виховання*, у яких розглядається проблема *демократизації шкільного життя* у різних аспектах:

- у контексті підготовки старшокласників до виконання соціальної ролі громадянина в процесі навчання предметам гуманітарного циклу (О. Стадник, [566, С.137-141]);
- як педагогічна умова громадянського виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності (О. Кошолуп, [286, С. 194-196]);
- у процесі формування громадянської культури учнів загальноосвітнього навчального закладу (І. Іванюк [234], Ю. Поліщук [494] та інші);
- як засіб виховання громадянськості громадянина-патріота, громадянина-професіонала і громадянина-демократа (І. Сопівник [588, С.58–60]);
- у контексті організації громадянського виховання молодших школярів (Л. Момотюк, [370, С.131-135]);
- у процесі формування громадянської відповідальності старшокласників під час вивчення предметів гуманітарного циклу (О. Міщень, [366, С.162-166]);
- як необхідна умова формування громадянськості у дітей старшого підліткового віку з девіантною поведінкою (Т. Мальцева, [345]);
- у контексті формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності (І. Сахневич, [534]).

Наш аналіз названих вище робіт засвідчує, що демократизація відносин всіх учасників освітнього процесу спрямовується дослідниками на вирішення одного із стратегічних завдань – підготовку дітей та учнівської молоді до відповідального й осмисленого життя та діяльності у правовій, демократичній державі, виховання особистості, здатної самостійно вирішувати життєво важливі питання та проявляти активність при розв’язанні актуальних як особистих, так і суспільних проблем, ґрунтуючись на знанні законів, прав, свобод і обов’язків громадян України.

Значний інтерес у контексті досліджуваної проблеми представляють також наукові доробки з питань формування громадянської позиції студентської молоді (А. Сигова, [542, С.73-84]), підлітків у молодіжних організаціях (Н. Корпач, [277, С.298-302]), у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи (М. Бабкіна,

[23, С.23-30]) та інші. У названих роботах стверджується, що *громадянська позиція* передбачає усвідомлене й відповідальне ставлення до суспільства, уміння орієнтуватися в сучасному глобалізованому світі, планувати свої дії, прогнозувати результати й відповідати за прийняття тих чи інших рішень; наголошується на необхідності налагодження взаємодії із соціальним середовищем, забезпечення спеціальної психолого-педагогічної підготовленості вчителя, встановлення партнерської взаємодії з усіма суб'єктами виховного процесу; зауважується, що проявом громадянської позиції особистості є її ставлення до суспільства, до дійсності, до людей, до самої себе, яке проявляється в її активності як суб'єкта всіх соціально-економічних, політичних та культурних перетворень у державі, а відтак, забезпечує формування демократичного, суверенного суспільства.

Низка сучасних вітчизняних вчених [92; 245; 286; 287; 369; 455 та інші] спрямували свій науковий пошук на дослідження *специфіки громадянського виховання в умовах становлення української державності*.

У працях названих науковців *розглядається сутність громадянського виховання* як соціально-педагогічного процесу формування громадянських якостей особистості, що забезпечують усвідомлення нею своїх прав та обов'язків перед державою, суспільством, а також її активну участь у громадському житті (У. Кецик, [245]); спільної творчої діяльності, яка стимулює розвиток у школярів кращих громадянських якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи та включення її в різноманітні громадянські відносини (Н. Дерев'янка, [164]); *визначається мета громадянського виховання* – сприяння становленню громадянина, який усвідомлює себе часткою нації і свою долю не відділяє від долі нації; має розвинену громадянську самосвідомість, активну суспільно-політичну та громадянську позицію; відчуває потребу зробити власний внесок у справу становлення незалежної держави (Л. Вовкочин, [92]); *конкретизуються компоненти громадянського виховання*: національна самосвідомість, культура міжнаціональних відносин; правові, моральні знання; патріотизм, гуманність, працелюбність; знання державної мови; поведінка

відповідно до прийнятих у суспільстві норм (Л. Момотюк, [369]); виокремлюються характерні ознаки свідомого громадянина – патріотизм, почуття причетності до історичної долі Вітчизни та народу, усвідомлення себе повноправним громадянином своєї країни, членом соціальної спільноти, представником свого народу, своєї місцевої громади; відкритість до національно-культурних цінностей інших народів та пошана до них; відданість демократичним цінностям, віра в них і готовність їх захищати; внутрішня свобода і відповідальність за свої дії та вчинки, відчуття власної гідності, готовність виконувати обов’язки, що випливають із прав і свобод інших людей; лояльність і вимогливість до законів, влади, соціальних і політичних інститутів держави, процедур прийняття суспільних рішень, повага до демократичних виборів і до демократично вибраної влади; активна громадянська позиція, прагнення до участі у суспільному житті, готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов’язків; толерантність, готовність до компромісу, до розв’язання конфліктів шляхом переговорів (Ю. Олексін, [455]).

Увага дослідників концентрується на визначенні ефективних методів та технологій формування у дітей та учнівської молоді пріоритетної якості громадянина України – *громадянськості*, яка трактується вченими як:

- усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов’язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище [245];
- інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально-значущої та індивідуально-необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями і дотриманням існуючих морально-правових норм [286];
- складне утворення індивідуальної і суспільної свідомості, що на високому рівні громадянської вихованості особистості сприяє усвідомленню національних та загальнолюдських цінностей, об’єднує її духовну, когнітивну, емоційно-почуттєву, поведінкову сфери через потребу служіння Батьківщині практичною діяльністю [92];

- інтегративна якість особистості, яка складається із комплексу громадянських якостей, що характеризують особистість як громадянина-патріота (державний оптимізм, громадянська відповідальність, почуття громадянського обов'язку, громадянська мужність, громадянська гідність, громадянська дисциплінованість, любов до рідної мови, прихильність до загальноукраїнських інтересів), громадянина-професіонала (працелюбність, професійна компетентність, підприємливість) і громадянина-демократа (громадська активність, ініціативність, політична культура, толерантність, демократичність, волелюбність, критичне мислення, прихильність до загальнолюдських цінностей, правосвідомість та законослухняність) [556];

- складна характеристика особистості, що проявляється в житті як здатність до реалізації людиною сукупності її соціальних, політичних, громадянських прав, ефективної самоактуалізації [455].

Наголошується, що громадянськість проявляється у добровільній участі у праці на загальну користь, бережливому ставленні до природи, суспільної власності, активній участі у житті класу, школи, гармонійному поєднанні особистих і суспільних інтересів, умінні підпорядковувати власні інтереси загальному добру, виконанні обіцянок, готовності прийти на допомогу іншим, володінні й спілкуванні державною мовою, творчій праці в інтересах поступу нації, готовності до захисту державності своєї Батьківщини [286].

Не залишилась поза увагою сучасних дослідників і проблема виховання *громадянської культури особистості*, яка визначається як інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значущих громадянських якостей, набутих у результаті функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх громадянських відносин особи в процесі її життєдіяльності та спілкування (Н. Дерев'янка, [164]); різновид духовної культури, що поєднує суспільні і державні цінності та ідеали з творчою суспільною діяльністю членів суспільства – громадян, забезпечуючи їх гармонійне існування в системі “людина-суспільство-держава”; системне утворення, яке характеризується глибоким усвідомленням

людиною своєї належності до певної держави, розвиненим почуттям громадянської гідності, відповідальності й обов'язку, здатністю рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних життєвих ситуаціях, посідати активну громадянську позицію; у психолого-педагогічному плані складається з певної сукупності знань, умінь і навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою (Р. Мохнюк, [375]).

У структурі громадянської культури особистості виокремлюються підсистеми: ціннісно-нормативна регуляція поведінки особи, громадянські відносини особи, риси громадянськості особи, громадянська спрямованість [164]; наголошується на необхідності опанування знань про людину в суспільстві, умінь, необхідних компетентному і відповідальному громадянину, який свідомо бере активну участь у житті своєї громади, держави і суспільства, члену суспільства, який розуміє власні соціальні ролі, успішно самореалізується в житті родини, школи, громади, суспільства; стратегій об'єктивного, сумлінного та конструктивного ставлення до питань і рішень, що торкаються громадського та приватного життя, орієнтуючись на демократичні цінності (права людини, демократія, ненасильницьке вирішення конфліктів, терпимість до поглядів та позицій інших, правова держава, ринкова економіка, виборність центральних органів влади, парламентаризм, місцеве самоврядування, розподіл влади); умінь адекватно оцінювати себе і власні можливості у сфері соціальних відносин, визначати власні пріоритети (здібності, бажання) в оволодінні обраною професією [375].

Наш аналіз дає підстави стверджувати, що висвітлення сутності громадянського виховання, формування громадянськості та розвитку громадянської культури зростаючої особистості у працях названих вище вчених здійснюється з пріоритетним акцентом на ідентифікації особистості з державою в цілому, *відповідальності громадянина перед державою*. Натомість проблема *демократичної взаємодії громадянина і держави*, яка, за нашими переконаннями,

також має відповідальність перед громадянином за створення умов для реалізації його конституційних прав і свобод, на сьогодні залишається недостатньо розробленою на педагогічному рівні.

Не применшуючи наукового та практичного значення представлених вище робіт, все ж зазначимо, що найбільш широко й повно демократичні засади громадянського виховання в Україні висвітлені у наукових доробках П. Вербицької. Так, досліджуючи роль громадянської освіти у формуванні демократичної громадянської культури, або культури демократичного громадянства, вчений пропонує спрямувати зусилля педагогів на створення сприятливих умов для самореалізації та вільного розвитку особистості; подолання відчуження індивіда від держави; формування активної життєвої позиції особи у громаді, суспільстві, державі; додання упередженості, нетерпимості та інших проявів тоталітарного минулого. Завдання громадянської освіти, за переконаннями П. Вербицької, полягають у вихованні ставлення до демократичних цінностей (повага до культурної та політичної різноманітності, відмінностей, до раціонального аргументу, зацікавленість у громадських справах), стимулюванні активної участі молодшої людини в суспільному житті, забезпеченні молоді такими практичними вміннями та навичками, як-от: формування критичної свідомості; прийняття свідомого рішення; здійснення вільного вибору; розуміння норм і правил поведінки в суспільстві та поваги до них; знання законів, основних прав людини; спільної праці на благо суспільства; формування особистої відповідальності та громадянського обов'язку; взаєморозуміння та взаємоповага до кожного індивідуума, етнічної групи, народу та їхніх культур [80; 81].

Наголошуючи на зв'язку громадянського виховання з рівнем розвитку громадянського суспільства, П. Вербицька визначає мету, зміст, принципи, підходи, напрями, форми, методи та умови забезпечення ефективності громадянського виховання та трактує його як цілеспрямований процес підготовки молодого покоління до життя у системі суспільних відносин, соціальної взаємодії та активної відповідальної участі в суспільних процесах. Метою виховного

процесу є формування громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну позицію у демократичному суспільстві, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки, налагоджувати соціальне партнерство у процесі розв'язання суспільних проблем. На думку дослідниці, яку ми підтримуємо, головним показником ефективності та результатом громадянського виховання є сформованість громадянської компетентності учнівської молоді, яка визначається дослідницею як цілісне інтегроване утворення, що виражається у сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та соціальної взаємодії у демократичному суспільстві. Підтримуємо положення вченого про те, що набуття базових громадянських здатностей забезпечує готовність особистості здійснювати ефективну соціальну комунікацію і співпрацю для досягнення спільних цілей, орієнтацію на сприйняття демократичних цінностей, особисту самореалізацію та участь у суспільних демократичних процесах [80].

У цілому, враховуючи основні положення, розроблені у працях П. Вербицької, у нашому дослідженні акцентуватимемо увагу на сприянні культуровідповідному становленню старшокласників як *суб'єктів демократичної взаємодії* з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування, яка базується на цінностях демократії як народовладдя та яка забезпечуватиме набуття учнівською молоддю надто важливого для подальшого життя досвіду вирішення у демократичному середовищі особистих і колективних молодіжних та інших проблем місцевої громади як осередку громадянського суспільства.

Значний вплив на визначення теоретичних засад нашого дослідження здійснили наукові праці провідного вченого у сфері українського громадянського виховання К. Чорної [43; 85; 642; 643], яка обстоює ідею гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті та розглядає турботу про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху *демократичного* національного відродження як одну із пріоритетних якостей справжнього українця – громадянина-патріота, демократа,

гуманіста. Своєю чергою, держава, яка, за переконаннями дослідниці, власними економічними, політичними і соціальними успіхами у недалекому майбутньому обов'язково здобуде міжнародний авторитет, уже сьогодні має створювати умови для розвитку вільної особистості, яка вміє досягати власного успіху та допомагає іншим [85, С.16-67].

У праці “Національна ідея в становленні громадянина-патріота України”, написаній у співавторстві з І. Бехом, розвиваючи ідею розбудови України як суверенної, незалежної, правової, демократичної, соціальної держави, К. Чорна наголошує, що демократичне суспільство має ґрунтуватись на визнанні пріоритету прав людини над інтересами держави та функціонувати на засадах гуманізму, демократії, свободи, реальної дії закону, соціальної справедливості, а також гарантувати умови для зростання добробуту нації [43, С.3-7].

Ми підтримуємо думку вченої про те, що дієвим механізмом розбудови не олігархічної, а народної демократії в Україні є становлення громадянського суспільства як системи самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації прав людини, її інтересів і потреб, самореалізації окремих індивідів і колективів. Громадянське суспільство, з одного боку, є джерелом опозиції державній владі, а з іншого – взаємодоповнює її, реалізуючи свої розвивальну і контролюючу функції [43, С.10]. Утім, як слушно зауважує К. Чорна, демократичне громадянське суспільство здатні створити лише люди з притаманною їм гуманістичною мораллю, яка ґрунтується на визнанні людини найбільшою цінністю, а забезпечення реалізації її прав – пріоритетною турботою держави. Доцільним, на нашу думку, є наголос вченого на положенні про те, що суб'єкти громадянського суспільства, яке є гарантом розбудови демократично-правової України, через свої організації вміють законним, цивілізованим способом відстоювати свої права, інтереси і свободи, не порушуючи миру і злагоди в суспільстві і тим самим зміцнюючи засади демократичної правової держави [там само, С.12].

У цьому контексті К. Чорна рекомендує педагогам спрямувати зусилля на виховання у старшокласників однієї із пріоритетних цінностей демократії –

культури гідності, яка базується на усвідомленні значущості індивіда як представника людства; умінні орієнтуватись у сучасному законодавстві стосовно прав людини та поваги її гідності; володінні правовими методами захисту людської гідності, методами самопізнання, самооцінки, саморегуляції моральної поведінки та самовдосконалення; вмінні розпізнавати, оцінювати і протистояти маніпуляціям свідомістю, аморальним впливам окремих осіб та соціуму; здатності до активної та самостійної участі у громадській діяльності [642; 643].

Важливе значення для осмислення теорії і практики виховання культури демократизму старшокласника становлять наукові праці [158; 376; 378; 449; 557 та ін.], у яких висвітлюється проблема розвитку учнівського самоврядування. Зазначимо, що у дослідженнях останніх десятиліть означене питання розробляється в контексті визначення організаційно-методичних умов допрофесійної підготовки учнів ліцею медичного профілю (Я. Цехмістер, [634, С.133–142]); як форма виховання та самовиховання молоді, демократичний інститут, який дає можливість студентам активно впливати на навчально-виховний процес (Р. Сопівник, [557, С.168-173]); як компонент технології формування громадянської позиції учнів педагогічного ліцею, практична школа демократії (Н. Нікітіна, [449, С.156-161]); як особлива педагогічна технологія формування громадянських якостей особистості у системі демократичних відносин шкільного колективу (Б. Набока, [378, С.81-83]); як педагогічна засада моделі позаурочної виховної роботи, спрямованої на виховання моральної культури особистості (Л. Делінгевич, [158, С.244-252]); як важлива складова ненасильницької педагогіки, створення атмосфери свободи (С. Муравська, [376, С.146-154]) та в інших аспектах.

У наукових доробках зазначених вище вчених учнівське самоврядування розглядається як: спосіб самоорганізації учнів, що допомагає виховати зростаючу особистість як члена спільноти; принцип життєдіяльності учнівського колективу; засіб організації життя учнів на засадах самодіяльності, навчання самостійному прийняттю рішень для досягнення спільних цілей, виховання громадянської відповідальності; школа самовиховання.

Важливими для нашого дослідження є результати наукового пошуку О. Невмержицької, яка пропонує вирішення проблеми розбудови системи студентського самоврядування шляхом демократизації владно-підвладних відносин у вищому навчальному закладі. Вчений розглядає два відносно самостійних чинника процесу прийняття управлінських рішень у сфері навчально-виховної діяльності: з одного боку – це студентство, що має здатність до самоорганізації, а з іншого – ректорат як орган адміністративного управління вищим навчальним закладом, що виконує волю держави та суспільства і спроможний до *делегування частки своїх владних повноважень органам студентського самоврядування*, кафедрам і провідним викладачам. Дослідниця обґрунтовує необхідність залучення органів студентського самоврядування до *планування, організації навчально-виховного процесу, включення його у систему моніторингу якості освіти*. Науковець стверджує, що участь системи студентського самоврядування в управлінні навчально-виховною діяльністю забезпечує сталий зворотній зв'язок, без якого неможливе ефективне управління закладом та який сприяє ефективному функціонуванню моделі демократизації управління навчально-виховним процесом з виходом на організаційну свободу особистості. Це, на думку дослідниці, яку ми підтримуємо, уможливорює формування механізмів смислопородження, цілеутворення, самовизначення, самоактуалізації та самореалізації студентської молоді [441, С.404-415].

З огляду на те, що у нашому дослідженні старшокласник розглядається як суб'єкт демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя, особливий інтерес представляють наукові праці, у яких розглядаються механізми й умови становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності. У наукових доробках вчених останніх десятиліть ця проблема висвітлюється у процесах особистісного самовираження старшокласників (Л. Середюк, [540, С.20-23]), морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах (Н. Шагай, [644]), формування у старшокласників готовності до вибору професії (А. Назарчук, [435]), виховання гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю

(В. Лопатинська, [331, С.209-210]), формування духовних цінностей студентів коледжу у процесі вивчення природничих дисциплін (Л. Шумра, [665]), політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста (Ю. Загородній, [198]), соціалізації підлітків у діяльності молодіжних організацій (О. Панагушина, [462]), виховання відповідальності старшокласників (В. Тернопільська, [592]), формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у позанавчальній діяльності (Н. Грищенко, [127]).

Наш аналіз засвідчує, що у названих вище дослідженнях здійснюється спроба актуалізації проблеми формування статусу суб'єкта дитини у процесі виховання особистості, переосмислення загальної концепції виховання на засадах демократії та партнерства; пропонуються технології та методики виховання суб'єктних якостей особистості (ініціативності, активності, свободи, здатності змінювати навколишній світ і нести за це відповідальність, змінювати самого себе); аналізуються механізми, можливості та шляхи реалізації завдань становлення особистості дитини як суб'єкта освітнього процесу.

Неможливо обминути увагою науковий доробок Г. Коссака, який усебічно дослідив проблему організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів, батьків та учнів як процесу обміну особистісними цінностями, власним досвідом, життєвими намірами, спрямованими на створення спільноти однодумців. Вчений трактує поняття “досвід” як особистісне надбання людини у процесі її розвитку, синтез знань, почуттів й умінь організації діяльності й поведінки з позиції суб'єкта. Важливим для нашого дослідження є зроблений науковцем висновок про те, що особистісний досвід старшокласника – це цілісне, системне, динамічне утворення, складовими якого є *досвід визначення особистісної позиції* (особистісне самовизначення, усвідомлення власних потреб, домагань, цінностей, узгодження їх з моральними нормами та суспільними цінностями); *досвід накреслення життєвого плану* (виокремлення мети, конкретизація завдань, окреслення перспектив, визначення способів і засобів досягнення); *досвід самоорганізації поведінки* (організація діяльності й поведінки відповідно

визначених самим старшокласником завдань, цілей, усвідомлення власної відповідальності за результат діяльності) [280, С. 75–81].

На нашу думку, набуття у демократичному середовищі учнями старших класів особистісного досвіду (досвіду визначення особистісної позиції, досвіду накреслення життєвого плану та досвіду самоорганізації поведінки) забезпечуватиме їхню *самореалізацію* у всіх сферах суспільного життя “як свідомого процесу найбільш повного розкриття і зростання потенційних та спонукально-мотиваційних сутнісних сил старшокласників, що приводить до *самоствердження*” їхнього власного “Я” [101, С.16] у демократичній взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

У цьому контексті слід зазначити, що педагогічні аспекти міждисциплінарного поняття “самоствердження” в останні роки активно розробляються вченими у галузі педагогіки та педагогічної психології [28; 29; 101; 195; 544 та ін.].

Так, вітчизняним вченим О. Безкоровайною всебічно досліджена проблема виховання *культури особистісного самоствердження* як процесу свідомого, активного практичного перетворення ситуацій, що складають змістову основу різних сфер життєдіяльності школяра, у результаті чого він досягає успіху, підтримує відповідний статус у колективі, відстоює значущість власної особистості перед іншими однолітками, реалізує свій індивідуальний життєвий шлях. Дослідниця акцентує увагу на характерних ознаках культури особистісного самоствердження (прагнення проявити себе в активній діяльності, об’єктивація себе в різних формах життєдіяльності; задоволення потреби у спілкуванні, взаємодія із соціальним середовищем; прагнення до пізнання й самопізнання) та вбачає надзвичайну важливість організації особистісно значущої соціально-ціннісної діяльності для забезпечення усвідомлення старшокласниками цілей, можливостей, сфер, засобів самоствердження, набуття позиції самоствердження [28; 29].

Аналогічної думки дотримується й О. Жизномірська, яка розглядає феномен самоствердження як прагнення особистості опанувати певну соціальну роль, місце, позицію, здобути авторитет, соціальний статус, повагу серед друзів, однолітків, дорослих. Дослідниця зауважує, що особистість у період дорослішання порівнює власні нормативи поведінки із соціальними, здійснює вибір тих потенціалів, які вигідно презентують її реальне “Я”, привласнює атрибути дорослих для свого самоствердження, завдяки позитивним досягненням займає певний соціальний статус у колі значущих однолітків і друзів. За переконаннями вченого, самоствердження є результатом реалізації прагнення особистості підлітка до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими [195]

Розглядаючи сутність самоствердження особистості як прагнення людини до отримання підтвердження власної цінності через установлення відповідності між оцінкою “Я” та об’єктами, що становлять для неї вартісність, вчений Н. Ситник наголошує, що предметом самоствердження виступає цінність “Я”, яка розкривається в уявленнях старшокласників про себе, самоприйнятті, самооцінці, самоповазі, самоставленні та у поведінкових стратегіях. Підтримуємо думку дослідниці про те, що позитивно спрямоване самоствердження учнів успішно здійснюватиметься у спеціально організованому психологічному просторі розвивальної паритетної взаємодії учнів і учителів [544].

У цілому приймаючи положення висвітлених вище наукових доробків з питань самоствердження особистості, все ж зауважимо, що у період старшого підліткового віку входження учнівської молоді у процеси взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування лише розпочинається, тому у нашому дослідженні ми не будемо акцентувати увагу на необхідності повного самоствердження старшокласників у демократичній взаємодії та підтримання на цій основі певного статусу у колі значущих однолітків і друзів. За нашими переконаннями, у період ранньої юності більш доцільно вести мову про механізми самовизначення, самореалізації та саморозвитку у різних сферах суспільного життя, що у подальшому сприятиме

самоствердженню учнівської молоді у демократичній взаємодії на засадах цінностей демократії як народовладдя.

У цьому контексті цілком слушними для нашого наукового пошуку є також висновки за результатами досліджень різних аспектів *суб'єкт-суб'єктної взаємодії*, висвітлені у роботах вітчизняних вчених О. Бурим [69, С. 40-45], І. Волошанської [94, С. 154–157], О. Кондрицької [264, С. 41-46], О. Максимової [342, С. 101-104], Ю. Поліщука [494], О. Поліщука [493, С. 194-204], О. Сєваст'янової [541, С. 145-154], В. Тернопільської [593, С. 9-12.] та інших. Крім цього, для визначення особливостей реалізації *аксіологічного підходу у вихованні культури демократизму старшокласників* у ході наукового пошуку нами здійснений аналіз результатів досліджень з означеної проблематики вчених І. Білецької [48, С. 36-46], Г. Бондаренко [60, С. 193-201], Н. Бондаренко [61, С. 74-80], Б. Бордюка [62, С. 28-31], А. Вірковського [89, С. 103-121], Л. Корінної [273, С. 173-175], В. Лопатинської [331, С. 209-210], М. Ратко [508, С. 6-14], А. Сембрат [537, С. 258-261], В. Сергєєвої [538, С. 240-244], Т. Фурсенко [621, С. 97-101], В. Шахрай [652, С. 107-113] та інших науковців. Це дало змогу виокремити важливі для нашого дослідження ідеї, які будуть висвітлені в наступних параграфах.

Отже, незважаючи на той факт, що проблема виховання культури демократизму старшокласників досі не була системно досліджена вченими, однак здійснений нами аналіз науково-педагогічної літератури виявив окремі теоретичні положення, які дають можливість визначити мету, зміст, принципи, концептуальні підходи, напрями, форми, методи та умови забезпечення ефективності виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Висновки до першого розділу

У розділі проаналізовано соціокультурні, філософсько-політологічні та психолого-педагогічні детермінанти культури демократизму особистості,

розкрито сутність та визначено структурні компоненти культури демократизму учнів старших класів.

Аналіз комплексу детермінант культури демократизму особистості ґрунтується в дисертації на аксіоматичному спостереженні: у процесі входження України в європейське співтовариство посилюється глобалізація та інформатизація суспільного життя, що полегшує суспільну комунікацію, обмін прогресивними ідеями та цінностями. Водночас відбувається гуманітаризація наукових знань, що забезпечує розвиток особистості в контексті загальнолюдської культури, гуманізація стосунків, яка передбачає визнання прав особистості на унікальність, внутрішню свободу та активність. Демократизація суспільних відносин вимагає налагодження суб'єкт-суб'єктного типу відносин між усіма учасниками суспільної взаємодії. Внаслідок цього людина стає метою і смыслом прогресивного розвитку суспільства, а всі сфери суспільного життя (наука, політика, культура, зокрема освіта, тощо) розглядаються у людському вимірі. Відтак, *глобалізацію, інформатизацію, гуманізацію та демократизацію суспільних відносин*, які зумовили посилення ролі людини у всіх сферах життєдіяльності, визначено *соціокультурними детермінантами* культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівні.

Філософський ракурс проблеми культури демократизму зосереджується на створенні умов для максимального розкриття потенціалу кожної людини, реалізації всіх її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей, досягнення найвищих ступенів свободи особистості з одночасною її готовністю брати відповідальність за власні вчинки і діяльність. Досліджено, що *філософія людиноцентризму* в умовах становлення демократії спрямована на формування вільної і відповідальної особистості; утвердження демократичних світоглядних установок, поглядів, цінностей; забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у демократично спрямованому світоглядному просторі, прийняття нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень і потреб.

Осмислення *політологічного* аспекту проблеми культури демократизму дало можливість виокремити ознаки *демократичної взаємодії* як основи культури демократизму, її принципи та процедурні елементи.

Утвердження філософії людиноцентризму як пріоритету свідомості українського народу активізувало процеси упровадження у життєдіяльність суспільства країни власне народовладної засади демократії – *народовладдя*, що характеризується суверенністю й самоврядуванням народу, який обирає владу, впливає на зміст та способи її функціонування, бере участь у прийнятті важливих для держави і суспільства рішень, контролює діяльність владних структур. Отже, *філософсько-політологічними детермінантами* культури демократизму особистості визначено: становлення в суспільній свідомості українського народу *філософії людиноцентризму* та розвиток *теорії демократії як народовладдя*, яка повною мірою відображується у суспільно-політичних реаліях.

Аналіз проблеми культури демократизму у *психолого-педагогічному ракурсі* дав можливість з'ясувати, що на кожному конкретно-історичному етапі паралельно із розробленням теорії демократії як народовладдя розвивались ідеї *демократизації освіти*, зокрема стосунків її головних суб'єктів – учителя й учня.

З'ясовано, що із здобуттям Україною незалежності й активізацією процесів демократизації суспільного життя вітчизняна педагогічна наука, засудивши авторитаризм імперативної педагогіки, почала активний пошук механізмів реальної демократизації освіти. У цей період були актуалізовані гуманістичні ідеї освіти, теорія розвивального навчання, посилилась увага вчених до становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності, розроблено теорію особистісно орієнтованого навчання і виховання. Відповідно до цих теорій, учень визнається повноправним суб'єктом навчально-виховного процесу, а педагогічна діяльність учителя спрямовується на підтримку особистісного розвитку кожної дитини як активної, самостійної та відповідальної особистості, здатної до самовизначення і самореалізації у різних сферах суспільного життя.

Відтак, *психолого-педагогічними детермінантами* виховання культури демократизму зростаючої особистості визначено поширення ідей демократизації

діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізацію впровадження у педагогічну практику положень щодо розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії, становлення зростаючої особистості як активного суб'єкта життєдіяльності.

Узагальнення позицій вчених у галузі філософії, культурології, психології, соціології, педагогіки зумовило розуміння феномену *культури демократизму* як культури визнання та здійснення демократії як народовладдя.

У визначенні сутності поняття “культура демократизму учня старших класів” було враховано факт неповної юридичної правосуб'єктності старшокласників як неповнолітніх громадян. Отже, *культура демократизму учня старших класів* – це інтегральне особистісне утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, що характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і навичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Феномен культури демократизму старшокласника розглядається в дисертації у єдності таких складників: *ціннісна сфера* особистості, її *спрямованість*, здатність особистості-суб'єкта до *самореалізації*, готовність до демократичної *взаємодії* з іншими соціальними суб'єктами; означені складники виявляють себе на знаннєвому, емоційному та діяльнісному рівнях. Це зумовило виокремлення у структурі досліджуваного феномену *когнітивного, емоційно-ціннісного та діялісно-практичного* компонентів.

Аналіз соціально-психологічних основ досліджуваної проблеми з позицій гуманістичної теорії особистості, концепції особистісно орієнтованого виховання, психологічної теорії становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та

діяльності дав підстави розглядати *виховання культури демократизму учня старших класів* як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві та взаєморозумінні й сприяє *інтеріоризації* старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, *усвідомленню* ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, *формуванню* якостей, здатностей і навичок, необхідних для ефективної діяльності та взаємодії у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

На основі праць з вікової психології розкрито сенситивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для виховання культури демократизму.

З метою окреслення теоретичних і практичних засад спеціально організованого освітнього процесу, що забезпечуватиме виховання культури демократизму старшокласників, зокрема, сприятиме самовизначенню, самореалізації і саморозвитку учнів старших класів як суб'єктів демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя, – здійснено аналіз наукових праць з питань демократизації освіти, специфіки громадянського виховання в умовах становлення української державності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора [383; 385; 393; 397; 413; 421; 423; 424; 426].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

2.1 Потенціал суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін для виховання базових основ культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу

З метою дослідження потенціалу суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін для виховання базових основ культури демократизму старшокласників спочатку здійснимо аналіз демократичних засад програмного забезпечення означених навчальних предметів.

Передусім, слід наголосити, що демократизація освіти визначена пріоритетним завданням, основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального та економічного розвитку українського суспільства і держави одночасно із здобуттям Україною незалежності. Це положення відображено у Законах України “Про освіту” [209], “Про загальну середню освіту” [200], які, базуючись на Конституції України, визначають пріоритетні завдання освітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: сприяння вільному розвитку людської особистості, формування *цінностей правового демократичного суспільства в Україні*; виховання учнів на засадах *гуманізму, демократії, громадянської свідомості*.

Для нашого дослідження особливу значущість становлять положення Закону “Про загальну середню освіту”, що закріплюють вимоги Державного стандарту загальної середньої освіти, які є обов’язковими для всіх загальноосвітніх навчальних закладів, незалежно від підпорядкування, типів і

форм власності. Структуру Державного стандарту загальної середньої освіти, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23.11.2011, складають Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів, загальна характеристика інваріантної та варіативної складових змісту загальної середньої освіти, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів [165].

Здійснений аналіз названих документів у контексті досліджуваної нами проблеми дає підстави для висновків про те, що для виховання цінностей і якостей культури демократизму особистості певний потенціал несе *освітня галузь “Мови і літератури”*: засобами літератури виховуються почуття людської гідності, свободи особистості, формуються толерантні міжособистісні відносини, що базуються на ненасиллі, повазі й солідарності; розвивається здатність цінувати свободу, бути відповідальним перед суспільством, розвивати співробітництво, цінувати й налагоджувати гуманістичні відносини між різними соціальними та віковими групами людей. Слід зазначити, що можливість виховання означених якостей і здатностей, що є окремими проявами культури демократизму особистості у тій чи іншій сферах суспільного життя, закладені як у творах художньої літератури, що вивчаються старшокласниками, так і в текстовому матеріалі для стилістичного або синтаксичного аналізу на уроках української та іноземних мов [там само].

Не применшуючи потенційних можливостей освітньої галузі “Мови і літератури” для виховання культури демократизму старшокласників, все ж слід відзначити найбільший потенціал у цьому аспекті *освітньої галузі “Суспільствознавство”*, зокрема, її суспільствознавчого компонента, який спрямований на забезпечення розвитку учня як *вільної особистості*, здатної *ефективно самореалізовуватися* в сучасному багатоманітному глобалізованому світі та *брати участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства* [там само].

Наш аналіз *завдань* означеної освітньої галузі дає підстави для висновку про те, що вона, в основному, спрямована на розвиток особистості учня як суб’єкта

суспільно-політичного життя (старшокласники усвідомлюють форми участі громадян у житті суспільства і держави, сутність і ознаки демократії, громадянського суспільства, способи колективного прийняття суспільних рішень та розв'язання соціальних проблем, навчаються оцінювати діяльність місцевого самоврядування, атрибути громадянського суспільства, роль засобів масової інформації) [165].

Досліджено, що у старших класах загальноосвітніх навчальних закладів суспільствознавчий компонент освітньої галузі “Суспільствознавство” реалізується шляхом викладання таких навчальних дисциплін *інваріантної складової* навчальних планів, як *правознавство* та *філософсько-світоглядні дисципліни* (навчальні предмети “Філософія” та “Людина і світ”).

Здійснений нами аналіз “Переліку навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах” [473] засвідчив, що *викладання інваріантної (обов'язкової) складової навчальної дисципліни “Правознавство”* забезпечується:

- підручником “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автори С. Гавриш, В. Сутковий, Т. Філіпенко;
- підручником “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автори С. Гавриш, В. Сутковий, Т. Філіпенко;
- підручником “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автор О. Наровлянський;
- підручником “Правознавство (профільний рівень), 10 клас”, автор О. Наровлянський;
- підручником “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автор О. Наровлянський.

За результатами аналізу також з'ясовано, що *викладання інваріантної складової філософсько-світоглядних дисциплін* у старших класах забезпечується:

- підручником “Людина і світ. 11 клас”, автори Т. Бакка, Л. Марголіна, Т. В. Мелешенко;

- підручником “Людина і світ. 11 клас”, автори Н. Назаренко та інші;
- підручником “Філософія (профільний рівень), 10 клас”, автори В. Огнев’юк, І. Утюж;
- підручником “Філософія (профільний рівень), 11 клас”, автори В. Кремень, В. Ільїн.

Слід зазначити, що кожен із названих вище підручників правознавства ураховує зміст сучасної системи знань про державно-правові явища та має певний потенціал для формування когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників.

Так, у підручнику *“Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”* (автори С. Гавриш, В. Сутковий, Т. Філіпенко) достатньо повно висвітлено сутність суверенітету держави та зміст цінностей демократії “людина-громадянин”, “свобода”, “рівність”, “громадянське суспільство”; розтлумачуються громадянські (особисті), соціальні, економічні, політичні та культурні права громадян. Однак, варто наголосити, що такі важливі цінності демократії, як “солідарність” та “добробут”, а також питання про сутність суверенітету громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадян, зміст понять “свавілля”, “корупція”, “фальсифікація” та “маніпуляція громадською думкою” залишились поза увагою авторського колективу [103].

Окрім зазначеного, слід зауважити, що авторами аналізованого підручника зміст поняття “влада” пов’язується із вольовими відносинами, нав’язуванням волі та реалізацією життєво важливих інтересів впливових соціальних груп [там само, С.28-29], а народовладдя (“місцева демократія”) трактується лише у зв’язку із місцевим самоврядуванням [там само, С.215]. На нашу думку, більш повного висвітлення також потребують питання про способи взаємодії громадянина і демократичної влади, їхньої взаємної відповідальності, а також запобігання проявам правової дискримінації (див. №1 у Таблицях 2.1, 2.2).

У підручнику *“Правознавство (профільний рівень), 11 клас”* (автори С. Гавриш, В. Сутковий, Т. Філіпенко) у контексті земельного, житлового, господарського, трудового та цивільного права розглядаються основні права і

свободи людини-громадянина, а також висвітлюються механізми їх захисту. За цими ж видами права висвітлюється проблема відповідальності громадянина перед владою і суспільством, утім практично не порушується питання відповідальності влади перед громадянами. До того ж, не приділено належної уваги висвітленню змісту поняття “корупція”, хоча окремі її ознаки окреслюються: зокрема, зазначається, що державний службовець не має права займатися підприємницькою діяльністю, використовувати своє службове становище, сприяючи підприємницькій діяльності іншими особами та отримувати за це винагороди; приймати подарунки чи послуги від фізичних і юридичних осіб у зв’язку із своєю службовою діяльністю [104, С.20-21]

Для виховання культури демократизму старшокласників певний потенціал представляє розгляд громадян України як суб’єктів адміністративних правовідносин [там само, С.11] та змістовний аналіз ст.297 Цивільного кодексу України “Право на повагу гідності та честі”, який завершується висвітленням орієнтовного змісту цивільного позову громадян до суду та засобів захисту, що можуть бути встановлені судом [там само, С.176] (див. №2 у *Таблицях 2.1, 2.2*).

Зміст підручника “*Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас*”(автор О. Наровлянський) [437], як засвідчив наш аналіз, в основному, має на меті тлумачення норм права за галузями права; у цьому ж контексті висвітлюється і відповідальність громадян за їх порушення. Демократична державна влада характеризується як така, що захищає інтереси більшості суспільства та здійснюється з дотриманням загальновизнаних прав людини, утвердженням загальнолюдських цінностей [там само, С.17]. Заслуговує на увагу повнота трактування принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадянина [там само, С.80], а також висвітлення різних форм реалізації громадянами політичного права на мирні збори. Втім, слід зауважити, що решта громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав громадян автором підручника лише номінально окреслена та, на нашу думку, потребує більш докладного висвітлення (див. №3 у *Таблицях 2.1, 2.2*).

Більш значні потенційні можливості для виховання культури демократизму учнівської молоді представляє зміст підручника *“Правознавство (профільний рівень), 10 клас”* (автор О. Наровлянський) [438], зокрема:

- висвітлюється сутність поняття “суверенітет” та розглядаються його види – державний, національний та народний. Останній трактується як виключне право народу визначати конституційний лад в державі та обирати органи державної влади [там само, С.29];

- характеризуються ознаки демократичної держави – народ є носієм суверенітету; реалізація принципу участі громадян в управлінні державою; забезпечення прав і свобод людей, їхня рівність; можливість існування та діяльності об’єднань громадян у різних сферах суспільного життя; верховенство права; взаємна відповідальність держави перед особою та особи перед державою [там само, С.55-56];

- конкретизується зміст прямої демократії як безпосереднього народовладдя, що характеризується участю народу у прийнятті важливих політичних рішень державних і суспільних рішень та здійсненням влади у передбачених законодавством формах – виборах, референдумах, загальних зборах за місцем проживання, громадських слуханнях, загальнонародному обговоренні, в основному, на місцевому рівні [там само, С.64-65].

Утім, слід зауважити, що зміст підручника, на жаль, не позбавлений стереотипів щодо неможливості реалізації народовладних засад демократії в умовах сучасних держав. Так, автор зазначає, що “із збільшенням території держави й кількості населення реалізація прямого народовладдя через народні збори, зібрання всього населення стає все більш складною” [там само, С.66], а тому надає перевагу формуванню виборних органів (представницька демократія), яким надається повноваження вирішувати певні питання від імені народу, але все ж висловлює застереження стосовно того, що “при використанні представницької демократії виникає загроза викривлення волі народу, адже вона здійснюється не безпосередньо, а через представників” [438, С.66].

У змісті аналізованого підручника розглядаються правові засади виборів (види, принципи виборчого права, виборчі цензи, виборчий процес, виборчі системи), втім питання фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою залишилось поза увагою. Поняття державної влади висвітлюється дещо з авторитарної позиції та пов'язується зі здатністю держави “підпорядкувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території” [там само, С.93]. На нашу думку, таке трактування державної влади, без характеристики особливостей її здійснення в умовах демократії, налаштовує старшокласників як юних громадян не на взаємодію та співпрацю з владою, а на протистояння їй.

Слід також зауважити, що попри ґрунтовне висвітлення змісту діяльності державної влади всіх рівнів, без розгляду залишились такі важливі питання, як способи взаємодії громадянина й демократичної влади та контролю громадян за діяльністю влади, ролі громадянина у місцевому самоврядуванні. Крім цього, питання свавілля та корупції, а також відповідальності влади за їх прояви повністю проігноровано (див. №4 у *Таблицях 2.1, 2.2*).

Здійснений нами аналіз змісту підручника *“Правознавство (профільний рівень), 11 клас”* (автор О. Наровлянський) [439] засвідчив значний потенціал для виховання культури демократизму старшокласників розгляд питання адміністративного провадження за зверненнями громадян. Зокрема, автором розглянуто види звернень громадян: пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) та скарги; висвітлено вимоги до звернень та порядок роботи з ними органів державної влади й місцевого самоврядування, а також запропоновано практичні роботи з написання учнівською молоддю різних видів звернень до влади [там само, С.18-22].

Окрім зазначеного, у розділі “Фінансове право” детально розглянуто права та обов'язки громадян як платників податків, їх види та відповідальність за порушення податкового законодавства. Втім, важливий для становлення культури демократизму особистості акцент на тому, що саме сплата податків, на які

утримується державний апарат, дає право громадянам контролювати діяльність влади та її окремих посадовців, автором підручника не зроблено [439].

Для успішного упровадження старшокласниками у дорослому житті цінностей демократії в економічній сфері життєдіяльності важливим є зміст параграфів підручника “Підприємництво та підприємства”, “Захист прав споживача”, “Основи трудового права України”, “Індивідуальні та колективні трудові спори”, а також практичні вправи до них (обговорення ситуацій, рольові ігри, імітаційні вправи), однак, було б доцільно більш докладно зупинитись на висвітленні важливості отриманих учнями правових знань для реалізації такої цінності демократії, як “добробут” [там само].

Доречно також зауважити, що питання кримінального права автором підручника висвітлюються лише в контексті відповідальності окремої особи за вчинення злочинів; натомість проблема відповідальності влади не порушується навіть під час розгляду злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також злочинів проти прав людини і громадянина. Крім цього, хоча серед видів злочинів і розглядається вимагання хабаря [там само, С.108], але цей злочин не пов’язується із поняттям “корупція”: ані зміст цього терміну, ані відповідальність посадових осіб за вчинення такого злочину в тексті підручника не представлені.

Загалом, опанування одинадцятикласниками змісту аналізованого підручника, безумовно, сприятиме формуванню правової свідомості учнівської молоді, утім, значна частина питань, що забезпечуватимуть виховання культури демократизму старшокласників, у цьому виданні не висвітлена (див. №5 у таблицях 2.1, 2.2).

На підставі здійсненого нами аналізу слід констатувати значні потенційні можливості навчального предмету “Правознавство” для формування правосвідомості та правомірної поведінки старшокласника в умовах демократичного суспільства як важливих змістових напрямів виховання культури демократизму учнів. Втім, доречно зауважити, що, незважаючи на задекларовану авторами підручників пріоритетність таких цінностей, як людина, її права і свободи, особливості взаємовідносин громадянина і держави й досі розглядаються

з позиції пріоритетності держави; майже повністю ігнорується дефініція “особистість як суб’єкт суспільних відносин”, а поняття народовладдя та його основні риси лише схематично окреслені. Окрім цього, способи реалізації безпосередньої (прямої) демократії висвітлюються неповно: значна увага приділяється лише референдумам і виборам. Під час розгляду адміністративного права практично не висвітлюється поняття корупції та інших негативних явищ, що заважають становленню демократії.

Останні зауваження стосуються і змісту філософсько-світоглядної дисципліни “Людина і світ”, яка в інваріантну складову навчальних планів старших класів уведена з 2011-2012 навчального року.

Вважаємо за доцільне наголосити на значному потенціалі цієї навчальної дисципліни, що інтегрує базові знання з філософії, політології, соціології, культурології, для формування когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників.

У контексті досліджуваної проблеми більш змістовними є *два підручника для учнів 11 класу “Людина і світ”* (перший – автор Т. Бакка, Л. Марголіна, Т. Мелешенко [25]; *другий* – автори Н. Назаренко, В. Воронянський, Г. Назаренко, Є. Мануйлов, М. Требін, О. Панфілов, Ю. Каліновський [433]). Обидва видання у достатньому й необхідному для виховання культури демократизму старшокласників обсязі висвітлюють питання про сутність суверенітету держави, принцип конституціоналізму у відносинах влади і громадянина, відповідальність громадянина перед владою і суспільством, ознаки демократичних виборів, значення засобів масової інформації у демократичному суспільстві та роль громадянина у місцевому самоврядуванні (шкільному – у тому числі).

Обидва авторських колективи приділили достатню увагу змісту таких цінностей демократії, як “свобода”, “рівність”, “громадянське суспільство”, а також тлумаченню громадянських (особистих) прав і свобод. Утім, авторам аналізованих підручників більш докладно варто було б зупинитись на питаннях про сутність демократії як народовладдя та людину-громадянина як найвищої цінності демократії й суб’єкта суспільних відносин. Крім цього, лише частково

висвітлені ознаки демократичної влади, сутність відповідальності влади перед громадянами, зміст політичних прав громадянина (право на свободу об'єднань, право на мирні збори та право брати участь в управлінні державними справами), а право на звернення до органів державної влади лише номінально окреслено.

До того ж, авторський колектив першого підручника неповно висвітлив сутність цінностей “справедливість” та “солідарність”, соціальні, економічні та культурні права і свободи громадян, способи взаємодії громадянина і демократичної влади. Поза увагою залишено питання про сутність суверенітету громадянина, способи контролю громадян за діяльністю влади та механізми захисту прав і свобод, а поняття маніпуляції громадською думкою пов'язано лише з діяльністю засобів масової інформації [25].

Натомість у другому аналізованому підручнику поряд із достатньо повним висвітленням сутності цінності демократії “солідарність” та соціальних прав і свобод громадян – лише номінально названо економічні й культурні права і свободи, а також способи взаємодії громадян і демократичної влади та контролю за діяльністю влади. До того ж, зовсім не приділено уваги висвітленню змісту таких понять, як “справедливість”, “правова дискримінація”, “фальсифікація виборів”, “маніпуляція громадською думкою”, а також не висвітлено ознаки громадянина як свідомого виборця [433].

В аспекті виховання культури демократизму учнівської молоді суттєвим упущенням обох аналізованих підручників є відсутність уваги до сутності такої цінності демократії, як “добробут”, поняття корупції та відповідальності за неї, а також ігнорування можливостей електронної демократії для реалізації конституційних прав і свобод громадян. До того ж авторським колективам цих підручників не вдалось уникнути стереотипу про неможливість упровадження народовладних ознак демократії у державах з великою кількістю громадян, що не сприяє активній реалізації старшокласниками у подальшому дорослому житті своїх політичних прав і свобод (див. №6, №7 у *Таблицях 2.1, 2.2*).

Узагальнені результати здійсненого нами аналізу змісту підручників інваріантної складової освітньої галузі “Суспільствознавство” наводимо у таблицях 2.1 та 2.2, що подаються нижче.

Таблиця 2.1.

**Висвітлення сутності та особливостей прояву цінностей демократії
як народовладдя у підручниках освітньої галузі “Суспільствознавство”
для старшої школи**

Назви підручників							
Критерії аналізу підручників							
Сутність демократії як народовладдя	1. Підручник “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автори С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко	2. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автори С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко	3. Підручник “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автор О. Д. Наровлянский	4. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 10 клас”, автор О. Д. Наровлянский	5. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автор О. Д. Наровлянский	6. Підручник “Людина і світ”, для 11 класу (автори Т. Бака, Л. Марголіна, Т. Мелешенко)	7. Підручник “Людина і світ”, для 11 класу (автори Н. Назаренко, В. Воронянський, Г. Назаренко, Є. Мануйлов, М. Трєбін, О. Панфілов, Ю. Каліновський)
Людина-громадянин як найвища цінність демократії	Ч	-	Ч	+	-	Ч	Ч
Свобода	+	+	Н	-	-	Ч	Ч
Рівність	+	-	Н	Н	Ч	+	+
Справедливість	Ч	-	Н	-	-	Н	-
Солідарність	-	-	-	-	-	Ч	+
Добробут	Н	Ч	-	-	Ч	-	-
Громадянське суспільство	+	-	-	+	-	+	+
Громадянські (особисті) права і свободи	+	+	Н	-	+	+	+
Соціальні права і свободи	+	+	Н	-	+	Ч	+
Економічні права і свободи	+	+	Н	-	+	Ч	Н

Продовження таблиці 2.1

Культурні права і свободи	+	-	Н	-	Ч	Ч	Н
Політичні права і свободи:	+	-	Н	-	-	Ч	Ч
1. Право на свободу асоціацій (об'єднань)							
2. Право брати участь в управлінні державними справами	+	-	Н	Н	-	Ч	Ч
3. Право на мирні збори	+	-	Н	Ч	Ч	Ч	Ч
4. Право на звернення до органів державної влади	+	-	-	-	+	Н	Н
Висвітлення механізмів захисту прав людини і громадянина	+	+	-	-	-	-	Ч
Висвітлення сутності і проявів правової дискримінації	-	-	-	-	Ч	+	-

Таблиця 2.2.

**Висвітлення особливостей взаємодії громадянина
і влади у демократичній державі у підручниках освітньої галузі
“Суспільствознавство” для старшої школи**

Назви підручників							
Критерії аналізу підручників	1. Підручник “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автори С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко	2. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автори С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко	3. Підручник “Правознавство (рівень стандарту, академічний рівень), 10 клас”, автор О. Д. Наровлянский	4. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 10 клас”, автор О. Д. Наровлянский	5. Підручник “Правознавство (профільний рівень), 11 клас”, автор О. Д. Наровлянский	6. Підручник “Людина і світ”, для 11 класу (автори Т. Бакка, Л. Марголіна, Т. Мелешенко)	7. Підручник “Людина і світ”, для 11 класу (автори Н. Назаренко, В. Воронянський, Г. Назаренко, Є. Мануйлов, М. Требін, О. Панфілов, Ю. Каліновський)
Сутність суверенітету громадянина	-	-	-	Ч	-	-	Н
Сутність суверенітету держави	+	+	+	+	-	+	+

Продовження таблиці 2.2

Людина як суб'єкт суспільних відносин	Ч	Ч	-	Ч	Ч	Ч	Ч
Ознаки демократичної влади	Ч	-	Ч	+	-	Ч	Ч
Принцип конституціоналізму у відносинах влади і громадянина	-	Н	+	Ч	-	+	+
Поняття корупції	-	-	-	-	-	-	-
Відповідальність влади перед громадянином	Н	-	-	Н	-	Ч	Ч
Відповідальність громадянина перед владою і суспільством	Н	+	+	+	+	+	+
Ознаки демократичних виборів	+	Ч	+	Ч	Ч	+	+
Громадянин як свідомий виборець	-	-	-	-	-	Ч	-
Поняття фальсифікації виборів	-	+	-	-	-	Ч	-
Роль ЗМІ у демократичному суспільстві	-	-	-	-	-	+	+
Поняття маніпуляції громадською думкою	-	-	-	-	-	Ч	-
Способи взаємодії громадянина і демократичної влади	-	-	-	-	Ч	Ч	Н
Контроль громадян за діяльністю влади	Ч	-	-	-	-	-	Н
Роль громадянина у місцевому самоврядуванні	-	-	-	-	Н	+	+
Можливості електронної демократії	-	-	-	-	-	-	-

Зміст позначень:

+ – висвітлено повно;

Ч – висвітлено частково;**Н** – висвітлено номінально;

- – не висвітлено.

Результати аналізу змісту підручників освітньої галузі “Суспільствознавство” свідчить про те, що мова йде, скоріше, про елітарні концепції демократії, ніж про демократію як народовладдя. На жаль, поза увагою

залишились сутність та особливості прояву цінностей демократії у суспільному житті та на особистісному рівні, способи налагодження паритетної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування. На нашу думку, недостатня увага приділена способам самореалізації учнів у різних сферах суспільного життя відповідно до обраних самими старшокласниками соціальних ролей. Не висвітлюється питання електронного врядування в Україні та способів використання його можливостей для вирішення особистістю-суб'єктом як власних, так і колективних проблем соціального життя.

Слід також наголосити, що недостатньо уваги приділено висвітленню відповідальності влади перед громадянами, правових засад контролю громадян за діяльністю влади, а також законним способом протестної поведінки людей у випадках незаконної та неправомірної діяльності влади. Не приділено належної уваги усвідомленню учнями сутності та способів протидії таким негативним явищам суспільно-політичного життя, як свавілля, фальсифікація, корупція.

Окрім зазначеного, мусимо зауважити, що було б доцільно більш докладно висвітлити способи захисту прав споживачів, особливості реалізації такої цінності демократії, як *добробут* громадян. Вважаємо також за доцільне підкреслити, що в умовах демократизації суспільного життя в Україні логічний ланцюг “індивід – індивідуальність – особистість” має завершуватись розглядом феномену “суб'єкт”, що в аналізованих підручниках представлено лише фрагментарно. До того ж, слушним буде розглянути особливості самореалізації та самовдосконалення особистості громадянина як суб'єкта демократичної взаємодії в усіх сферах суспільно-політичного життя.

За нашими переконаннями, на більш глибокому рівні усвідомити значення людини як суб'єкта суспільного розвитку допоможе опанування старшокласниками змісту навчального предмету “Філософія”, який хронологічно та логічно відтворює розвиток філософських учень та поступово вводить учнів у сферу формування, функціонування і розвитку духовності, продукує знання з основних проблем буття, мислення і пізнання; відкриває перевірені багатовіковою

практикою духовні орієнтири для глибокого осмислення сучасної реальності. Людина у змісті цього предмету розглядається як рівновелика цінність, і це допомагає розвитку у старшокласників саморефлексії, сприяє усвідомленню ними змісту і цілей власного життя, розвитку здатності самостійно зробити життєво важливі висновки про своє місце, роль і значення в сучасному світі. Використання світоглядного потенціалу навчальної дисципліни “Філософія”, на нашу думку, може сприяти посиленню людинознавчої складової усіх предметів суспільно-гуманітарного циклу [453].

Підсумовуючи, слід наголосити, що за результатами здійсненого нами аналізу змісту підручників освітньої галузі “Суспільствознавство” маємо підстави констатувати необхідність удосконалення суспільствознавчої освіти в аспекті філософії людиноцентризму та сучасних реалій посилення народовладних засад демократизації суспільно-політичного життя.

Зважаючи на зазначене вище, вважаємо, що під час викладання суспільствознавчих дисциплін доцільно більш повно та достовірно висвітлювати наступні ідеї:

1. Розуміння держави як публічно-владної організації народу дає підстави стверджувати похідність державного суверенітету від суверенітету народного. Державний суверенітет ґрунтується на народному суверенітеті та має забезпечувати його реалізацію. У разі порушення такого співвідношення або держава є недемократичною, оскільки не поважає суверенних прав народу, або сама держава є несuverенною, адже відсутність суверенітету держави тягне за собою втрату суверенітету її народом.

2. Сутність народного суверенітету полягає у таких положеннях: народ є єдиним джерелом верховної влади в державі; державна і політична влада існують виключно в інтересах народу; народу має належати верховне право вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя, формування органів публічної влади, а також право контролю за їх діяльністю.

3. У контексті філософії людиноцентризму держава повинна розглядатися як інструмент слугування людині, суспільству та їх розвитку. Сутність

демократичної держави полягає у вираженні волі та інтересів народу, втіленні народовладдя. Саме народовладдя є пріоритетною ознакою демократичної держави.

4. Народний суверенітет реалізується у таких конституційних політичних правах, як-от: право громадян брати участь в управлінні державними справами, виборчі права та право на свободу мирних зборів. Суспільствознавча освіта має повно висвітлювати способи реалізації і захисту цих прав у демократичному суспільстві [334, С.62-67].

5. У зв'язку із проявами в Україні сепаратизму та недемократичних способів протестної поведінки громадян особливу увагу слід приділяти тлумаченню таких суверенних прав українського народу, як право визначати і змінювати конституційний лад, право визначати основні засади суспільного життя, структуру державного механізму та основні принципи його функціонування; право на законні форми протесту, збори, мітинги, походи і демонстрації; право на володіння, користування і розпорядження національним багатством; право первинної легітимації влади - формування складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування [107, С.41-47].

6. Демократизація суспільного життя створює умови для демократичного формату відносин між особою і державою: не *патерналістських*, а *партнерських*, що відповідає принципам рівності, справедливості, взаємної поваги. *Рівноправне партнерство* як баланс інтересів досягається на основі компромісу та *взаємної відповідальності громадянина і держави*, що ґрунтується на принципах верховенства права, законності, гуманізму, справедливості та спрямована на захист прав людини.

7. Зміст відповідальності держави виражається в обов'язках її органів та посадових осіб бути суб'єктами відповідальності, що встановлена законом, за вчинені правопорушення, пов'язані з їх компетенцією, здійсненням своїх службових повноважень, що стосуються забезпечення громадянських, політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. Держава може бути демократичною, соціальною і правовою лише в тому випадку, коли вона не лише

проголошує права людини і саму людину вищою цінністю, а й несе відповідальність за їх захист, охорону та забезпечення.

8. У змісті суспільствознавчої освіти необхідно приділити увагу питанню відповідальності влади за прорахунки у своїй діяльності, за вчинені злочини та відшкодування збитків, завданих незаконними діями органів державної влади чи їх посадовими особами [232; 233].

2.2 Контент-аналіз варіативної складової навчального плану щодо виховання культури демократизму учнів старших класів

Реалізація завдань суспільствознавчого компоненту Державного стандарту загальної середньої освіти забезпечується виконанням не лише *інваріантної*, а й *варіативної* складової навчальних планів. З огляду на це, доцільно розглянути виховний потенціал курсів за вибором та факультативів в контексті досліджуваної нами проблематики.

Здійснимо аналіз змісту програм варіативних курсів для 10-11 класів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах, в аспекті виховання у старшокласників базових основ культури демократизму.

Так, програма навчального курсу “Конституційне право України” (автори М. Галенко та О. Куцакова) має на меті поглибити знання старшокласників про Україну як незалежну, суверенну, демократичну, соціальну та правову державу; виховувати глибоку повагу до людини, її гідності, рівноправ’я; сформувати розуміння взаємозв’язку між правами, свободами та обов’язками людини і громадянина, між правами особи і держави, особливостей та наслідків відносин особи і суспільства; формування переконання, що людина є найвищою цінністю. Ключовими питаннями, завдяки яким, на думку авторів програми, реалізується визначена мета, є такі:

- ознайомлення з особливостями діяльності трьох гілок влади в Україні, правоохоронних органів та місцевого самоврядування;
- усвідомлення конституційних положень про правовий статус людини і громадянина;
- розуміння особливостей державного ладу та національно-державного устрою України;
- ознайомлення з основними правами і свободами людини-громадянина;
- усвідомлення сутності безпосередньої (прямої) демократії;
- знайомство з виборчим законодавством України [214, С.26-30].

Наш аналіз змісту означеного курсу дає підстави стверджувати, що старшокласники мають змогу всебічно розглянути громадянські (особисті) та соціальні права і свободи, а також політичне право на свободу асоціацій (об'єднань), втім решта політичних прав, а також економічні й культурні права представлені у програмі частково.

Не применшуючи значення аналізованої програми для формування правосвідомості старшокласників як зростаючих громадян України, все ж зауважимо, що народовладні засади демократії у змісті курсу представлені недостатньо: пропонується розглянути проблему відповідальності громадянина перед владою і суспільством – і практично не висвітлюється питання відповідальності влади перед громадянином; не передбачено ознайомлення учнів із сутністю громадянського суспільства, способами взаємодії громадянина і демократичної влади, особливостями контролю громадян за діяльністю влади; лише номінально називаються цінності демократії – свобода, справедливість, солідарність – без ґрунтовного розгляду сутності та особливостей їх прояву в суспільно-політичному житті [там само, С.26-30] (див. №1 у Табл. 2.1., 2.2.).

Дещо інші акценти розставлено у програмі курсу *“Права людини в Україні”* (автор Т. Ремех): навчання старшокласників спрямовується на формування у них основ знань про права і свободи громадянина демократичної держави, розуміння й сприйняття учнями таких основних цінностей, як справедливість, рівність, свобода, демократія; сприяння розвитку правової й громадянської компетентності

учнівської молоді, набуттю нею навичок захисту власних прав; виховання соціально значущих якостей [214, С.31].

Для досягнення цієї мети автор програми пропонує розглянути основні права і свободи людини-громадянина, характерні риси громадянського суспільства і правової держави, а також правові цінності. Особливий наголос робиться на висвітленні прав людини-громадянина як межі втручання державної влади, ствердженні людської гідності та цінності особистості, сприянні усвідомленню учнями необхідності побудови правової демократичної держави, дотримання принципу верховенства правового закону усіма суб'єктами суспільно-політичного життя – органами державної влади, місцевого самоврядування та громадянами [там само].

Важливими в контексті нашого дослідження є такі передбачені аналізованою програмою основні елементи, як поняття про різні форми несправедливості, нерівності, дискримінації; взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави; міжнародні та національні нормативно-правові акти, що стосуються прав і свобод людини-громадянина, конкретні приклади справ щодо захисту прав людини різними інстанціями [там само, С.32-33].

Втім, слід зазначити, що поза увагою залишились такі важливі питання для виховання культури демократизму старшокласників, як право громадян брати участь в управлінні державними справами та право на звернення до органів державної влади, ознаки демократичної влади та її відповідальність перед громадянами, сутність демократії як народовладдя та інші (див. №2 у Табл. 2.1., 2.2.).

Аналогічна програма курсу для профільних класів загальноосвітніх навчальних закладів *“Права людини”* (автори О. Пометун, Т. Ремех), крім завдань, названих у попередній програмі, зосереджує увагу на формуванні в учнів ставлення до прав і свобод людини як до найвищої цінності демократичного суспільства та особистісної цінності кожного громадянина демократичної держави, орієнтира у власній поведінці та життєдіяльності. Автори наголошують на важливості ґрунтовного розгляду складних взаємозв'язків людини і держави,

розвитку вміння критично оцінювати ситуації суспільно-політичного життя з точки зору реального забезпечення прав і свобод громадян, сприяння опануванню учнями практичних навичок захисту прав і свобод [501, С.9-13].

Важливим для нашого дослідження є наголос на необхідності розвитку у старшокласників таких умінь, як-от: адекватно сприймати себе й оточення (самопізнання і самоусвідомлення, оцінювання і розуміння власних мотивів у стосунках з іншими людьми, усвідомлення власних упереджень); слухати і чути інших, протистояти впливу з боку колективу, висловлювати власну думку; критично аналізувати інформацію, дискутувати, приймати рішення, конструктивно розв'язувати конфлікти [там само, С.10].

Наш аналіз змісту програми дає підстави для висновків про те, що старшокласники, навчаючись за цим курсом, мають змогу ґрунтовно ознайомитись із усіма громадянськими, соціальними, економічними, культурними та політичними правами і свободами людини-громадянина, крім політичного права на звернення до органів державної влади. Слід також звернути увагу на відсутність розгляду сутності та особливостей прояву в суспільно-політичному житті цінностей демократії (свобода, справедливість, солідарність та ін.), висвітлення сутності і проявів правової дискримінації, відповідальності влади перед громадянином. Програмою також не передбачено вивчення виборчого законодавства в контексті демократизації суспільного життя, а також інших аспектів демократії як народовладдя (див. №3 у Табл. 2.1., 2.2.)

Значний потенціал для виховання базових основ культури демократизму учнів старших класів представляє програма курсу громадянської освіти *“Ми – громадяни України”* (автор П. Вербицька), який, як зазначає розробник, інтегрує знання з політології, соціології, соціальної психології, економіки, філософії та може використовуватись як початковий (вступний) для поглиблення суспільствознавчих знань у 10-11 класах, або ж викладатись як самостійний курс [214, С.40-43]. Позитивним фактом є те, що на виконання завдань названої програми авторським колективом педагогів і науковців (О. Дем'янчук, І. Ігнатова, П. Кендзьор, О. Пометун та інші) підготовлений навчальний посібник з

аналогічною назвою, який дає змогу здійснити аналіз не лише змісту, а й методики викладання курсу [360].

Опанування старшокласниками аналізованого курсу, як зазначає автор програми, сприятиме їх становленню як свідомих та відповідальних громадян України, які розуміють механізми функціонування та перспективи розвитку своєї держави і суспільства, власні можливості ефективно впливати на ці процеси та готові взяти на себе відповідальність за реалізацію прийнятих рішень. Погоджуємось із П. Вербицькою, що в цьому старшокласникам сприятиме оволодіння системою інтегрованих знань про цінності демократичного суспільства, особливості життєдіяльності людини в ньому, прийняття учнівською молоддю демократичних ідеалів і цінностей як особистісних. Немаловажне значення також має активність зростаючої особистості, набуття нею досвіду громадянських дій, демократичної поведінки та ефективного спілкування [214, С.40].

Методика аналізованого курсу передбачає не лише широке використання технології розвитку критичного мислення, активних методів роботи, а й налагодження на заняттях і в позакласній роботі максимально демократичної атмосфери. Це, дійсно, не лише сприятиме більш усвідомленому розумінню основних політичних, соціальних, економічних та соціокультурних особливостей демократичного громадянського суспільства, а й забезпечуватиме формування в учнів навичок ефективної демократичної комунікації, досвіду толерантної поведінки та конструктивного розв'язання конфліктів, прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Важливою методичною знахідкою є пропонований автором проект «Громадянин», завдяки якому створюються умови для застосування отриманими старшокласниками знань у практиці суспільного життя [214, С.41-43].

Цілком поділяємо позицію авторів посібника “Ми – громадяни України” стосовно демократії, яка “передбачає активну участь громадян у громадському житті, взаємодію і співпрацю між громадянами і владою”, а також по відношенню до основних ознак сучасної демократичної держави, серед яких дослідниця

визначає “здійснення в державі народовладдя; суверенітет народу; вільні та відкриті вибори; проголошення людини, її життя, здоров’я, честі і гідності найвищою соціальною цінністю; гарантовані державою права і свободи людини; захист державою прав меншості; верховенство права й можливість захистити свої права, зокрема в суді; поділ державної влади; багатоманітність суспільного життя” [360, С.94-104].

Віддаючи належне аналізованим нами програмі й навчальному посібнику, а також усвідомлюючи, що автор програми визначає метою курсу розширення потенційних можливостей інваріантних навчальних предметів задля *виховання громадянськості*, а не *виховання культури демократизму* старшокласників, все ж зауважимо, що в контексті досліджуваної нами проблеми бажано більш повно розглянути способи реалізації в умовах громадянського суспільства соціальних, економічних і культурних прав людини-громадянина, ґрунтовно висвітлити механізми їх захисту, особливості взаємодії людини й демократичної влади, зокрема контроль громадян за діяльністю влади. Крім цього, було б слушним приділити увагу висвітленню принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадянина, питанню відповідальності влади перед громадянином, поняттю фальсифікації виборів та ін. (див. №4 у Табл. 2.1., 2.2.)

Важливе значення для виховання базових компонентів культури демократизму учнівської молоді має програма курсу “*Основи демократії*” (автори Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, С. Рябов) та відповідний навчальний посібник “Громадянська освіта: основи демократії” (автори Т. Бакка, В. Дубровський, О. Желіба, С. Клепко, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, О. Наровлянський), випуск якого став можливий завдяки реалізації українсько-канадського проекту «Розбудова демократії» [214].

Названі програма й посібник спрямовані на формування в учнів старших класів *компетентностей*, необхідних для участі в житті суспільства на всіх рівнях, реалізації та захисту своїх прав і свобод з урахуванням прав і свобод інших співгромадян, самореалізації у відповідності до власних переконань і цінностей. Зокрема, зміст аналізованих програми і посібника передбачає

формування у старшокласників таких громадянських умінь: брати участь у виборах та інших формах прямої демократії; обстоювати свої права і свободи шляхом участі у діяльності об'єднань громадян та громадянських акціях; взаємодіяти з органами державної влади та місцевого самоврядування; апелювати до суду, правоохоронних органів та правозахисних організацій; захищати свої права як споживача та виконувати обов'язки платника податків; критично сприймати суспільно-політичну інформацію, робити власний вибір, вести діалог, конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації [214, С.56-58].

Для ефективної реалізації мети і завдань курсу автори-розробники акцентують увагу педагогів на необхідності встановлення у навчальному закладі демократичних відносин, які передбачають діалогічний характер освіти, суб'єкт-суб'єктні стосунки між учителями й учнями, атмосферу взаємоповаги і довіри, соціальної солідарності та справедливості, взаємодію учнівського самоврядування з іншими учасниками процесу соціалізації – сім'єю, громадськими організаціями, засобами масової інформації тощо [там само, С.57].

Визнаючи значний потенціал для виховання культури демократизму програми курсу “Основи демократії” та відповідного навчального посібника, мусимо зауважити, що громадянські (особисті), економічні, культурні та політичні права і свободи, а також способи взаємодії громадянина і демократичної влади, зокрема контролю громадян за діяльністю владних структур, висвітлені неповно, а такі питання, як суверенітет громадянина і держави, поняття корупції, потенційні можливості електронної демократії взагалі не представлені (див. №5 у Табл. 2.1., 2.2.).

Відзначимо також певні можливості в контексті досліджуваної проблеми програми курсу “Громадянська освіта” для учнів 9-11 класів (автори Р. Арцишевський, Т. Бакка, І. Гейко, В. Дубровський, Л. Дух, Р. Євтушенко, О. Кузьменко, С. Лисенко, О. Магдик, О. Мокрогуз, О. Наровлянський, Т. Ремех, О. Фідря, упорядник С. Позняк) та відповідні навчальні посібники з аналогічною назвою цього ж авторського колективу, які спрямовані на формування ціннісних

орієнтацій та особистісних якостей учнів як зростаючих громадян демократичного суспільства [133; 135; 309, С.31-36].

У ході опанування цього курсу старшокласники мають змогу дізнатись про структуру, функції та умови існування громадянського суспільства, особливості впливу громадян на органи державної влади, сутність довіри громадян до влади та авторитет влади, порядок створення та зміст діяльності громадських організацій, політичних партій та суспільно-політичних рухів. В аспекті нашого дослідження важливим є розгляд принципів і цінностей демократії та особливостей виборчого процесу, механізмів захисту прав людини-громадянина на національному та міжнародному рівнях, а також ролі засобів масової інформації для становлення демократичних засад українського суспільства. До того ж, у цій програмі (одній із небагатьох) частково розглядаються особливості становлення демократичних засад суспільного життя в умовах інформаційного суспільства.

Втім, слід зауважити, що програма розроблена у 2002 році, а тому її використання для виховання культури демократизму особистості старшокласника можливе лише за умов актуалізації окремих питань з урахуванням посилення народовладних засад демократизації суспільно-політичного життя в Україні, зокрема: більш повного розгляду сутності та цінностей демократії як народовладдя; ґрунтовного висвітлення політичних прав і свобод громадянина, сутності і проявів правової дискримінації; розгляд способів взаємодії влади і громадянина у демократичному суспільстві, зокрема контролю за діяльністю владних структур та окремих можновладців; висвітлення ролі громадянина в умовах місцевого самоврядування (див. №6 у Табл. 2.1., 2.2.)

Не можемо оминати увагою і програму курсу *“Права людини” для учнів 10-11 класів* (автори В. Денисова, П. Рабінович, Л. Заблоцька, І. Усенко, В. Семенова), яка забезпечує достатньо повний розгляд цінностей демократії, особливостей громадянського суспільства; громадянських, соціальних та окремих політичних прав і свобод людини-громадянина [501]. Важливим для нашого дослідження є також висвітлення механізмів захисту прав людини і громадянина, сутності і проявів правової дискримінації, відповідальності громадянина перед

владою і суспільством, а також відповідальності влади перед громадянином. Втім, зауважимо, що аналізованій програмі бракує розгляду питань про сутність демократії як народовладдя, прояви солідарності й справедливості як термінальних цінностей демократії, ознаки демократичних виборів, а також низки проблем, які стосуються демократичної взаємодії суб'єктів суспільно-політичних відносин в Україні (див. №7 у Табл. 2.1., 2.2.).

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо можливість використання проаналізованих нами програм курсів за вибором та факультативів для виховання культури демократизму учнів старших класів, за умови доповнення їх змісту важливими для досліджуваної проблеми положеннями, які наведено у таблицях 2.3. та 2.4.:

Таблиця 2.3

Висвітлення сутності та особливостей прояву цінностей демократії як народовладдя у варіативних програмах суспільствознавчого компоненту для старшої школи

Назви програм	1. Програма “Конституційне право України”	2. Програма “Права людини в Україні”	3. Програма “Права людини” (для профільних класів)	4. Програма та посібник “Ми – громадяни України”	5. Програма та посібник “Громадянська освіта: основи демократії”	6. Програма “Громадянська освіта (9- 11 класи)”	7. Програма “Права людини (10-11 класи)”
Критерії аналізу програм							
Сутність демократії як народовладдя	+	-	-	+	+	Ч	-
Людина-громадянин як найвища цінність демократії	+	+	+	+	+	Ч	+
Свобода	Ч	+	+	+	+	+	+
Рівність	+	+	-	+	+	+	+
Справедливість	Ч	Ч	-	Ч	-	Ч	-
Солідарність	Ч	-	-	-	-	Ч	-
Добробут	+	+	Ч	Ч	-	Ч	+

<i>Продовження таблиці 2.3</i>							
Громадянське суспільство	-	+	-	+	+	+	+
Громадянські (особисті) права і свободи	+	ч	+	ч	ч	+	+
Соціальні права і свободи	+	ч	+	ч	+	+	+
Економічні права і свободи	ч	ч	+	ч	ч	+	ч
Культурні права і свободи	ч	ч	+	ч	ч	+	ч
Політичні права і свободи:	+	+	+	+	ч	-	+
1. Право на свободу асоціацій (об'єднань)	+	+	+	+	ч	-	+
2. Право брати участь в управлінні державними справами	ч	-	+	ч	ч	-	+
3. Право на мирні збори	ч	+	+	+	ч	-	-
4. Право на звернення до органів державної влади	ч	-	-	+	+	-	-
Висвітлення механізмів захисту прав людини і громадянина	ч	+	+	ч	+	-	+
Висвітлення сутності і проявів правової дискримінації	-	ч	-	+	+	ч	+

Таблиця 2.4

Висвітлення особливостей взаємодії громадянина і влади у демократичній державі у варіативних програмах суспільствознавчого компоненту для старшої школи

Назви програм	1. Програма “Конституційне право України”	2. Програма “Права людини в Україні”	3. Програма “Права людини” (для профільних класів)	4. Програма “Ми – громадяни України”	5. Програма та посібник “Громадянська освіта: основи демократії”	6. Програма “Громадянська освіта (9-11 класи)”	7. Програма “Права людини (10-11 класи)”
Критерії аналізу програм							
Сутність суверенітету громадянина	-	-	-	+	-	-	-
Сутність суверенітету держави	ч	-	-	-	-	-	-

<i>Продовження таблиці 2.4</i>							
Людина як суб'єкт суспільних відносин	-	ч	-	+	ч	+	-
Ознаки демократичної влади	ч	-	-	+	+	ч	-
Принцип конституціоналізму у відносинах влади і громадянина	-	-	-	-	+	-	-
Поняття корупції	-	-	-	-	-	-	-
Відповідальність влади перед громадянином	-	-	-	-	+	-	+
Відповідальність громадянина перед владою і суспільством	+	+	-	+	+	-	+
Ознаки демократичних виборів	+	-	-	+	+	+	-
Громадянин як свідомий виборець	ч	-	-	+	+	+	-
Поняття фальсифікації виборів	-	-	-	-	+	-	-
Роль ЗМІ у демократичному суспільстві	-	-	-	+	+	+	-
Поняття маніпуляції громадською думкою	-	-	-	+	+	+	-
Способи взаємодії громадянина і демократичної влади	-	-	ч	ч	ч	ч	-
Контроль громадян за діяльністю влади	-	-	-	ч	ч	-	-
Роль громадянина у місцевому самоврядуванні	ч	-	-	+	+	-	-
Можливості електронної демократії	-	-	-	-	-	ч	-

Значення позначок:

“+” — положення висвітлено повно;

“ч” — положення висвітлено частково або номінально (лише названо);

“-” — положення не висвітлено.

Крім проаналізованих вище програм курсів за вибором, Міністерством освіти і науки України рекомендовано до використання вузькоспеціальні програми факультативних або елективних курсів, які, на нашу думку, можуть сприяти формуванню окремих компонентів культури демократизму учнів старших класів.

Так, опанування змісту програми *“Світ юридичної професії”* (автори В. Способ, В. Левицький) дає змогу старшокласникам ознайомитись із повноваженнями прокурора, судді, адвоката, нотаріуса, а також дізнатись про суспільне призначення міліції та правовий статус міліціонера [214, С.19-20].

Програма курсу *“Основи відновного правосуддя”* (автор О. Левчишина) спрямована на сприяння усвідомленню учнівською молоддю характеристик протиправних діянь і правопорушень, жертвами яких найчастіше стають діти, та стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, які руйнують почуття довіри [там само, С.22-25].

Навчаючись за програмою курсу *“Досліджуючи гуманітарне право”*, старшокласники мають можливість ознайомитись із Міжнародним гуманітарним правом, предметом якого є регулювання обумовлених збройним насильством відносин між державами, захист життя і людської гідності осіб, які не беруть участь у збройному конфлікті, обмеження воюючих сторін у виборі засобів і методів ведення війни, що є надто актуальним в умовах російської агресії проти нашої держави [там само, С.36-39].

Спростувати стереотипні уявлення про ролі жінок і чоловіків у суспільному житті, сформувані світогляд учнів, вільний від гендерних упереджень допоможе організація навчання старшокласників за програмою курсу *“Основи культури гендерної рівності: ми різні – ми рівні”* (автори Т. Бакка, Р. Євтушенко, Т. Мелещенко, В. Семиколєнов, О. Семиколєнова) [там само, С.50-55].

Для виховання окремих складових культури демократизму учнівської молоді значний потенціал представляє програма курсу за вибором *“Основи критичного мислення”* (автори О. Пометун, Л. Пилипчатіна, І. Сущенко, В. Дюков), яка спрямована на розвиток здатності старшокласників аналізувати інформацію, події та факти, критично їх оцінювати, встановлювати їх достовірність і доцільність, формувати власну позицію з різних суспільних проблем, обґрунтовувати й захищати її, знаходити й оцінювати альтернативи, приймати конструктивні рішення, коректувати помилки; налагоджувати

співпрацю, підтримувати діалог задля досягнення спільних цілей і взаємного обміну цінностями [214, С.75-80].

Окрім цього, досліджено зміст програм курсів за вибором та факультативів економічного спрямування (*“Основи підприємницької діяльності”*, *“Клієнт банку”*, *“Управління конфліктами в організації”*, *“Основи менеджменту”*, *“Основи казначейської справи”*), які дають можливість акцентувати увагу старшокласників на економічних аспектах прав особистості та сприяють формуванню в учнівської молоді демократичного економічного світогляду майбутнього конкурентоспроможного фахівця, підприємця, споживача [215; 216].

Так, опанування учнями змісту курсу *“Основи підприємницької діяльності”* (автори *О. Гребеннікова, Л. Яцунь*) сприяє опануванню ними правових, організаційних, економічних та соціально-психологічних знань, які допоможуть їм у майбутньому здійснювати підприємницьку діяльність. Програмою передбачається навчання учнівської молоді вмінню розв’язувати проблеми підприємницької діяльності (як зареєструвати власний бізнес, як отримати кредит, як створити рекламу, платити податки, розв’язувати конфлікти) та виховання таких важливих для життя в демократичному суспільстві якостей особистості, як працелюбність, ініціативність, відповідальне ставлення до праці [215, С.27-31].

Навчання за програмою *“Основи споживчих знань”* (автори *Гільберг Т.Г, Довгань А.І., Капіруліна С.Л. та інші*) допоможе старшокласникам не лише стати свідомим та уважним споживачем товарів і послуг, а й навчитись захищати свої права шляхом звернення до організацій і органів захисту прав споживачів [216].

Програма курсу *“Фінансова грамотність”*, розроблена авторським колективом під керівництвом Т.Смовженко, спрямована на забезпечення старшокласників знаннями про фінансові інститути та пропоновані ними продукти, а також уміннями свідомо використовувати фінансові послуги на основі розуміння відповідальності за наслідки власних дій [там само].

Опанування курсу *“Клієнт банку”*, як зазначають її автори Г.Горленко, К.Горленко, має організовуватись на основі екскурсій до банківських установ свого населеного пункту, зустрічей з банківськими працівниками, у ході яких

учнівська молодь матиме змогу дізнатись про те, як можна стати клієнтом банку, як обрати фінансово стабільний банк, про правила користування банківськими послугами, права та обов'язки банку і клієнта [215, С.42-53]. На нашу думку, це сприятиме у подальшому більш впевненій поведінці старшокласників у фінансово-економічній сфері суспільного життя.

Потенційні можливості курсу *“Управління конфліктами в організації”* (автор Л. Завалевська) спрямовані на допомогу старшокласникам у навчанні способам подолання непорозумінь, негативної взаємодії, запобігання конфліктним ситуаціям на виробництві, в організації чи установі, які допоможуть у подальшому самостійному дорослому житті стати успішним працівником чи службовцем [215, С.38-42].

Не применшуючи потенційні можливості проаналізованих курсів економічного спрямування для виховання демократичної цінності “добробут”, все ж зауважимо, що всі вони є вузькоспеціальними і стосуються лише економічної сфери суспільного життя.

Отже, здійснений нами аналіз сучасних програм курсів за вибором та факультативів для старшої школи, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, дає підстави відзначити їх певний потенціал для виховання культури демократизму учнівської молоді. Втім, недостатня увага аналізованих програм і навчальних посібників до висвітлення сутності цінностей демократії як народовладдя, суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадянина, поняття корупції, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади, зокрема – контролю громадян за діяльністю влади, можливостей електронної демократії та інших важливих для виховання досліджуваного нами феномену питань, – зумовило прийняття автором рішення про доповнення змісту предметів інваріантної складової навчальних планів експериментальних навчальних закладів інформацією з означених проблем, а також про розроблення авторського спеціального курсу “Вчимося демократії”,

зміст якого у ході дослідно-експериментальної роботи забезпечуватиме формування когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів культури демократизму старшокласників.

2.3. Вітчизняний і зарубіжний досвід виховання культури демократизму учнів старших класів у позаурочній діяльності

З часу проголошення Україною незалежності налагодження ефективної партнерської взаємодії органів державної влади всіх рівнів з інститутами громадянського суспільства, демократизація всіх сфер суспільного життя, всебічне забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина розглядаються як найважливіші умови становлення нашої країни як демократичної, правової та соціальної держави.

На законодавчому рівні положення про зміцнення демократії, сприяння демократичному розвитку українського суспільства закріплені у Конституції України [265], Законах України “Про об’єднання громадян” [208], “Про звернення громадян” [204], “Про благодійництво та благодійні організації” [202], “Про свободу совісті та релігійні організації” [210], “Про інформацію” [205], “Про соціальні послуги” [201], “Про соціальний діалог в Україні” [211], “Про місцеве самоврядування” [206], “Про молодіжні та дитячі громадські організації” [207], “Про доступ до публічної інформації” [203], Указі Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 “Про затвердження Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні” [603], Постановах Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р. № 1378 “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [497] та від 03.11.2010 р. № 996 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [498] та інших вітчизняних нормативно-правових актах, а також у ратифікованих нашою

державою міжнародних документах, зокрема, Загальній декларації прав людини [197], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [364], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [262] та ін.

Державна політика щодо упровадження демократії в Україні відображена і в нормативно-правових актах, що регламентують освітню діяльність як одну із сфер суспільного життя.

Наш аналіз засвідчив, що у Законах України “Про освіту” [209], “Про загальну середню освіту” [200], Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [266], Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні [440], наказі Міністерства освіти і науки України “Про затвердження Основних орієнтирів виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України” [436], Концепціях громадянської освіти в Україні [267; 268; 269] перед педагогічною громадою країни ставляться завдання:

- спрямування громадянського виховання на розвиток правосвідомості учнів, що передбачає сприяння усвідомленню вихованцями своїх прав, свобод, обов’язків, формування вміння захищати власні права і свободи; забезпечення розвитку політичної культури, що базується на знаннях про типи держав, політичне влаштування українського суспільства, особливості діяльності в Україні політичних організацій та соціальних інституцій, принципи суспільної взаємодії та виборчу систему; виховання лояльного і водночас вимогливого ставлення зростаючих громадян до державних органів влади, готовності брати участь у прийнятті важливих для суспільно-політичного життя рішень [266];

- виховання громадянських та загальнолюдських цінностей, зокрема ціннісного ставлення до суспільства і держави; сприяння усвідомленню учнями своїх прав, свобод та обов’язків, формування свідомого ставлення до Законів та до державної влади, здатності брати активну участь у політичному житті України [440];

- спрямування шкільної суспільствознавчої освіти на здобуття учнями основних громадянських умінь: реалізовувати своє право на участь у виборах та

інших формах прямої демократії; брати участь у діяльності об'єднань громадян та громадських акціях; захищати власні права і свободи на вітчизняному та міжнародному рівнях [267; 268; 269].

Здійснене нами вивчення стану реалізації означених вище завдань освітньої діяльності у педагогічній практиці дає підстави стверджувати, що значна кількість загальноосвітніх навчальних закладів України намагається створити виховні системи громадянського спрямування. Так, лише за останні роки у педагогічній пресі представлено *перспективний досвід громадянського виховання* Шосткинської спеціалізованої школи I-III ступенів № 1 Шосткинської міської ради Сумської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів №35 Криворізької міської ради Дніпропетровської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів №168 Харківської міської ради Харківської області; Районної молодіжної неполітичної громадської організації “МАХ-юніт” Хортицького району міста Запоріжжя; загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 ім. Героя Радянського Союзу І. К. Конька виконавчого комітету Світловодської міської ради Кіровоградської області; спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів №3 м. Світловодська Кіровоградської області; спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів №7 м.Світловодська Кіровоградської області; навчально-виховного комплексу “Гімназія – ЗОШ I-III ступенів № 4” Світловодської міської ради Кіровоградської області; навчально-виховного комплексу “Бобринецька гімназія - I-III ступенів № 1” Бобринецької районної ради Кіровоградської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів №116 Криворізької міської ради Дніпропетровської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів №4 Одеської міської ради Одеської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів №25 Дніпродзержинської міської ради Дніпропетровської області; загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 Рівненської міської ради (Додаток А.1).

Крім цього, презентується *досвід сприяння розвитку учнівського самоврядування* як школи навчання демократії, зокрема, свою діяльність у цьому напрямі представили Гімназія № 191 імені П. Г. Тичини з поглибленим вивченням іноземних мов міста Києва; Маріупільська спеціалізована загальноосвітня школа

I-III ступенів № 66 Маріупільської міської ради Донецької області; Корецька загальноосвітня школа I-III ступенів № 1 Рівненської області; Васильківська загальноосвітня школа I-III ступенів Снігурівської районної ради Миколаївської області; Слобідсько-Рихтівська загальноосвітня школа I-III ступенів Кам'янець-Подільської районної ради Хмельницької області; В'язівська загальноосвітня школа I-III ступенів Городищенської районної ради Черкаської області; Науково-технічний металургійний ліцей №81 Криворізької міської ради Дніпропетровської області; навчально-виховний комплекс №5 м. Енергодар Запорізької області (Додаток А.2).

Утім, за результатами більш докладного вивчення досвіду позаурочної виховної діяльності названих вище навчальних закладів, а також ознайомлення з планами виховної роботи експериментальних і контрольних навчальних закладів, робочими планами класних керівників, публікаціями з питань демократизації діяльності школи, громадянського виховання, розвитку учнівського самоврядування в мережі Інтернет було зроблено висновок, що зміст виховного процесу у старшій школі й досі не позбавлений шаблонів пріоритетності інтересів держави перед інтересами громадянина, а становленню учнів як суб'єктів суспільно-політичного життя педагогічними колективами, на жаль, не приділяється належної уваги.

За нашими переконаннями, значний вплив на поглиблення демократичних засад сучасної педагогічної практики громадянського виховання в Україні здійснила Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба” (голова – П. Вербицька), яка з метою підвищення ефективності громадянського виховання учнівської молоді, починаючи з 2001 року, започаткувала реалізацію в Україні щорічної суспільної акції “Громадянин”, що активно використовується для виховання молодих громадян багатьох демократичних країн світу. Завдяки цій суспільній акції учні сотень шкіл нашої країни на засадах демократичних цінностей набували досвіду суспільно-політичної активності, навичок участі у громадському житті, співпраці із

місцевою громадою та владними структурами у вирішенні проблем місцевої громади [529].

Актуальною в контексті досліджуваної нами проблеми є методична знахідка учасників Асоціації “Нова доба” – проект “Молодіжна рада”, який сприяє залученню учнівської молоді до активної участі у вирішенні соціально важливих проблем місцевого самоврядування та лобіювання молодіжних проблем шляхом налагодження партнерської взаємодії з органами місцевого самоврядування. Крім цього, у 2008 році за підтримки Представництва Європейської Комісії в Україні Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова доба” був здійснений проект “Посилення мережі Євроклубів в Україні” [529].

Вивчення досвіду діяльності шкільних Євроклубів дає підстави стверджувати, що вони стали своєрідними центрами формування в учнівської молоді європейських демократичних і гуманістичних цінностей, створення сприятливих умов для громадянської самореалізації старшокласників, вироблення у них нового стилю відносин і поведінки на засадах ідей демократії, громадянського суспільства та європейської інтеграції [529].

Перспективні ідеї, апробовані Асоціацією “Нова доба”, будуть актуалізовані у ході проектування технології виховання культури демократизму учнів старших класів. Утім, особливий акцент в авторській технології буде зроблений на сприянні усвідомленню старшокласниками народовладних засад демократії, навчанні їх демократичним способам взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування (з урахуванням неповної правосуб’єктності учнівської молоді) у всіх сферах суспільного життя, виробленню вмінь протидії свавіллю, маніпуляціям, фальсифікаціям та корупції.

Важливими для нашого дослідження є результати інноваційного пошуку, здійсненого експериментальними загальноосвітніми навчальними закладами України з актуальної для розвитку культури демократизму старшокласників проблеми виховання у зростаючого покоління громадянських, гуманістичних та

демократичних цінностей на засадах аксіологічного, особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів (Додаток А.3).

Затребуваною у освітян не лише Черкаської, а й інших областей України є *технологія організації виховного процесу на засадах суб'єктно-вчинкового підходу*, що розроблена у ході дисертаційного дослідження заступником директора з виховної роботи Канівської гімназії ім. І. Франка Черкаської області В. Шульгою. Базуючись на досвіді О. Захаренка щодо організації життя учнівського колективу протягом року навколо однієї творчої справи та педагогічній ідеї А. Макаренка щодо побудови “системи перспективних ліній” організації життєдіяльності колективу протягом років навчання (втілення у життя довготривалого колективного проекту спільних вчинкових справ), дослідниця визначила пріоритетною особливістю технології виховання особистості на засадах суб'єктно-вчинкового підходу застосування *методу спільного вчинку дорослого і дитини*. У ході спільної вчинкової діяльності здійснюється психолого-педагогічний супровід особистісного зростання дитини: розвиток потребово-мотиваційної сфери, підтримка морально-духовного росту, формування здатності до морального вибору та прийняття рішення за реальних умов боротьби мотивів, сприяння вправляння у вчинковому діянні, виховання відповідальності за вчинене [622, С.50].

Остаточню викристалізовується у ході всеукраїнського експерименту, що під керівництвом І. Єрмакова здійснюється на базі трьох навчальних закладів Черкаської області, *освітня технологія “Школа життєтворчості”*. Викликають широкий інтерес з боку педагогічних колективів інших навчальних закладів області зміст, форми й методи організації освітнього процесу у такій “Школі...”, способи взаємодії учасників навчально-виховного процесу, форми контролю й оцінки освітніх результатів, що підпорядковані актуальній для сьогодення меті – становленню системи цінностей зростаючої особистості як творця свого життя [409, С.43].

Окремо відзначимо результати дослідно-експериментальної роботи за темою “Науково-методичні засади впровадження вітчизняної моделі медіаосвіти в

навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів” (науковий керівник – Л. Найдьонова), що починаючи з 2011 року здійснюється у 10 регіонах України. Широкомасштабний експеримент спрямований на забезпечення всебічної підготовки учнівської молоді до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою медіа, формування у них медіа-обізнаності, медіа-грамотності і медіа-компетентності відповідно до вікових та індивідуальних особливостей. Важливим завданням дослідно-експериментальної роботи є також формування у зростаючої особистості здатності протистояти агресивному медіа-середовищу, уміння обирати потрібну інформацію, оминати інформаційне “сміття”, протистояти маніпулятивним технологіям мас-медіа, захищатися від потенційно шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів. У контексті нашого дослідження відмітимо корисні для виховання культури демократизму старшокласників навички протистояння психологічній маніпуляції в рекламі (особливо – у політичній), конструктивного використання засобів комунікації в Інтернеті, створення шкільних засобів масової інформації [409].

Останні перелічені навички є надто важливими, з огляду на активізацію реалізації в останні роки одного із пріоритетних напрямків державної політики – запровадження електронної демократії (“е-демократії”), що регламентується Законом України від 09.01.2007 р. № 537-V “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” [212], Постановами Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208 “Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” [500] та від 03.01.2013 р. № 13 “Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг” [499]; Розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 26.09.2011 р. № 1014-р “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні” [515], від 13.12.2010 р. № 2250-р “Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні” [513] та від 01.03.2010 р. № 360-р “Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування” [514].

Поняття “е-демократії” розглядається у названих нормативно-правових актах як форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій, які дають змогу:

- посилити участь, ініціативність та залучення громадян на національному, регіональному та місцевому рівнях суспільно-політичного життя;
- покращити прозорість демократичного процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів;
- оптимізувати реакцію органів влади на звернення громадян;
- сприяти публічним дебатам, на яких люди відкрито дискутують, підтримують чи критикують інші точки зору [515].

Передбачається запровадити такі форми електронної демократії, як-от: е-парламент, е-законотворення, єдиний урядовий портал, е-участь у бюджетному процесі, е-голосування, е-вибори, е-референдум, е-ініціативи, е-консультації, е-петиції, е-опитування та інші [515].

Досвід запровадження е-демократії у розвинених демократичних країнах засвідчує, що вона через сучасні інформаційно-комунікаційні технології особливо приваблює молодь до демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів.

За результатами нашого пошуку, перші кроки навчання дітей та учнівської молоді використанню потенційних можливостей е-демократії є і в Україні. Так, починаючи з вересня 2007 року в мережі Інтернет створений *Урядовий сайт для юних громадян* [<http://children.kmu.gov.ua/>], який надає можливість ознайомитись із структурою та історією державної влади в Україні, особливостями діяльності Кабінету Міністрів та органів виконавчої влади; дізнатись, як захищати свої права, бути активним членом суспільства [607].

У структурі Урядового сайту для юних громадян є *Школа громадянської освіти*, на “уроках” якої учні мають змогу дізнатись більше про владні повноваження, демократичну державу, права та обов’язки громадян, референдум,

місцеві ініціативи та громадські слухання, а також про способи участі громадян у підготовці проектів державних рішень [607].

На нашу думку, використання названого Інтернет-ресурсу сприятиме формуванню демократичної свідомості старшокласників. Утім, перспективу розвитку аналізованого сайту вбачаємо у посиленні його практичної спрямованості, зокрема представленні *конкретних алгоритмів* подання звернень громадян, захисту своїх конституційних прав і свобод, взаємодії громадянина з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що педагогічними працівниками України активно вивчається та використовується зарубіжний досвід упровадження демократичних засад у навчально-виховний процес, передусім, педагогів США та Європейських держав.

Так, метою громадянського виховання у *школах Франції* є формування законослухняного громадянина своєї держави, а разом з тим і компетентного, повноправного громадянина Європи, професіонала, непримиреного до насилля та експлуатації, якому притаманне почуття власної гідності, здатність поважати інших людей, суспільний обов'язок та відповідальність. В основі системи громадянського виховання цієї країни лежать фундаментальні загальнолюдські цінності: права людини, людська гідність, свобода, демократична законність, мирне співіснування, солідарність, неупередженість, рівність шансів, бережливе ставлення до природи, індивідуальна відповідальність [2].

Французькі педагоги спрямовують свої зусилля на розвиток політичної культури та навичок толерантної поведінки учнів, їхньої мотивації до праці, усвідомлення ними своїх прав, свобод, обов'язків, свідоме ставлення до закону, до держави, розуміння сутності демократичних засад співжиття у французькій державі та в Європі загалом. При цьому значна увага приділяється аналізу учнівською молоддю проблем, пов'язаних із захистом прав людини у країнах Європейської Союзу, та ініціюванню активності самих учнів як суб'єктів громадянського виховання (Додаток Б.1). Це відбувається у рамках Програми з

громадянської освіти, яка сприяє опануванню молоддю знань про діяльність місцевих, національних та інтернаціональних соціальних інститутів, особливості дотримання норм і правил суспільного життя конкретними діями громадянського суспільства. Позакласна діяльність спрямовується на виховання поваги до всіх народів і культур, розуміння їх самобутності; готовності до спілкування з “іншими”, “інакшими” людьми; прагнення розвивати міжнародну солідарність і співробітництво; готовності брати участь у вирішенні проблем своєї країни, а також глобальних проблем [2].

Дещо інші акценти притаманні системі громадянського виховання у *навчальних закладах Канади*, яка спрямована на формування активного громадянина суверенної держави, відданого демократичним цінностям, лояльного і водночас конструктивно критичного до влади. Учні у школах цієї країни виховуються як законослухняні громадяни, які переконані у непорушності конституційних прав і свобод, фундаментальних загальнолюдських цінностей, лояльні до встановлених в державі порядків, законів, інституцій влади. Учнівська молодь готується до участі у створенні вільного і демократичного устрою. Це відбувається завдяки активній участі у самоврядуванні, предметом діяльності якого є не лише організація різноманітних культурно-дозвільних заходів, а й унормування відносин і громадських взаємодій учнівської спільноти, налагодження дієвої управлінської взаємодії з адміністрацією та органами самоуправління в громаді, взаємодія із самоврядними організаціями різних навчальних закладів. Це допомагає молоді відчувати себе рівноправними громадянами країни, через свою участь у самоврядуванні готуватися до реального життя в громадянському суспільстві і таким чином впливати на демократизацію суспільного життя у своїй державі [71].

Предметом виховної діяльності педагогів Канади є виховання в учнів почуття власної гідності, соціальної комунікабельності, відкритості, відповідальності, толерантності, поваги до індивідуального простору інших. При цьому особливий акцент ставиться на проблемах демократичного громадянства й соціальної справедливості [там само].

Система громадянського виховання у навчальних закладах *Сполучених Штатів Америки* (Додаток Б.2) спрямована на опанування учнівською молоддю *громадянських знань* (про особливості громадянського життя в США, політики та діяльності уряду; основи американської політичної системи; критерії оцінки діяльності уряду; міжнародну діяльність країни; роль громадянина у зміцненні демократії), *формування в учнів громадянських навичок*, що забезпечують реальну ефективність впливу зростаючого громадянина на політичний процес та життя американського суспільства, та *громадянської позиції*, яка характеризується високим рівнем критичного мислення поінформованого, відповідального громадянина, здатного реалізувати себе в демократичному суспільстві [326].

У ході реалізації розроблених за участі Центру громадянської освіти програми “Громадянин” (Citizen), програми “Ми – люди ... Громадянин і Конституція” (We the People... The Citizen and the Constitution), програми “Молодь за справедливість” (Youth for Justice), програми “Громадянство” (CIVITAS: A Framework for Civic Education) та циклу програм з основ демократії (Foundations of Democracy Series), педагоги Сполучених Штатів Америки шляхом залучення учнівської молоді до суспільної діяльності у позаурочний час за допомогою недержавних організацій, налагодження їхньої життєдіяльності відповідно до демократичних норм виховують в учнів громадянську свідомість, інтерес до політичного життя своєї країни, формують незалежну критичну думку та допомагають молоді визначити власну позицію щодо суспільно-політичних подій [484].

Ефективність громадянського виховання у школах США підвищується завдяки використанню таких форм роботи, як демонстрування фільмів, робота з експертами, екскурсії до державних установ, інтерактивні лекції, круглі столи, тренінги, опис результатів вивчення ситуації суспільного життя, “мозкові штурми”, аналіз матеріалів ЗМІ, політичні ділові ігри, спільні проекти з благодійними організаціями, учнівські портфоліо, відео-інтерв’ю та інші [326].

Система громадянського виховання старшокласників у *Великій Британії* (Додаток Б.3) базується на широкій пропаганді демократичних цінностей та

спрямована на озброєння учнів знаннями про форми і способи життєдіяльності громадянина у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній сферах демократичної держави; формування громадянських умінь та досвіду участі у політичному житті суспільства; розвиток громадянських норм, цінностей та якостей, притаманних громадянам демократичного суспільства. Британські педагоги сприяють становленню старшокласників як поінформованих громадян своєї держави, вихованню у них громадянських цінностей (чесність, толерантність, повага до інших, свобода, гідність тощо), навчають оцінювати важливу роль і відповідальність засобів масової комунікації у наданні громадськості об'єктивної інформації. При цьому активно використовуються такі форми і види спільної виховної взаємодії, як проектна робота, проведення позакласних годин та зібрань, організація діяльності шкільних рад старшокласників, волонтерських груп, випуск шкільних газет та журналів, діяльність шкільних клубів, дебати, ігри, дискусії, зустрічі із представниками громадських організацій та людьми місцевої громади та інші [142]

Педагоги *навчальних закладів Німеччини* (Додаток Б.4) спрямовують свої зусилля на реалізацію загальнонаціональної програми “Демократія: вчитися і жити”, що забезпечує політичну орієнтацію учнівської молоді в суспільстві й оволодіння нею необхідною інформацією для створення власної думки й участі у процесі прийняття рішень. Метою громадянського виховання у цій державі є формування свідомого й компетентного громадянина, який здатен до демократичного мислення, прийняття самостійних рішень та активної дії [304].

Розвиток демократичної культури старшокласників у позакласній діяльності здійснюється у ході реалізації програм “Школа в демократії” і “Школа як демократія” та базується на добровільній участі учнів у різноманітних об'єднаннях та заходах, що сприяє подальшій активній життєдіяльності молодих громадян у демократичному середовищі. Особлива увага приділяється реальному забезпеченню основних прав дитини, надаючи можливість самим учням приймати рішення стосовно свого життя і навчання, а також визначенню сфер компетентностей, якими повинні оволодіти зростаючі громадяни (вміння

аналізувати та оцінювати політичні події, проблеми та суперечності, а також питання економічного та суспільного розвитку; уміння формулювати свої думки, вести переговори і досягати консенсусу, уміння організовувати свою громадянську самоосвіту і самовиховання) [304].

Таким чином, здійснений нами аналіз систем громадянського виховання у державах із розвиненою демократією дає підстави для висновку про те, що завдяки цілеспрямованій діяльності педагогів цих країн учнівська молодь не відсторонюється від демократичних процесів суспільного життя, а навпаки, вже під час навчання у школі долучається до аналізу суспільно-політичних проблем на основі розуміння демократичних цінностей, вчиться аналізувати результати діяльності уряду, оволодіває необхідною інформацією для визначення власної позиції й участі у процесі прийняття рішень у взаємодії з різними інститутами громадянського суспільства, а їхня життєдіяльність організовується відповідно до демократичних норм. Іншими словами, старшокласники навчаються жити в умовах демократії.

Упровадження перспективного зарубіжного досвіду громадянського виховання у навчальних закладах України відбувається, в основному, шляхом участі у міжнародних освітніх проектах. Розглянемо зміст тих проектів, які несуть певний потенціал для виховання культури демократизму старшокласників.

Так, завдяки реалізації Всеукраїнським фондом “Крок за кроком”, заснованого Міжнародним фондом “Відродження”, міжнародних проектів “Розроблення міжнародних стандартів якості ефективних громадсько-активних шкіл”, “Школа громадянської освіти”, “Школа як осередок розвитку громади”, “Громадсько-активні школи України: кроки до дій” в нашій державі, починаючи з 2003 року розпочалось активне становлення громадсько-активних шкіл (ГАШ). Відповідно до концепції громадсько-орієнтованої освіти, названі проекти сприяють розвитку громадської активності у співпраці всіх членів місцевих громад і розвитку громадянського суспільства у цілому. Іншими словами, філософія діяльності ГАШ базується на партнерстві школи і громади, розвитку громадської самоорганізації й самоуправління, запровадженні демократичних

засад у життєдіяльність навчального закладу, місцевої громади та окремої особистості [96-100; 560-561].

Завдяки налагодженню партнерських стосунків між школою та всіма ресурсами громади громадсько-активні школи стали освітньо-культурними центрами, що готові й спроможні надавати великий спектр послуг для дітей, молоді, сімей і громадських інституцій. Крім цього, ГАШ залучає громаду до процесу управління школою: навчальний план такої школи орієнтується на інтереси й потреби дітей та громади; батьки учнів беруть участь у прийнятті рішень щодо якості освіти їхніх дітей та участі в житті школи; шкільні приміщення надаються громадським інституціям для реалізації спільних довгострокових освітніх, оздоровчих, культурних та соціальних програм; налагоджуються партнерські стосунки між шкільною адміністрацією, учнями, батьками та місцевими органами влади; бізнес-структури та окремі підприємці залучаються до співпраці задля покращення життя громади [131].

На нашу думку, для становлення культури демократизму зростаючої особистості надзвичайно важливими є такі засадничі принципи діяльності громадсько-активних шкіл, як-от: розвиток активної життєвої позиції учнів, активізація усіх членів місцевої громади задля вирішення власних проблем, взаємодія у визначенні потреб та ресурсів громади; визнання ролі усіх членів громади в освіті та розвитку громади, покращенні життя для кожного члена громади; створення умов для набуття учнівською молоддю досвіду громадської активності; орієнтація на ідеали громадянського суспільства, на демократизацію усіх сфер соціального життя [367].

Наголосимо, що діяльність ГАШ спрямована на упровадження демократичних принципів у всі аспекти шкільного життя, сприяння розвитку шкільного самоврядування, формування у всіх учасників взаємодії демократичної культури як основи розвитку громадянського суспільства:

по-перше, завдяки організації роботи *дискусійних клубів*, заохочується прагнення старшокласників висловлювати свою думку і поважати думку інших, відігравати активну роль у суспільних справах;

по-друге, *децентралізація та демократизація* процесу управління школою сприяє залученню більшої кількості людей у процес прийняття важливих для школи і громади рішень. Учнівські, педагогічні та батьківські органи самоврядування, діючи незалежно один від іншого, складають єдину систему шкільного самоврядування, спрямованого на реалізацію прав, свобод та забезпечення культурно-освітніх й соціальних потреб усіх учасників спільної взаємодії. Це дає змогу учням спостерігати реальні приклади демократії в дії. Беручи участь в *учнівському самоврядуванні*, старшокласники громадсько-активних шкіл на практиці навчаються демократичним процедурам, зокрема, участі у передвиборчій кампанії та самих виборах шкільного активу, у прийнятті на загальношкільному рівні рішень, які стосуються безпосередньо учнівської молоді, у самостійній організації життєдіяльності школи. Старшокласники здійснюють поточне і стратегічне планування діяльності, навчаються брати відповідальність за реалізацію спільних цілей;

по-третє, невід'ємною складовою життя громадсько-активної школи є *волонтерство*, яке заохочує учнів брати активну участь у житті місцевої громади, розвиває у старшокласників почуття довіри та поваги до учасників спільної взаємодії, дає змогу відчувати себе громадянином, який спроможний зробити реальний внесок у розвиток своєї громади. Допомога літнім людям, дітям із незаможних родин, членам громади з особливими потребами; організація екологічних акцій (прибирання громадських парків, скверів, пришкільного подвір'я тощо), проведення культурно-просвітницької діяльності на користь громади (організація урочистих заходів, святкувань, літніх таборів, молодіжних дискотек, створення музеїв, відкриття для потреб мешканців села бібліотечних фондів школи та ін.), здійснення фізкультурно-оздоровчої діяльності (організація спортивних змагань і родинних турнірів, проведення лекторіїв з питань здорового способу життя, випуск валеологічних газет та листівок, зустрічі зі спортсменами, медичними працівниками, налагодження роботи спортивних гуртків і секцій, відкритих для учнів і мешканців громади, надання можливості користування спортивним інвентарем тощо) – ось далеко не повний перелік конкретних справ

старшокласників громадсько-активних шкіл, участь у яких сприяє розвитку в учнів почуття громадянськості, зміцнює відчуття власної гідності й упевненості у собі [567, С.4-20].

Як зазначалось вище, особливою турботою громадсько-активних шкіл є встановлення та розвиток *партнерства* як взаємовигідних відносин органів державної влади на місцях (державний сектор), бізнесу (комерційний сектор) і громадських інституцій (некомерційний сектор). Це партнерство вибудовується на принципах рівноправності сторін, довіри у відносинах, взаємоповаги та врахування інтересів суб'єктів взаємодії, свободи вибору обговорюваних питань, сумлінності у відносинах сторін соціального партнерства, добровільності прийняття сторонами певних зобов'язань; компромісу щодо вирішення розбіжностей, що виникають у ході переговорів; прозорого інформування про хід виконання завдань соціального партнерства; систематичності контролю за виконанням прийнятих у рамках соціального партнерства угод, колективних договорів і рішень; гласності у виконанні прийнятих сторонами рішень [568, С.8-11].

Наголосимо, що набутий старшокласниками досвід активної діяльності у громаді на засадах зазначених вище принципів є надто важливим для опанування ними *демократичних процедур* як проявів культури демократизму особистості.

Важливою в контексті досліджуваної нами проблеми є *співпраця* громадсько-активної школи з *громадськими організаціями*. Будучи інтегрованою в життя місцевої громади, ГАШ забезпечує підтримку громадським організаціям: надає у користування обладнання школи, допомагає проводити опитування та консультації з актуальних питань розвитку місцевої громади, співпрацює у розробленні та впровадженні громадських проектів, організовує громадські слухання, дискусії, дебати, “круглі столи”, семінари, перемовини, а також масові зібрання громади – сходи села, мітинги, віча та інші [569, С.11-17].

З огляду на висвітлене вище, доходимо висновку про те, що діяльність громадсько-активних шкіл у місцевій громаді є максимально наближеною до прямої демократії та характеризується розвинутим самоврядуванням, участю

партнерів по взаємодії у прийнятті важливих для життєдіяльності громади рішень, прозорістю та відкритістю процесу вирішення проблем суспільної значущості, свободою висловлення членами громади власних поглядів з важливих питань, готовністю окремих громадян, громадських організацій та представників органів місцевого самоврядування до взаємодії щодо покращення життя громади. Старшокласники ГАШ на практиці навчаються ініціювати та брати участь в обговоренні проблем, важливих для життєдіяльності молоді, а також співпрацювати з владними структурами та органами місцевого самоврядування щодо вирішення актуальних питань життя учнівської молоді та інших членів місцевої громади.

Утім, вважаємо за необхідне наголосити на деяких недостатньо використовуваних громадсько-активними школами потенційних можливостях для виховання культури демократизму старшокласників: в організації взаємодії учнівської молоді з владними структурами та органами місцевого самоврядування доцільно, на наш погляд, забезпечувати набуття учнями первинного досвіду контролю за діяльністю влади шляхом проведення зустрічей з народними депутатами різних рівнів з питань ознайомлення з результатами реалізації ними передвиборчих програм, а також з державними посадовцями та представниками органів місцевого самоврядування - з питань державної молодіжної політики. Крім цього, важливо в організації діяльності дискусійних клубів сприяти опануванню старшокласниками на когнітивному рівні демократичних способів впливу на владу з метою покращення життя місцевої громади, захисту соціальних, економічних, політичних та культурних прав і свобод членів громадянського суспільства, а також набуття відповідних навичок шляхом проведення ділових та рольових ігор, обговорення реальних ситуацій суспільно-політичного життя, участі у дискусіях, диспутах та дебатах. Використання висловлених пропозицій, на нашу думку, посилюватиме демократичну спрямованість діяльності громадсько-активних шкіл.

Завдяки фінансовій підтримці Європейського Союзу в Україні реалізується ще один потужний міжнародний проект, який пов'язаний з освітою для

демократичного громадянства та який основну увагу зосереджує на демократичних правах, обов'язках і активній участі зростаючих громадян у громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя суспільства.

Слід зазначити, що ідея навчання демократії, підготовки молоді з питань громадянської освіти та життя у демократичному суспільстві існувала в європейських країнах упродовж багатьох років. Втім, спочатку така освіта зводилась лише до отримання зростаючими громадянами знань щодо політичної системи своєї країни та конституційних прав громадян через традиційні методи навчання. Саме ж громадянство у свідомості більшості пересічних людей асоціювалось лише з обов'язком підпорядковуватися законам держави та правом брати участь у загальних виборах.

Однак, демократичні суспільні зміни, що відбулись у Європі в останнє десятиліття XX століття, визначили необхідність формування нового типу громадянина: не лише освіченого, але й активного, здатного зробити свій внесок у життя суспільства своєї країни та брати на себе більшу відповідальність. Відповіддю на ці суспільні виклики стало розроблення Радою Європи проекту “Освіта для демократичного громадянства”, який офіційно стартував у країнах Європейського Союзу у 1997 році. Основні програмні засади цього проекту узагальнені Хартією Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, яка була прийнята 11 травня 2010 року на 120-му засіданні Комітету Міністрів Ради Європи [626].

Відповідно до цього документу, освіта для демократичного громадянства визначається як *виховання, підготовка, інформування, практика та діяльність*, спрямовані на передання знань і навичок, на сприяння усвідомленню та розвитку ставлення і поведінки, розширенню можливостей здійснювати та захищати свої демократичні права і відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, брати активну участь у демократичному житті з метою просування й захисту демократії та верховенства права [там само].

В Україні реалізація міжнародного проекту “Освіта для демократичного громадянства” стала можливою у 2008 році завдяки взаємодії Міністерства освіти і науки України, Національної академії державного управління при Президентові України та Цюрихського педагогічного університету (Швейцарія).

Наголосимо, що завдяки перекладеним у рамках проекту посібникам з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, а це серія посібників – “Навчаємо демократії” (базова теорія і методика для педагогічних працівників) [379], “Зростаємо у демократії” (плани виховних занять для початкового рівня) [222] та “Живемо у демократії” (плани занять для загальноосвітніх закладів) [194] – педагогічні працівники України мають змогу організувати у своєму навчальному закладі навчання “про” демократію, навчання “для” демократії та навчання “через” демократію.

Навчання “про” демократію передбачає використання методів інтерактивного навчання задля усвідомлення учнями цінностей і принципів демократії, а також конституційних прав громадянина. Навчання “для” демократії спрямоване на виховання зростаючого громадянина як активного члена суспільства, який вміє співпрацювати з іншими для загального блага, брати участь у політичному процесі, культивувати принципи і цінності демократії у повсякденному житті. Навчання “через” демократію допомагає створенню в окремому навчальному закладі демократичного шкільного мікросуспільства, у якому учні беруть участь в управлінні своєю школою, використовуючи свої права та виконуючи свої обов’язки [379; 694].

Вважаємо за доцільне використовувати основні результати аналізованого міжнародного проекту у вихованні культури демократизму старшокласників, з тим лише застереженням, що всі матеріали для обговорення мають бути максимально наближені до реалій суспільно-політичного життя в Україні.

Не можемо оминати увагою ще один міжнародний проект – “Громадянська освіта – Україна”, який здійснювався у 2005-2008 роках у партнерстві з Міністерством освіти і науки України за фінансування Європейського Союзу (виконавцями проекту були британська компанія Cambridge Education Ltd.,

Всеукраїнський фонд “Крок за кроком”, громадська організація “Німецько-російський обмін” (Берлін) та Центр громадянської освіти (Варшава).

На нашу думку, джерелом для формування демократичної свідомості й самосвідомості старшокласників може бути розроблений у ході означеного проекту теоретичний посібник “Громадянська освіта: теорія і методика навчання”, який містить інформацію про сутність, принципи та цінності демократії; історичну генезу та концептуальні моделі сучасної демократії; сутність і структуру громадянського суспільства та особливості його становлення в Україні; взаємодію місцевого самоврядування і державної влади; роль засобів масової інформації у функціонуванні громадянського суспільства; діяльність громадських організацій як засіб впливу на владу; вплив держави на особу та суспільство, а також про вплив людини-громадянина на державу [134].

Певний потенціал у контексті нашого дослідження представляє ще один результат названого проекту – книга “Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя”, який, крім концептуальних засад міжпредметного підходу до формування громадянської компетентності учнів старшої школи, конкретних пропозицій щодо розгляду тих чи інших питань громадянознавчого змісту під час викладання різних навчальних дисциплін, містить методику позакласної роботи з громадянської освіти, зокрема презентує різні види проектів громадянського спрямування, здійснених не лише в Україні, але і в країнах Євросоюзу [132].

Автори концептуальних засад формування громадянської компетентності учнів старшої школи чітко виокремили, що старшокласник повинен для цього знати, що – вміти, а також як ці знання і вміння мають проявлятися у поведінці та оцінках компетентного громадянина. Погоджуємось з позицією авторів-розробників щодо необхідності опанування учнівською молоддю способами взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, а також використання засобів громадського впливу на владні структури. Втім зауважимо, що це завдання залишилось лише концептуальною декларацією, підкріпленою теоретичною інформацією, а тому потребує вирішення на технологічному рівні, що і є одним із аспектів нашого дослідження.

Таким чином, здійснений нами аналіз вітчизняної й закордонної педагогічної практики демократичного виховання дав можливість виокремити важливі ідеї для визначення концептуальних засад та окремих компонентів технології виховання культури демократизму старшокласників.

Висновки до другого розділу

У розділі досліджено потенціал суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін для виховання основ культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу, здійснено контент-аналіз варіативної складової навчального плану у цьому аспекті, висвітлено вітчизняний і зарубіжний досвід виховання культури демократизму учнів старших класів у позаурочній діяльності.

Для виявлення потенційних можливостей навчально-виховного процесу щодо виховання культури демократизму учнів у дисертації проаналізовано зміст освітніх галузей “Мови і літератури” та “Суспільствознавство” (викладений у Державному стандарті загальної середньої освіти), навчальні плани і підручники з відповідних предметів для старших класів. Передбачалося, що такий аналіз відкриє перспективи розвитку учня на конкретних уроках як вільної особистості, здатної до ефективної самореалізації через участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства.

Досліджено, що зміст навчальних предметів освітньої галузі “Мови і літератури” містить вагомий потенціал для виховання у старшокласників засобами літератури почуття людської гідності, свободи особистості, толерантності, солідарності, відповідальності як цінностей культури демократизму особистості. Такі потенційні можливості закладені у творах художньої літератури, що вивчаються старшокласниками, і в текстовому

матеріалі для стилістичного або синтаксичного аналізу на уроках української та іноземних мов.

Виявлено значний для виховання культури демократизму старшокласників потенціал освітньої галузі “Суспільствознавство”, що представлена такими навчальними предметами інваріантної складової навчальних планів: “Правознавство” (10-11 класи), “Філософія” (10-11 класи), “Людина і світ” (11 клас) та “Економіка” (11 клас). З’ясовано, що у процесі опанування навчального предмету “Правознавство” учнівська молодь має можливість дізнатись про сутність суверенітету держави та зміст цінностей демократії “людина-громадянин”, “свобода”, “рівність”, “громадянське суспільство”, громадянські (особисті), соціальні, економічні, політичні та культурні права громадян. У змісті предметів “Філософія” та “Людина і світ” особистість громадянина розглядається як рівновелика цінність, що важливо для розвитку у старшокласників саморефлексії, усвідомлення ними цілей власного життя, розвитку здатності самостійно зробити життєво важливі висновки про своє місце, роль і значення в сучасному світі. Навчальний предмет “Економіка” акцентує увагу учнів на соціальних та економічних аспектах прав особистості, отже, має сприяти формуванню в учнівської молоді демократичного економічного світогляду майбутнього конкурентоспроможного фахівця, підприємця, споживача.

Разом із тим аналіз підручників, передусім з навчальних предметів “Правознавство” та “Людина і світ”, констатував необхідність більш повного висвітлення ідей пріоритетності народного суверенітету перед державним суверенітетом, існування державної й політичної влади виключно в інтересах народу, розгляду держави як інструменту слугування людині, суспільству та їх розвитку, а народовладдя – як головної ознаки демократичної держави; засвідчив потребу детального вивчення способів реалізації та захисту конституційних прав і свобод громадянина, питань рівноправного партнерства та взаємної відповідальності громадянина і держави, що ґрунтується на принципах конституціоналізму, верховенства права, гуманізму, демократизму.

Дослідження виховного потенціалу 18 курсів за вибором та факультативів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у старшій школі (“Конституційне право України”, “Права людини в Україні”, “Громадянська освіта: основи демократії”, “Ми – громадяни України”, “Основи споживчих знань”, “Основи підприємницької діяльності”, “Основи податкових знань” та інші) також виявило недостатнє висвітлення в їх змісті сутності цінностей демократії як народовладдя та інших важливих для виховання культури демократизму особистості питань. Це дало підстави автору дисертації запропонувати доповнення змісту предметів інваріантної складової навчальних планів інформацією з означених проблем, а також розробити авторський факультативний курс “Вчимося демократії”, який був схвалений Науково-методичною радою з питань освіти МОН України до використання у загальноосвітніх навчальних закладах.

За результатами вивчення досвіду позаурочної виховної діяльності навчальних закладів України (планів виховної роботи експериментальних і контрольних навчальних закладів, робочих планів класних керівників, публікацій з питань демократизації діяльності школи, громадянського виховання, розвитку учнівського самоврядування у пресі та в мережі Інтернет) зроблено висновок, що зміст виховного процесу у старшій школі й досі не позбавлений шаблонів пріоритетності інтересів держави перед інтересами громадянина, а становленню учнів як суб’єктів суспільно-політичного життя педагогічними колективами не приділяється належної уваги.

Здійснено аналіз зарубіжного досвіду громадянського виховання (Великої Британії, Німеччини, Франції, Канади, США) та змісту посібників, підготовлених у рамках міжнародних проектів, передусім США та європейських держав щодо упровадження демократичних засад у навчально-виховний процес. Це дало можливість виокремити *перспективні ідеї* для виховання культури демократизму українських старшокласників, із тим застереженням, що всі матеріали для обговорення мають бути максимально наближені до реалій суспільно-політичного життя в Україні. Такими ідеями є налагодження дієвої взаємодії між школою та

органами самоуправління в громаді; співпраці із самоврядними організаціями різних навчальних закладів та недержавними організаціями; розвиток умінь аналізувати й оцінювати діяльність уряду, політичні події, проблеми та суперечності, питання економічного і суспільного розвитку; сприяння усвідомленню ролі й відповідальності засобів масової комунікації у наданні громадськості об'єктивної інформації та інші.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора [383; 408; 409; 410; 411].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

3.1 Мета, завдання та основні ідеї концепції виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів

Здійснені у попередніх розділах дисертації наукове обґрунтування поняттєвого апарату дослідження та емпіричний аналіз потенційних можливостей сучасної педагогічної практики в контексті виховання культури демократизму зростаючої особистості дають можливість розробити *концепцію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*.

Мета концепції – обґрунтування науково-практичних основ виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Розробляючи концепцію виховання культури демократизму учнів старших класів, ми виходили з того, що, по-перше, його специфіка потребує обґрунтування на методологічному, теоретичному і практичному рівнях, а по-друге, має системно відображати взаємозв'язок *складників* досліджуваного процесу: *теоретико-методологічного* (концептуальні ідеї, базові поняття, методологічні підходи, принципи, суб'єкти виховної взаємодії), *змістово-функціонального* (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), *процесуально-організаційного* (стадії, етапи, форми й методи роботи,

організаційно-педагогічні умови) та підсумково-аналітичного (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат).

З огляду на зазначене, концепція виховання культури демократизму учнів старших класів:

- 1) визначає концептуальні ідеї, методологічні підходи, принципи виховної взаємодії, суб'єктів виховного процесу;
- 2) розкриває мету і завдання виховання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції виховного процесу, фактори впливу;
- 3) висвітлює стадії, етапи, форми й методи виховного процесу;
- 4) визначає організаційно-педагогічні умови виховання культури демократизму старшокласників;
- 5) окреслює критерії, показники та рівні культури демократизму учнів старших класів.

Далі докладно розглянемо сутність *теоретико-методологічного складника* концепції виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів (рис. 3.1):

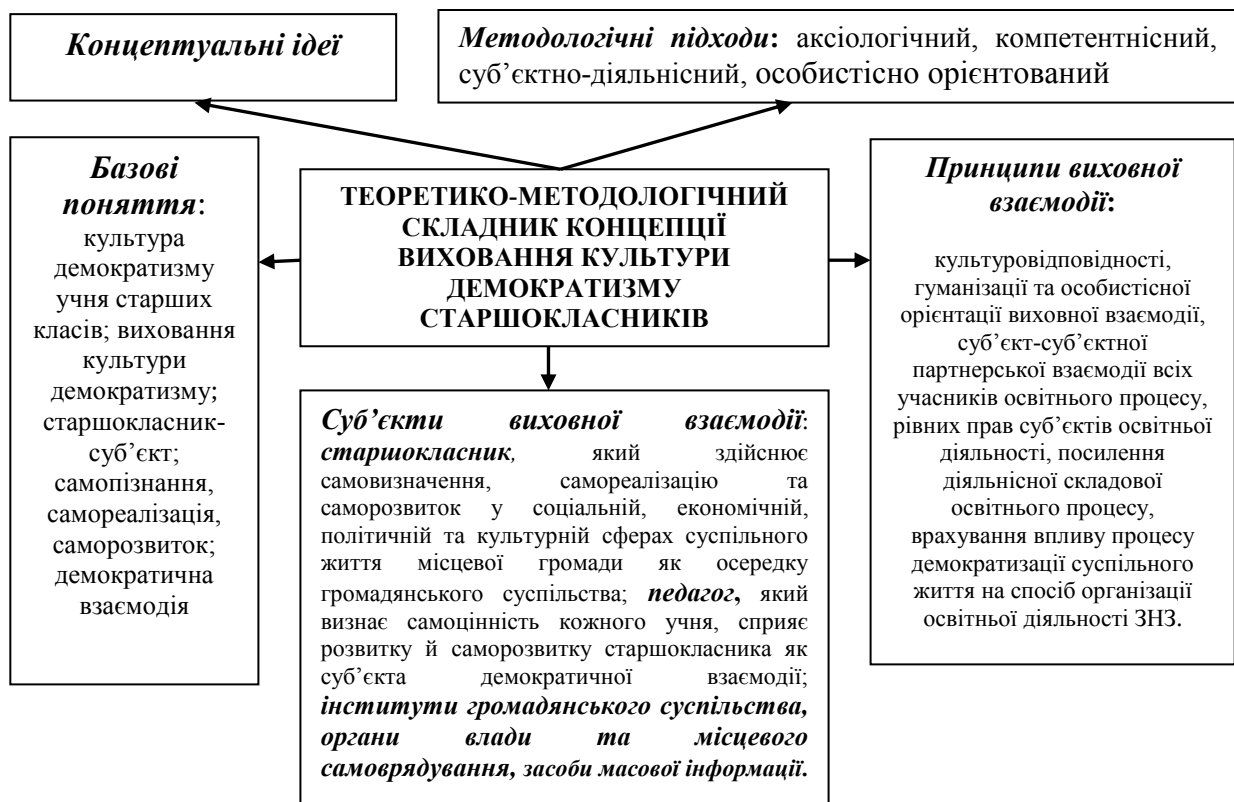

Рис. 3.1 Теоретико-методологічний складник концепції виховання культури демократизму учнів старших класів

Методологічно дослідницька проблема базується на *ідеях філософії людиноцентризму*, у відповідності до якої індивідуальне становлення кожної особистості є одночасно і основним показником прогресу, і головною передумовою утвердження демократичних засад українського суспільства, а також *ідеях теорії демократії як народовладдя*, які на основі підвищення ролі людини-громадянина в соціальному, політичному, економічному і культурному житті країни, посилення народовладних засад демократичних перетворень в Україні сприяють розв'язанню проблеми подолання тривалого домінування пріоритету держави над інтересами окремої людини шляхом налагодження *демократичної взаємодії* громадянського суспільства, держави й громадянина та актуалізують проблему розвитку культури демократизму активної й компетентної особистості, здатної реалізовувати задекларовані в Конституції владні повноваження.

Означена демократична взаємодія *характеризується* партнерством, налагодженням конструктивного діалогу, взаємним пошуком спільного рішення на засадах довіри та взаєморозуміння; *здійснюється* на принципах взаємного визнання партнерів як рівноправних і рівноцінних, толерантного ставлення до особистісної позиції партнера, установки на відмову від силових способів впливу на партнера, за винятком сили аргументів, добровільності й чесності співробітництва, готовності нести відповідальність за свої вчинки й результати партнерської взаємодії; *реалізується* у процедурах діалогу, компромісу, консенсусу, розподілу видів діяльності, кооперації.

Необхідність налагодження демократичної взаємодії висуває перед громадянами вимогу навчатись жити в умовах демократії життям вільної людини, опановувати вміння взаємодіяти з іншими щодо практичної реалізації своїх прав і свобод, демократичними способами впливати на діяльність органів державної та місцевої влади, ефективно взаємодіяти з нею задля вирішення важливих для життя громади проблем.

Особливої значущості проблема виховання культури демократизму набуває для учнів старших класів, які у вісімнадцятирічному віці набудуть повної

правосуб'єктності, а тому мають бути готовими до самотійної діяльності та взаємодії у демократичному суспільстві. З огляду на це, вже під час навчання у школі старшокласники мають навчатись на засадах цінностей демократії врядувати як своє особисте життя, так і життєдіяльність місцевої громади як осередку громадянського суспільства; свідомо обирати демократичну владу та запобігати фальсифікаціям і маніпуляціям під час виборчого процесу; з точки зору цінностей демократії як народовладдя оцінювати реальне суспільне життя й визначати ті проблеми, які потребують розв'язання; опановувати вміння співпрацювати з демократичною владою щодо вирішення як особистих, так суспільних проблем; брати участь у розробленні та обговоренні важливих для учнівської молоді та місцевої громади рішень; усвідомити способи контролю за діяльністю влади з метою запобігання свавілля та корупції, а також демократичні способи громадянського протесту проти неправомірних рішень та дій влади.

Ми обстоюємо положення про сенситивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для виховання у них культури демократизму, оскільки старшокласники відчують потребу зайняти внутрішню позицію дорослої людини, зрозуміти себе і власні можливості як суб'єкта активності у соціумі, ставити конкретні цілі, бути самотійними. У них формується почуття відповідальності за власне майбутнє, виникає проблема вибору життєвих цінностей, визначення свого місця у системі суспільних відносин, прагнення до самореалізації у всіх сферах суспільного життя, бажання приймати самотійні рішення у різноманітних ситуаціях взаємодії з іншими людьми [37; 39; 42; 44; 460; 492; 531; 585; 588].

Культуру демократизму учня старших класів розглядаємо у цілісному поєднанні її складових (ціннісна сфера особистості, її спрямованість, самореалізація особистості-суб'єкта, демократична взаємодія з іншими соціальними суб'єктами) та трактуємо її як інтегральне утворення активного, самотійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та

засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, *сформованістю* якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах життя місцевої громади.

З огляду на неповну юридичну правосуб'єктність старшокласників, окремі способи взаємодії з владними структурами, запобігання маніпуляціям, фальсифікаціям, свавіллю, корупції, демократичні форми протесту проти незаконних рішень та дій влади учні старших класів опановують *лише на когнітивному рівні*.

Базуючись на нашому розумінні сутності досліджуваного феномену, *виховання культури демократизму учня старших класів* розглядаємо як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що базується на співробітництві і взаєморозумінні та сприяє *інтеріоризації* старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, *самовизначенню, самореалізації та саморозвитку* учнів як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, представниками інститутів громадянського суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування, *формуванню* якостей, здатностей і звичок, необхідних для ефективної діяльності та взаємодії з іншими громадянами у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

На основі положень гуманістичної психології, суб'єктно-діяльнісної психологічної концепції, *самовизначення та самореалізацію* старшокласника-суб'єкта розглядаємо як свідомий процес розгортання та зростання сутнісних сил особистості, умінь, потреб, мотивів, життєвих цінностей, тобто акт свідомої реалізації учнівською молоддю своєї сутності й особистісного потенціалу у демократичному суспільстві шляхом цілеспрямованої взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Під *саморозвитком* старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії розуміємо його активну цілеспрямовану діяльність задля

зміни самого себе власними зусиллями за допомогою цієї діяльності, розв'язання внутрішніх протиріч свого існування у демократичному просторі [587].

Системоутворювальним чинником, який визначатиме стратегію самовизначення, самореалізації та саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя є система цінностей демократії як народовладдя.

Слід наголосити, що у період старшого підліткового віку входження учнівської молоді у процеси взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування лише розпочинається, втім відповідне віковим особливостям самовизначення, самореалізації та саморозвиток старшокласників у соціальній, економічній, культурній та політичній сферах суспільного життя у подальшому сприятиме самоствердженню учнівської молоді як суб'єктів демократичної взаємодії.

З огляду на зазначене, така взаємодія обмежується сферою місцевої громади та загальноосвітнього навчального закладу:

- становлення старшокласників як *суб'єктів громадянського суспільства* відбувається завдяки активній та ініціативній участі учнівської молоді у співпраці з іншими, спрямованій на узгодження власних потреб з інтересами окремих осіб або соціальних груп місцевої громади;

- формування позиції *суб'єкта демократичної взаємодії з владою та місцевим самоврядуванням* відбувається у ході ініціювання старшокласниками активного обговорення у громаді проблем, важливих для життєдіяльності молоді; налагодження співпраці з владними структурами та органами місцевого самоврядування щодо вирішення проблем життя учнівської молоді та інших членів місцевої громади; набуття первинного досвіду контролю за діяльністю влади шляхом проведення зустрічей з народними депутатами різних рівнів з питань ознайомлення з результатами реалізації ними передвиборчих програм, а також з державними посадовцями та представниками органів місцевого самоврядування - з питань державної молодіжної політики; опанування на когнітивному рівні демократичних способів впливу на владу з метою покращення

життя місцевої громади та всього українського суспільства, захисту соціальних, економічних, політичних та культурних прав і свобод членів громадянського суспільства, а також набуття відповідних навичок шляхом проведення ділових та рольових ігор, обговорення реальних ситуацій суспільно-політичного життя, участі у дискусіях, диспутах та дебатах.

Теоретико-методологічну основу концепції виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, крім концептуальних ідей та поняттєво-категоріального апарату (Додаток В), також складають аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та суб'єктно-діяльнісний методологічні підходи. На висвітленні особливостей їх реалізації зупинимось у наступному підрозділі.

3.2 Аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та суб'єктно-діяльнісний підходи до виховання культури демократизму учнів старших класів

Об'єктивні процеси всесвітньої глобалізації, що характеризуються посиленням міжнаціональних зв'язків, які забезпечують швидкий обмін ідеями, ідеалами, зразками поведінки, – здійснюють одночасно позитивний і негативний вплив на суспільно-політичне життя України. З одного боку, утвердження філософії людиноцентризму, гуманізація відносин на всіх рівнях активізують упровадження стандартів демократичного суспільства та формування людини з новим світоглядом, що базується на гармонійній взаємодії з довкіллям та іншими людьми. З іншого боку – тотальна влада корпоративного капіталу в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах суспільного життя призвела до втрати ціннісних орієнтирів певною частиною громадян нашої країни, і особливо – молоддю. Отже, в умовах трансформації всіх сфер життєдіяльності людини *реалізація аксіологічного підходу* у формуванні цінностей і ціннісних орієнтацій

старшокласників як компонентів культури демократизму набуває особливої значущості, адже від характеру ціннісно-світоглядного ставлення молоді до світу багато в чому буде залежати майбутнє нашої держави, українського суспільства та його культури.

З огляду на активізацію демократичних перетворень в Україні, які характеризуються упровадженням у сферу суспільного життя демократичних цінностей, орієнтацій і норм поведінки, потребує вирішення на теоретичному і практичному рівнях проблема виокремлення *системи цінностей демократії як народовладдя*, яка є базовим компонентом культури демократизму особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті.

З метою розв'язання цієї проблеми звернемось до аксіології – вчення про цінності, філософської теорії загальноусвідомлених принципів, які визначають спрямованість людської діяльності та мотивацію людських вчинків [66, С.19-21].

За результатами вивчення наукової літератури можемо стверджувати, що класична теорія аналізує основні аксіологічні *категорії* (цінність; ставлення до цінностей; ціннісне ставлення; оцінка; суб'єкт оцінки; об'єкт оцінки; засоби реалізації цінності) та *поняття* (істина, норма, мета, смисл, користь, благо, ідеал, потреби, інтереси, ієрархія цінностей, типологія цінностей) [517, С. 47-58].

Сучасна соціально-філософська, політична та психологічна думка характеризується різноманітними підходами до розуміння природи і сутності цінностей. В останні роки дефініції “цінність”, “ціннісні орієнтації”, “система цінностей” є предметом дослідження *філософів* (М. Бахтіна [27], М. Кагана [237], В. Кременя [298], С. Кримського [300], О. Петінової [476], О. Ременець [510], І. Слоневської [553], Ю. Сугрובової [575] та інших), *соціологів* (Л. Морозової [373], І. Танчина [383], М. Юрія [671] та інших), *політологів* (М. Вегеша [491], М. Гетьманчука [490], П. Сліпець [551], М. Цюрупи [635] та інших), *психологів* (І. Бежа [37], Л. Виготського [83], Д. Леонтьєва [324] та інших) та представників інших наук. Методологічні та концептуальні основи аналізу названих дефініцій є різноманітними, а іноді й суперечливими. Віддаючи належне науковим доробкам вітчизняних і зарубіжних вчених, все ж зауважимо, що проблема формування

цінностей демократії як народовладдя у науковому дискурсі представлена фрагментарно й неповно. Відтак, потребує уваги необхідність узагальнення системи цінностей демократії як народовладдя, які, за умови входження в систему індивідуальних цінностей старшокласника, перетворюватимуться у внутрішні мотиви його поведінки, особистісні принципи його життєдіяльності у демократичній державі.

Для вирішення цього завдання вважаємо за доцільне звернутися до наукових праць, які, на наш погляд, є важливими для усвідомлення актуального для сьогодення змісту дефініції “цінність”.

У дослідженнях сучасних вчених [373; 459; 551; 572; 575; 590; 614] цінності трактуються як:

- феномен, який указує на людську, соціальну і культурну значимість певних явищ і предметів діяльності [614];

- певні ідеали, фундаментальні поняття і цілі, якими живе суспільство і в здійсненні яких вбачає сенс свого існування; загальний «еталон», на який орієнтуються виховання та розвиток [590, С.98];

- основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації; загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і людства в цілому [551, С.76];

- спосіб упорядкування світу, максими, правила або норми взаємодії одного суб'єкта з іншим, що відображають характер людської зацікавленості в чому-небудь [575, С.239];

- будь-який об'єкт буття, здатний об'єктивно задовольнити потребу соціального суб'єкта (індивіда або суспільства в цілому), пов'язаний із суб'єктом певним смисловим зв'язком [572, С.16];

- духовно-практичний феномен, цілісність практичного і духовного, що випереджально відображає об'єктивну й суб'єктивну реальності та стає першопринципом людського життя [459, С.43];

- соціально-філософська категорія, що визначає позитивні чи негативні значення явищ природи, продуктів суспільного виробництва, форм суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків, духовних витворів для людства на конкретному етапі історичного розвитку [373, С.54-59].

Підсумовуючи представлені вище теоретичні позиції сучасних дослідників щодо змісту поняття “цінність”, можемо констатувати, що під цінностями розуміються суспільно й особистісно значущі матеріальні і духовні об’єкти, суспільні установки, ідеали, цілі, наміри, норми взаємодії одного суб’єкта з іншим, відносини між суб’єктом і об’єктом з приводу задоволення його потреб та інтересів. Окремі автори, думку яких ми не поділяємо, тлумачать цінність надто широко, як будь-яке відношення значимості, обумовлене будь-якою зацікавленістю.

В умовах розмаїття трактувань поняття “цінність” дослідник-початківець має визначити власну позицію щодо змісту цього терміну. Будучи прибічником філософії людиноцентризму та психології особистості як суб’єкта життєдіяльності, приймаємо за основу підходи до визначення сутності означеного феномену, висвітлені у наукових доробках В. Кременя та І. Беха:

- цінності – це цільові орієнтири, що визначають верхню межу рівня соціальних претензій особистості; ідеал, який виводить за межі наявної данності, дає змогу зрозуміти надособистісність цінностей; вищий критерій для орієнтації в світі та основа для особистісного самовизначення [298, с.79];

- цінності з психологічної точки зору – це усвідомлені й узагальнені самовартісні смислові утворення, що складають ядро особистості та регулюють її життєдіяльність; це еталон для оцінки, усвідомленого чи неусвідомленого “виміру” допустимих за конкретних обставин зразків соціальної дії [37, с.10-24].

Отже, цінності демократії як народовладдя – це усвідомлені особистістю ідеали, правила та норми демократичного способу упорядкування суспільного життя, вищі критерії для орієнтації в демократичному середовищі, основа для самовизначення особистості та регуляції власної життєдіяльності як суб’єкта демократичної взаємодії.

Погляди, уявлення та переконання особистості з приводу матеріальних, духовних і соціальних цінностей відображаються у її *ціннісних орієнтаціях*, які визначають послідовність і спрямованість поведінки людини, її вчинків та ставлення до принципів, норм життя і діяльності у суспільстві; є своєрідним центром свідомості, який забезпечує усталеність людини і проявляється в її поведінці, інтересах, потребах [373, С.54-59]; виступають способом диференціації особистістю об'єктів навколишнього світу за їх значимістю, мотиватором поведінки, основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності; забезпечують цілісність індивідуального розвитку та особистісну самототожність [476, С.71-73].

Розглядаючи структуру системи ціннісних орієнтацій людини як єдність зовнішньої (взаємодія з системою цінностей соціального середовища) і внутрішньої (успадковані задатки, психічні властивості, інтелектуальні та інші якості) природи, О. Петінова доцільно наголошує, що ціннісні орієнтації носять двосторонній характер: вони одночасно і *соціальні* (обумовлені системою виховання і навчання, структурою соціальних відносин, формуються з урахуванням інтересів суспільства, виступаючи проекцією духовно-морального життя), й *індивідуальні* (проявляються в залежності від особливостей особистості, її життєвого досвіду, специфіки потреб, інтересів тощо). Як важливий елемент внутрішньої структури особистості, який закріплюється її життєвим досвідом, всією сукупністю переживань та прагнень, ціннісні орієнтації, на думку вченого, виступають характеристикою кожної окремої особистості, виражаючи її індивідуальність, неповторність і своєрідність. Однак, зауважує дослідниця, становлення ціннісних орієнтацій – це тривалий процес, у ході якого, за сприятливих умов, відбувається перетворення у послідовності “потреба – інтерес – цінність – ціннісна орієнтація”, і кожен із етапів цього перетворення виконує власну функцію в регуляції діяльності особистості [476, С.73-74].

Вченими [373; 459; 551; 590 та іншими] наголошується на особливій ролі в житті особи та суспільства системи цінностей і ціннісних орієнтацій, які визначають зміст потреб та інтересів, а також вибір засобів їх задоволення,

пріоритети у відносинах, мету діяльності, особистісну позицію, відбивають ставлення людини до дійсності (фактів, подій, явищ), інших людей, самої себе; акумулюють переконання щодо цілей, до яких люди прагнуть, є реальними регуляторами діяльності, джерелами індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентні потребам [551, С. 75-92]; є проектом перетворення дійсності, причиною виникнення різних форм діяльності [459, С.44], основою для самовизначення суб'єктом своїх життєвих позицій, життєвих планів і життєвої перспективи [373, С. 54-59], а з педагогічної точки зору – вказують на вектор виховних зусиль, формують виховний ідеал, визначають зміст виховання [590, С.98-99].

Базуючись на результатах наукового пошуку, здійсненого В. Кременем [298], І. Бехом [37], Л. Морозовою [373], М. Цюрупой [635] та іншими вченими, у контексті аксіологічного підходу культуру демократизму можемо схарактеризувати як соціальну систему, що утворена за допомогою закріплених у свідомості суспільства та суспільній практиці *цінностей демократії як народовладдя*. Ця система цінностей опредмечується на двох рівнях: у *суспільстві* як соціокультурній системі та на рівні *особистості* як самоцінного суб'єкта.

Наголосимо, що *на особистісному рівні*, як компонент культури демократизму учнів старших класів, система усвідомлених і внутрішньо прийнятих ними цінностей демократії як народовладдя утворює внутрішній стрижень особистісної культури, духовно-моральну квінтесенцію потреб та інтересів людини і здійснює зворотній вплив на їхні соціальні інтереси й потреби, виступаючи мотиватором діяльності та поведінки особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільній життєдіяльності.

Отже, упровадження аксіологічного підходу у вихованні культури демократизму старшокласників полягає у сприянні інтеріоризації ними системи цінностей демократії як народовладдя – духовно-практичної основи демократичного суспільства, системи способів, форм, засобів, ідеалів і орієнтирів взаємодії людей у ньому. Результатом застосування аксіологічного підходу у вихованні культури демократизму учнів старших класів стане набуття ними

досвіду ціннісного освоєння дійсності, фактів і явищ демократичного середовища, норм соціальної поведінки у демократичній взаємодії як суб'єкта громадянського суспільства. *Ціннісну основу культури демократизму розглядаємо як детермінанту перетворення внутрішніх потенцій людини-громадянина в її реальну життєдіяльність у демократичному суспільстві.*

З метою виокремлення системи цінностей демократії як народовладдя звернемось до наукових праць, у яких розглядаються сучасні підходи до класифікації цінностей та у відповідності до різних ознак виокремлюються такі їх групи: термінальні й інструментальні, базові та оперативні, суспільні й особистісні [37, С.15]; ідеальні й матеріальні [459, С.41-45]; матеріальні й духовні, предметні та суб'єктні, цінності особистості, соціальних та професійних груп, національні, загальнолюдські [614]; абсолютні (універсальні) і конкретно-історичні цінності [572, С.17]; абсолютні, національні, громадянські, цінності сімейного життя, цінності особистого життя, валео-екологічні цінності [590, С.98-99].

У науковій праці І. Слоневської представлено розгалужену класифікацію цінностей, які дослідниця диференціює на основі їх “предметності” чи “суб'єктивності” (*предметні* та *суб'єктні*), за співвідношенням з основними сферами діяльності суспільства (*економічні, політичні, соціальні, духовні*), за належністю спільнотам різного рівня (*загальнолюдські, цивілізаційні, суспільні, класові, групові*), за мірою їхньої “нормативності” (*абсолютні, загальнолюдські, загальнозначущі, групові*) [553, С.29-35].

Коротко окреслимо те суттєве, що безпосередньо має спрямувати нас до розуміння специфіки системи цінностей демократії як народовладдя.

Передусім, зазначимо, що виокремлення системи цінностей демократії відбувалось з урахуванням ідей сучасних дослідників Н. Буруковської [70], Ю. Криворучка [299], Л. Морозової [373], М. Савостьянової [530], Сліпець [551] про те, що в соціокультурному контексті цінності особистості лежать в основі її світогляду як ціннісне ставлення до картини світу, а з точки зору психології, цінності та ціннісні орієнтації визначають мотиви й установки особистості,

механізми саморегуляції її поведінки та визначають структуру її діяльності в умовах демократизації суспільно-політичного життя в Україні.

Приймаємо ідеї, висвітлені у науковому доробку М. Савостьянової: цінності завжди існують у комплексі; одні цінності закономірно пов'язані з іншими; людина не просто оцінює ті чи інші речі й події, а співвідносить їх з тими цінностями, які вже існують у структурі свідомості особистості, соціуму, окремих соціальних груп; логіка оцінок залежить від ціннісної орієнтації; поведіння людини й будь-якої людиномірної системи більшою мірою зумовлене характером і ієрархією її потреб, ніж зовнішнім впливом, однак потреби залежать від цінностей [530, С. 47-58].

Інтерпретація результатів дослідження, здійсненого Л. Морозовою, в аспекті аналізованої нами проблеми дає підстави стверджувати, що природа цінностей демократії є суб'єктно-об'єктною: ціннісний тип світорозуміння, світосприймання визначається суспільним способом буття людини в умовах становлення демократії, існуванням суспільних потреб, які спонукають її до діяльності. Вчений зауважує, що інтеріоризовані особистістю цінності демократії є проміжною ланкою, що пов'язує поведінку людини з соціальними інститутами, з його ідеалами і вимогами [573, С. 54-59].

Аналогічної думки дотримується і Н. Буруковська, яка наголошує, що система цінностей конкретного суб'єкта обумовлена розвитком загальноісторичної практики, є найвищим ідеальним рівнем соціальної регуляції, який становить нормативний аспект свідомості. Становлення і розвиток системи цінностей особистості-суб'єкта за своєю природою є контекстуальним, оскільки ці процеси, на думку дослідниці, зумовлені взаємодією об'єктивного та суб'єктивного факторів [70, С.19-21].

У продовження цього Л. Панченко наполягає на тому, що кожний з типів соціокультурного середовища формує відповідний тип ціннісних орієнтацій. Людина, за переконаннями дослідниці, є продуктом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних детермінант, отже здійснення нею певної діяльності можливе при взаємодії якостей *об'єкта* діяльності (у контексті нашого дослідження це –

демократичне суспільно-політичне середовище) і якостей особистості як *суб'єкта* демократичного суспільства. Ціннісні орієнтації особистості, що мають у своїй основі цінності демократії як народовладдя, є продуктом такої взаємодії, взаємозв'язку і взаємозумовленості об'єктивних і суб'єктивних детермінант [464, С.33-37].

У зв'язку з цим, принциповим для нашого дослідження є розуміння того, що демократичне суспільно-політичне середовище формує лише загальні контури системи цінностей і ціннісних орієнтацій, їх стандартні зразки. Отже, існує необхідність сприяння орієнтуванню зростаючої особистості в умовах упровадження демократії, осмисленню нею опосередкованості цими умовами власної життєдіяльності як суб'єкта різних сфер життя українського суспільства.

Крім розглянутого, вкажемо також ще на деякі погляди стосовно окремих аспектів досліджуваної нами проблеми, принципово важливі для розкриття змісту системи цінностей демократії як народовладдя. Це, передусім, твердження П. Сліпця про три форми існування цінностей, які переходять одна в одну: 1) ідеї та ідеали (вироблені суспільною свідомістю і наявні в ній у вигляді узагальнених уявлень про досконалість усіх сфер суспільного життя); 2) мотиваційні структури особистості (“моделі належного”), які спонукають до предметного втілення суспільно-ціннісних ідеалів у практичній діяльності; 3) предметне втілення цих ідеалів на рівні суспільно-політичної практики [551, С. 75–92].

Неможливо оминати увагою і результати наукового пошуку Ю. Криворучка, який, вирішуючи питання ціннісних орієнтирів молоді на основі сучасних підходів до регулятивів людської діяльності, серед яких суттєве значення належить смислам, виявив *ціннісний профіль активної особи*: 1) особистісний смисл; 2) смислова настанова; 3) мотив; 4) смислова диспозиція; 5) смисловий конструкт; 6) особистісна цінність. Вчений зауважує, що зростаюча особистість у процесі свого становлення буквально “занурена” у багатоманіття різнотипних смислових структур, при цьому кожний смисл сам по собі є унікальним, оскільки за ним стоїть неповторність кожної конкретної ситуації. Водночас дослідник наголошує на необхідності виокремлення таких смислів, які б

відповідали типовим, повторюваним ситуаціям та загальній ситуації “присутності людини у світі”. Саме такі смисли, наголошує Ю. Криворучко, постають як цінності. У цьому контексті, на думку вченого, яку ми підтримуємо, важливими є й історична тяглість до людських норм життя, і усталені форми самоврядування громад, і набуті у суспільстві форми демократичного врегулювання відносин, а також норми розв’язання проблем соціальної взаємодії та прийнятті суспільством і кожною окремою особистістю настанови на пошанування гідності людини [299].

Узагальнюючи зазначене вище, сформулюємо *вихідні позиції* для розуміння специфіки системи цінностей демократії як народовладдя у загальному контексті культури демократизму особистості:

- зміст системи цінностей демократії визначається конкретно-історичними ознаками народовладдя;
- цінності демократії як народовладдя лежать в основі демократичної свідомості суспільства і конкретної особи;
- природа цінностей демократії як народовладдя є суб’єктно-об’єктною і проявляється у демократичній взаємодії всіх суб’єктів суспільного життя;
- цінності демократії як народовладдя проявляються на когнітивному, мотиваційному і поведінковому рівнях;
- становлення цінностей демократії як народовладдя в умовах демократичного середовища може відбуватись стихійно, але потребує і педагогічного сприяння цьому процесу.

Логіка нашого дослідження зумовлює врахування суспільно-політичного та соціокультурного змісту цінностей демократії як народовладдя.

Підтримуємо позицію Ю. Сугрובової [575], М. Цюрупи [635] та інших вчених, які розглядають демократію як ідеал суспільного устрою, що базується на певній системі цінностей (свобода, політична рівність, народний суверенітет, повага до прав людини та ін.), а також як систему функціонування й розвитку суспільства загалом, як спосіб ведення суспільних справ і критерій оцінки суспільних процесів на засадах визнання народу джерелом і носієм влади з прагненням забезпечити справедливість, рівність, добробут суспільства.

Зауважимо, що *демократія*, яка ґрунтується на певних цінностях, пов'язаних із суспільним життям людини-громадянина, і сама є *важливою загальновизнаною цінністю* у порівнянні з іншими політичними системами (авторитарною та тоталітарною).

Наголосимо, що влада народу (як безпосередня, так і опосередкована) у демократичному суспільстві базується на самоцінності людини-громадянина, пріоритеті її прав і свобод та поширюється *не лише на політичну*, а й на інші форми суспільного життя – *соціальну, економічну та культурну*, адже у всіх цих сферах особистість, вступаючи у взаємодію з владними структурами, може набути статус суб'єкта.

Враховуючи зазначене, у системі цінностей демократії, які є основою культури демократизму особистості-суб'єкта, виокремлюємо *термінальні, інструментальні та оперативні цінності* (див. табл.3.1.).

Таблиця 3.1.

Система цінностей демократії як народовладдя

Цінності демократії	Цінності громадянського суспільства	Цінності громадянина-суб'єкта
<i>Термінальні цінності (цілі, ідеали, ідеї, смисли життя)</i>	<i>Інструментальні цінності (засоби)</i>	<i>Оперативні цінності (здатності, якості)</i>
1	2	3
Людина-громадянин як найвища цінність	Суверенність	- громадянська, національна і власна гідність; - спроможність усвідомити своє місце і роль у демократичному суспільстві;
	Самовизначення, самореалізація та саморозвиток у демократичному середовищі	- здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії;
Свобода	Свобода особи	- спроможність критично оцінювати суспільне життя країни, виокремлювати проблеми, які потребують вирішення; - готовність до усвідомленого вибору; - здатність висловлювати свою думку; - готовність до діалогу; толерантність; - неприйняття свавілля та фальсифікацій
	Свобода вибору	
	Свобода слова, суспільний діалог	
	Свобода совісті	
	Політичні свободи	

<i>Продовження таблиці 3.1.</i>		
1	2	3
Рівність	Права людини і громадянина Рівність можливостей	- спроможність захищати права і свободи, виконувати обов'язки
Справедливість	Верховенство закону	- відповідальність;
	Суспільний порядок	- законослухняність; - неприйняття корупції
Громадянське суспільство	Конституціоналізм (стосунки з владою)	- готовність до взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування;
	Довіра до демократично обраної влади	- знання способів співпраці з владою та демократичних впливу на владу у випадку її бездіяльності;
	Контроль за діяльністю влади	- активність і самостійність у справах місцевої громади і держави;
	Самоорганізація, самоврядування	- готовність прийти на допомогу;
	Солідарність	- здатність критично сприймати інформацію, протистояти маніпуляціям
Добробут	Вільні засоби масової інформації	
	Приватна власність	- здатність до професійного самовизначення,
	Вільне підприємництво	- готовність стати конкурентоспроможним фахівцем;
	Суспільно корисна праця	- спроможність до суспільно корисної праці

Термінальні цінності узагальнено описують ідеальний стан буття людини-громадянина й демократичного суспільства, виражають найважливіші ідеали і сенси життя, є найбільш бажаними та емоційно привабливими [37, С.15]. Отже, це – цілі, ідеали, ідеї, смисли життя в умовах демократичного суспільства.

Термінальними цінностями демократії як народовладдя є, передусім, *людина-громадянин* і *громадянське суспільство* як спільнота самоцінних особистостей-суб'єктів, в умовах якого реалізуються інші цінності-цілі: *свобода, рівність, справедливість* і *добробут* [298; 614; 635].

Кожній із названих термінальних цінностей відповідає певна група *інструментальних цінностей*, у яких відображуються схвалювані у демократичному суспільстві *засоби* досягнення мети.

Термінальні й інструментальні цінності демократії, усвідомлені і прийняті людиною-громадянином, є джерелом *оперативних цінностей* (здатностей та якостей), які проявляються у реальній поведінці особистості як суб'єкта демократичної взаємодії. Оперативні цінності є проявом ціннісного ставлення

особистості до себе як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя, до демократично обраної влади та до інших громадян, забезпечують відповідний рівень демократичної самосвідомості, виступають значущими орієнтирами діяльності, регулятором поведінки у демократичному середовищі.

Конкретизуємо ці положення. Так, реальне визнання *термінальної цінності* “людина-громадянин” визначається за рівнем забезпечення таких *інструментальних* цінностей, як суверенність, самовизначення, самореалізація та саморозвиток особи у демократичному середовищі. На особистісному рівні названі цінності відображаються у таких *оперативних* цінностях: громадянська, національна і власна гідність; спроможність усвідомити своє місце і роль у демократичному суспільстві; здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії [417].

Термінальна цінність “громадянське суспільство” вимагає реалізації наступних *інструментальних* цінностей: конституціоналізм (як принцип взаємодії з владою), довіра до демократично обраної влади, контроль за діяльністю влади, дотриманням нею своїх повноважень, прав і свобод громадян, самоорганізація, самоврядування, суспільна ініціатива та взаємодія, солідарність (у вирішенні проблем без участі влади), вільні засоби масової інформації. Названі базові цінності відображуються в *оперативних* цінностях громадянина-суб'єкта: готовність до взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; знання способів співпраці з владою та демократичних впливу у випадку її бездіяльності; активність і самостійність у справах місцевої громади і держави; готовність прийти на допомогу; здатність критично сприймати інформацію, протистояти маніпуляціям [457].

Термінальна цінність “свобода” в умовах громадянського суспільства конкретизується *інструментальними* цінностями (свобода особи, свобода вибору, свобода слова, суспільний діалог, свобода совісті, політичні свободи) та проявляється на особистісному рівні у таких *оперативних* цінностях особистості-суб'єкта: спроможність критично оцінювати суспільне життя країни, виокремлювати проблеми, які потребують вирішення; готовність до

усвідомленого вибору; здатність висловлювати свою думку; готовність до діалогу; толерантність; неприйняття свавілля та фальсифікацій [417].

Відповідно, *термінальна цінність “рівність”* у демократичному суспільстві забезпечується реалізацією таких *інструментальних* цінностей, як рівність можливостей та права людини і громадянина, а на особистісному рівні проявляється у такій *оперативній* цінності, як спроможність захищати власні права і свободи, а також виконувати обов’язки [там само].

Своєю чергою, *термінальна цінність “справедливість”* в умовах демократичного суспільства передбачає дотримання інструментальних цінностей “верховенство закону”, “суспільний порядок” та відображується у таких оперативних цінностях, як “законослухняність”, “відповідальність” та “неприйняття корупції” у будь-якому її прояві.

І, нарешті, *термінальна цінність “добробут”* як мета демократичного суспільства забезпечується реалізацією *інструментальних* цінностей “приватна власність”, “вільне підприємництво”, “суспільно корисна праця” та передбачає наявність в особистісній системі таких *оперативних* цінностей, як здатність до професійного самовизначення, готовність стати конкурентоспроможним фахівцем, спроможність до суспільно корисної праці [там само].

Таким чином, на засадах ідей філософії людиноцентризму як системі поглядів, яка визнає цінність людини як особистості, її право на вільний розвиток і прояв своїх потенційних можливостей у всіх сферах життя демократичного суспільства, нами визначена *система цінностей демократії як народовладдя*, яка визначатиме особливості аксіологічного підходу до виховання культури демократизму особистості старшокласника як суб’єкта демократичної взаємодії у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя.

Наголосимо, що застосування аксіологічного підходу у вихованні культури демократизму старшокласників сприятиме усвідомленню ними власної самоцінності в умовах демократичного суспільства, допоможе осмислити, як особистість повинна жити, будувати свою долю, як оцінювати себе і своє існування, якої мети прагнути.

Аналіз наукових праць Л. Лясоти [337, С.177-181], П. Сліпця [551, С.75–92], С. П'янзіна [459, С.41- 45], Л. Морозової [373, С.54-59] та інших вчених дає змогу дійти висновку, що система цінностей демократії, відіграючи пріоритетну роль у становленні особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя, виконує ряд функцій:

- світоглядну (формування світоглядних знань про демократію як народовладдя, місце і роль людини-громадянина, особливості взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування);
- консолідаційну (сприяє об'єднанню всіх суб'єктів суспільно-політичного життя на базі цінностей демократії як народовладдя);
- пізнавально-ідентифікаційну (сприяння ідентифікації й самоідентифікації особистості як суб'єкта суспільної взаємодії в умовах демократичного середовища);
- мотиваційну (мотивування дій і вчинків, взаємодії з іншими суб'єктами у різних сферах суспільно-політичного життя);
- проєктивну (формування цілісної системи цілей життєдіяльності людини-громадянина в умовах посилення народовладних ознак демократизації суспільного життя);
- нормативно-регулятивну (регуляція взаємовідносин людини-громадянина з органами державної влади та іншими соціально-політичними інститутами у різних сферах суспільно-політичного життя);
- контрольно-оцінювальну (оцінювання результатів власної життєдіяльності та взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування на основі цінностей демократії як народовладдя).

На підставі аналізу досліджень названих вище вчених можемо стверджувати, що процес становлення системи цінностей носить *багатофакторний характер*. Серед найважливіших факторів назовемо такі:

- соціально-політичне середовище, яке трансформується на засадах утвердження демократичних цінностей (макросередовище);

- близьке оточення (мікросередовище);
- демократична освіта, виховання і самовиховання особистості;
- засоби масової інформації [87; 88; 337; 373; 459].

Вчений-педагог О. Вишневський цілком слушно зауважує, що цінності демократії становлять основу демократичного виховання молоді, що розпочинається вивченням змісту цих вартостей, їх інтеріоризацію у внутрішню структуру особистості і готовністю їх відстоювати. Виховати громадянина демократичної держави, на думку вченого, яку ми підтримуємо, – означає ввести його в систему цінностей демократії [590, С.97-98].

Наш аналіз наукового доробку іншого вченого у галузі педагогіки – Н. Мойсеюк – дав змогу дійти висновку про доцільність використання у вихованні демократичних цінностей методів усвідомлення цінностей демократії, методів організації діяльності та формування досвіду демократичної поведінки, методів стимулювання активності діяльності у демократичному середовищі та методів підтримки самовиховної діяльності учнів у їхньому становленні як суб'єктів демократичної взаємодії [368, С.460-478].

Не применшуючи значущості наукових доробків названих вище вчених, у процесі дослідно-експериментальної роботи вважаємо за доцільне використовувати розроблений академіком НАПН України І. Бехом *рефлексивно-експліцитний* метод, який, за нашими переконаннями, найбільш повно й системно сприятиме усвідомленню старшокласниками цінностей демократії як народовладдя, а також сутності та способів прояву основних якостей учнів як суб'єктів демократичної взаємодії у різних сферах життя українського суспільства. Цей метод активізує рефлексивне мислення вихованців та спонукає їх до ґрунтового усвідомлення власних мотивів, потреб, інтересів, прагнень, ідеалів, що сприяє більш ефективному особистісному саморозвитку учнів в умовах демократичного середовища [40, С.3-7].

Підсумуємо: на основі аналізу наукових доробків сучасних вчених, що досліджують різні аспекти застосування аксіологічного підходу у виховному процесі нами виокремлено систему цінностей демократії як народовладдя,

інтеріоризація яких сприятиме розвитку культури демократизму старшокласників; визначені функції цих цінностей та фактори, що впливають на процес становлення особистості учня як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя.

Як уже зазначалось нами, у порівнянні з іншими факторами впливу (суспільно-політичні явища, міжособистісне спілкування та взаємодія з іншими людьми, засоби масової інформації та ін.) виховання культури демократизму учнівської молоді відбувається більш ефективно завдяки організації спеціального педагогічного процесу та визначенню методологічних підходів до його організації, одним із яких, за нашими переконаннями, є *компетентнісний підхід*, завдяки якому створюються умови, що дають можливість зростаючій особистості краще орієнтуватись у демократичному середовищі.

Аналіз наукових праць А. Вітченко [90], І. Зимньої [217], І. Єрмакова [261], О. Локшиної [328], О. Овчарук [452] та інших вчених дає підстави стверджувати, що ідея компетентнісної освіти виникла в США у 60-х роках XX століття і за наступний півстолітній період зазнала значних змін у питаннях виокремлення сутнісних характеристик компетентностей, пошуку підходів до їх класифікації та відбору ключових компетентностей.

У наукових доробках сучасних вчених досліджуються особливості формування різних видів компетентностей: *життєвої та життєтворчої* (І. Єрмаков [261], В. Нищета [445], Л. Рондяк [518], І. Ящук [686]); *громадянської* (М. Бабкіна [23], П. Вербицька [80] та інші); *соціальної* (М. Докторович [173]); *екологічної* (Л. Титаренко [595]); *конфліктологічної* (І. Козич [257]) та інші види.

Утім, комплекс компетентностей особистості як суб'єкта демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування доки що не був предметом окремого наукового пошуку. З огляду на активізацію демократичних перетворень у всіх сферах суспільного життя, потребують уваги функції, закономірності, зміст та методика формування означених компетентностей у спеціально організованому педагогічному процесі.

Спробуємо визначити *особливості реалізації компетентнісного підходу* до виховання культури демократизму старшокласників в умовах демократизації суспільних відносин в Україні.

Для виокремлення комплексу компетентностей особистості як суб'єкта демократичної взаємодії спочатку звернемось до наукових праць, у яких трактується сутність поняття “компетентність”.

У дослідженнях сучасних вчених [80; 173; 261; 257; 445; 518; 595] цей феномен тлумачиться як:

- інтегральна особистісна характеристика, що обумовлює здатність і готовність виконувати функції відповідно до прийнятих у соціумі в конкретно-історичний момент норм, стандартів і вимог [257, С.69-70];

- складне утворення, що охоплює уміння орієнтуватись у соціальних ситуаціях, здатність обирати адекватні та ефективні способи розв'язання життєвих проблем, готовність до самовдосконалення та самозмін, уміння керувати собою й обставинами власного життя [445, С.257-264];

- багатогранна характеристика особистості, яка вказує на якість функціонування особистості в соціумі, охоплює соціальні мотиви, знання, навички, необхідні для ефективної взаємодії із оточуючим соціальним середовищем; набута здатність особистості гнучко орієнтуватись у мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем [173, С.84-91];

- знання, вміння, життєвий досвід особистості, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення власного життя [686, С.15];

- здатність особистості вирішувати життєві проблеми, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях [261, С.37];

- комплекс особистісних характеристик, який передбачає наявність у нього знань про навколишній світ і власне Я, вмінь адекватно оцінювати себе та явища соціального оточення, готовність дотримуватись прийнятих моральних норм, здатність реалізовувати й розвивати свій особистісний потенціал у різних сферах життєдіяльності [518, С.142-148];

- здатність особистості до ситуативної діяльності, коли набуті знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення і виконувати адекватні дії, усвідомлюючи їх наслідки; здатність застосовувати знання й досвід у життєвих ситуаціях, керуючись пріоритетністю цінностей [595, С.12-15];

- цілісне інтегроване утворення, що виражається у сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та соціальної взаємодії у демократичному суспільстві [80, С.122-123].

Дослідивши різноманітність поглядів науковців на зміст терміну “компетентність”, зауважимо, що всі вони визнають, що цей феномен базується на комплексі *знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень* та *набутого досвіду*, які дозволяють особистості ефективно діяти у різних сферах життя.

Культура демократизму учнів старших класів, на нашу думку, на особистісному рівні проявляється у сукупності компетентностей, що визначаються процесами демократизації суспільного життя в Україні, системою цінностей демократії як народовладдя, а також особливостями старшого підліткового віку.

На основі аналітичного опрацювання наукових доробків І. Єрмакова [196; 261, С.29-55], О. Овчарук [452, С.13-41], І. Родигіної [261, С.56-81], А. Хуторського [630, С.58-64], а також нашого розуміння сутності культури демократизму спробуємо виокремити комплекс компетентностей старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя.

Отже, на особистісному рівні культура демократизму учнів старших класів проявляється у таких видах компетентностей:

1. *Ціннісно-сміслова* (або *світоглядна*) компетентність (за А. Хуторським), яка пов'язана з усвідомленням термінальних (людина-громадянин, громадянське суспільство, свобода, рівність, справедливість і добробут), а також відповідних їм інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя; здатністю на засадах цих цінностей орієнтуватись у суспільних відносинах, приймати відповідальні рішення; готовністю до цільових і смислових установок для власних дій і вчинків.

2. *Інформаційна* компетентність як здатність критично сприймати суспільно-політичну інформацію, самостійно шукати, аналізувати, відбирати інформацію, у тому числі засобами інформаційно-комунікаційних технологій; мати власну позицію, формувати, висловлювати та відстоювати власну думку, протистояти маніпуляціям.

3. *Соціально-економічна* компетентність, яка характеризується соціальною відповідальністю, готовністю прийти на допомогу, у відповідності до свого соціального статусу вирішувати проблеми у різних сферах суспільного життя, здатністю до партнерської взаємодії з інститутами громадянського суспільства, спроможністю до суспільно корисної праці; готовністю стати конкурентоспроможним фахівцем; здатністю використовувати та захищати самостійно, а також у взаємодії з органами влади й інститутами громадянського суспільства права споживача, працівника, підприємця.

4. *Громадська* компетентність, яка пов'язана з готовністю особистості здійснювати ефективну співпрацю у громаді задля досягнення спільних цілей, орієнтацію у власній поведінці та діяльності на демократичні процедури, громадянську і громадську активність, самостійність, відповідальність.

5. *Політико-правова* компетентність як готовність відповідно до свого соціального статусу до взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя; здатність відстоювати свої конституційні права і свободи, виконувати обов'язки.

6. *Полікультурна* компетентність, яка характеризується здатністю до гуманної та толерантної міжетнічної, міжкультурної та міжрелігійної взаємодії у спільній демократичній державі.

7. *Особистісна* компетентність, що пов'язана зі здатністю до самовизначення та самореалізації старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії, з неперервним саморозвитком необхідних здатностей та якостей для успішного життя у демократичному суспільстві.

Наголосимо, що кожна із названих компетентностей проявляється в особистісній структурі старшокласника, у взаємодії з іншими людьми та в процесі діяльності особистості-суб'єкта в різних сферах суспільного життя. Ефективність формування означених компетентностей старшокласника забезпечується застосуванням компетентнісного підходу, метою якого є сприяння становленню і розвитку названих здатностей, що базуються знаннях, цінностях, ставленнях і досвіді зростаючої особистості.

У цьому контексті надто важливим завданням є розвиток здатності учнівської молоді свідомо застосовувати знання сутності демократичних процедур, прав і свобод людини-громадянина, повноважень органів державної влади різних рівнів, процесів ухвалення рішень та контролю за ними, способів налагодження паритетної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами та окремими представниками влади та місцевого самоврядування, форм участі громадян у суспільному житті – для вирішення власних і суспільних проблем на основі орієнтації на цінності демократії як народовладдя.

Застосування компетентнісного підходу в педагогічному (навчальному, виховному) процесі передбачає сприяння осмисленому використанню старшокласниками опанованих життєво необхідних знань у стандартних і нестандартних ситуаціях, розвиток емоційно-ціннісної сфери учнівської молоді (сприяння становленню системи цінностей особистості-суб'єкта, виховання на цій основі особистісних якостей, ставлень до себе, до інших людей і світу), формування життєвого досвіду учнів старших класів.

Відомий український вчений І. Єрмаков цілком слушно зазначає, що використання компетентнісного підходу в педагогічному процесі спрямоване на засвоєння учнями необхідних практико зорієнтованих знань і способів практичної діяльності, які забезпечуватимуть успішну діяльність особистості у різних сферах суспільного життя. На думку дослідника, основою для визначення необхідної для життєдіяльності старшокласника сукупності компетентностей є, по-перше, його інтереси, потреби і бажання, а по-друге, – вимоги суспільства (суспільне замовлення) [261, С.34].

Інтерпретація в контексті досліджуваної нами проблеми результатів дослідження І. Єрмаковим особливостей компетентнісно спрямованої освіти дає можливість виокремити важливі ідеї, які стосуються використання компетентнісного підходу у вихованні культури демократизму старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії:

1. Застосування компетентнісного підходу у виховному процесі спрямоване на реалізацію теоретично обґрунтованої системи *ідей, принципів, способів і форм* діяльності загальноосвітнього навчального закладу, яка забезпечує становлення і розвиток здатностей старшокласника-суб'єкта самовизначитись і самореалізуватись в умовах упровадження демократичних засад суспільного життя, набуття ним досвіду взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо вирішення важливих проблем у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життєдіяльності.

2. У виховному процесі на всіх рівнях утверджуються цінності демократії як народовладдя, забезпечується свобода вибору старшокласниками видів діяльності й напрямів власного розвитку і саморозвитку.

3. У зміст виховання вводяться фрагменти соціальних та суспільно-політичних практик як дидактично осмислений і методично оформлений соціальний досвід вирішення конкретних проблем життя особистості у демократичному суспільстві; до визначення необхідної для життєдіяльності старшокласника сукупності компетентностей активно долучаються всі суб'єкти виховної взаємодії, у тому числі – громадськість.

4. Методи і форми освітньої діяльності враховують динаміку демократичних змін, швидкість науково-технічного прогресу. Виховний процес забезпечує здобуття здатностей самостійного пізнання старшокласниками особливостей упровадження демократії як народовладдя, себе як суб'єкта демократичної взаємодії, власних можливостей свідомо й відповідально розв'язувати проблеми у різних сферах життя демократичного суспільства.

5. Результатом реалізації компетентнісного підходу у педагогічному процесі є здобуття старшокласниками здатностей використовувати інтеріоризовану

систему цінностей демократії як народовладдя для конструювання нових моделей власної діяльності у демократичному суспільстві, нових результативних дій і взаємодії, необхідних для розв'язання різноманітних проблем у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життєдіяльності [261, С.29-34].

Наше дослідження засвідчує, що ефективна реалізація компетентнісного підходу у навчально-виховній діяльності загальноосвітнього навчального закладу відбувається за умов дотримання таких принципів:

- гуманізації та демократизації виховної взаємодії, що передбачає визнання учня, його прав і свобод найвищою цінністю, а сприяння його самореалізації та саморозвитку – пріоритетним завданням освітньої діяльності;
- налагодження партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу, які несуть спільну відповідальність за результати спільної діяльності;
- рівних можливостей як визнання за всіма учнями рівних прав і рівного доступу до якісної освіти;
- налагодження конструктивної взаємодії загальноосвітнього навчального закладу із суспільством, розширенні виховного простору шляхом використання потенційних можливостей усіх соціальних інститутів для сприяння вихованню культури демократизму старшокласників;
- особистісної спрямованості змісту освіти, що передбачає врахування індивідуальних особливостей, інтересів і потреб старшокласника у процесі сприяння його розвитку і саморозвитку у демократичному суспільстві;
- посилення діяльнісної складової змісту освіти, що дає можливість для набуття старшокласниками досвіду взаємодії у демократичному просторі [261, С.46-49].

Підсумуємо: висвітлення сутності дефініції «компетентність» дало можливість виокремити комплекс компетентностей старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії та визначити особливості реалізації компетентнісного підходу у вихованні культури демократизму учнів старших класів для сприяння їхньому самовизначенню, самореалізації та саморозвитку в умовах становлення демократичних засад суспільного життя.

Слід зазначити, що виникнення в умовах демократизації суспільного життя в Україні нових можливостей для самореалізації ставить зростаючу особистість перед вибором можливих варіантів життєздійснення, що детермінує механізм самостійного прийняття рішень і пошуку засобів їх реалізації. Своєю чергою, активізація молоді як суб'єктів суспільно-політичного життя створює нові соціальні, економічні, культурні та політичні реалії, а також змінює характер взаємовідносин юних громадян і держави.

Врахування цих положень зумовлює організацію виховання культури демократизму старшокласників на засадах *особистісно орієнтованого підходу*, згідно з яким учень старших класів визнається унікальною, наповненою різними устремліннями, прагненнями та інтересами особистістю, рівноправним суб'єктом виховної взаємодії, а сам виховний процес спрямовується на реалізацію сутнісної природи особистості-суб'єкта та характеризується:

- створенням виховних ситуацій, які забезпечують розвиток свідомості такого рівня, який спонукає учня до самопізнання та самоактивності;
- забезпеченням права старшокласника на свободу вибору ціннісної позиції та можливість її реалізації у поведінці, спілкуванні, діяльності;
- налагодженням паритетної творчої взаємодії всіх учасників виховного процесу, яка уможливорює самостійний пошук та реалізацію учнівською молоддю якісно нових, демократичних способів поведінки та діяльності у суспільно-політичному житті;
- використанням психологічних механізмів виховання, спрямованих на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) до демократичної соціальної та міжособистісної взаємодії;
- реалізацією педагогом виховної позиції розуміння, визнання, прийняття та підтримки, яка сприятиме розвитку в учня здатності розуміти свою внутрішню й зовнішню ситуацію для свідомого вибору поведінкової тактики, спроможності долучитись до процесу становлення і формування самого себе, тобто набуття власної відповідальної свободи [37, С.34-37].

Слідом за І. Бехом, наголошуємо, що розвиток учнів старших класів як суб'єктів власної життєдіяльності повинен бути вільним, без насильства і примусу, адже, особистість, власне, і класифікується як суб'єкт вільної, доцільної, свідомо мотивованої діяльності. Втім, приймаємо і заувагу вченого про те, що в учня має бути сформоване переконання не про свободу взагалі, а про свободу своєї волі. На думку І. Бека, як процес прийняття довільного рішення і формування відповідного наміру, вольова дія є піковим моментом переживання особистістю стану свободи. Академік цілком доцільно наголошує, що лише довільно приймаючи рішення та здійснюючи свідомий вибір, вихованець вправляється у справжній свободі [37, С.30-32].

Цілком поділяємо позицію І. Бека стосовно того, що лише за допомогою свободи можна підготувати до свободи, лише за допомогою співпраці можна підготувати до співпраці, лише за допомогою демократії можна підготувати до демократії [там само, С.34].

Базуючись на висловлених вище положеннях, ми обстоюємо думку про те, що самовизначення, самореалізація та саморозвиток учнівської молоді у всіх сферах суспільного життя відбуватиметься більш повно та ефективно, якщо старшокласники займатимуть позицію суб'єктів означених процесів. Це зумовлює застосування *суб'єктно-діяльнісного підходу* до виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

На основі аналізу наукових праць Б. Ананьєва [10; 11], К. Абульханової-Славської [5-7], А. Брушлинського [66], Г. Костюка [283; 284], О. Леонтьєва [323], О. Плахотнік [483], С. Рубінштейна [521], В. Слободчикова [552], В. Татенка [584-588], Д. Узнадзе [600; 601] можемо стверджувати, що використання суб'єктно-діяльнісного підходу у вихованні культури демократизму учнівської молоді полягає у сприянні становленню старшокласників як суб'єктів самовизначення, самореалізації та саморозвитку у демократичній взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування у всіх сферах суспільного життя.

У цьому контексті учнівській молоді необхідно усвідомити, що демократичне суспільство базується на засадах визнання народу джерелом і сувереном влади, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій і повноважень, а тому *особистість* набуває ознак *суб'єкта*, беручи безпосередню участь у розв'язанні проблем життя місцевої громади та країни, у створенні владних структур шляхом свідомої участі у виборах, здійснюючи контроль за діяльністю влади на різних рівнях, впливаючи на ухвалення спільних для всіх рішень, висловлюючи протест у демократичних формах громадянської непокори проти антинародних рішень і дій влади або її бездіяльності.

Відповідно до цього, старшокласник як суб'єкт суспільного життя – це особистість з демократичною свідомістю і самосвідомістю, що з урахуванням вікових особливостей та соціального статусу включена у демократичну взаємодію; його активна діяльність спрямована на перетворення на засадах цінностей демократії як народовладдя не лише зовнішньо існуючої дійсності, а також на зміни самого себе.

Старшокласник-суб'єкт здатний самовизначитись та усвідомити мету і мотиви власної діяльності у демократичному середовищі, планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку своїх дій і вчинків, набуваючи досвіду демократичної взаємодії з іншими людьми, інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування [588].

Умовою ефективного функціонування старшокласника-суб'єкта у демократичному середовищі є інтеріоризація ним системи цінностей демократії як народовладдя та здатність усвідомлено діяти й застосовувати їх у різних сферах суспільно-політичного життя.

Важливою також є здатність учнівської молоді здійснювати активну діяльність щодо вирішення не лише особистих, а й суспільних проблем, відстоювати права і свободи, приймати рішення та аналізувати будь-які прояви діяльності, відносин і спілкування з точки зору дотримання цінностей демократії. Суб'єктна активність старшокласника проявляється у структуруванні ним своєї діяльності у різних сферах суспільного життя, у визначенні її мети, завдань та

послідовності їх реалізації, а також в узгодженні зовнішніх факторів демократичного простору з власними зусиллями.

Підсумовуючи зазначене вище, найважливішими ознаками старшокласника як суб'єкта суспільного життя визначимо демократичну самосвідомість, активність, здатність до організації власної діяльності та взаємодії з іншими на засадах цінностей демократії як народовладдя.

Як уже зазначалось вище, наша позиція полягає у тому, що виховання культури демократизму учня старших класів має здійснюватись у двох напрямках, які корелюються з двома основними сферами його спілкування, діяльності та поведінки у суспільному житті – як *суб'єкта демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства* та як *суб'єкта демократичної взаємодії з органами влади та місцевого самоврядування*. При чому виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства є пропедевтикою для наступного етапу – виховання учнівської молоді як суб'єктів взаємодії з владою. Наші міркування виходять із того, що учнівська молодь не зможе зайняти позицію суб'єкта взаємодії з владними структурами та їх окремими представниками, якщо вона взагалі не відчуває себе суб'єктом у різних сферах суспільного життя.

Отже, реалізація суб'єктно-діяльнісного підходу у вихованні культури демократизму полягає у сприянні становленню учня як суб'єкта, що взаємодіє з іншими суб'єктами у соціальній, економічній, політичній і духовній сферах суспільного життя з метою самовизначення, самореалізації і саморозвитку як активного, самостійного й відповідального члена громадянського суспільства. Ця взаємодія містить всі етапи діяльності: *цілепокладання, проектування, планування, організацію діяльності, реалізацію цілей і завдань та аналіз досягнених результатів*. З огляду на зазначене, особливий акцент робиться на необхідності стимулювання мотивів учнів щодо самовдосконалення (настанов на цілеспрямоване покращення особистістю самої себе як активного, самостійного і відповідального суб'єкта громадянського суспільства) та розвиток механізмів

самоорганізації й саморегуляції поведінки і діяльності у різних сферах громадянського суспільства [329].

Це сприятиме, по-перше, підвищенню обізнаності учнівської молоді з особливостями життєдіяльності людини в усіх сферах громадянського суспільства, а також із правами і свободами громадян у кожній із цих сфер суспільно-політичного життя; по-друге, самопізнанню старшокласниками власних здібностей, якостей і можливостей, їхньому самовизначенню в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах громадянського суспільства; по-третє, стимулюватиме позитивну мотивацію учнів старших класів до активної самореалізації у різних сферах суспільно-політичного життя, вибір учнівською молоддю напрямів, засобів і форм самореалізації в умовах громадянського суспільства у період навчання у школі. При цьому надто важливим є виховання в учнів цілеспрямованості, активності, самостійності й відповідальності шляхом розвитку у старшокласників здатності до цілепокладання, рефлексії, самоконтролю та самокорекції як суб'єктів громадянського суспільства [330].

Результатом такої діяльності стане набуття досвіду цілеспрямованої діяльності та взаємодії старшокласника-суб'єкта у різних сферах життя громадянського суспільства.

Зауважимо, що поступове накопичення учнівською молоддю досвіду участі в розв'язанні особистих і суспільних проблем як на рівні місцевої громади, так і на рівні держави відбувається в умовах усвідомлення громадськістю України необхідності налагодження *партнерських відносин між державною владою та громадянським суспільством* як умови посилення процесу демократизації усіх сфер суспільного життя; забезпечення активної участі громадян у прийнятті рішень, залучення їх для громадського контролю через інституції громадянського суспільства як організованої форми впливу на державну владу. Названі процеси актуалізують необхідність формування такої важливої складової культури демократизму зростаючої особистості, як набуття *досвіду цілеспрямованої взаємодії з владою* щодо розв'язання як особистих, так і суспільних проблем.

За нашими переконаннями, як суб'єкт взаємодії з органами влади та місцевого самоврядування щодо вирішення проблем суспільного життя, учень старших класів має розуміти особливості взаємодії громадянина і влади у демократичному суспільстві, яким прагне стати Україна.

Базуючись на результатах наукових досліджень сучасних вчених (М. Гурицька [140; 141], В. Давиденко [146], В. Новак [450], Н. Ротар [519], В. Торяник [598] та інших), присвяченим різним стратегіям взаємодії влади з громадянами, ми переконані, що вже під час навчання у школі старшокласники мають набути першого досвіду використання *діалогової форми взаємодії влади і громадян* як процесу обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами взаємодії з метою аргументованого переконання у правильності пропонованих рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу [519]. Лише за таких умов учнівська молодь зможе на практиці усвідомити сутність принципу відкритого *партнерства влади та громадян*, в якому вони виступають *рівними суб'єктами демократичної взаємодії*.

Для встановлення у дорослому самотійному житті діалогових форм взаємодії з владою учні старших класів під час навчання у школі мають *навчитись вести переговори, висувати ініціативу, писати звернення та оформлювати інформаційні запити* до органів влади та місцевого самоврядування. Крім цього, корисним буде ознайомлення з досвідом країн розвинених демократій щодо забезпечення публічності та прозорості роботи органів державної влади і місцевого самоврядування зі зверненнями громадян, налагодження електронної демократії (е-демократії), онлайнного доступу громадян до процесів ухвалення важливих для суспільного життя рішень на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях, здійснення онлайнних консультацій стосовно суспільно-політичних проблем, онлайнного викладення громадянами думок, поглядів та заперечень з різних питань діяльності влади, онлайнних дебатів, голосування, написання петицій тощо. Це дасть змогу у дорослому житті вимагати таких стандартів діяльності і від української влади.

Враховуючи теоретичні положення, обґрунтовані у працях названих вище сучасних вчених, можемо виокремити основні *ознаки учня старших класів як суб'єкта демократичної взаємодії з органами влади та місцевого самоврядування.*

Старшокласник усвідомлює:

- себе як представника українського народу, який є суверенним носієм влади, а тому вмотивований опановувати вміння брати участь в управлінні справами своєї держави;

- легітимність демократично обраної влади, а тому вмотивований навчатись встановлювати з владними структурами та окремими представниками влади демократичну взаємодію;

- власну відповідальність за своє життя та долю країни, а тому вмотивований на співпрацю з владними структурами задля вирішення як особистих, так і суспільних проблем;

- своє місце у системі суспільних відносин та власну спроможність впливати на життєдіяльність місцевої громади як осередку громадянського суспільства, а тому вмотивований змінювати у відповідності до цінностей демократії як народовладдя не лише відносини з іншими, а й самого себе.

Отже, учні старших класів усвідомлюють мету і мотиви власної діяльності у демократичному українському суспільстві.

Через участь в активних формах виховної роботи учнівська молодь *навчається:*

- діалоговим формам взаємодії з демократично обраною владою;
- демократичним процедурам прийняття рішень та вмінню аргументовано переконувати партнерів по взаємодії;

- робити усвідомлений вибір у відповідності до цінностей демократії;
- брати безпосередню участь у розв'язанні проблем життя місцевої громади та країни.

Крім цього під час тренінгів, інших активних та інтерактивних форм виховної роботи старшокласники опановують *вміння:*

- здійснювати контроль за діяльністю влади на різних рівнях;
- використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії;
- демократичним способом висловлення протесту проти антинародних рішень і дій влади або її бездіяльності.

У такий спосіб старшокласник-суб'єкт навчається планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку своїх дій, вчинків та набутого досвіду демократичної взаємодії з владними структурами та окремими їх представниками.

Наведені вище міркування спробуємо представити у вигляді таких імперативів старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя:

- Я усвідомлюю себе громадянином України, який, досягнувши повноліття, матиме конституційне право управляти справами своєї держави;
- у взаємодії з демократично обраною владою Я можу і хочу змінити на краще своє життя та життя країни;
- Я вмію і знаю, як це можна зробити у співпраці з демократичною владою;
- Я набуваю певного досвіду взаємодії з владою задля вирішення молодіжних проблем і готовий використати для цього свої знання, здатності, якості;
- Я усвідомлюю відповідальність за власні дії, діяльність та поведінку, готовий до саморозвитку та прагну самореалізуватись у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя демократичної держави.

Таким чином, комплексна, педагогічно доцільна реалізація у вихованні культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів аксіологічного, компетентнісного, особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів сприятиме самовизначенню, самореалізації та саморозвитку особистості старшокласника як активного, самостійного та відповідального суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя.

У відповідності до визначених вище методологічних підходів, виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, крім *загальнопедагогічних* (науковості, доступності, системності, наступності, зв'язку освіти з життям, природовідповідності та інших) ґрунтується на таких *специфічних принципах*, як-от:

- *культуровідповідності*, що передбачає перетворення змісту історичного процесу демократизації суспільного життя в Україні *на систему педагогічних проблем*, які стануть джерелом особистісного розвитку старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; умовою інтеріоризації ними цінностей демократії як народовладдя, виховання у них на цій основі культури демократизму [37; 44];

- *гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії*, що, як зазначалось нами вище, передбачає визнання учня, його прав і свобод найвищою цінністю, а сприяння його самовизначенню, самореалізації та саморозвитку у всіх сферах суспільного життя – пріоритетним завданням освітньої діяльності; цей принцип вимагає врахування індивідуальних особливостей, інтересів і потреб старшокласника у процесі розвитку і саморозвитку у демократичному суспільстві [37; 44];

- *суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії* всіх учасників освітнього процесу, що базується на діалогічній формі взаємовідносин та відповідальності за результати спільної діяльності [588];

- *рівних прав суб'єктів освітньої діяльності*, що забезпечує реалізацію у шкільному житті демократичних цінностей “рівність” та “справедливість”;

- *посилення діяльнісної складової освітнього процесу*, що надає можливість для набуття старшокласниками досвіду взаємодії у демократичному просторі [323];

- *врахування впливу процесу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу*; розширення виховного простору школи шляхом використання потенційних

можливостей усіх соціальних інститутів для виховання культури демократизму учнівської молоді [590].

На нашу думку, розгляд теоретико-методологічного складника концепції виховання культури демократизму учнів старших класів був би неповним без визначення чіткого кола суб'єктів виховної взаємодії (рис.3.2).

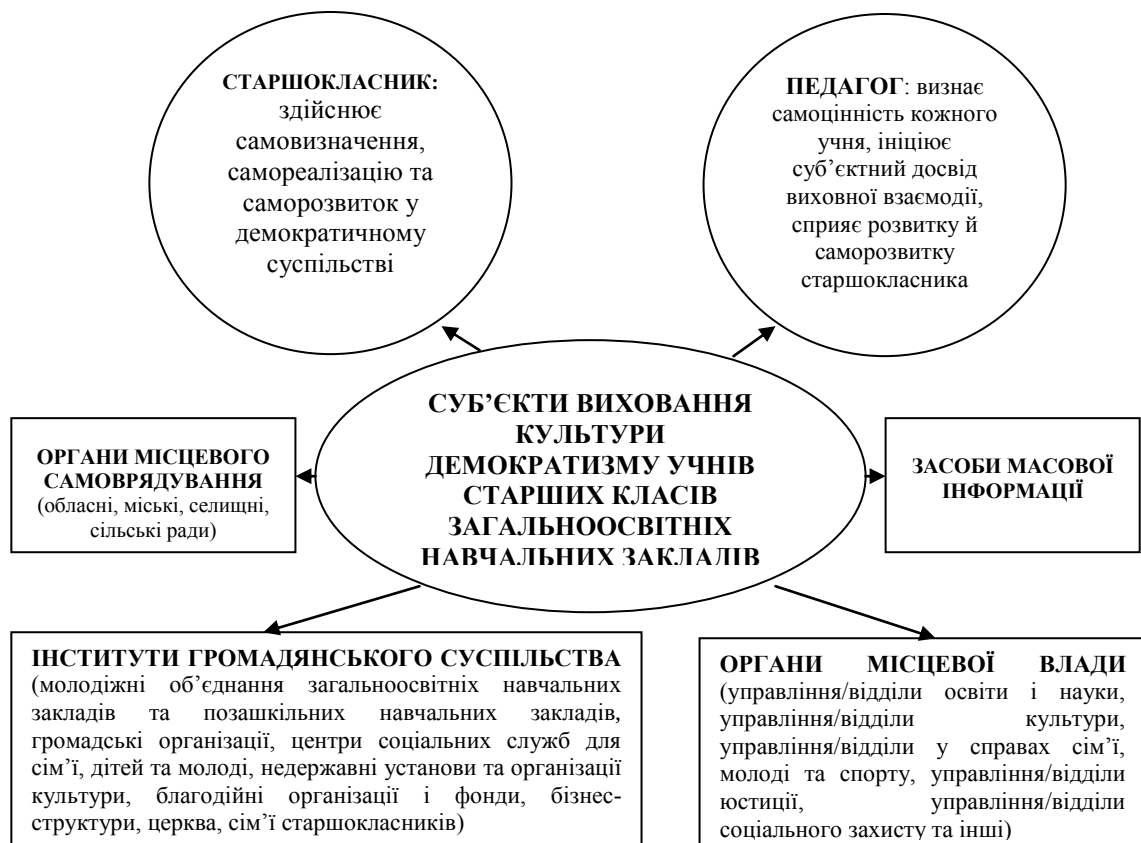

Рисунок 3.2. Суб'єкти виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів

Отже, *суб'єктами* виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів є:

- *старшокласник* який здійснює самовизначення, самореалізацію та саморозвиток у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства;

- *педагог*, який визнає самоцінність кожного учня, ініціює суб'єктний досвід виховної взаємодії, сприяє розвитку й саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії;

- *інститути громадянського суспільства* (молодіжні об'єднання загальноосвітніх навчальних закладів та позашкільних навчальних закладів, громадські організації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, недержавні установи та організації культури, благодійні організації і фонди, бізнес-структури, церква, сім'ї старшокласників), *органи влади* (передусім, управління/відділи освіти і науки, управління/відділи культури, управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту, управління/відділи юстиції, управління/відділи соціального захисту), *органи місцевого самоврядування* (обласні, міські, селищні, сільські ради), а також *засоби масової інформації* (ЗМІ) як потенційні партнери виховної взаємодії.

Підсумовуючи, наголосимо, що висвітлений нами теоретико-методологічний складник концепції виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів уможлиблює теоретичний розгляд шляхів і способів розв'язання досліджуваної проблеми та дає змогу обґрунтувати технологію виховання культури демократизму старшокласників, на висвітленні якої зупинимось у наступному підрозділі.

3.3 Обґрунтування технології виховання культури демократизму старшокласників

Базуючись на *теоретико-методологічних* засадах досліджуваного нами процесу, висвітлених у п.3.1 та п.3.2 дисертації, технологія виховання культури демократизму учнів загальноосвітніх навчальних закладів відображає логічно взаємопов'язані *змістово-функціональний* (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), *процесуально-організаційний* (стадії, етапи, форми й методи роботи, організаційно-педагогічні умови) та *підсумково-аналітичний* (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат) складники концепції виховання культури демократизму.

Передусім зауважимо, що наш аналіз сучасних підходів до організації педагогічного процесу засвідчив, що перспективним способом пошуку шляхів оптимізації освітньої діяльності є розроблення відповідної технології, яка дозволяє більш ефективно досягати прогнозованих результатів і реалізовувати потенційні можливості кожного на основі постійної активної взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

У наукових працях Н. Бордовської [554], С. Гончаренка [119], В. Єремєєвої [185], М. Кларіна [249], В. Монахова [371], Г. Селевка [536], С. Сисоєвої [543] та інших дослідників педагогічна (навчальна, виховна) технологія розглядається як науково обґрунтований спосіб взаємодії суб'єктів освітнього процесу для ефективного досягнення запланованих результатів. Названими вченими технологія характеризується як процес вибору і застосування визначеної системи методів, форм та засобів, необхідних для досягнення мети освітнього процесу, та наголошується на основних вимогах до педагогічної технології:

- *концептуальність* як наявність наукового підґрунтя, філософського, психологічного та соціально-педагогічного обґрунтування способів досягнення мети;

- *системність*, що передбачає визначення логіки процесу досягнення мети, взаємозв'язку компонентів педагогічного процесу, забезпечення цілісності й циклічності дій;

- *керованість* як можливість проектування й планування педагогічного процесу, поетапної діагностики, варіювання засобами й методами з метою корекції результатів;

- *ефективність*, що передбачає досягнення прогнозованого результату з оптимальними затратами;

- *відтворення системи дій* як можливість застосування іншими суб'єктами в інших однотипних умовах навчальних закладів або освітнього середовища [32; 554, с. 14-34].

Крім названих вище вимог та ознак, у розробленні технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних

закладів ми спирались на позицію академіка І. Беха, який розуміє технологію як *систему* теоретично обґрунтованих і підтверджених практикою *способів, прийомів, процедур* розгортання гуманістично спрямованого *змісту* та організаційно доцільних *умов* освітньої (навчальної, виховної) діяльності, які забезпечують *підвищення рівня духовно-моральної вихованості* особистості як *суб'єкта відповідних цінностей* [44].

У процесі теоретичного розроблення технології виховання культури демократизму учнів старших класів ми намагались забезпечити системну єдність мети, змісту, принципів, методів та форм цілеспрямованих виховних впливів, а також поетапний спосіб організації спільної взаємодії та налагодження зворотного зв'язку, що дозволяє здійснювати моніторинг поточних результатів.

Враховуючи зазначене вище, **технологію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів** розглядаємо як *систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.*

Як зазначалось нами вище, технологія виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, базуючись на *теоретико-методологічних* засадах концепції досліджуваного нами процесу, конкретизує її *змістово-функціональний, процесуально-організаційний та підсумково-аналітичний* складники (рис. 3.3).

Так, **змістово-функціональний складник** технології висвітлює *мету, завдання, напрями та зміст* виховної взаємодії, *функції* виховання культури демократизму учнівської молоді та *фактори* впливу на його ефективність.

Метою досліджуваного процесу є виховання культури демократизму старшокласників, здатних до самовизначення, самореалізації та саморозвитку на засадах цінностей демократії як народовладдя у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя та у демократичній взаємодії з

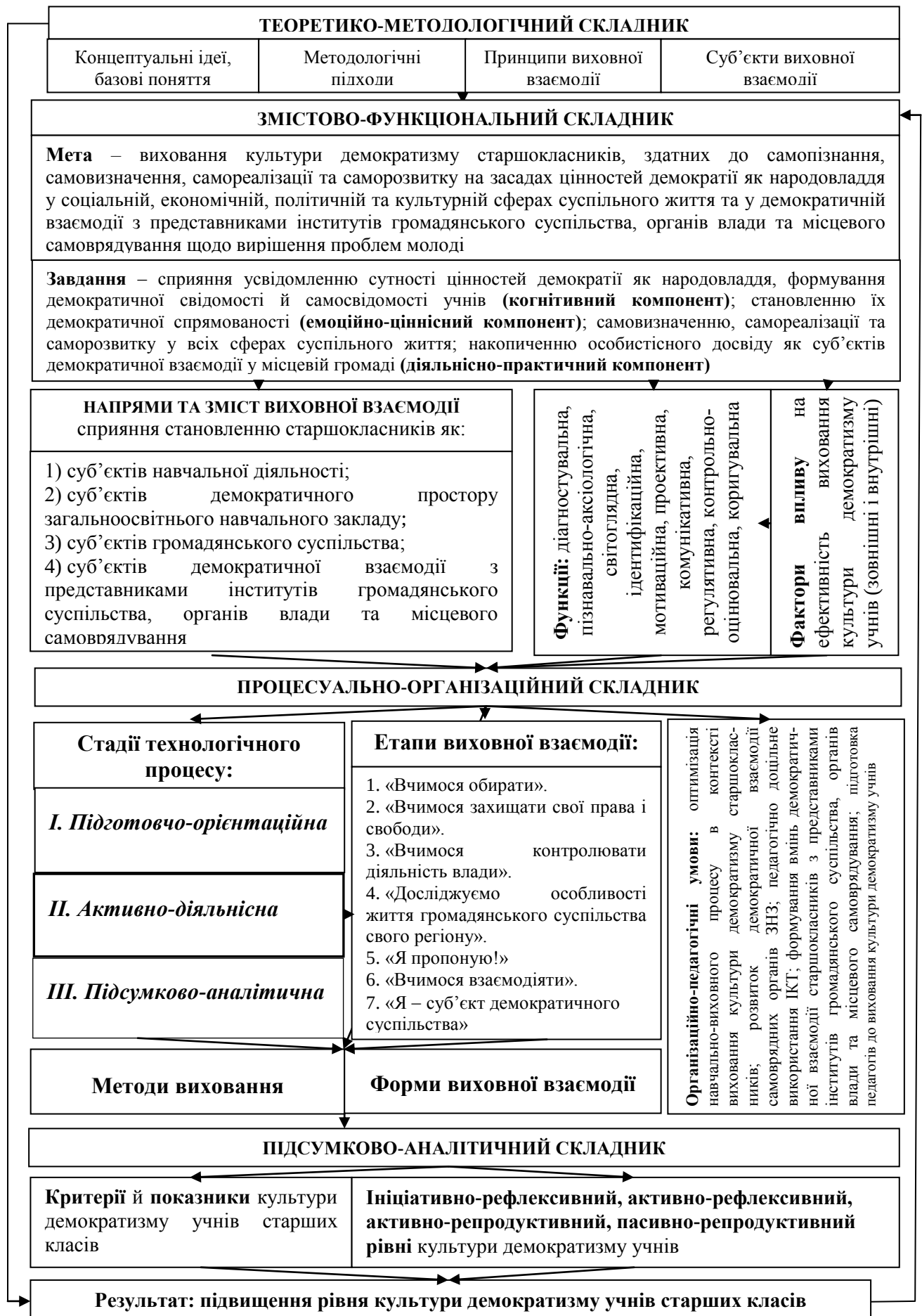

Рис.3.3 Технологія виховання культури демократизму учнів старших класів

представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади як осередку громадянського суспільства.

Урахування сутності досліджуваного феномену дало можливість визначити *завдання* виховної взаємодії, які полягають у сприянні:

- усвідомленню старшокласниками сутності цінностей демократії як народовладдя та формуванню на цій основі демократичної свідомості й самосвідомості (*розвиток когнітивного компонента культури демократизму учнів*);

- становленню демократичної спрямованості учнівської молоді, зокрема, переконань у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя, прагнення до демократичної взаємодії у суспільних відносинах, позитивної мотивації до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії (*розвиток емоційно-ціннісного компонента культури демократизму старшокласників*);

- розвитку активності учнівської молоді щодо самовизначення, самореалізації та саморозвитку у різних сферах суспільного життя; накопиченню старшокласниками досвіду демократичної взаємодії у місцевій громаді на засадах цінностей демократії як народовладдя (*розвиток діяльнісно-практичного компонента культури демократизму учнів старших класів*).

У відповідності до визначених мети і завдань, виховання культури демократизму учнів старших класів відбувається у *напрямах виховної взаємодії*, які конкретизуються *змістом виховної взаємодії* (рис.3.3.):

1. Сприяння становленню старшокласників як *суб'єктів навчальної діяльності* (*зміст* взаємодії спрямовується на забезпечення активної участі кожного учня у пізнавальному процесі, налагодження суб'єкт-суб'єктної співпраці вчителя і старшокласників у пізнавальній діяльності, прийнятті спільних рішень та готовності відповідати за їх наслідки; на сприяння усвідомленню сутності термінальних, інструментальних та операційних цінностей демократії як народовладдя, розвиток в учнів рефлексивних здібностей, здатності

орієнтуватись у проблемах суспільного життя, критично сприймати соціально-політичну інформацію, висловлювати й відстоювати власну думку).

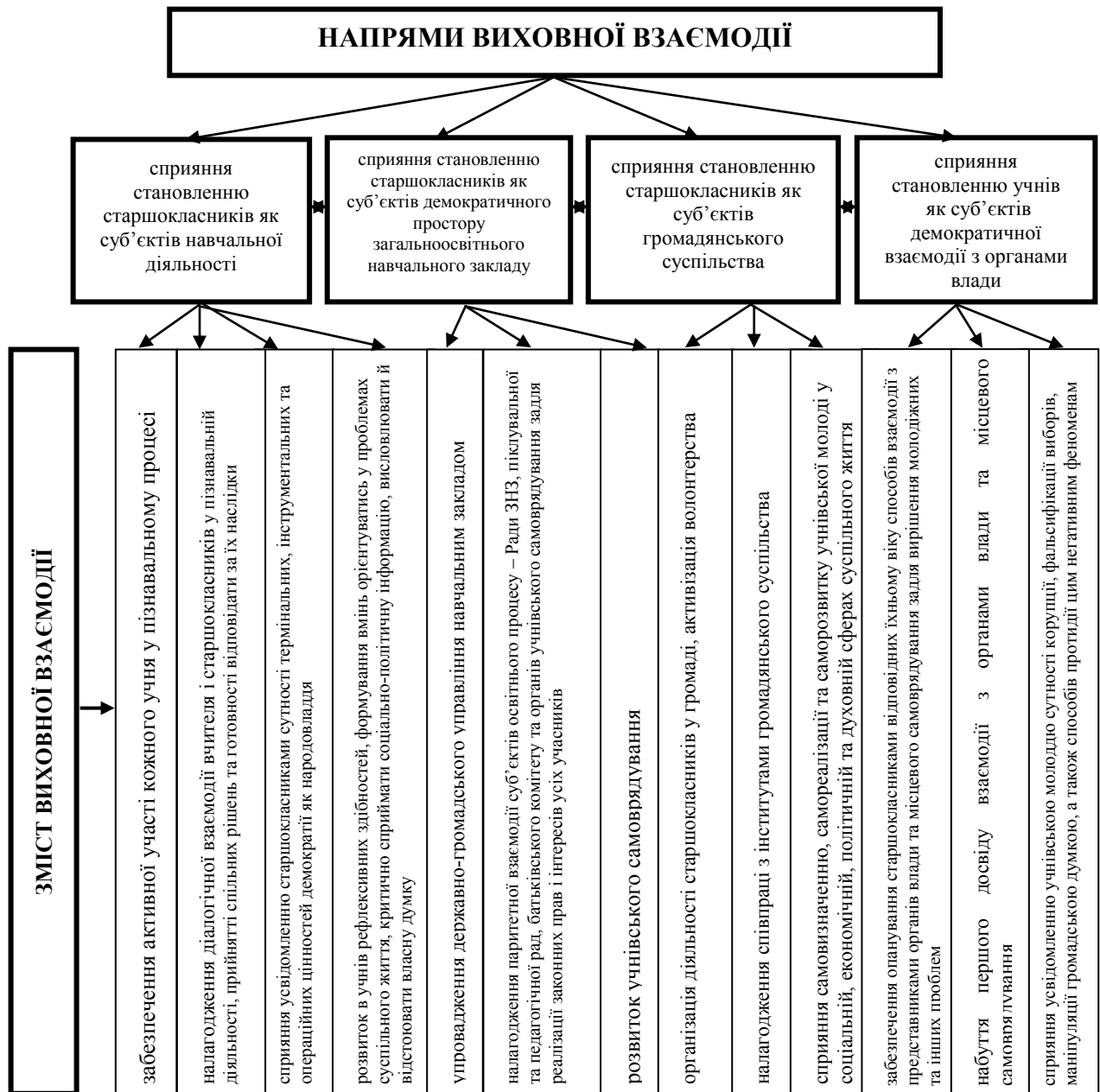

Рис.3.4 Напрями та зміст виховної взаємодії суб'єктів виховного процесу

2. Сприяння становленню учнівської молоді як *суб'єктів демократичного простору загальноосвітнього навчального закладу* (змістом спільної взаємодії є упровадження державно-громадського управління; налагодження співпраці суб'єктів освітнього процесу - Ради загальноосвітнього навчального закладу, піклувальної та педагогічної рад, батьківського комітету та органів учнівського самоврядування задля реалізації законних прав і інтересів усіх учасників; розвиток учнівського самоврядування).

3. Сприяння становленню старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства (зміст взаємодії спрямовується на організацію діяльності старшокласників у громаді, активізацію волонтерства, налагодження співпраці з інститутами громадянського суспільства; фасилітацію самовизначення, самореалізації та саморозвитку учнівської молоді у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя).

4. Сприяння становленню учнів старших класів суб'єктів демократичної взаємодії у місцевій громаді (зміст: забезпечення опанування старшокласниками відповідних їхньому віку способів взаємодії з представниками органів влади та місцевого самоврядування задля вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади, набуття першого досвіду у цьому аспекті; сприяння усвідомленню учнівською молоддю сутності свавілля, корупції, фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, а також способів протидії цим негативним феноменам).

Окреслені напрями та зміст спільної взаємодії безпосередньо пов'язані з функціями досліджуваного процесу:

- *діагностувальної* (виявлення рівнів культури демократизму старшокласників);
- *пізнавально-аксіологічної* (сприяння усвідомленню сутності цінностей демократії як народовладдя, опануванню знань про місце і роль людини-громадянина у демократичному суспільстві, особливості взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування);
- *світоглядної* (забезпечує органічну єдність елементів демократичної свідомості й самосвідомості старшокласників через сприйняття й розуміння світу крізь призму цінностей демократії як народовладдя);
- *ідентифікаційної* (сприяння ідентифікації та самоідентифікації особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя);
- *мотиваційної* (розвиток прагнення до демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування у різних сферах суспільно-політичного життя);

- *проективної* (формування цілісної системи цілей життєдіяльності старшокласника-громадянина як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя);
- *комунікативної* (стимулювання взаємодії учнів старших класів з інститутами громадянського суспільства, представниками органів державної влади та місцевого самоврядування задля вирішення молодіжних проблем та інших питань життя місцевої громади);
- *регулятивної* (сприяння ефективному функціонуванню старшокласників як суб'єктів спілкування та діяльності у різних сферах життя місцевої громади);
- *контрольно-оцінювальної* (оцінювання на основі цінностей демократії як народовладдя результатів власної життєдіяльності та взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування);
- *коригувальної* (стимулювання саморозвитку учнів старших класів як суб'єктів демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя).

На ефективність виховання культури демократизму учнівської молоді впливає сукупність *факторів*, які можна представити на трьох рівнях (рис.3.5):

1) *на макрорівні (рівень держави)* – це, крім висвітлених у п.1.1 дисертації соціокультурних особливостей суспільного життя в Україні, демократичність державної політики, переважання демократичної політичної культури суспільства, вільні засоби масової інформації, оновлення на засадах цінностей демократії стратегічної мети освіти підрастаючого покоління, визначення пріоритетних напрямів демократизації змісту освітньої діяльності, удосконалення змісту підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, рівень інтеграції зусиль усіх соціальних інститутів у розв'язанні освітніх проблем. Ці фактори обумовлені, переважно, політичними та соціально-економічними процесами, що відбуваються в українському суспільстві;

2) *на мезорівні (рівень місцевої громади, загальноосвітнього навчального закладу)* – це наявний досвід самоорганізації місцевої громади, традиції взаємодії ключових інститутів громадянського суспільства як між собою, так і з органами державної влади, рівень добробуту громади; досвід демократизації управління

загальноосвітнім навчальним закладом, рівень відображення цінностей демократії як народовладдя у визначенні мети та завдань освітнього процесу, пріоритетних принципів навчально-виховної роботи та шляхів їх реалізації, модернізації змісту та структури навчально-виховного процесу. Ці фактори, як зазначалось у п.1.3 дисертації, трансформуються із зовнішніх умов і детермінуються специфікою педагогічного середовища навчального закладу;

3) на мікрорівні (рівень особистості старшокласника) – це характер ціннісних орієнтацій особистості учня, спрямованість його внутрішньої позиції на дотримання цінностей демократії, встановлення паритетних стосунків, що базуються на діалозі, довірі та співпраці; рівень сформованості мотивів щодо самовизначення, самореалізації та саморозвитку в суспільному житті; досвід активності в місцевій громаді, участі в роботі громадських об'єднань та організацій. Ці фактори зумовлюють використання засобів цілеспрямованого навчання, виховання та самовиховання учнів старших класів.

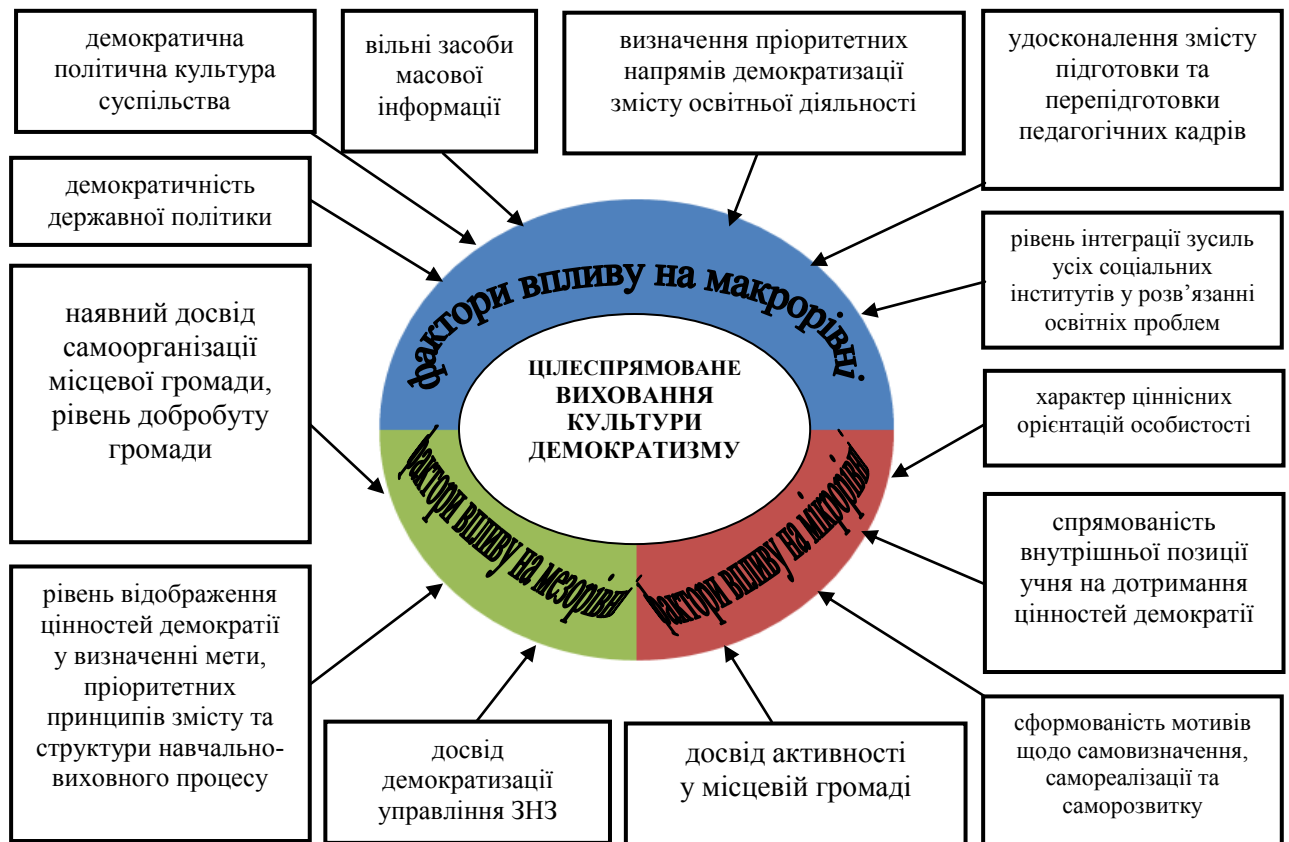

Рис. 3.5 Фактори впливу на ефективність виховання культури демократизму учнів старших класів

Наступний, *процесуально-організаційний складник* технології виховання культури демократизму учнів старших класів містить *стадії, етапи, методи і форми*, а також *організаційно-педагогічні умови* досліджуваного процесу.

Послідовність реалізації аналізованого складника відбувається у відповідності до:

- *стадій* технологічного процесу: підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльнісної, підсумково-аналітичної;

- *етапів* виховної взаємодії: 1. “Вчимося обирати” (сприяння становленню старшокласників як свідомих виборців); 2. “Вчимося захищати свої права і свободи” (участь старшокласників у тренінгах, імітаційних, операційних і рольових іграх щодо опанування способів захисту власних прав і свобод шляхом звернення до відповідних правозахисних організацій та установ різних рівнів); 3. “Вчимося контролювати діяльність влади” (проведення дискусій, дебатів, тренінгів, інших інтерактивних форм виховання для сприяння усвідомленню способів контролю громадянами діяльності влади; організація зустрічей із представниками судової гілки влади, депутатами різних рівнів, представниками виконавчої гілки влади різних рівнів); 4. “Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону” (ознайомлення зі змістом діяльності інститутів громадянського суспільства свого регіону, органів влади та місцевого самоврядування як партнерів по взаємодії щодо вирішення тих чи інших проблем суспільного життя, створення шкільних ЗМІ); 5. “Я пропоную!” (розроблення індивідуальних та колективних *проектів* вирішення досліджених старшокласниками проблем життя місцевої громади, визначення партнерів для їх реалізації); 6. “Вчимося взаємодіяти” (реалізація проектних задумів у взаємодії з різними інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування); 7. “Я – суб’єкт демократичного суспільства” (підбиття підсумків проектної діяльності, презентація портфоліо особистого успіху, підготовка репортажів для розміщення на сайті “Вчимося демократії разом”, статей у місцеві засоби масової інформації).

Реалізація мети, завдань і змісту виховної взаємодії на кожному із етапів забезпечується використанням:

- *методів* виховання: рефлексивно-експліцитний метод; словесно-діалогічні методи (лекція, бесіда, метод обговорення проблемних ситуацій, метод дискусії); метод кооперативного навчання; методи розвитку критичного мислення; дослідницькі методи; методи моделювання, прогнозування та планування діяльності; методи прийняття рішень; методи координації взаємодії; ігрові та інтерактивні методи; метод проектів; методи діагностики й самодіагностики; методи саморозвитку; метод презентації;

- *форм* виховної взаємодії: клуби та гуртки суспільно-політичного спрямування, лекція з елементами дискусії, круглий стіл, конференція, диспут, дебати, “сократівський діалог”, філософсько-політична студія, тренінг, індивідуальні та колективні дослідження, віртуальна приймальня, електронні звернення, віртуальна дискусія, телекомунікаційний проект, Інтернет-форум, телеміст, електронна дошка оголошень, віртуальна скринька пропозицій, електронна газета, мультимедійна презентація, портфоліо особистого успіху.

Більш докладне висвітлення особливостей реалізації *стадій* та *етапів* виховного процесу, використання означених *методів* і *форм* виховної взаємодії буде здійснено у ході реалізації *технологічної карти* досліджуваного процесу на формульованому етапі дослідження (п.4.2 дисертації).

Забезпечення ефективності виховання культури демократизму учнів старших класів можливе за таких *організаційно-педагогічних умов*: оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників; розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу; педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму учнів; формування вмінь взаємодії старшокласників з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Логіка нашого дослідження вимагає більш глибокого розгляду організаційно-методичних аспектів реалізації означених вище організаційно-педагогічних умов, тому опису особливостей їх реалізації у ході формувального етапу дослідження буде присвячений окремий підрозділ дисертації (див. п. 4.3 дисертації).

З огляду на те, що будь-яка педагогічна технологія, будучи науково обґрунтованим способом послідовної взаємодії суб'єктів освітнього процесу, має на меті ефективне досягнення прогнозованих результатів [44; 119; 243; 249; 371; 536; 554], надто важливим компонентом розробленої нами концепції та технології виховання культури демократизму учнів старших класів є *підсумково-аналітичний складник*, розгляду сутності якого присвятимо наступний підрозділ дисертації.

3.3. Критерії, показники та рівні культури демократизму учнів старших класів

Підсумково-аналітичний складник технології виховання культури демократизму учнів старших класів представлений *критеріями, показниками та рівнями* культури демократизму старшокласників, а також *очікуваним результатом* виховної взаємодії.

Зазначимо, що у сучасній науковій літературі термін “*критерій*” (від грець. *criterion*) розглядається як:

- міра для визначення динаміки розвитку окремих компонентів досліджуваного явища, зумовленої умовами експерименту [472];
- загальна суттєва ознака, за якою можна оцінювати педагогічні явища, ефективність виховного процесу, окремого засобу, методу чи прийому [564];
- сукупність якісних ознак, на підставі яких можна оцінити й порівняти ефективність та якість виховного процесу [545].

Зважаючи на представлену аргументацію, під *критерієм вихованості культури демократизму учнів старших класів* розуміємо загальну суттєву якісну

ознаку, на основі якої уможлиблюється об'єктивне визначення рівня культури демократизму як основного результату досліджуваного процесу. Погоджуємось із думкою названих вчених про те, що зміст критерію розкривається через сукупність *показників*, які конкретизують його і дають можливість більш об'єктивно визначити ефективність виховного (навчального, освітнього) процесу або рівень вихованості (сформованості, розвитку) досліджуваного феномену.

Визначення критеріїв вихованості культури демократизму учнів старших класів здійснювалось нами з урахуванням загальних вимог, що на сьогодні існують у педагогічній теорії: за допомогою критеріїв повинні встановлюватись зв'язки між усіма компонентами досліджуваного феномену; критерії повинні відображати основні закономірності виховання особистості; критерії повинні бути розкриті через якісні ознаки, за проявами яких можна судити про ступінь або міру вираженості цього критерію; критерії мають відбивати динаміку вихованості вимірюваної якості; якісні показники повинні проявлятися у єдності з кількісними [472; 564].

З урахуванням трикомпонентної (*когнітивний, емоційно-ціннісний та практично-діяльнісний компоненти*) структури культури демократизму старшокласників, висвітленої у п.1.2 дисертації, нами визначені відповідні їм *критерії* (“знання демократичних основ суспільного життя”, “демократична спрямованість”, “активність самореалізації у демократичній взаємодії”) та відповідні їм *показники* (рис. 3.6).

Охарактеризуємо розроблені нами критерії й показники вихованості культури демократизму старшокласників та висвітлимо основні результати констатувального етапу експерименту.

Так, діагностика *когнітивного компоненту* культури демократизму учнів старших класів здійснюватиметься за *критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”*, який дає можливість дізнатись про систему уявлень учня про сутність цінностей демократії як народовладдя, способи їх прояву у суспільному житті, особливості демократичної взаємодії у місцевій громаді та про

себе як суб'єкта цієї демократичної взаємодії, тобто свої потенційні можливості, здібності та якості як носія цінностей демократії.

Рис. 3.6 Компоненти, критерії, показники та рівні культури демократизму учня старших класів

Вибір цього критерію базується на розумінні того, що основою культури демократизму особистості є цінності демократії як народовладдя, які існують у трьох взаємопов'язаних формах: 1) ідеї та ідеали як вироблені суспільною свідомістю узагальнені уявлення про досконалість демократичного устрою суспільного життя (цінності-цілі); 2) предметне втілення цих ідеалів на рівні

суспільної практики, зокрема – у межах місцевої громади (цінності-засоби); 3) складники образу-Я особистості, які спонукають до предметного втілення ціннісних ідеалів у спілкуванні, поведінці та діяльності. При цьому повнота реалізації особистістю означених цінностей у суспільному житті залежить від ступеню їх усвідомленості [551, С.9].

У цьому контексті наголосимо, що успішність виховання культури демократизму старшокласників залежить від ступеню *усвідомлення ними сутності цінностей демократії як народовладдя*, зокрема, громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод людини-громадянина та способів їх захисту; особливостей прояву та способів протистояння негативним феноменам суспільно-політичного життя – корупції, фальсифікаціям, маніпуляціям, свавіллю, насильству.

Надто важливим для становлення культури демократизму учнівської молоді є *знання особливостей демократичної взаємодії*, розуміння реальних механізмів співпраці органів влади та місцевого самоврядування – з одного боку, та суспільства й окремого громадянина – з іншого, а також оцінювання характеру цієї взаємодії з точки зору цінностей демократії як народовладдя. Саме у такому контексті старшокласники мають навчитись оцінювати політичний устрій суспільства, процедури та механізми функціонування владних структур, порядок реалізації їхніх повноважень, апелювання до них; виборче законодавство України. Необхідними є також знання про форми демократичної взаємодії особистості-суб'єкта з владними структурами та органами місцевого самоврядування; шляхи відповідної своєму віку участі особистості-суб'єкта у реалізації цінностей демократії у місцевій громаді; демократичні способи прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень.

Успішність виховання культури демократизму учнів старших класів залежить від ступеню *усвідомлення ними своєї ролі, можливостей і здатностей як суб'єктів демократичної взаємодії у місцевій громаді*. Надто важливими є знання способів самореалізації та саморозвитку у цьому контексті, а також самооцінка особистістю своїх якостей та власних можливостей у досягненні цілей

у різних сферах життя місцевої громади. Від об'єктивності самооцінки своїх можливостей залежить адекватність рівня домагань особистості учня, тобто системи перспективних завдань у суспільному житті, які старшокласник ставить для власного досягнення.

Спираючись на зазначене вище, *показниками* критерію “знання демократичних основ суспільного життя” визначено:

- *усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя;*
- *знання способів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування;*
- *знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії.*

Отже, *перший показник* цього критерію (а також двох наступних) стосується процесу інтеріоризації учнем системи цінностей демократії як народовладдя; *другий показник* – процесу демократичної взаємодії на засадах цінностей демократії; *третій* – образу “Я” старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Зауважимо, що виховання культури демократизму старшокласників передбачає не лише опанування ними необхідним обсягом знань, а й розвиток мотивації до цілеспрямованої активності у місцевій громаді як осередку демократичного суспільства. З огляду на це, *емоційно-ціннісний компонент* культури демократизму учнів старших класів діагностуватиметься за **критерієм “демократична спрямованість”** (переконання, ціннісні орієнтації, мотиви).

Виокремлення цього критерію зумовлено тим, що у структурі *переконань* поряд із когнітивним присутній емоційний компонент, який є виразом здатності особистості старшокласника до глибоких позитивних або негативних переживань у зв'язку із дотриманням або порушенням цінностей демократії. При цьому саме в емоційному компоненті виражається суть суб'єктивного, внутрішнього ставлення особистості до демократичних цінностей у складних умовах морального вибору.

Розкриття природи емоцій у взаємозв'язку із когнітивними чинниками сучасними вченими здійснюється через феномен *когнітивного дисонансу* як

негативного емоційного стану, який виникає у людини при наявності суперечливої інформації. Позитивні емоційні переживання виникають у особи, коли її очікування підтверджуються, а реальні результати її дій узгоджуються з наміченими. Якщо ж очікувані й реальні результати не збігаються, - виникають негативні емоції, стан когнітивного дисонансу, який переживається суб'єктом як дискомфорт та якого він прагне позбутися. За огляду на зазначене, емоційні стани розглядаються як джерело і спонукальна сила поведінки та діяльності [505, С.657].

Переконання особистості з приводу цінностей відображаються у *ціннісних орієнтаціях* учнівської молоді, які визначають спрямованість її поведінки та ставлення до принципів, норм життя і діяльності у суспільстві; стають основою вибору старшокласником-суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності у різних сферах демократичного середовища, тобто забезпечують *демократичну спрямованість* свідомості й самосвідомості учнів старших класів.

Демократична спрямованість об'єднує *мотиви* особистості, що являють собою систему детермінант, які визначають і спрямовують активність особистості-суб'єкта на вирішення суспільних й особистісних проблем та на взаємодію з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

У контексті нашого дослідження важливим є розвиток такого мотиву-спонуки, як *інтерес* – прагнення старшокласників краще ознайомитись із демократичними ознаками суспільної взаємодії, зосередити увагу на упровадженні цінностей демократії у життя своєї школи та місцевої громади.

З огляду на зазначене, *показниками* критерію “демократична спрямованість” визначено такі переконання, ціннісні орієнтації, мотиви:

- *переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя;*
- *прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті (базується на діалозі, довірі, співпраці);*

- *позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.*

Третій, *діяльнісно-практичний* компонент культури демократизму старшокласників буде діагностуватись за **критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”**.

Вибір цього критерію обґрунтовується розумінням того, що усвідомлені й внутрішньо прийняті учнівською молоддю знання про демократію як народовладдя, місце і роль громадянина як носія суверенної влади, особливості демократичної взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування не лише виступають мотивами їхніх дій і вчинків, взаємодії з іншими суб'єктами у різних сферах суспільно-політичного життя, а й зумовлюють формування у них цілісної системи цілей життєдіяльності, визначають демократичний спосіб поведінки і діяльності, який базується на певному комплексі *вмінь, здатностей*, а також набутого *особистісного досвіду* в умовах запровадження народовладних ознак демократії. При цьому активність особистості-суб'єкта є рушійною силою діяльності, саму ж діяльність у демократичному середовищі розглядаємо як активність особи, що має усвідомлений характер і спрямована на досягнення поставленої самим старшокласником мети.

Наголосимо, що активність самореалізації старшокласника у демократичній взаємодії є поведінковим компонентом, що являє собою сукупність реальних дій і вчинків, а також потенційних можливостей, завдяки яким учнівська молодь зможе при необхідності вступити у взаємодію з іншими суб'єктами громадянського суспільства та владними структурами задля вирішення суспільних і особистих проблем.

До цього компоненту відносимо, передусім, уміння на засадах цінностей демократії як народовладдя оцінювати події та факти сучасного суспільно-політичного життя в Україні, виокремлювати ті проблеми, які потребують вирішення; визначати власну позицію та робити свідомий вибір; спроможність захищати свої права і свободи, відстоювати власну думку; здатність ініціювати

громадську активність, виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади та держави; спроможність брати участь у самоорганізації та самоврядуванні; готовність застосовувати демократичні технології прийняття рішень, враховуючи як власні, так і інтереси інших громадян – представників місцевої громади; вміння ефективно спілкуватися, вести дискусію; вміння застосовувати способи ефективної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування на користь собі та місцевій громаді; готовність у дорослому житті використовувати засоби громадського впливу на владні структури.

Активність самореалізації старшокласників у демократичній взаємодії суб'єктів місцевої громади проявляється у їхній здатності самостійно визначати напрями своєї діяльності, ставити мету, усвідомлювати мотиви, цілеспрямовано діяти та рефлексивно оцінювати відповідність отриманого результату очікуваним сподіванням, а також у їхній спроможності до саморозвитку у цьому аспекті.

З огляду на зазначене, ми обстоюємо положення про те, що важливим для формування цього критерію є особистісний досвід старшокласника самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді, а також самоорганізації власної діяльності та поведінки, а саме:

- *досвід визначення особистісної позиції* (особистісне самовизначення, усвідомлення власних потреб і домагань, узгодження їх з цінностями демократії);
- *досвід накреслення плану самореалізації як суб'єкта суспільного життя* (виокремлення мети, конкретизація завдань, окреслення перспектив, визначення способів і засобів досягнення, аналіз результатів);
- *досвід самоорганізації поведінки та діяльності у демократичному середовищі* (здатність активно домагатися свідомо поставленої мети та долати перешкоди, рефлексія організації власної діяльності й поведінки відповідно до визначених самим старшокласником цілей і завдань, усвідомлення відповідальності за результати власної діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами місцевої громади).

Зважаючи на зазначене, *показниками* критерію “активність у суспільно-владних відносинах” визначені:

- *дотримання цінностей демократії як народовладдя у діяльності та поведінці;*
- *вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді;*
- *активність самовизначення, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті.*

З метою узагальнення емпіричних даних за параметрами активності, самостійності та рефлексивності діяльності й поведінки старшокласників визначено **ініціативно-рефлексивний** (високий), **активно-рефлексивний** (достатній), **активно-репродуктивний** (середній), **пасивно-репродуктивний** (низький) **рівні** культури демократизму учнів старших класів та подано *якісні характеристики* кожного з них.

Так, старшокласник, що має *ініціативно-рефлексивний* (високий) *рівень* культури демократизму, має глибокі й системні знання цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства; усвідомлює особливості функціонування владних структур, методи та форми демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Сформовані чіткі уявлення про демократичні способи реалізації та захисту прав, свобод та обов’язків людини-громадянина, способів прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Володіє міцними знаннями про способи самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії.

Відчуває власну самоцінність як людини й громадянина, сприймає на особистісно значущому рівні цінності демократії як народовладдя. Виявляє стійке ставлення до себе як особистості, що здатна впливати на життя суспільства і держави. Розвинене критичне мислення. Мотиваційна сфера характеризується спрямованістю на демократичну взаємодію з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Має ціннісні орієнтації на активну, самостійну та відповідальну поведінку в демократичному середовищі.

Відчуває власну спроможність налагоджувати соціальні контакти з іншими громадянами щодо вирішення суспільних проблем. Має рефлексивні здібності. Проявляє позитивну мотивацію до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта суспільного життя.

Завжди проявляє уміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні на засадах цінностей демократії як народовладдя, визначати власну позицію та робити свідомий вибір. Здатний демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи, вільно висловлює і вміє відстоювати власну думку з питань демократизації суспільного життя. Демонструє вміння прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має відповідний віку досвід визначення особистісної позиції як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими суб'єктами місцевої громади, досвід накреслення плану самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі та досвід самоорганізації поведінки й діяльності.

Учень старших класів, якому притаманний *активно-рефлексивний (достатній) рівень* культури демократизму, виявляє достатньо повні, але несистемні знання сутності цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Усвідомлює особливості функціонування владних структур, проте уявлення про методи й форми демократичної взаємодії, а також способи контролю громадянського суспільства за діяльністю влади недостатньо глибокі й систематизовані. В цілому, має повні знання про демократичні способи реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини-громадянина, форм і методів прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень, однак відчуває труднощі у визначенні способів самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Критично сприймає суспільно-політичну інформацію. Виявляє стійкий інтерес до отримання більш повних знань про сутність та особливості реалізації цінностей демократії як народовладдя. В цілому, відчуває власну самоцінність, має почуття власної гідності, однак не впевнений у можливості громадян здійснювати зміни у суспільному житті. Усвідомлює власні потреби та домагання

як суб'єкта демократичного суспільства. Проявляє активний інтерес до проблеми налагодження паритетних відносин з демократичною владою, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства, втім має сумніви щодо ефективності такої взаємодії. Мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії потребує зовнішнього підкріплення.

Демонструє вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, на засадах цінностей демократії як народовладдя визначати власну позицію стосовно фактів і подій. Вміє захищати й відстоювати власні права і свободи, висловлювати і відстоювати власну думку з різних питань демократизації суспільного життя, але не має відповідного власному суспільному статусу досвіду взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Намагається дотримуватись демократичних процедур прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має несистемний досвід особистісного самовизначення, узгодження власних потреб і домагань з демократичними цінностями.

Учнівська молодь із *активно-репродуктивним (середнім) рівнем* культури демократизму має неповні й несистемні знання цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Розуміє особливості функціонування владних структур, однак має поверхневі знання про способи демократичної взаємодії суб'єктів суспільного життя. Виявляє недостатньо повні знання про демократичні способи реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини-громадянина, відчуває труднощі у визначенні способів прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має фрагментарні уявлення про способи самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Відсутнє ставлення до себе як суб'єкта власної життєдіяльності, занадто великі сподівання на державу та батьків. Недостатній рівень розвитку критичного мислення. Проявляє ситуативний характер визначення власної позиції стосовно фактів і подій суспільно-політичного життя. У цілому, характерна спрямованість

на конструктивні відносини, установки на повагу до інших суб'єктів суспільної взаємодії, але не завжди адекватне демократичним цінностям ставлення до суспільно-політичної інформації. Ціннісні орієнтації на активну, самостійну та відповідальну поведінку в демократичному середовищі нестійкі, потребують постійного зовнішнього стимулювання. Недостатньо сформовані рефлексивні здібності. Нестійка або несформована потреба у самовизначенні, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Демонструє часткове вміння демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи. Відчуває труднощі у висловленні та відстоюванні власної думки стосовно демократизації суспільного життя. Посередні вміння застосування демократичних процедур прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Практично не сформовані вміння демократичної взаємодії з іншими суб'єктами суспільного життя. Практично відсутній досвід визначення мети, окреслення перспектив, вибору способів і засобів досягнення, аналізу результатів самоорганізації поведінки та діяльності як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Старшокласник, якому притаманний *пасивно-репродуктивний (низький) рівень* культури демократизму, виявляє фрагментарні знання сутності цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Має недостатні уявлення про особливості функціонування владних структур, практично відсутні знання про способи демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Неглибокі й несистемні знання про демократичні способи реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини-громадянина, поверхневі уявлення про форми й методи прийняття й реалізації індивідуальних і колективних рішень. Характерна майже повна відсутність знань про способи самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Не завжди адекватно сприймає суспільно-політичну інформацію. Зневірений у власній спроможності на щось впливати, перекладає відповідальність за власне життя на інших: владу, державу, країну, несприятливі

умови тощо. Не відчуває потреби у самостійності та відповідальності за результати власної діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами у різних сферах суспільного життя. У такого учня фрагментарна або майже відсутня рефлексія своєї діяльності, наслідків прийнятого рішення, взаємодії з оточенням. Занижена самооцінка. Практично відсутнє прагнення до самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Переважно пасивний у суспільному житті. Демонструє слабкі вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя, визначати власну позицію. Має незначні вміння захищати власні права і свободи, висловлювати і відстоювати власну думку стосовно проблем суспільного життя. Не володіє вміннями застосовувати демократичні процедури прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Не має досвіду самовизначення, самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі, рефлексії організації власної діяльності та взаємодії з іншими, досягнення поставленої мети та долаття перешкод.

Підсумуємо: здійснене у цьому підрозділі дисертації чітке виокремлення критеріїв та визначення показників культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів сприятиме не лише розподілу старшокласників у ході експерименту за ініціативно-рефлексивним, активно-рефлексивним, активно-репродуктивним та пасивно-репродуктивним рівнями культури демократизму, а оцінюванню ступеню реалізації мети досліджуваного процесу, що відображена в *очікуваному результаті* концепції – підвищенні рівня культури демократизму старшокласників.

Висновки до третього розділу

У розділі висвітлено концептуальні засади виховання культури демократизму старшокласників; розкрито особливості реалізації аксіологічного, компетентнісного, особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів

до організації досліджуваного процесу; розроблено технологію виховання культури демократизму учнів старших класів; обґрунтовано критерії, показники, спрогнозовано та схарактеризовано рівні культури демократизму учнівської молоді.

Концепція виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів полягає в актуалізації ідей філософії людиноцентризму, демократії як народовладдя, що відбувається на засадах аксіологічного, компетентнісного, особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів до організації досліджуваного процесу як взаємодоповнювальних із дотриманням специфічних для культури демократизму *принципів* виховання; розкриває мету і завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції виховного процесу, фактори впливу; спирається на положення про сенситивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для виховання культури демократизму; визначає організаційно-педагогічні умови виховання досліджуваного феномену, окреслює критерії, показники та рівні культури демократизму учнів старших класів в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

У дисертації визначено специфічні для культури демократизму *принципи* виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: принцип культуровідповідності, гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії, суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу, рівних прав суб'єктів освітньої діяльності, посилення діяльнісного складника освітнього процесу, врахування впливу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

Основними *суб'єктами* процесу виховання культури демократизму є: *старшокласник*, який здійснює самовизначення, самореалізацію та саморозвиток у різних сферах суспільного життя; *педагог*, який визнає самоцінність кожного учня, сприяє розвитку й саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії; а також *інститути громадянського суспільства, органи влади та місцевого самоврядування, засоби масової інформації*.

Для реалізації концепції розроблено *технологію* виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, яку розглядаємо як систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.

Розроблена технологія відображає логічно взаємопов'язані теоретико-методологічний (концептуальні ідеї, базові поняття, методологічні підходи, принципи, суб'єкти виховної взаємодії), змістово-функціональний (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), процесуально-організаційний (стадії, етапи, форми й методи роботи, організаційно-педагогічні умови) та підсумково-аналітичний (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат) складники процесу виховання культури демократизму (рис.).

Для з'ясування ефективності розробленої технології, яка спрямована на реалізацію концепції, визначено *критерії* культури демократизму старшокласників, які відповідають її структурним компонентам, та їх *показники*, а саме:

- *критерій* “знання демократичних основ суспільного життя” (*показники* – усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя; знання способів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії) – відповідає когнітивному компоненту культури демократизму старшокласників;

- *критерій* “демократична спрямованість” (*показники* – переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя; прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті; позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як

суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді) – відповідає емоційно-ціннісному компоненту культури демократизму учнів;

- *критерій* “активність самореалізації у демократичній взаємодії” (*показники* – дотримання цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті; вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді; активність самовизначення, самореалізації та саморозвитку в суспільному житті) відповідає діяльнісно-практичному компоненту культури демократизму старшокласників.

Слід зазначити, що *перший показник* кожного критерію стосується процесу інтеріоризації учнем системи цінностей демократії як народовладдя; *другий показник* – процесу демократичної взаємодії на засадах цінностей демократії; *третій* – образу “Я” старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Для виявлення стану вихованості означеного утворення на різних етапах дослідження спрогнозовано можливі *рівні* культури демократизму в учнів старшого шкільного віку: *ініціативно-рефлексивний (високий)*, *активно-рефлексивний (достатній)*, *активно-репродуктивний (середній)*, *пасивно-репродуктивний (низький)* та подано *якісні характеристики* кожного з них.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора [380; 382; 383; 387; 388; 395; 398-401; 417; 419; 422; 424].

РОЗДІЛ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

Апробація концептуальних засад та технології виховання культури демократизму учнів старших класів, реалізація визначених організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності означеного процесу відбувалась у ході дослідно-експериментальної роботи, що здійснювалась під нашим керівництвом на базі 7 експериментальних навчальних закладів всеукраїнського рівня (Додаток Д) та 12 експериментальних навчальних закладів регіонального рівня Черкаської, Рівненської, Донецької та Дніпропетровської областей.

На *підготовчому етапі експерименту* (листопад 2010 року – березень 2011 року) в експериментальних навчальних закладах визначалось коло учасників дослідно-експериментальної роботи, створювались тимчасові творчі колективи, конкретизувались завдання діяльності у відповідності до мети дослідно-експериментальної роботи; розроблялись інструкції про порядок організації та проведення дослідно-експериментальної роботи, які затверджувались шляхом видання відповідного наказу по загальноосвітньому навчальному закладу.

Науковим керівником експерименту на підготовчому етапі дослідно-експериментальної роботи формулювались концептуальні положення дослідження та обґрунтовувались на методологічному і теоретичному рівнях.

Уже на цьому етапі експерименту розпочалось проведення різних форм методичної роботи з підготовки педагогів до реалізації завдань дослідно-експериментальної роботи. Зусилля педагогів спрямовувались на опрацювання науково-методичної літератури з проблеми демократизації діяльності навчального закладу, вивчення та аналіз педагогічного досвіду з актуальних питань громадянського виховання в умовах демократизації суспільного життя в Україні.

На *констатувальному етапі* дослідно-експериментальної роботи (квітень 2011 року – серпень 2011 року) здійснено діагностику педагогічної компетентності педагогічних працівників з проблеми дослідження, а також проведено діагностику рівня культури демократизму старшокласників. З урахуванням результатів діагностики було скориговано зміст методичної роботи, здійснене стратегічне планування навчально-виховної роботи навчальних закладів на період дослідно-експериментальної роботи, а також внесено корективи у програму формувального етапу експерименту. У системі методичної роботи на цьому етапі педагогічні колективи були ознайомлені з концептуальними засадами та технологією виховання культури демократизму учнів старших класів.

Відповідно до мети *формувального етапу* дослідно-експериментальної роботи (вересень 2011 року – березень 2013 року), здійснювалось упровадження розробленої науковим керівником експерименту технології виховання культури демократизму учнів старших класів, вносились корективи та доповнення; реалізовувались організаційно-педагогічні умови підвищення ефективності досліджуваного процесу; удосконалювалось його навчально-методичне забезпечення; здійснювався поточний моніторинг рівня культури демократизму старшокласників.

Наголосимо, що на формувальному етапі дослідження у навчальних закладах-учасниках експерименту створювався концептуально розроблений дисертантом інформаційно-комунікаційний виховний простір, сприятливий для виховання культури демократизму старшокласників; у навчально-виховний процес запроваджувались цінності демократії як народовладдя; налагоджувались діалогічні взаємовідносини та паритетна взаємодія всіх суб'єктів освітнього процесу. Як керівник дослідно-експериментальної роботи, ми спрямовували педагогічні колективи на активне сприяння розвитку учнівського самоврядування навчального закладу, підвищенню його ролі у формуванні демократичних та гуманістичних цінностей старшокласників, які вмотивовувались на самопізнання, самовизначення, самореалізацію та саморозвиток у різних сферах життя громадянського суспільства (у відповідності до свого соціального статусу). При

цьому дисертантом зверталась особлива увага на здійснення педагогами фасилітації різних видів діяльності учнів старших класів у школі та місцевій громаді на основі використання дослідницьких, проектних, інтерактивних та інформаційно-комунікаційних технологій; взаємодії учнівської молоді з громадськими організаціями, народними депутатами різних рівнів, представниками органів державної влади та місцевого самоврядування щодо вирішення актуальних проблем місцевої громади.

Завданнями *контрольно-узагальнювального* етапу експерименту (квітень 2013 року – червень 2014 року) були: здійснення контрольного діагностування рівня вихованості культури демократизму учнів старших класів згідно з визначеними критеріями та показниками; порівняння результатів констатувального і контрольно-узагальнювального етапів експерименту, визначення співвідношення результатів експерименту з поставленою метою та визначеними завданнями; кількісний та якісний аналізи, системне оцінювання ефективності технології виховання культури демократизму учнів старших класів; поширення досвіду дослідно-експериментальної роботи з означеної проблеми через публікації у пресі; презентація результатів дослідно-експериментальної роботи на всеукраїнських конференціях, семінарах, виставках; підготовка наукового звіту про підсумки проведення дослідно-експериментальної роботи з теми дослідження.

У цьому розділі дисертації докладно розглянемо особливості реалізації завдань констатувального та формувального етапів дослідно-експериментальної роботи.

4.1 Хід і результати констатувального етапу експерименту

Вибір ефективних методів, форм і засобів досліджуваного виховного процесу неможливий без здійснення діагностики початкового рівня культури

демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Це зумовило здійснення констатувального експерименту, який *мав на меті* не лише вивчення реального рівня культури демократизму старшокласників на початку дослідно-експериментальної роботи, а й визначення педагогічних задач, які необхідно буде вирішити на формувальному етапі експерименту.

До участі в експерименті було залучено 1763 учня десятих класів Дніпропетровської, Донецької, Рівненської та Черкаської областей: 892 старшокласника – експериментальна група (ЕГ); 871 учень – контрольна група (КГ).

У кожній із областей під час вибору експериментальних шкіл ми намагались дібрати аналогічні за потенційними можливостями школи, у яких навчались учні контрольної групи. При цьому враховувались місце розташування навчального закладу (сільська чи міська), кількісний склад педагогічного та учнівського колективів.

Виходячи із означеної вище мети констатувального етапу експерименту, ми скористались ідеями критеріально-орієнтованої діагностики, розробленими у наукових працях А. Ярулова [680], яка уможливила виконання наступних функцій:

- інформаційної (одержання різного роду відомостей про потенційні можливості старшокласників як суб'єктів виховного процесу);
- прогнозування (визначення очікуваних результатів індивідуальної траєкторії виховання та самовиховання учнів у даному аспекті);
- проектування (добір і розробка змісту, оптимальних і доцільних методів і форм виховання культури демократизму старшокласників);
- експертизи (виявлення відповідності реальних і прогнозованих результатів виховання в учнів досліджуваного феномену);
- управління (активізація діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в контексті проблеми виховання культури демократизму старшокласників).

Згідно з основними ідеями критеріально-орієнтованої діагностики, під час здійснення констатувального етапу експерименту ми намагались забезпечити:

- використання критеріїв діагностики не як середніх, стандартних необхідних норм, не як середньостатистичну характеристику, а як те найкраще, що можливе для особистості старшокласника за відповідних умов, як найвищу можливість досягнень;

- змістове наповнення методів діагностики функціями прогнозування, моделювання й управління, спрямованими на активізацію самовдосконалення старшокласників як активних суб'єктів діяльності та демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя;

- концентрацію уваги на діагностиці успішності реалізації індивідуальної траєкторії виховання і самовиховання культури демократизму учнів [680].

Таким чином, критеріально-орієнтована діагностика рівня культури демократизму учнів старших класів сприяла не лише виявленню його стану у даний момент, а й конкретизації проблем, що потребують уваги з боку педагогів, визначенню шляхів їх вирішення, а також окресленню програми виховання й самовиховання, встановленню потенційних можливостей старшокласників, орієнтації їх на активну та самостійну діяльність в аспекті дослідження. Крім цього, використання критеріально-орієнтованої діагностики мало також на меті удосконалення та підвищення ефективності процесу виховання культури демократизму старшокласників [там само].

Висвітливо основні результати констатувального етапу експерименту.

Для визначення рівня вихованості культури демократизму учнів старших класів за *критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”* була розроблена відповідна методика діагностики та розроблений відповідний діагностичний інструментарій (Додаток Е) (див. табл. 4.1).

Так, для визначенні рівня *усвідомлення учнівською молоддю сутності цінностей демократії як народовладдя* був розроблений авторський опитувальник “Мої знання цінностей демократії”, а з метою виявлення знань учнів про сутність термінів, які позначають антицінності демократії (“фальсифікація”, “корупція”, “свавілля”, “маніпуляція”, “насильство”) була використана методика “Незакінчене речення” (Додаток Е.1).

Таблиця 4.1

**Діагностичний інструментарій для визначення
рівня культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”**

Критерій	Показники	Діагностичні методики
Знання демократичних основ суспільного життя	Усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя	Опитувальник “Мої знання цінностей демократії”; методика “Незакінчене речення” (виявлення знань учнів про сутність термінів “фальсифікація”, “корупція”, “свавілля”, “маніпуляція”, “насильство”)
	Знання способів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування	Опитувальник “Мої знання способів демократичної взаємодії у суспільному житті”; міні-твір “Яким чином народ може реалізувати свої владні повноваження у демократичній державі?”
	Знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб’єкта демократичної взаємодії	Анкета “Моя позиція як суб’єкта суспільного життя”; проективна методика “Автопортрет”; експрес-відповіді “Яким чином я можу проявити себе у місцевій громаді”?, “З яких питань я можу взаємодіяти з органами влади та місцевого самоврядування?”; модифікація шкали Дж. Роттера (автори С. Пантелеєв, В. Столін), спрямована на вимірювання суб’єктивної локалізації локуса контролю; тест на вивчення загальної самооцінки (автор Г. Казанцева)

Авторський опитувальник “*Мої знання цінностей демократії*” містив два блоки запитань: перший з них мав на меті перевірити знання старшокласниками сутності термінальних та інструментальних цінностей демократії; другий – з’ясувати, у якій мірі учнівська молодь володіє знаннями про власні громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Відповіді на запитання першого блоку опитувальника засвідчили, що старшокласники, які вивчали курс правознавства у 9 класі, в основному, усвідомлюють зміст таких цінностей демократії, як свобода слова, свобода вибору, свобода совісті, рівність, справедливість, солідарність. Втім 73,8 % учнів не пов'язують термінальну цінність “людина-громадянин як найвища цінність” із її особистою гідністю та обов'язком влади забезпечувати гідні умови для життєдіяльності громадян; відповіді 62,5 % старшокласників про сутність цінності “свобода особи” зводяться лише до права жити вільно, влаштовувати своє життя на власний розсуд та не пов'язуються із обов'язком поважати свободу інших громадян; термінальна цінність “добробут” асоціюється у свідомості 68,2 % учнівської молоді лише із матеріальним становищем людини та не передбачає певну діяльність самої особистості задля його забезпечення. Крім цього, в анкетах 47,4 % старшокласників неповно трактується сутність таких цінностей демократії, як “суверенність громадянина”, “політичні свободи”, “громадянське суспільство”.

Результати відповідей учнів старших класів запитання другого блоку опитувальника засвідчили, що 83,7 % з них, в основному, знають свої громадянські (особисті), економічні, соціальні та культурні права і свободи. Втім, на прохання назвати свої політичні права 96,3 % старшокласників у тій чи іншій формі назвали право вільно висловлювати власні погляди та свободу створювати або брати участь у діяльності юнацьких громадських організацій, а також зазначили, що інші політичні права вони набудуть після досягнення вісімнадцятирічного віку. Отже, у свідомості переважної частини учнівської молоді не відображено її право у складі громадської організації отримувати від влади інформацію про державну політику щодо дітей та молоді, а також право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями) та скаргами. Крім цього, 3,6 % учнів взагалі не дали відповіді на це запитання.

Застосування методики “Незакінчене речення” було спрямоване на виявлення знань старшокласників про сутність таких антицінностей демократії, як корупція, фальсифікація, маніпуляція, свавілля, насильство. Слід зазначити, що відповіді лише 7,4 % учнів були наближені до повних і правильних; ще 88,3 % респондентів дали неповні відповіді, а в роботах 4,3 % старшокласників із п’яти термінів практично відсутнє пояснення змісту 2 або 3 дефініцій. Отже, зроблено висновок про необхідність приділення достатньої уваги на формувальному етапі дослідження сприянню усвідомленню учнівською молоддю сутності та особливостей прояву цих антицінностей демократії у суспільному житті, а також способам протидії цим негативним явищам суспільно-політичного життя.

З метою виявлення знань старшокласниками *про способи демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування* на констатувальному етапі експерименту було використано авторський опитувальник “Мої знання способів демократичної взаємодії у суспільному житті” та застосовано метод вивчення творчих робіт учнів – міні-твір “Яким чином народ може реалізувати свої владні повноваження у демократичній державі?”

Авторський опитувальник “Мої знання способів демократичної взаємодії у суспільному житті” містив три групи запитань, відповіді старшокласників на які дали можливість з’ясувати їх знання:

- 1) політичної системи України, особливості функціонування органів влади;
- 2) структуру громадянського суспільства, особливості взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства;
- 3) особливості місцевого самоврядування та електронну демократію.

Відповіді учнівської молоді на першу групу запитань засвідчили, що 56,6 % старшокласників не мають достатнього рівня знань про типи держав, політичний устрій суспільства, механізми функціонування політичної системи та влади в Україні. Ще 61,3 % опитаних дали часткові відповіді на запитання про процедури та механізми функціонування державних структур, порядок реалізації їхніх повноважень, апелювання до них.

Відповідно до результатів діагностування, 58,4 % респондентів відчували труднощі під час відповідей на запитання про завдання діяльності громадських організацій, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему. Лише 38,2 % опитуваних змогли висвітлити структуру сучасного українського громадянського суспільства, ще 65,7 % учнів не усвідомлюють особливості взаємодії громадянського суспільства і влади.

За результати опитування було встановлено, що 52,7 % старшокласників не у повній мірі розуміють особливості взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами. Ще 48,8 % учнів старших класів не усвідомили систему соціального забезпечення та соціального захисту, хоча це питання вивчається у курсі правознавства. Крім цього, практично всі учні старших класів не виявили достатні знання про систему та особливості електронного врядування в Україні (е-демократію).

Відповіді старшокласників на прохання оцінити, наскільки характерні для українського суспільства такі показники, як прихильність до демократичних цінностей, гарантія прав людини і громадянина в Україні, демократичність та прозорість у прийнятті владою політичних рішень, можливість українських громадян вплинути на політичний процес, щось змінити на краще у житті українського суспільства засвідчили, що учнівська молодь активно цікавиться проблемами політичного життя в Україні (не було жодної анкети, де були б відсутні відповіді учнів на те чи інше питання). Більш негативно оцінили рівень проявів цих ознак хлопці (92,7 %), ніж дівчата (73,2 %). Можливо, це свідчить про більшу міру об'єктивності оцінювання юнаками реалій суспільного життя. Крім цього, більш позитивно оцінили діяльність влади та можливість громадян вплинути на зміни у державі старшокласники Донецької (53,3 %) та Дніпропетровської областей (44,6 %), ніж учнівська молодь Черкаської (27,8 %) та Рівненської (26,2 %) областей, що, очевидно, спричинено віддзеркаленням кращого фінансування та уваги представників діючої та момент діагностування влади до вирішення проблем своєї малої Батьківщини – Донбасу. У цілому ж,

39,1 % учнів старших класів украї негативно оцінили діяльність влади та можливість впливу на суспільне життя пересічних громадян.

Такі результати зумовили застосування діагностичного методу вивчення творчих робіт старшокласників, яким було запропоновано написати міні-твір на тему *“Яким чином народ може реалізувати свої владні повноваження у демократичній державі?”*.

Контент-аналіз відповідей учнів дав підстави для висновку про те, що 91,2 % старшокласників не володіє знаннями про ефективні форми взаємодії громадян з органами демократичної державної влади та місцевого самоврядування, оскільки у творах замість акценту на можливість співпраці громадян і *демократичної* влади щодо вирішення тих чи інших питань суспільного життя, в основному, наголошується на конфронтації влади і громадян, які, на думку учнів, “повинні вимагати від владних структур виконання даних обіцянок”, оскільки “влада дбає лише про своє збагачення”, “можновладці більше обіцяють, ніж виконують”.

Досліджено, що більш патерналістські настрої відображено у роботах 64,7 % старшокласників Донецької області, що, на нашу думку, відображає занадто велике покладання цієї молоді на владу, яка вирішить усі проблеми рідного регіону, натомість у творах переважної більшості учнів недостатньо забезпечених фінансуванням Черкаської та Рівненської областей (72,3 %) у тій чи іншій формі стверджувалась необхідність контролю громадян за діяльністю влади, щоб вона дбала про добробут громадян. Зауважимо, що лише незначна частина учнівської молоді (17,4 %) у своїх роботах зробила акцент на необхідності враховувати думку громадян під час прийняття владою рішень, що підтверджує загальну тенденцію аполітичності молодого покоління.

З метою діагностики рівня знань учнів *своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії* були використані авторська анкета “Моя позиція як суб'єкта суспільного життя”; проективна методика “Автопортрет”; експрес-відповіді “Яким чином я можу проявити себе себе у місцевій громаді?”, “З яких питань я можу взаємодіяти з органами влади та

місцевого самоврядування?», модифікація шкали Дж. Роттера (автори С. Пантелєєв, В. Столін), спрямована на вимірювання суб'єктивної локалізації локуса контролю; тест на вивчення загальної самооцінки (автор Г. Казанцева) [506].

Так, у ході анкетування на тему “Моя позиція як суб'єкта суспільного життя” учням пропонувалось визначити, наскільки відповідають наведені твердження їхній особистій позиції.

Відповіді старшокласників засвідчили, що 52,3 % з них усвідомлюють себе активними членами громадянського суспільства, знають свої права як людини і громадянина, їм цікаво брати участь у дискусіях зі суспільно-політичних питань, вони вважають, що добре поінформовані про події суспільного життя в Україні; 67,6 % учнів упевнені у власній спроможності самореалізуватись у демократичному середовищі. Натомість 68,3 % учнівської молоді зазначили, що не відчувають свою свободу, лише 54,8 % учнів заявили, що спроможні захищати і відстоювати свою людську гідність. Зовсім незначна частина респондентів (7,5 %) зазначила, що має досвід спілкування з представниками органів влади та місцевого самоврядування; лише 24,3 % старшокласників планують у майбутньому свідомо брати участь у роботі громадських організацій. Загалом, 23,9 % старшокласників не виключають можливості своєї участі у дорослому житті у легальних політичних протестах проти недемократичних норм і способів діяльності влади (хлопці – 42,5 %; дівчата – 15,3 %).

З огляду на значний відсоток учнів, які впевнені у власній спроможності самореалізуватись у суспільному житті, з метою отримання об'єктивних результатів на констатувальному етапі дослідження була застосована *проективна методика “Автопортрет”*: старшокласникам було запропоновано описати свої соціальні ролі, які вони реалізують у кожній із сфер суспільного життя (соціальній, економічній, культурній та політичній) у період навчання у школі та спроектувати власний розвиток у цьому аспекті через 10 років. Результати засвідчили, що 83,6 % старшокласників продемонстрували недостатній рівень знань про способи самореалізації та саморозвитку у демократичному суспільстві,

що підтвердило наші сумніви щодо адекватності оцінки учнівською молоддю власної спроможності самореалізуватись у демократичному середовищі.

Аналогічні результати експрес-відповідей учнівської молоді на запитання “Яким чином я можу проявити себе у місцевій громаді?” (89,2 % неповних відповідей, які не висвітлюють взаємодію старшокласників з органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями) та “З яких питань я можу взаємодіяти з органами влади та місцевого самоврядування?” (лише 8,3 % повних відповідей).

У відповідності до логіки нашого дослідження, з метою проектування ефективних виховних впливів на констатувальному етапі була застосована модифікація шкали Дж. Роттера (автори С. Пантелеєв, В. Столін), спрямована на вимірювання суб'єктивної локалізації локуса контролю, який вважається важливою інтегральною характеристикою самосвідомості, що пов'язаний із відчуттям відповідальності, готовністю особистості до активності у суспільному житті [509].

За результатами застосування цієї діагностичної методики виявлено, що 47,4 % старшокласників експериментальної групи та 46,8 % учнів контрольної групи притаманний *інтернальний локус контролю*. Ця учнівська молодь переконана, що результати її життєдіяльності залежать від власних особистісних якостей (компетентності, цілеспрямованості тощо), а більшість важливих подій її життя є результатом власних зусиль. Такі учні впевнені, що вони можуть керувати подіями, а тому вони відчувають свою відповідальність за власне життя.

Решті старшокласників (52,6 % осіб експериментальної групи та 53,2 % опитаних контрольної групи) притаманний *екстернальний локус контролю*. Такі учні переконані, що їхні успіхи або невдачі є результатом впливу зовнішніх сил – інших людей, навколишнього середовища, долі чи випадковості. Екстернальні особистості не усвідомлюють зв'язку між власними зусиллями та значущими для них життєвими подіями, а тому не вважають себе здатними контролювати їх розвиток.

Крім цього, на констатувальному етапі дослідження був використаний *тест на вивчення загальної самооцінки* (автор Г. Казанцева [506]), що містив 20 тверджень, напроти яких старшокласникам пропонувалось позначити один з трьох варіантів відповідей: «так» (+), «ні» (-), «не знаю» (?), обравши ту відповідь, яка найбільшою мірою відповідає їхній думці. Підрахунок результатів засвідчив, що лише 52,4 % учнів мають адекватну самооцінку; 27,3 % старшокласників притаманна низька самооцінка; у 20,3 % учнівської молоді самооцінка завищена.

Означені особливості необхідно буде враховувати в організації формувальних виховних впливів.

Загальні результати вивчення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “*знання демократичних основ суспільного життя*”, а також і за іншими двома критеріями, підраховувались таким чином:

1) кожний метод діагностики оцінювався за 4-бальною шкалою (4 – відповідь повна; 3 – відповідь майже повна; 2 – відповідь часткова; 1 – відповідь неправильна або відсутня);

2) шляхом ділення суми балів за всіма методами діагностики на кількість цих діагностичних методик знаходилося *середнє значення кожного показника*;

3) далі знаходився *середній бал* аналізованого критерію за формулою:

$$K = \frac{P_1 + P_2 + P_3}{3}, \text{ де}$$

K - середній бал критерію;

P₁ – середнє значення першого показника;

P₂ – середнє значення другого показника;

P₃ – середнє значення третього показника.

4) рівень культури демократизму учнів старших класів за кожним критерієм окремо визначався шляхом співвіднесення отриманого середнього балу за *шкалою*:

Ініціативно-рефлексивний (високий) рівень - від 3,5 – до 4 балів

Активно-рефлексивний (достатній) рівень - від 2,9 – до 3,4 балів

Активно-репродуктивний (середній) рівень - від 2 – до 2,8 балів

Пасивно-репродуктивний (низький) рівень - менше 2 балів

Узагальнені результати діагностики рівня культури демократизму учнів за аналізованим критерієм наводимо у таблиці 4.2:

Таблиця 4.2

**Рівень культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “ знання демократичних основ суспільного життя ”
(констатувальний етап)**

Рівні сформованості	Експериментальна група (892 учня)		Контрольна група (871 учень)	
	%	Абс.	%	Абс.
Ініціативно-рефлексивний	0	-	0	0
Активно-рефлексивний	22,4	200	18,4	160
Активно-репродуктивний	34	303	35,9	313
Пасивно-репродуктивний	43,6	389	45,7	398

Визначення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “*демократична спрямованість*” на констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи здійснювалось на основі вивчення міри прояву *показників* цього критерію (переконавання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя; прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті; позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді). Для цього був використаний відповідний діагностичний інструментарій (Додаток Е.2), який наводимо у таблиці 4.3:

Таблиця 4.3

**Діагностичний інструментарій для визначення
рівня культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “демократична спрямованість”**

Критерій	Показники	Діагностичні методики
Демократична спрямованість (інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви)	Переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя	Анкета “Оцінюю стан реалізації цінностей демократії в Україні”; міні-твір “Чи повинні громадяни взаємодіяти з владою і чому?”
	Прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті	Анкети “Оцінюю демократичність українського суспільства”, “Моя думка про Україну як правову і соціальна державу”; міні-твір “Наскільки можливі паритетні відносини між громадянином і державою, між людиною і суспільством, між громадянами?”
	Позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді	Анкети “Основні мотиви моєї активної участі у суспільно-політичному житті”, “Моя майбутня роль у політичному житті країни”, тест “Шкала самоповаги” (автор М. Розенберг), опитувальник “Мотивація успіху та боязнь невдачі” (А. Реан)

Так, з метою визначення ступеню переконаності старшокласників у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя були застосовані авторська анкета “Оцінюю стан реалізації цінностей демократії в Україні” та метод вивчення творчих робіт учнів – міні-твору “Чи повинні громадяни взаємодіяти з владою і чому?”.

Аналіз відповідей старшокласників на запитання анкети “Оцінюю стан реалізації цінностей демократії в Україні” засвідчив, що 32,7 % учнів відчули труднощі у здійсненні оцінювання, оскільки в їхніх анкетах було від 2 до 5

відповідей “важко відповісти”. Це може свідчити або про незнання способів прояву цінностей демократії у суспільному житті, або ж про відсутність інтересу до аналізованої проблеми.

Цінності, що найбільшою мірою реалізуються в житті українського суспільства, старшокласниками визначені “громадянське суспільство” (92,3 %), “солідарність” (71,6 %), “свобода совісті” (86,7 %), “свобода слова” (64,3 %).

На думку учнівської молоді, частково реалізуються в Україні такі цінності демократії, як “свобода вибору” (72,7 %), “політичні свободи” (68,2 %) та “суверенність громадянина” (60,5 %). Як такі, що майже не реалізуються або не реалізуються взагалі, учні визначили цінності “ставлення до людини як до найвищої цінності” (87,2 %), “добробут громадян” (86,4 %), “рівність” (68,7 %), “справедливість” (75,5 %).

В оцінці стану реалізації цінностей демократії у суспільному житті виявлено регіональні відмінності: низький рівень реалізації цінності “свобода слова” більшою мірою відзначили старшокласники навчальних закладів Черкаської області (у 80,7 % анкет), тоді як учнівська молодь інших областей відмітила достатній рівень її дотримання. Учні Рівненської області більшою мірою незадоволені станом реалізації цінності “політичні свободи” (92,3 %). Лише 65,7 % старшокласників Дніпропетровської області невдоволені станом реалізації цінності “добробут громадян”, тоді як середній показник стану реалізації цієї цінності складає, як зазначено вище, 86,4 %. Очевидно, тут даються взнаки регіональні відмінності у рівні демократичності влади й громадянського суспільства та в матеріальному благополуччі пересічних громадян.

У міні-творах на тему *“Чи повинні громадяни взаємодіяти з владою і чому?”*, оцінених у 4 бали, учнівська молодь намагалась здійснити аналіз ситуації взаємодії влади і громадян в Україні, висловлювала віру у спроможність громадян впливати на вирішення суспільно значущих справ, наголошувала на необхідності налагодження співпраці громадян з органами влади та місцевого самоврядування задля покращення добробуту місцевої громади, висловлювала віру у підтримку демократичною владою активності громадян (таких творів було 17,2 %).

Значна частина міні-творів (47,4 %) містила звинувачення влади в усіх негараздах, перекладання на неї відповідальності за можливі неуспіхи у власному житті, виправдовування своєї бездіяльності та небажання співпрацювати з владними структурами взагалі. У роботах цих учнів, на нашу думку, відобразилось загальне невдоволення українського суспільства своїм соціально-політичним становищем на момент діагностування, а також недовіра до влади.

Відповіді ще 26,3 % старшокласників, не заперечуючи можливість епізодичної співпраці з владою задля вирішення спільних проблем місцевої громади, все ж зводились до думки про те, що людина має самотійно вирішувати проблеми власного життя, не сподіваючись на владу.

Не змогли визначитись з відповідями на це питання або ж надали на нього односкладні відповіді (“так” або “ні”, без будь-яких пояснень) 9,1 % старшокласників, що може свідчити про відсутність у них інтересу до означеної проблеми.

Регіональні відмінності проявились і в міні-творах учнівської молоді на тему “Чи повинні громадяни взаємодіяти з владою і чому?": старшокласники Донецької та Рівненської областей більшою мірою покладаються на відповідальність влади (перші висловлюють сподівання на те, що “хороша” влада забезпечить добробут і порядок у суспільстві; другі ж звинувачують владу у низькому рівні життя громадян), тоді як учнівська молодь Черкаської та Дніпропетровської областей більшою мірою обстоює відповідальність самих громадян за власний добробут, що, можливо, пояснюється як зневірою у бажання влади дбати про благополуччя громадян, так і традиційними підходами мешканців цих областей до самотійної турботи про власний матеріальний стан.

З метою визначення ступеню *прагнення старшокласників демократичної взаємодії у суспільному житті* було використано авторські анкети “Оцінюю демократичність українського суспільства”, “Моя думка про Україну як правову і соціальна державу” та метод вивчення творчих робіт – міні-твір “Наскільки можливі паритетні відносини між громадянином і державою, між людиною і суспільством, між громадянами?”.

Результати анкетування засвідчили, що оцінюючи рівень демократизації суспільного життя в Україні (діагностування відбувалось у часи президентства В. Януковича), лише 34,2 % учнів вважали, що в Україні народ – носій верховної влади, 74% старшокласників стверджували недотримання прав людини в Україні, лише 30,3 % учнів були впевнені у можливості вільно критикувати владу. Крім цього, 45,2 % старшокласників зазначили, що верховенство закону у всіх сферах життя реалізується частково, а 41,6 % опитуваних вважали, що цей демократичний принцип не реалізується взагалі; 68,7 % учнів у своїх анкетах зазначили, що в українській державі не реалізується принцип спільної відповідальності держави й особистості за розвиток країни.

Більшість учнів (78,2 %) у своїх анкетах зазначили, що держава недостатньо турбується про благополуччя громадян та створення гідних умов для їхнього життя. На думку 57% старшокласників, у незначній мірі реалізується принцип соціальної справедливості й забезпечення соціального миру. Ще 70,6 % респондентів вважають неконструктивними способи врегулювання політичних конфліктів владою.

На думку старшокласників, найбільш важливими проблемами суспільного життя України, які потребують нагального вирішення, є безробіття, невчасна виплата зарплатні, недосконале “завуальоване” законодавство, корупція; підвищення цін, у тому числі й на комунальні послуги; соціальна нерівність, низькі пенсії й виплати малозабезпеченим сім’ям та інвалідам.

Переважає більшість учнів (92,3 %) відмітила низький рівень політичної активності громадян, недостатній рівень толерантності у ставленні до іншої політичної партії та вважала, що влада безвідповідальна у прийнятті рішень, а в українських громадян – дуже низька можливість вплинути на діяльність владних структур та окремих посадовців.

Будучи переконаними в тому, що прагнення особистості до паритетних відносин у суспільній взаємодії базується на впевненості людини у власній спроможності впливати на суспільні процеси, активності участі у політичному житті, ми запропонували старшокласникам написати міні-твір на тему “Наскільки

можливі паритетні відносини між громадянином і державою, між людиною і суспільством, між громадянами?”

Відповіді 12,7 % учнів, у яких можливість рівноправних і партнерських відносин висвітлювалась в контексті власної гідності та активності громадян, відповідальності держави перед громадянами, її прагнення враховувати думку людей під час прийняття важливих для українського суспільства рішень, необхідності налагодження взаємодії громадян задля вирішення спільних проблем, були оцінені як повні (4 бали). Втім слід зазначити, що переважна більшість старшокласників (72,9 %) не вірить у саму можливість паритетних відносин між громадянином і державою; твори ще 14,4 % учнів містили односкладні відповіді, які практично не підкріплювались власними міркуваннями.

Мотивація учнівської молоді до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді вивчалась за допомогою авторських анкет “Основні мотиви моєї активної участі у суспільно-політичному житті”, “Моя майбутня роль у політичному житті країни”, тесту “Шкала самоповаги” (автор М. Розенберг) та опитувальника “Мотивація успіху та боязнь невдачі” (автор А. Реан) [509].

У своїх анкетах старшокласники назвали такі *можливі мотиви* своєї участі у майбутньому суспільно-політичному житті країни:

- почуття громадянської відповідальності та громадянського обов'язку – 78 %;
- впевненість в ефективності своєї участі -70,6 %;
- довіра громадян один до одного – 52 %;
- об'єктивна ситуація суспільного життя, що підштовхує людей брати участь у політичному житті – 70,3%;
- бажання змінити на краще життя в країні – 100%;
- бажання реалізувати особисті лідерські якості – 47,2 %;
- інтерес до політичного життя країни – 61,3 %;

Аналіз результатів другої анкети засвідчив, що, здійснюючи вибір можливих майбутніх політичних ролей, політичними лідерами себе бачать 8,3 % учнів, ще 21,8 % старшокласників упевнені в тому, що у майбутньому вони

будуть пересічними громадянами, які цікавляться політикою, але не беруть активної участі в ній. Решта старшокласників (69,9 %) заявили, що не будуть брати участь у політичному житті країни. Без вибору залишились такі ролі, як-от: “член громадянського суспільства, який бере участь у діяльності громадської організації або громадського руху”, “громадянин, який бере активну участь у діяльності політичної партії”, “професійний політик, для якого політична діяльність є головним заняттям і сенсом життя”.

Крім використання методики анкетування, для виявлення рівня самооцінки старшокласників були використані *тест “Шкала самоповаги”* (автор М. Розенберг [506]).

Тест містить 10 тверджень, які дають змогу визначити глобальне самоставлення особистості до самої себе, та передбачає чотири градації відповідей: “повністю, згоден”, “згоден частково”, “не згоден”, “абсолютно не згоден”. За результатами тестування, для 62,7 % осіб в експериментальній групі та 61,4 % старшокласників контрольної групи характерна *самоповага*, натомість 37,3 % учнів експериментальної групи та 38,6 % старшокласникам контрольної групи притаманне *самоприниження*.

Діагностика особливостей мотиваційної сфери особистості старшокласника була здійснена за допомогою *опитувальника А. Реана “Мотивація успіху та боязнь невдачі”* [509].

Згідно з цією методикою, учні, для яких характерна *мотивація на успіх* (таких виявлено 54,8 % осіб в експериментальній групі та 52,7 % респондентів контрольної групи), приступаючи до будь-якої справи, сподіваються на вдале її завершення, очікують позитивний і конструктивний результат. Зазвичай, це – активні, відповідальні, впевнені у власних силах особистості, активність яких базується на очікуванні успіху.

Мотивація решти старшокласників (45,2 % - експериментальної та 47,3 % - контрольної груп) характеризувалась як наближена до негативної мотивації, тобто до *мотивації на невдачу*. Такі учні заздалегідь бояться можливого недосягнення успіху, постійно думають про це, а не про способи вдалого завершення справи. В

основі їхньої активності лежить бажання уникнути осудження, покарання та невдачі. Старшокласники з мотивацією на невдачу можуть відповідально ставитись до справи, але вони занадто невпевнені у власних силах, характеризуються підвищеною тривожністю, а тому у процесі налагодження їхньої взаємодії з органами та представниками влади потребуватимуть значної уваги педагога-фасилітатора.

Результати діагностування за двома останніми методиками будуть враховані під час формувальних виховних впливів.

Визначення рівня культури демократизму старшокласників за критерієм “демократична спрямованість” здійснювалось за тим же алгоритмом, що і для критерію “знання демократичних основ суспільного життя”. Результати наводимо у таблиці 4.4:

Таблиця 4.4.

**Рівень культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “демократична спрямованість”
(констатувальний етап)**

Рівні вихованості	Експериментальна група (892 учня)		Контрольна група (871 учень)	
	%	Абс.	%	Абс.
Ініціативно-рефлексивний	26,3	235	24,2	211
Активно-рефлексивний	17,1	152	14,3	124
Активно-репродуктивний	19,2	171	21,9	191
Пасивно-репродуктивний	37,4	334	39,6	345

Діагностика рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії” здійснювалась на основі вивчення ступеню прояву показників цього критерію (вміння дотримуватись цінностей демократії як народовладдя в особистому та

суспільному житті; вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді; досвід самовизначення, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті) за допомогою діагностичного інструментарію (Додаток Е.3), наведеному у таблиці 4.5:

Таблиця 4.5

**Діагностичний інструментарій для визначення
рівня культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”**

Критерій	Показники	Діагностичні методики
Активність самореалізації у демократичній взаємодії (вміння, здатності, досвід)	Дотримання цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті	Педагогічне спостереження, метод експертної оцінки
	Вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді	Педагогічне спостереження; методика самооцінювання (анкета “Оцінюю себе як суб’єкта суспільного життя”), методика “Шкала соціальної компетентності” (автор А. Прихожан)
	Активність самовизначення, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті	Методика самооцінювання (“Портфоліо особистого успіху”, “Мій досвід самореалізації у місцевій громаді”), опитувальник “Автономність - залежність особистості у навчальній діяльності” (автор Г. Пригніна); анкета “Самооцінка організованості”, педагогічне спостереження.

З метою вивчення ступеню дотримання старшокласниками цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті (у межах загальноосвітнього навчального закладу та місцевої громади) було організовано педагогічне спостереження за авторською методикою.

Результати підбивались на основі аналізу звітів красних керівників. Кожний із проявів оцінювався за шкалою: 4 бали – проявляється завжди; 3 бали – проявляється часто; 2 бали – проявляється рідко; 1 – не проявляється. Середнє значення показника “дотримання цінностей демократії як народовладдя у

суспільному житті” вираховувався шляхом ділення суми балів за усі прояви на кількість цих проявів.

Для отримання більш об’єктивних результатів прояв цього показника оцінювався ще й експертною групою однокласників, яка обиралась самими старшокласниками.

Результати оцінювання означеного показника класними керівниками та експертними групами підсумовувались, далі знаходився середній бал.

Для діагностики *вміння старшокласників* здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді, крім педагогічного спостереження, була використана методика самооцінювання (авторська анкета “Оцінюю себе як суб’єкта суспільного життя”). Старшокласникам було запропоновано оцінити свою спроможність (готовність у майбутньому) взаємодіяти з представниками влади та місцевого самоврядування.

За результатами анкетування, більше половини учнів (58,5 %) зазначили, що не усвідомлюють себе членами української політичної системи, що свідчить про недостатній рівень обізнаності старшокласників про можливі шляхи участі особистості у суспільному житті. Лише 32,4 % опитуваних зазначили, що цікавляться політичним життям країни; 92 % учнів не впевнені у своїй спроможності впливати на життя українського суспільства, 48,7 % мають сумніви щодо своїх вмінь висловлювати і відстоювати власну позицію, ще 59,3 % респондентів заявили про свою неготовність приймати відповідальні рішення, лише 67,2 % старшокласників у майбутньому хочуть брати участь у виборах.

Такі результати анкетування, очевидно, пояснюються зневірою учнівської молоді у спроможності вплинути на діяльність влади в авторитарній політичній системі України, а також недовірою до владних структур різних рівнів.

Діагностичні дані засвідчили, що лише 48,6 % учнів доводилось у суспільно-політичному житті робити свідомий вибір. Відповідно до отриманих результатів, 68 % опитаних мають перший досвід захисту своїх прав, відстоювання власної думки; лише 8,7 % старшокласників зазначили, що мають досвід звернень до окремих представників органів державної влади й переконані в

ефективності спілкування та ведення дискусій з владними структурами. Лише 22,5 % старшокласників готові ініціювати громадську активність, виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади та держави. За результатами самооцінювання було встановлено, що лише 43,3 % учнів старших класів можуть застосовувати моделі поведінки, характерні для високої культури міжгрупових і міжособистісних стосунків; ще 56,7 % старшокласників відчувають труднощі у можливості протистояти негативним стереотипам, фальсифікаціям, маніпуляціям та корупції.

Для діагностики рівня вихованості окремих якостей як складових культури демократизму старшокласників була застосована *методика “Шкала соціальної компетентності”* (автор А. Прихожан [506]), яка дозволила виявити як загальний рівень соціальної компетентності у відповідності до старшого шкільного віку, так і компетентність в окремих сферах життєдіяльності учнівської молоді. Так, на констатувальному етапі дослідження достатній рівень самостійності учнів складав 52,7 %, впевненості в собі – 59,2 %, виконання своїх обов'язків – 60,2 %, розвитку навичок спілкування – 63,7 %, організованості, розвитку довільності – 62,8 %, інтересу до суспільного життя – 39,6 %.

З метою вивчення активності старшокласників у *самовизначенні, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті* було використано методику самооцінювання, яке здійснювалось учнівською молоддю шляхом оформлення “Портфолію особистого успіху”, відповідей на запитання анкет “Мій досвід самореалізації у місцевій громаді” та тесту “Самооцінка організованості”. Крім цього, діагностичні дані отримані за допомогою опитувальника “Автономність-залежність особистості у навчальній діяльності” (автор Г. Пригніна [509]) та педагогічного спостереження.

За результатами самооцінювання, 76,4 % учнів зазначили, що не мають практичного досвіду взаємодії, а тим більше контролю за діяльністю влади, її структур, окремих державних службовців та виборчих посадових осіб; ще 81% старшокласників повідомили про відсутність досвіду накреслення плану самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі. Крім цього, лише

37,4 % учнів відзначили власну активну діяльність щодо перетворення соціальної дійсності. Прагнення самостійно приймати рішення, відповідати за їх наслідки відмітили 57,4 %; позитивно оцінили власну спроможність розв'язувати конфлікти за принципами демократичного права 52,8% старшокласників. Втім, за результатами опитування на констатувальному етапі дослідження, жоден учень старших класів ані контрольної, ані експериментальної груп не мав досвіду самоорганізації поведінки та діяльності як суб'єкта демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

Здійснення діагностики за допомогою опитувальника “Автономність - залежність особистості у навчальній діяльності” (автор Г. Пригніна [506]) дало змогу визначити, у якій мірі старшокласники спроможні бути суб'єктами навчальної діяльності (з проекцією на можливий прояв якостей суб'єкта у суспільному житті). Отримані дані засвідчили, що 17,8 % учнівської молоді притаманний “автономний” стиль навчальної діяльності; ці учні проявляють наполегливість, цілеспрямованість, розвинутий самоконтроль, впевненість у собі, схильність до самостійного виконання роботи. Ще 26,9 % старшокласникам властивий “залежний” стиль навчальної діяльності, який характеризується потребою у допомозі та підтримці з боку вчителя. Групу “невизначених” склали 55,3 % старшокласників, у стилі навчальної діяльності яких приблизно однаково виражені ознаки, властиві як першому, так і другому стилю.

За допомогою тесту “Самооцінка організованості” визначено, що 42,7 % учнів старших класів оцінюють власну самоорганізованість на *високому рівні*, 38,8 % старшокласників – на *середньому* та 18,5 % учнів – на *низькому* рівні. Втім, зважаючи на наявність у старшокласників як завищеної, так і заниженої самооцінки, класним керівникам було також запропоновано оцінити рівень організованості своїх учнів. Це дало змогу визначити усереднену оцінку, більш наближену до об'єктивної: високий рівень організованості притаманний 36,8 % старшокласників; середній рівень організованості характерний для 44,5 %

старшокласників; низький рівень організованості є ознакою 18,7 % учнівської молоді.

Рівень культури демократизму учнів старших класів за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії” визначався за наведеним вище алгоритмом. Результати наводимо у таблиці 4.6:

Таблиця 4.6

**Рівень культури демократизму учнів старших класів
за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”
(констатувальний етап)**

Рівні вихованості	Експериментальна група (892 учня)		Контрольна група (871 учень)	
	%	Абс.	%	Абс.
Ініціативно-рефлексивний	0	0	0	0
Активно-рефлексивний	10,2	91	11,2	98
Активно-репродуктивний	26,6	237	27,9	243
Пасивно-репродуктивний	63,2	564	60,9	530

Загальний рівень культури демократизму учнів старших класів на констатувальному етапі експерименту визначався за формулою:

$$КД = \frac{K_1 + K_2 + K_3}{3}, \text{ де}$$

КД – загальний рівень культури демократизму старшокласників;

К₁ – середній бал культури демократизму учнів за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”;

К₂ – середній бал культури демократизму учнів за критерієм “демократична спрямованість”;

К₃ – середній бал культури демократизму учнів за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”.

Отримані результати засвідчили, що на констатувальному етапі експерименту жоден учень ані експериментальної, ані контрольної групи не виявив ініціативно-

рефлексивного (високого) рівня культури демократизму; лише 12,2 % старшокласникам ЕГ та 11,6 % учням КГ притаманний *активно-рефлексивний (достатній) рівень* культури демократизму; натомість 44,2 % підлітків експериментальної групи та 43,1 % старшокласників контрольної групи проявили *активно-репродуктивний (середній) рівень* вихованості досліджуваної якості; ще 43,6 % учнів ЕГ та 45,3 % старшокласників КГ виявили пасивно-репродуктивний (низький) рівень культури демократизму.

Відомості про загальний рівень культури демократизму старшокласників на констатувальному етапі дослідження наводимо у таблиці 4.7:

Таблиця 4.7

**Загальний рівень культури демократизму
учнів старших класів на констатувальному етапі дослідження**

Рівні вихованості	Експериментальна група (892 учня)		Контрольна група (871 учень)	
	%	Абс.	%	Абс.
Ініціативно-рефлексивний	0	-	0	-
Активно-рефлексивний	12,2	109	11,6	101
Активно-репродуктивний	44,2	394	43,1	375
Пасивно-репродуктивний	43,6	389	45,3	395

На констатувальному етапі експерименту необхідно було визначити, чи є однорідними за своїм якісним складом експериментальна та контрольна групи старшокласників. Це здійснювалось нами за допомогою критерію λ Колмогорова-Смирнова. Для того, щоб з'ясувати, чи є значущими відмінності між контрольною та експериментальної групами, для цих двох вибірок було обчислено відносні частоти f , потім було визначено модуль різниці відповідних відносних частот, а також вираховано емпіричне значення критерію $\lambda_{\text{емп}}$. Шляхом співвіднесення отриманих даних з критичним значенням критерію $\lambda_{\text{кр}}(0,05)=1,36$ було отримано $\lambda_{\text{емп}}=0,21 < 1,36=\lambda_{\text{кр}}$. Отже, не було підстав відхиляти нульову гіпотезу, тобто *рівні*

вихованості культури демократизму учнів старших класів експериментальних і контрольних груп на констатувальному етапі дослідження суттєво не відрізнялись. На підставі цього було зроблено висновок, що експериментальна й контрольна групи є однорідними за своїм якісним складом (Додаток Ж.1).

Підсумовуючи, наголосимо, що результати діагностування рівня культури демократизму старшокласників на констатувальному етапі дослідження зумовлюють необхідність подальшого педагогічного впливу у таких аспектах:

1) з метою підвищення рівня культури демократизму старшокласників за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя” – поглиблення знань цінностей демократії як народовладдя, про особливості функціонування владних структур та особливості демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; формування чітких уявлень про демократичні способи реалізації та захисту прав і свобод людини-громадянина, про способи самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя;

2) для підвищення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “демократична спрямованість” – формування стійкого ставлення старшокласників до себе як особистості, що здатна впливати на життя суспільства і держави; розвиток на засадах цінностей демократії як народовладдя критичного мислення та рефлексивних здібностей учнівської молоді; мотивація на активну демократичну взаємодію з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; стимулювання самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя;

3) для підвищення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії” – розвиток вміння на засадах цінностей демократії як народовладдя визначати власну позицію стосовно фактів і подій суспільного життя та робити свідомий вибір, здатності демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи; сприяння опануванню на когнітивному рівні вміннями контролю за

діяльністю владних структур; формування досвіду накреслення плану самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі, а також досвіду самоорганізації поведінки й діяльності як суб'єкта демократичної взаємодії у соціальній, культурній, економічній та політичній сферах суспільного життя.

На констатувальному етапі експерименту нас також цікавив рівень професійної компетентності педагогічних працівників у контексті досліджуваної проблеми, який вивчався за допомогою авторського опитувальника, що містив три блоки запитань, які дали можливість оцінити рівень сформованості когнітивного, мотиваційно-ціннісного та операційного компонентів готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Результати діагностики виявили недостатній рівень знань педагогами:

- змісту основних нормативно-правових актів, якими регламентується суспільно-політичне життя в Україні (78,2 % респондентів);

- політичних, економічних, соціальних, культурних та громадянських (особистих) прав громадянина (46,3 % опитаних);

- сутності основних методологічних підходів до виховання культури демократизму учнів в умовах демократизації суспільного життя в Україні (56,2 % педагогів).

На фоні високого (23,7 %) та достатнього (76,3 %) рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту готовності до виховання культури демократизму старшокласників педагоги відчували труднощі у висвітленні сутності демократичних цінностей суспільно-політичного життя у країні (54,8 %) та виявили недостатній рівень знань про способи самореалізації особистості старшокласника у демократичному середовищі (65,3 %). Важким для них стало завдання визначити, які мотиви, ціннісні орієнтації та переконання необхідно, на їхню думку, формувати в учнів для їхнього становлення як суб'єктів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування (82,3 %).

Вивчення рівня сформованості операційного компоненту готовності педагогів до виховання культури демократизму старшокласників за методом незалежного оцінювання виявило проблеми з питань:

- моделювання процесу виховання в учнів досліджуваного феномену (73,9 % педагогічних працівників);
- фасилітації активності учнів у демократичній взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування (64,2 % опитаних);
- здійснення діагностики рівня вихованості культури демократизму учнів старших класів (80, 8 % респондентів).

Оцінюючи власний досвід виховання в учнів демократичних цінностей, розвитку учнівського самоврядування, демократизації відносин учасників освітнього процесу, педагоги висловлювали бажання опанувати нові технології виховання у старшокласників культури демократизму.

Зважаючи на наведені вище результати діагностики, зроблено висновок про необхідність підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів, що визначено як одну із пріоритетних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу.

Отже, результати констатувального етапу дослідження дали можливість виявити коло проблем, які необхідно буде вирішити на формувальному етапі експерименту.

4.2 Послідовність виховної взаємодії на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи

Формувальний етап експерименту спрямовувався на реалізацію розробленої у ході нашого наукового пошуку технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема,

упровадженню організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу. Приступаючи до реалізації мети і завдань пропонованої технології, ми намагались налагодити чітку *послідовність виховної взаємодії* всіх учасників експерименту, яка здійснювалась у відповідності до *підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльній та підсумково-аналітичній стадій* технологічного процесу. Для цього була розроблена **технологічна карта** найбільш насичених процесуальними діями *підготовчо-орієнтаційної та активно-діяльній стадій* (Додаток 3).

Передусім, зауважимо, що реалізація пропонованої технології відбувалась протягом двох навчальних років, тобто у період навчання старшокласників у 10 (перший навчальний рік) та 11 (другий навчальний рік) класах. Висвітливо послідовність виховної взаємодії.

Так, *підготовчо-орієнтаційна стадія* (рис.4.1) технології виховання культури демократизму учнів старших класів *тривала з вересня по квітень першого навчального року та була спрямована на підготовку:*

Рис. 4.1. Схема підготовчо-орієнтаційної стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів

- педагогічних працівників – до виховання культури демократизму учнів старших класів;

- учнів старших класів – до проявів активності як суб'єктів демократичної взаємодії у місцевій громаді;

- загальноосвітнього навчального закладу – до ефективної реалізації досліджуваного процесу на основі створення визначених організаційно-педагогічних умов.

У відповідності до цього, були визначені *напрями діяльності* учасників виховного процесу. Для кожного із напрямів взаємодії були визначені *терміни* реалізації, *способи* взаємодії (форми, методи, локальні технології) та *очікувані результати* як критерії оцінювання відповідності загальній меті технології виховання культури демократизму учнів старших класів.

Конкретизуємо хід кожного із напрямів діяльності *підготовчо-орієнтаційної стадії* технології виховання культури демократизму учнів старших класів.

1. *Упровадження у системі методичної роботи авторської Програми підготовки педагогів до виховання культури демократизму старшокласників (реалізація організаційно-педагогічної умови “Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів”)*. Цей напрям діяльності тривав з вересня по грудень першого навчального року.

За нашими переконаннями, успіх самовизначення, самореалізації та саморозвитку учнівської молоді у демократичному середовищі залежить від *готовності педагогічних працівників* здійснювати підтримку цих процесів.

Програма підготовки педагогів до виховання культури демократизму старшокласників передбачала навчання педагогічних працівників за розробленим нами факультативним курсом “Теорія і методика виховання культури демократизму старшокласників” (у стаціонарному або дистанційному режимі), а також участь у семінарах-практикумах у рамках методичної роботи. Це сприяло становленню виховної позиції педагогів, яка полягає у розумінні, визнанні, прийнятті та підтримці старшокласників у їхньому особистісному зростанні, усвідомленні себе

як самоцінності, прагненні до самореалізації, набутті особистісного досвіду як суб'єктів суспільного життя.

У процесі навчання педагогів використовувались словесно-діалогічні методи, дослідницькі методи; методи діагностики й самодіагностики; методи самостійної навчальної діяльності; інформаційно-комунікаційні технології.

Названі *методи* реалізовувались у таких *формах*: лекції з елементами дискусії, ділова гра, “круглий стіл”, “мозковий штурм”, дискусія, робота в групах або парах, різні форми інтерактивного навчання; мультимедіа-лекція, відеолекція, семінарське заняття у режимі off-line та on-line; віртуальна дискусія, електронне тестування.

У *результаті* реалізації цього напрямку діяльності на формувальному етапі експерименту підвищився рівень готовності педагогів до виховання культури демократизму старшокласників.

На більш докладному висвітленні особливостей підготовки педагогічних працівників до виховання культури демократизму учнів старших класів та отриманих результатів зупинимось у п.4.3.1 дисертації.

2. *Упровадження факультативного курсу для учнів 10 класу «Вчимося демократії»; реалізація організаційно-педагогічної умови “Оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників”.*

Навчання старшокласників за авторською програмою факультативного курсу “Вчимося демократії”, схваленою до використання у загальноосвітніх навчальних закладах відповідною Комісією Міністерства освіти і науки України, сприяло усвідомленню учнівською молоддю сутності цінностей демократії як народовладдя, зокрема, конституційних прав і свобод людини і громадянина; демократичних ознак української держави, політичної та державної влади, шляхів демократизації суспільного життя; сутності поняття “культура демократизму особистості” та особливостей прояву цієї інтегральної якості старшокласника у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя громадянського суспільства, а також у взаємодії з інститутами громадянського суспільства,

органами влади та місцевого самоврядування щодо вирішення суспільних та індивідуальних проблем.

Факультативний курс розрахований на 34 години (1 година на тиждень) та розроблений у двох варіантах: для стаціонарного та для дистанційного навчання старшокласників. Організація занять відбувалась на засадах діалогічної навчальної взаємодії та передбачала використання локальних для нашого дослідження *технологій* розвитку критичного мислення, навчання як дослідження, організації групової навчальної діяльності, інтерактивного навчання, проектної діяльності та інформаційно-комунікаційних технологій.

У *результаті* реалізації цього напрямку експериментальної діяльності підвищився рівень сформованості когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників, зокрема, рівень усвідомлення ними цінностей демократії як основи демократичної свідомості й самосвідомості; відбувався розвиток емоційно-ціннісного компоненту культури демократизму учнів старших класів та була налагоджена суб'єкт-суб'єктна взаємодія вчителів і старшокласників.

На більш докладному висвітленні особливостей використання названого курсу для виховання культури демократизму учнів та отриманих результатів зупинимось у п.4.3.2 дисертації.

3. *Демократизація діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізація діяльності шкільних самоврядних органів (реалізація організаційно-педагогічної умови “Розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу”)*.

Цей напрям експериментальної діяльності забезпечив налагодження діалогічних паритетних стосунків між керівництвом школи, педагогами, учнями та їхніми батьками як суб'єктами освітнього процесу; введення цінностей демократії як народовладдя в усі аспекти шкільного життя, у тому числі – у систему управління навчальним закладом; демократизації навчальної діяльності та демократизації позакласної виховної діяльності, активізацію діяльності

шкільних самоврядних органів, а також використання потенційних можливостей суспільних інститутів для виховання культури демократизму старшокласників.

Це стало можливим завдяки використанню *методів* моделювання, прогнозування, планування та організації діяльності; методів прийняття рішень; методів координації взаємодії; дослідницьких методів; методу проектів та методу презентації. Перелічені методи використовувались в організації роботи *Ради навчального закладу, піклувальної ради, педагогічної ради, батьківської ради (комітету) та органів учнівського самоврядування*.

У *результаті* реалізації цього напрямку діяльності було чітко й конкретно визначено повноваження кожного із самоврядних органів щодо забезпечення якості освіти в навчальному закладі; скоординована співпраця на засадах цінностей демократії як народовладдя; налагоджена паритетна взаємодія всіх учасників освітнього процесу. Як наслідок, – розвиток у загальноосвітньому навчальному закладі сприятливого середовища для виховання культури демократизму учнівської молоді.

На висвітленні конкретних шляхів реалізації цієї організаційно-педагогічної умови та отриманих результатів зупинимось у п.4.3.3 дисертації.

4. Створення інформаційно-комунікаційного освітнього простору, спрямованого на виховання культури демократизму старшокласників, на основі педагогічно доцільного використання інформаційно-комунікаційних технологій; (початок реалізації організаційно-педагогічної умови “Педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій”).

Необхідність цього напрямку експериментальної діяльності щодо реалізації пропонованої технології обґрунтовувалась фактом становлення в Україні електронної демократії (е-демократії), яка надає значні можливості для реалізації народом нашої держави своїх владних повноважень. Зважаючи на наше переконання в тому, що старшокласники, які незабаром стануть повноправними суб'єктами суспільно-політичного життя, мають бути готовими і до такого формату спілкування та взаємодії з владою, цьому напрямку спільної взаємодії на формульовальному етапі експерименту приділялась значна увага.

Координаційним центром інформаційно-комунікаційного освітнього простору, створеному у ході дослідження, став розроблений нами сайт для старшокласників “Вчимося демократії разом!”, який містив такі компоненти, як-от: дистанційний факультативний курс для учнів 10-11 класів “Вчимося демократії”, Інтернет-проекти “Вчимося обирати”, “Вчимося захищати свої права і свободи”, “Досліджуємо особливості громадянського суспільства свого регіону”, “Я пропоную!”, “Вчимося поліпшувати життя місцевої громади”, “Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства”, “Вчимося взаємодіяти з владою” та “Вчимося контролювати діяльність влади”. На окремих сторінках сайту розміщені молодіжний форум “Моя громадянська позиція”, електронна газета “Все залежить від нас!” та фотогалерея “Активність, самостійність, відповідальність”.

Втім, наголосимо, що потенційні можливості створеного нами сайту “Вчимося демократії разом!”, в основному, використовувались на наступній, *активно-діяльнісній стадії* технологічного компоненту. Під час *підготовчо-орієнтаційної стадії* сайт використовувався лише для опанування старшокласниками у дистанційному режимі факультативного курсу “Вчимося демократії”, що відбувалось за допомогою інформаційно-комунікаційних *технологій* та технології проектної діяльності. Організаційними *формами* використання названих технологій на цій стадії було обрано вебінар, мультимедійну презентацію, форум, груповий творчий проект, електронний тест, Skype-консультацію та Інтернет-конференцію.

На висвітленні особливостей використання інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму учнів старших класів та отриманих результатів зупинимось у п.4.3.4 дисертації.

5. *Фасилітація взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування у позакласній виховній діяльності (початок реалізації організаційно-педагогічної умови “Формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, представниками органів влади та місцевого самоврядування”).*

Необхідність цього напрямку виховної взаємодії базується на положенні про те, що учнівська молодь не зможе зайняти позицію суб'єкта взаємодії з владними структурами та їх окремими представниками, якщо вона взагалі не відчуває себе суб'єктом у різних сферах суспільного життя.

З огляду на зазначене, у позакласній виховній діяльності класними керівниками експериментальних шкіл здійснювалось сприяння самопізнанню, самовизначенню, самореалізації та саморозвитку учнів старших класів як активних, самостійних і відповідальних членів громадянського суспільства. Учнівська молодь ознайомлювалась із особливостями життєдіяльності людини в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах громадянського суспільства, а також із соціальними ролями, правами і свободами громадян у кожній із цих сфер суспільно-політичного життя (Додаток К).

У школах-учасниках експерименту протягом вересня-жовтня першого року упровадження пропонованої технології шляхом участі у тренінгах “Навчаємось демократичній взаємодії” старшокласники пізнавали власні здібності, якості і можливості, необхідні для паритетної суспільної взаємодії, що сприяло їхньому самовизначенню в усіх сферах життя громадянського суспільства. Крім цього, учні самостійно здійснювали вибір можливих напрямів, засобів і форм самореалізації в умовах громадянського суспільства у період навчання в школі, а також проектували своє майбутнє суспільно-політичне життя (Додаток Л).

Протягом листопада-квітня жовтня першого року упровадження авторської технології учнівська молодь здійснювала власні індивідуальні проекти самореалізації у соціальній, духовній, економічній та політичній сферах суспільного життя, а по завершенні проектної діяльності – презентувала особисті досягнення у власному становленні як суб'єктів громадянського суспільства. Предметом постійної уваги педагогів експериментальних шкіл був розвиток у старшокласників здатності до цілепокладання, рефлексії та самоконтролю, а також розширення досвіду цілеспрямованої діяльності старшокласників у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства [330].

Цей напрям експериментальної роботи передбачав також використання *технологій* розвитку критичного мислення, дослідницьких та технологій інтерактивного навчання, які реалізовувались у таких *формах*, як-от: клуби та гуртки суспільно-політичного спрямування; дискусія, дебати, філософська студія, “круглий стіл”, форум, “сократівський діалог”, конференція.

У *результаті* цього напрямку діяльності завдяки організації цілеспрямованого самовизначення та самореалізації старшокласників як суб’єктів громадянського суспільства підвищився рівень сформованості діяльнісно-практичного компоненту культури демократизму учнівської молоді.

Більш докладно на висвітленні особливостей реалізації цього напрямку виховної взаємодії та отриманих результатів зупинимось у п.4.3.5 дисертації.

Отже, *вже на першій, підготовчо-орієнтаційній стадії пропонуваної технології розпочалась реалізація всіх організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників.*

Підсумовуючи зазначене вище, наголосимо, що, крім упровадження організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу, основними результатами *підготовчо-орієнтаційної стадії* технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів стало усвідомлення учнівською молоддю сутності цінностей демократії як народовладдя, особливостей демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також визначення старшокласниками власної позиції як суб’єктів громадянського суспільства.

Це уможливило реалізацію наступної, ***активно-діяльнісної стадії*** процесуально-організаційного складника технології виховання культури демократизму учнів старших класів, спрямованої на сприяння самовизначенню, самореалізації та саморозвитку учнівської молоді у демократичній взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади й місцевого самоврядування та набуттю старшокласниками досвіду такої співпраці.

Розв'язання цих завдань відбувалось шляхом послідовної реалізації *семи етапів* (рис.4.2).

Рис. 4.2 Схема активно-діяльнісної стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів

Завданнями *першого етапу “Вчимося обирати”*, який тривав протягом травня, останнього місяця навчального року десятикласників, було сприяння становленню старшокласників як свідомих виборців.

Завдяки використанню діалогових форм виховної взаємодії (обговорень суспільно-політичних ситуацій, дискусій, дебатів, філософських студій, “круглих столів”, зустрічей з депутатами різних рівнів тощо) учні аналізували виборче законодавство України, усвідомлювали необхідність брати участь у виборах; дізнавались про можливості використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації виборів, способи запобігання й протидії маніпуляціям громадською думкою та фальсифікаціям виборів. Шляхом участі у виборах активу шкільного учнівського самоврядування, які також були проведені в експериментальних школах у травні, учнівська молодь набувала досвіду свідомої участі у виборчому процесі.

Проілюструємо зазначене вище конкретними прикладами. Так, вибори активу органів учнівського самоврядування у ході формувального етапу дослідження стали для старшокласників справжньою школою демократії: кандидати на посаду Президента та на посади членів Учнівської ради готували передвиборчі програми, які містили загальну інформацію про кандидата, його життєву позицію, а також перелік справ і заходів для поліпшення життєдіяльності шкільної громади. Передвиборчі програми кандидатів оприлюднювались на шкільному сайті, розміщувались на спеціально оформленому стенді, друкувались у шкільній пресі. Крім цього, створювались блоги активістів-лідерів, де розміщувалась передвиборча програма кожного із кандидатів, а також передбачалась можливість задати запитання лідеру й отримати на нього відповідь. За допомогою інформаційно-комунікаційних технологій здійснювався прозорий підрахунок голосів на підтримку тієї чи іншої передвиборчої програми та визначались кращі з них. Кандидати на посаду Президента школи, що пройшли у II-й тур, брали участь у відкритих дебатах, під час яких, відповідаючи на запитання опонентів та виборців, намагались переконати старшокласників у важливості зазначених у їх програмах заходів, переконували у власній

спроможності вирішувати окреслені проблеми. Атмосфера взаємоповаги та демократичний стиль ведення дискусії допомагав опонентам вільно висловлювати свої думки, доводити власні точки зору з приводу важливих для учнів питань, а старшокласникам-виборцям – визначитись, хто із представлених кандидатів їм більше імпонує, є гідним очолити Учнівську раду та представляти інтереси шкільної громади.

У день виборів голосування проходило в електронному режимі (здійснити технологічне забезпечення процедури голосування допомагали вчителі інформатики): після уроків у шкільному кабінеті інформаційних технологій здійснювалось особисте голосування старшокласників за того чи іншого кандидата, а головний комп'ютер одразу ж фіксував отримані результати. Швидка обробка результатів виборів забезпечувала прозорість перебігу голосування та запобігала фальсифікаціям. У цей же день оголошувались результати голосування, а на наступний – відбувалась святкова інавгурація обраного старшокласниками Президента Учнівської ради.

Отже, у ході шкільних президентських виборів учні не лише усвідомлювали різні виборчі системи та ознаки демократичного виборчого процесу, а й самі дотримувались демократичної процедури голосування, набували досвіду здійснення свідомого вибору Президента шкільної організації, переконувались у тому, що брати участь у виборах – це обов'язок перед шкільною громадою, у якій вони навчаються, діють і живуть, а у дорослому житті – перед суспільством.

Особлива увага педагогів експериментальних шкіл зверталась на сприяння усвідомленню учнівською молоддю змісту та особливостей прояву у суспільному житті *антицінностей демократії – маніпуляції, фальсифікації* – а також способів їх запобігання. Так, за матеріалами сайту всеукраїнського громадського руху “Чесно” в експериментальних школах був проведений *тренінг “Обережно: маніпуляція!”*, у ході якого старшокласники шляхом участі в інтерактивних формах виховної взаємодії (“Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Займи позицію”, обговорення ситуацій та інших) усвідомлювали конкретні прояви у суспільному житті маніпуляції як спеціального виду психологічного впливу, майстерне

виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями. Після отриманої під час міні-лекції інформації про сутність маніпуляції старшокласники у ході дискусії усвідомлювали, що маніпулятивне спілкування передбачає вплив маніпулятора на партнера зі взаємодії з метою досягнення своїх прихованих намірів і цілей. Осмислення учнями особливостей маніпулятивного спілкування, коли партнер не інформує свого співбесідника про істинні цілі їхньої розмови, а навпаки, вони приховуються або підміняються іншими, – старшокласники робили висновок про те, що маніпуляція – це приховане управління людьми та їхньою поведінкою.

На конкретних прикладах ситуацій із літературних творів учнівська молодь навчалась розпізнавати такі *види маніпуляцій*, як-от: *тиск, шантаж, маніпуляція почуттями та маніпуляція свідомістю*.

Особлива увага у ході тренінгу була приділена осмисленню старшокласниками такої форми маніпуляції свідомістю, як *маніпулятивне перетворення інформації*, що може здійснюватися декількома способами: *перекручування інформації, утаювання інформації, маніпулювання способом подачі матеріалу, маніпулювання з часом подачі інформації, організація перевантаження інформацією*. Аналіз учнівською молоддю сутності кожного із названих способів маніпулятивного перетворення інформації сприяв усвідомленню ними того факту, що маніпуляція має на меті досягнення контролю над поведінкою та думками іншої людини.

Логічним продовженням цієї роботи стало “Коло ідей” (різновид “Мозкового штурму”) на тему “Як захиститись від маніпуляцій?” та розігрування діалогів, коли один із партнерів намагався маніпулювати іншим, а інший співрозмовник протистояв маніпуляції. Завершився тренінг рефлексією опанованих старшокласниками нових знань та вмінь.

Аналогічні тренінги проводились і на тему інших антицінностей демократії. Використання такої форми виховної взаємодії сприяло розвитку не лише когнітивного та емоційно-ціннісного, а й діяльнісно-практичного компонентів культури демократизму старшокласників.

Протягом вересня другого навчального року учні тепер уже одинадцятого класу у позакласній виховній роботі у співпраці з відділами у справах сім'ї та молоді, центрами соціальних служб для молоді, працівниками органів прокуратури, правозахисними громадськими організаціями, комітетами захисту прав споживачів реалізовували **другий етап** активно-діяльній стадії пропонованої технології – **“Вчимося захищати свої права і свободи”**. Старшокласники завдяки участі у тренінгах та імітаційних, операційних і рольових іграх удосконалювали вміння відстоювати одну із пріоритетних цінностей демократії як народовладдя – власні громадянські (особисті), соціальні, економічні, політичні та культурні права шляхом звернення до відповідних правозахисних організацій та установ різних рівнів.

У цьому аспекті констатуємо значні потенційні можливості діяльності *гуртків та клубів суспільно-гуманітарного спрямування* (Додаток М). Так, під час роботи гуртка “Феміда” учнівська молодь не лише ознайомлювалась з демократичними основами законодавства України, системою прав і свобод людини, соціального забезпечення та захисту, а й набувала власного досвіду передачі отриманих знань іншим старшокласникам міста: учасники гуртка проводили міні-лекції за самостійно створеними мультимедійними презентаціями про права, свободи та обов'язки людини-громадянина; брали активну участь у предметних тижнях, місячниках, декадах правового та громадянсько-патріотичного спрямування, були ініціаторами та організаторами виховних заходів “Демократія – це дискусія”, “Що таке толерантність та ксенофобія”, “Твоє життя – твій вибір”, а також тренінгу “Знаємо свої права і свободи”.

Старшокласники експериментальних шкіл поглиблювали знання про власні права і свободи також шляхом проведення *дискусій і дебатів*, у підготовці до яких учні ретельно й ґрунтовно вивчали кожне питання, шукали потрібну інформацію у додатковій літературі, мережі Інтернет, збирали аудіо- та відеодокази або конкретні приклади з власного досвіду на підтвердження існування певних суспільних явищ. Важливими подіями шкільного життя стали:

- дебати “Конфлікт. Що робити, якщо ми не згодні?”, під час якого старшокласники усвідомлювали природу виникнення конфліктів та особливості конструктивної поведінки в умовах реальних конфліктних ситуацій; розвивали навички ненасильницького розв’язання конфліктів та вміння заохотити окремих осіб та групи людей до вирішення соціальних проблем у конструктивному руслі; намагались дати відповіді на запитання: Як уникнути суперечки, конфлікту? Чому на сьогодні існують зіткнення інтересів між окремими групами людей? Чи може бути виправданим застосування сили у демократичному суспільстві?

- демократична дискусія-переговори “Різноманітність та плюралізм. Як люди можуть жити разом у мирі?”. Протягом цієї дискусії старшокласники з’ясовували: чому люди не погоджуються один з одним, яка роль освіти у розвитку взаєморозуміння між людьми різних культур; визначали, які цінності є необхідними для проживання у демократичному суспільстві; встановлювали причини, чому деякі люди можуть мати нерівний доступ до освіти, та визначали, між ким розподіляється відповідальність за подолання бар’єрів рівності;

- диспут “Рівноправність. Чи маєш ти більше прав і свобод, ніж я?”. У ході відкритого діалогу старшокласники доводили подібність та розбіжність між окремими людьми, обговорювали деякі наслідки цих розбіжностей, усвідомлювали проблеми гендерної рівності; шукали відповідь на питання: Як ми будемо реагувати, якщо порушені наші права? Як ми маємо поводитися з представниками іншої статі та культури? Як діяти у випадках проявів нерівноправності?

- “круглий стіл” на тему: “Яких правил потребує наше суспільство?”, у ході якого учасники обговорили шкільні правила для учнів з точки зору реалізації демократичних цінностей та визначили, що робить хорошим шкільне правило, а будь-який закон - хорошим законом (на прикладі аналізу законодавства нашої країни). Результатом “круглого столу” стала пропозиція уточнити зміст прав і обов’язків шкільного співтовариства і, головне, – реалізація цієї пропозиції [555].

Крім цього, використання матеріалів сайту всеукраїнського громадського руху “Чесно” (www.chesno.org/) допомогло старшокласникам експериментальних

шкіл усвідомити конкретні прояви *порушення прав і свобод людини і громадянина*, закріплених у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конституції та Законах України (право на життя, свободу і особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на недоторканність особистого та сімейного життя, захист честі й гідності, право на власність, свободу слова і думки, совісті та релігії, право на свободу мирних зібрань і об'єднань, право збирати та поширювати інформацію, право брати участь у виборах, право на працю, право на безпечне довкілля та інших), зокрема:

- ініціювання (організація) порушень прав і свобод людини (дача усних чи письмових вказівок, доручень, організація політично вмотивованого кримінального переслідування);

- безпосередня участь у порушенні (завдання тілесних ушкоджень, створення загрози життю та здоров'ю людини, перешкоджання журналістській діяльності, у тому числі – побиття, псування техніки тощо, заклики чи безпосередня участь в обмеженні прав громадян за ознакою статі, національності тощо);

- тиск чи переслідування громадських діячів, активістів та інших осіб;

- невжиття заходів щодо припинення чи розкриття порушення, приховування порушення;

- порушення виборчих прав шляхом організації фальсифікацій в ході місцевих виборів або референдуму;

- розпалювання ворожнечі за національною, релігійною, статевою чи іншими ознаками.

Вирішенню завдань цього етапу сприяла реалізація *проекту “Фестиваль учнівських презентацій “Право в Україні та світі”*. З метою накопичення матеріалів для створення презентацій старшокласники зустрічались із представниками місцевого самоврядування свого села чи міста, представниками правоохоронних органів, брали у них інтерв'ю. Тематика створених мультимедійних презентацій охоплювала широкий спектр прав і свобод громадян

та використовувалась під час проведення шкільних учнівських конференцій, ініційованих самими старшокласниками.

Зокрема, у ході конференції *“Правоохоронні органи України”* учні розповідали про повноваження правоохоронних органів, які спрямовані на забезпечення законності і правопорядку, захист прав та інтересів громадян, суспільства і держави, попередження та припинення правопорушень. Під час розповіді про особливості діяльності органів внутрішніх справ, суду, прокуратури, адвокатури учнівська молодь акцентувала увагу на важливості таких інститутів для демократичної держави. Старшокласники усвідомили, що ці структури, за умов демократичного режиму, – не стільки органи примусу, скільки необхідна гарантія забезпечення прав і свобод громадян. Юристи, які були присутні на конференції, розповіли про порядок звернення громадян для захисту своїх прав і свобод, про електронне громадське обговорення проектів Законів, яке зараз практикується також і в Україні [555].

Під час учнівської конференції *“Знаємо та реалізуємо свої права і свободи”* розглядались теми *“Основні права та свободи громадян України”*, *“Права дитини”*, *“Порядок звернення громадян щодо захисту своїх прав і свобод”*.

Отже, висвітлена вище діяльність старшокласників на цьому етапі реалізації пропонованої технології сприяла кращому усвідомленню учнівською молоддю не лише своїх прав і свобод, а і способів їх реалізації та захисту.

Наступний, *третій етап* активно-діяльнісної стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів під назвою ***“Вчимося контролювати діяльність влади”*** тривав протягом жовтня місяця другого навчального року. Реалізація його була надто важливою для становлення старшокласників як *суб’єктів демократичної взаємодії* з органами влади та місцевого самоврядування, оскільки саме на цьому етапі учнівська молодь навчалась реально усвідомлювати себе одночасно і об’єктом, і суб’єктом влади.

Спочатку у ході дискусій, дебатів, тренінгів та інших інтерактивних форм виховання учні на більш глибокому рівні усвідомлювали зміст таких понять, як

“демократична влада”, “свавілля”, “корупція”, а також розглядали конкретні способи взаємодії учнівської молоді з органами влади щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади.

Особлива увага педагогів експериментальних шкіл зверталась на сприяння усвідомленню учнівською молоддю змісту та особливостей прояву у суспільному житті такої антицінності демократії, як корупція. Використання в активних формах виховання матеріалів сайту всеукраїнського громадського руху “Чесно” (www.chesno.org/) сприяло усвідомленню старшокласниками конкретних проявів цього негативного явища суспільного життя:

- хабарництво як пропозиція, обіцянка чи давання неправомірної матеріальної або нематеріальної вигоди (гроші, інше майно, послуги, пільги тощо), а також прохання, вимога чи отримання хабара;

- зловживання посадовими особами земельними ресурсами (неправомірне виділення землі чи неправомірне отримання прав на земельну ділянку);

- зловживання під час державних закупівель (зокрема, перемога у тендері певного підприємства за попередньої змови, здійснення органом влади чи державним/комунальним підприємством закупівлі за ціною, що значно перевищує ринкову);

- привласнення державного або комунального майна чи коштів, їх нецільове використання; продаж державного або комунального майна за заниженою ціною; отримання державної чи комунальної власності через фіктивні процедури банкрутства;

- *політична корупція*, тобто отримання грошової та іншої неправомірної вигоди за зміну політичної позиції депутата (окремі голосування, входження до фракції тощо) або «продаж» місць у списку на виборах (місцевих), або торгівля (зловживання) впливом, тобто “продаж” депутатом своєї можливості вплинути на прийняття того чи іншого рішення;

- *непотизм* як неправомірне сприяння призначенню особи на посаду (просуванню по службі) не завдяки особистим якостям, а на підставі родинних чи інших особистих зв'язків;

- використання службового становища для *неправомірного сприяння комерційним інтересам*, тобто неправомірне сприяння фізичним або юридичним особам у їхній господарській діяльності, одержанні субсидій, кредитів, пільг, укладанні контрактів тощо;

- *невідповідність стилю життя посадової особи задекларованому майновому стану* (зростання коштів на рахунках, що не підкріплюється задекларованими доходами; витрати неспівмірні з її особистим або її сім'ї задекларованим майновим станом; при цьому враховуються витрати, що явно перевищують декларовані доходи за відповідний період часу за умови, що відсутні раніше набуті активи, за рахунок яких можна було б робити відповідні витрати).

Крім цього, старшокласники експериментальних шкіл під час відвідування офісів Дніпропетровської обласної громадської організації правового захисту “Громадяни”, Єнакіївської правозахисної групи, Донецької обласної громадської правозахисної організації “Повага”, Рівненської обласної громадської правозахисної організації “Правозахист”, Черкаської правозахисної організації “Актив Черкащини” та інших мали можливість усвідомити роль громадських організацій у протидії корупції, а також дізнатись про конкретні приклади протистояння громадянського суспільства проявам корупції влади.

До того ж під час зустрічей з представниками *судової гілки влади* учні старших класів у паритетному діалозі дізнавались про повноваження працівників юстиції, прояви та способи протидії корупції у діяльності влади та у суспільному житті, способи оскарження протизаконних дій владних структур, а також про законні способи протесту громадян проти антинародних дій влади. Крім цього, старшокласники мали змогу дізнатись про правомірні способи набуття вмінь контролю за владою у період навчання у старшій школі.

Так, у ході зустрічей з депутатами різних рівнів як представників виборної *законодавчої гілки влади* учні старших класів набували перший такий досвід шляхом намагання отримати відповіді на запитання, з якою програмою депутати

йшли на вибори, що вже вдалося реалізувати, а що – ні, а також про причини невиконання передвиборчих обіцянок.

Під час зустрічей з представниками *виконавчої гілки влади* різних рівнів учнівська молодь мала можливість дізнатись про повноваження та обов'язки кожного з органів виконавчої влади щодо виконання державної молодіжної політики, а також порушити питання про вирішення тих чи інших молодіжних проблем.

Отже, важливим результатом цього етапу стало усвідомлення учнівською молоддю можливості та необхідності контролю громадян за діяльністю влади, а також набуття першого досвіду здійснення такого контролю.

Четвертий етап під назвою ***“Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону”*** мав на меті сприяння становленню учнів старших класів як суб'єктів діяльності й взаємодії у демократичному середовищі.

Протягом цього етапу була організована пошуково-дослідницька позакласна діяльність учнівської молоді експериментальної групи у двох напрямках:

- дослідження стану реалізації термінальних та інструментальних цінностей демократії як народовладдя у своєму селі, районі, місті, області;
- ознайомлення зі змістом діяльності інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, благодійних фондів, установ та закладів культури та інших) та органів місцевого самоврядування, які поєднують законодавчі й виконавчі повноваження на місцевому рівні, як партнерів по взаємодії щодо вирішення тих чи інших проблем суспільного життя.

Перший напрям пошуково-дослідницької діяльності організовувався у вигляді індивідуальних та групових мікропроектів, змістом яких було порівняння можливих способів упровадження цінностей демократії як народовладдя у життя місцевої громади та реальним станом їх реалізації.

У ході здійснення другого напрямку пошуково-дослідницької діяльності старшокласники ознайомились із переліком зареєстрованих в органах виконавчої влади громадських організацій, установ, фондів, а також засобів масової

інформації; намагались налагодити з ними контакти, дізнатись про зміст їхньої діяльності, роль у розвитку громадянського суспільства регіону та способи їхньої взаємодії з владними структурами; започатковували (якщо вони на цей момент ще не були створені) шкільні засоби масової інформації; шляхом участі у тренінгах або ділових іграх навчались створювати власну громадську організацію.

Результатом цього етапу стало виокремлення кола молодіжних та інших проблем життя місцевої громади, які потребували невідкладного вирішення, а також налагодження контактів з інститутами громадянського суспільства для подальшої взаємодії.

Наступний, *п'ятий етап* активно-діяльнісної стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів, що тривав протягом грудня місяця та мав назву **“Я пропоную!”**, логічно продовжував зміст попереднього етапу:

- учнівська молодь навчалась висувати індивідуальні та колективні ініціативи щодо шляхів вирішення досліджених ними самими молодіжних та інших проблем життя місцевої громади;

- відповідно до інформації, отриманої у ході пошуку, визначала необхідних партнерів для реалізації ініціатив та, за необхідності, складала план спільної діяльності;

- приймала рішення щодо необхідності звернення до відповідного органу влади з питань взаємодії у розв'язанні проблемного питання, способу звернення, механізмів співпраці;

- за потреби, через засоби масової інформації активізувала місцеву громаду на вирішення спільної проблеми.

Результатом цього етапу були конкретні *проекти* вирішення досліджених старшокласниками проблем життя місцевої громади.

Проілюструємо зазначене вище конкретним прикладом. Так, реалізуючи проекти “Школа моїми очима” та “Місто моїми очима”, учні експериментальної групи здійснили дослідницьку діяльність щодо вивчення конкретної ситуації життя шкільної та місцевої громади. Тематика фоторепортажів та нарисів містила опис цікавих місць, історію та сучасність рідного краю. Особливим завданням був

визначений пошук фактів чи явищ суспільного життя громади, до яких потрібно привернути увагу громадськості. Крім цього, старшокласники підготували критичні нариси про стан доріг, довкілля, екологію в цілому. Результати роботи творчих груп учнівської молоді публікувались на сторінках шкільної Інтернет-газети.

Наслідком реалізації названих дослідницьких проектів стала організація серії трудових десантів для прибирання місцевих лісопарків, де часто проводять своє дозвілля мешканці місцевої громади. Закономірно, що з часом у процесі подібної діяльності у школярів виникала потреба втілення більш масштабних проектів із залученням громади та органів місцевого самоврядування. Так виникла ідея реалізації проекту “Територія чистого довкілля”, спрямованого на збереження природи та екології рідної місцевості. У рамках проекту відбулась агітаційна кампанія серед учнів школи та місцевої громади під девізом “Зробимо наше місто (село) територією чистого довкілля”; проводились екологічні акції, здійснювалась організація та проведення громадських робіт, суботників. Результати спільних зусиль висвітлювались у районних (міських) газетах та на місцевому телебаченні.

На *шостому етапі* активно-діяльнісної стадії пропонованої технології, який тривав *протягом двох місяців* (січень, лютий) та мав назву **“Вчимося взаємодіяти”**, учнівською молоддю здійснювалась реалізація проектних задумів, яка відбувалась в один із таких способів:

- вирішення проблеми життя місцевої громади власними силами або у співпраці з місцевою громадою;
- розв’язання проблемного питання у співпраці з різними інститутами громадянського суспільства;
- взаємодія з владними структурами щодо вирішення проблеми життя місцевої громади.

Бажаним результатом цього етапу учасниками виховної взаємодії вважалось вирішення дослідженої старшокласниками проблеми або хоча б початок дій влади щодо її вирішення, якщо це входить в її обов’язки, а учнівська молодь не має на

це можливостей та повноважень. Будь-які результати проектної діяльності на цьому етапі (позитивні або негативні, які, в основному, пов'язані з бездіяльністю відповідальних органів влади) висвітлювались старшокласниками на сторінках Інтернет-проектів “Вчимося поліпшувати життя місцевої громади”, “Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства”, “Вчимося взаємодіяти з владою” сайту “Вчимося демократії разом!”.

Особлива увага педагогів експериментальних шкіл на цьому етапі була зосереджена на організації участі старшокласників в інтерактивних формах виховної роботи, які сприяли опануванню ними діалогових форм взаємодії з демократично обраною владою, демократичних процедур прийняття рішень та вміння аргументовано переконувати партнерів по взаємодії; вмінь використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії.

У ході дослідно-експериментальної роботи був апробований такий алгоритм дій старшокласників щодо розв'язання проблемних питань життя місцевої громади у співпраці з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування:

Крок 1: у контексті цінностей демократії як народовладдя досліджуємо проблеми у різних сферах життя громади свого села (селища, району, міста), які потребують свого вирішення;

Крок 2: осмислюємо шляхи вирішення кожної із визначених проблем;

Крок 3: усвідомлюємо власні можливості щодо участі у вирішенні кожної із досліджених проблем життя місцевої громади;

Крок 4: усвідомлюємо ті складові кожної із проблем, які старшокласники не можуть вирішити самостійно в силу об'єктивних причин;

Крок 5: осмислюємо можливих партнерів (окремих посадових осіб, інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування) у розв'язанні кожної із проблем;

Крок 6: звертаємось до партнерів, налагоджуємо співпрацю щодо вирішення кожної із проблем (спільний план дій щодо її розв'язання);

Крок 7: організуємо спільну (або самотійну, якщо без партнерів) діяльність щодо вирішення проблеми життя місцевої громади;

Крок 8: підбиваємо підсумки, презентуємо результати взаємодії.

Успішна реалізація цього алгоритму досягалась шляхом сприяння індивідуальній та груповій пошуково-дослідницькій діяльності старшокласників у різних сферах суспільного життя з метою визначення, які права і свободи громадян не дотримуються та потребують зусиль учнівської молоді щодо вирішення проблем життя громади; використання дискусійних методів (диспут, дискусія, дебати, обговорення ситуацій) та ігрових методів (імітаційна гра “Громадські слухання”) для усвідомлення актуальності досліджених проблем для учнівської молоді й мотивації старшокласників до активної участі в її розв’язанні; застосування інтерактивних форм виховної взаємодії “Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Метод-прес”, “Дерево рішень” та ін. – для спільного пошуку шляхів вирішення проблеми, обговорення пропонованих учнями варіантів та прийняття колективних рішень; використання методики “Метаплан”, методу проектів (у тому числі – засобами ІКТ) для колективного планування спільної діяльності та технології портфоліо – для фіксації результатів взаємодії щодо вирішення досліджених учнівською молоддю проблем життя місцевої громади.

Завданнями наступного, *сьомого етапу* активно-діяльній стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів було підбиття підсумків проектної діяльності, що здійснювалась у взаємодії з інститутами громадянського суспільства, регіональними органами влади та місцевого самоврядування; рефлексія щодо успіхів і невдач у налагодженні контактів та взаємодії з владними структурами; прийняття старшокласниками як майбутніми повноправними виборцями рішення про можливість голосування за діючу владу на наступних виборах; підсумкова самодіагностика та презентація портфоліо особистого успіху *“Я – суб’єкт демократичного суспільства”*; підготовка репортажів для розміщення на сайті, статей у місцеві засоби масової інформації.

Крім цього наголосимо, що завдяки створеному сайту “Вчимося демократії разом!” протягом всіх етапів виховної взаємодії учні старших класів мали

можливість обговорювати важливі для них проблеми суспільно-політичного життя на молодіжному Інтернет-форумі “Моя громадянська позиція”, надсилати власні роздуми, статті та есе в електронну газету “Все залежить від нас!” та розміщувати фоторепортажі про найважливіші події в електронній фотогалереї “Активність, самостійність, відповідальність”.

Слід зазначити, що в усіх експериментальних навчальних закладах активно діяли шкільні засоби масової інформації, де старшокласники могли порушити важливі для них соціальні та суспільно-політичні проблеми, розповісти про громадянську активність своїх однолітків. Проілюструємо це із досвіду експериментальної роботи. Так, у Смілянському НВК “ЗОШ №3 – колегіум” Черкаської області було організовано роботу шкільного Прес-центру, який готував матеріали для радіорубрики та відеосюжети “Три хвилинки зі школи №3”. Старшокласники-члени “Прес-центру” вивчали громадську думку учнів про шкільне життя, створювали інформаційний банк про життєдіяльність шкільного колективу, рекламували діяльність школи через співпрацю із місцевими засобами масової інформації: газетами “Сміла”, “Сміла від А до Я”, редакцією смілянського радіо, телестудіями “Тясмин”, “Сміла-TV”; створювали мережу шкільної преси. Як результат – щотижня на обласному телеканалі “Рось” у передачі “Агенція тelenовин” та на місцевому каналі кабельного телебачення телестудії “Сміла-TV” мешканці міста знайомились із новинами шкільного життя. Крім цього, щомісяця гуртківці випускали шкільну газету “Блискавка”, на сторінках якої не лише розповідали про новини шкільного життя, а й проводили конкурси, вітали переможців, проводили дискусії на актуальну молодіжну тематику. На XIV Національний конкурс шкільних газет Прес-центр колегіуму направив власні друковані матеріали, фотогазету, підбірку радіо- та телерепортажів та отримав Дипломом лауреата конкурсу, а телерепортаж “Новини для Агенції тelenовин” став переможцем, посівши I місце у номінації “Кращий телерепортаж”. Зауважимо, що така діяльність старшокласників дала їм можливість усвідомити роль засобів масової інформації у демократичному суспільному розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом процесуально-діяльнісної стадії технології виховання культури демократизму учнів старших класів здійснювалось формування усіх компонентів культури демократизму учнівської молоді, розвивалась активність старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя, накопичувався перший досвід співпраці з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо вирішення актуальних проблем життя місцевої громади, молоді – у тому числі.

Відповідно до *підсумково-аналітичної стадії* технології виховання культури демократизму учнів старших класів, у квітні місяці другого року впровадження запропонованої технології педагогічні працівники, використовуючи розроблений нами діагностичний інструментарій, здійснювали контрольне діагностування рівня культури демократизму учнів старших класів, на підставі цього робили висновки щодо ефективності авторської технології.

У наступному підрозділі дисертації, як зазначалось вище, конкретизуємо особливості реалізації організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

4.3 Реалізація організаційно-педагогічних умов виховання культури демократизму старшокласників

4.3.1 Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів

Успішне вирішення завдань виховання культури демократизму учнівської молоді у значній мірі залежить від рівня готовності педагогів здійснювати діяльність у цьому аспекті. Ми обстоюємо положення про те, що в умовах демократизації сучасної освіти *готовність педагога до виховання в учнів*

культури демократизму є одним із важливих компонентів професійної готовності, передумовою ефективної організації досліджуваного процесу, максимальної реалізації своїх можливостей та розкриття творчого потенціалу у цьому аспекті.

Передусім, наголосимо, що під *формуванням готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів* розуміємо процес цілеспрямованого розвитку в умовах післядипломної освіти всіх здатностей і якостей особистості педагогічного працівника, які складають його готовність до даної діяльності. Суть процесу формування готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів визначаємо як зміну станів у розвитку готовності від нижчого до максимально можливого рівня в конкретних умовах [26, С. 52-58].

Готовність до виховання культури демократизму учнів розглядається вченими як інтегрована якість особистості педагога, яка охоплює у своїй структурі необхідні знання, навички, якості, здатності особистості педагога, проявляється в активній суспільній і професійно-педагогічній позиції та передбачає наявність мотиваційно-ціннісного ставлення до діяльності у даному аспекті, володіння ефективними способами і засобами досягнення цілей виховання культури демократизму старшокласників, здатності до професійно-особистісної рефлексії у цьому аспекті [26].

Отже, під *готовністю до виховання культури демократизму учнів* розуміємо інтегровану якість особистості педагога, яка характеризується наявністю та певним рівнем сформованості мотиваційно-ціннісного, когнітивного, операційного та рефлексивно-особистісного компонентів у їх єдності, що проявляється у прагненні досягти ефективності процесу виховання культури демократизму учнівської молоді й у підготовленості на професійному рівні [401; 406].

У відповідності до зазначеного, у *структурі готовності педагога до виховання культури демократизму учнів* виділяємо *мотиваційно-ціннісний компонент* як сукупність системи цінностей, а також мотивів, адекватних цілям та завданням педагогічної діяльності у даному аспекті; *когнітивний компонент* як

сукупність знань, необхідних для здійснення зазначеного виховного процесу; *операційний компонент* як сукупність вмінь, навичок практичного вирішення завдань виховання культури демократизму учнів; *рефлексивно-особистісний компонент* як сукупність особистісних якостей та здатностей, важливих для виконання завдань виховного процесу, спрямованого на виховання культури демократизму учнів, а також спроможність здійснювати рефлексію власної діяльності [406].

Мотиваційно-ціннісний компонент готовності до виховання культури демократизму учнів виражає усвідомлене ставлення педагога до означеної проблеми та її важливості у становленні особистості вихованця як суб'єкта суспільно-владних відносин. Зауважимо, що лише адекватна цілям виховної діяльності мотивація забезпечує ефективну реалізацію педагогом цілей виховання культури демократизму учнів, визначає характер його участі, досягнуті результати, а також саморозкриття особистості педагога у цій діяльності. Особистісна значущість конкретних мотивів, на нашу думку, відображується у сформульованих педагогом цілях власної діяльності щодо реалізації завдань досліджуваного процесу, а також у його ставленні до різних аспектів виховання культури демократизму старшокласників.

Показниками мотиваційно-ціннісного компонента готовності до виховання культури демократизму учнів старших класів є усвідомлення необхідності здійснювати виховання зазначеного феномену у зростаючих громадян України; соціально-значущі мотиви діяльності педагога щодо виховання культури демократизму учнів; пізнавальний інтерес вчителя до різних аспектів зазначеного процесу, ціннісне ставлення до такої діяльності та ціннісні орієнтації в аспекті виховання культури демократизму (система переконань, ідеалів, прагнень, ставлень, а також етичних принципів педагогічної взаємодії на засадах гуманістичних педагогічних цінностей та цінностей демократії як народовладдя).

Когнітивний компонент готовності до виховання культури демократизму учнів старших класів об'єднує сукупність усвідомлених знань педагога про сутність і специфіку означеного процесу, а також система загальнопедагогічних,

предметних та спеціальних знань, необхідних для реалізації завдань виховання культури демократизму учнів. Його *показниками* є усвідомлені знання:

- сутності культури демократизму учня старших класів як інтегрованої якості суб'єкта суспільно-владних відносин;
- основних нормативно-правових актів, що регламентують упровадження народовладних засад суспільного життя країни та демократизацію освітньої діяльності;
- сутності основних понять сфери життєдіяльності особистості-суб'єкта у громадянському суспільстві та особливостей взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування;
- теоретичних засад виховання культури демократизму учнів старших класів;
- вікових особливостей учнівської молоді у її становленні як суб'єктів суспільно-владних відносин;
- сутності технології виховання культури демократизму учнів старших класів та організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності її реалізації.

Операційний компонент готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів представлений комплексом умінь і навичок із застосування сучасних педагогічних технологій виховання цієї якості у школярів, а саме:

- *гностичних* (уміння здобувати, поповнювати і розширювати свої знання з проблеми виховання культури демократизму учнівської молоді, вивчати динаміку вихованості цієї якості особистості вихованця);
- *проектувальних* (здатність планувати процес виховання культури демократизму учнів старших класів відповідно до цілей, змісту та методів професійної діяльності у цьому аспекті);
- *конструктивних* (уміння обирати оптимальні методи і форми виховання культури демократизму старшокласників, здатність оптимально здійснювати фасилітацію досліджуваного виховного процесу);
- *організаційних* (здатність організовувати педагогічну взаємодію відповідно до цілей процесу виховання культури демократизму учнів);

- *комунікативних* (уміння налагоджувати міжособистісні взаємини всіх суб'єктів процесу виховання демократизму учнів старших класів, попереджувати і долати конфлікти, створювати комунікативну мережу) [26; 606].

Рефлексивно-особистісний компонент готовності педагога до виховання культури демократизму старшокласників передбачає усвідомлення, критичний аналіз і конструктивне вдосконалення власної діяльності щодо вирішення завдань зазначеного виховного процесу, а також усвідомлення й оцінка себе як носія культури демократизму, зокрема – цінностей демократії як народовладдя.

Рефлексивно-особистісний компонент готовності відображає навички й уміння аналізу виховного процесу, його коректування, прогнозування розвитку; уміння передбачати можливі потреби й проблеми. Функцією цього компоненту є розвиток навичок самоконтролю та самооцінки, уміння об'єктивно співвіднести рівень власної готовності здійснювати виховання культури демократизму учнів старших класів.

Показниками рефлексивно-особистісного компонента визначено: характер оцінки педагогом себе як суб'єкта процесу виховання культури демократизму старшокласників; усвідомлення сильних та слабких аспектів власної готовності здійснювати виховання культури демократизму зростаючої особистості, що дасть педагогічному працівнику можливість визначити зміст і напрями самовдосконалення; система особистісних якостей і здібностей педагога, які уможливають оптимальне розв'язання проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів [606].

Підсумуємо: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, процесуальний та рефлексивно-особистісний компоненти в сукупності репрезентують структуру готовності педагога до виховання культури демократизму учнів старших класів. Ця готовність є особистісним утворенням, яке опосередковує залежність між ефективністю діяльності педагога і його спрямованістю на вдосконалення свого професійного рівня в контексті досліджуваної проблеми. У відповідності до визначених сутності та структури досліджуваного феномену необхідно передбачати відповідний зміст післядипломної педагогічної освіти.

Підготовка педагогічних працівників до виховання культури демократизму учнів старших класів у системі післядипломної педагогічної освіти здійснювалась з урахуванням вимог особистісно орієнтованого, суб'єктно-діяльнісного, компетентнісного та програмно-цільового методологічних підходів.

Особистісно орієнтований підхід полягав у орієнтації освітнього процесу в закладі післядипломної педагогічної освіти на особистість вчителя як на мету, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагав вивчення і врахування індивідуальних особливостей педагога, його потенційних можливостей, інтересів і потреб у процесі підготовки до виховання в учнів культури демократизму. Це реалізовувалось шляхом індивідуалізації та диференціації освітнього процесу. Крім цього, організація цілісного процесу підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів на засадах особистісно орієнтованого підходу вимагала усвідомлення індивідуальної значущості кожного педагога як носія культури демократизму, активного учасника освітньої взаємодії, спрямованої на удосконалення його особистого професійного досвіду в контексті досліджуваної проблеми. Результати реалізації особистісно орієнтованого підходу сприяли позитивним змінам у сприйнятті педагогами самих себе як особистості, яка, по-перше, сама є носієм культури демократизму, а по-друге, спроможна виховати цю інтегровану якість в учнів старших класів [86].

Суб'єктно-діяльнісний підхід базувався на визнанні діяльності основним засобом і вирішальною умовою підвищення ефективності підготовки педагогів до виховання культури демократизму старшокласників. Цей підхід, будучи тісно пов'язаним з особистісно орієнтованим, вимагав сприяння становленню позиції вчителя як *суб'єкта* освітньої діяльності, зокрема, передбачав розвиток у педагогів умінь визначати мету, планувати, організовувати виконання, корегувати, контролювати, аналізувати й оцінювати результати самоосвітньої діяльності в аспекті досліджуваної проблеми. Суб'єктно-діяльнісний підхід також передбачав налагодження між усіма учасниками освітнього процесу рівноправних, партнерських відносин на засадах діалогу. Відповідно до цього

підходу, змінились функції викладача системи післядипломної педагогічної освіти: він вивчав рівень активності вчителів у власному вдосконаленні, формував мотиви для його самовиховання, стимулював і активізував намагання педагога, створював умови для саморозвитку [86].

Компетентнісний підхід полягав у зміщенні акценту з накопичення нормативних знань, умінь і навичок – на формування і розвиток готовності й спроможності педагога реалізовувати процес виховання культури демократизму старшокласників, розширення досвіду успішної діяльності щодо самоосвіти в аспекті досліджуваної проблеми [там само].

Зауважимо, що відповідно до висвітлених вище методологічних підходів визначались *мета, зміст і способи* освіти й самоосвіти педагогічних працівників як компонентів процесу підготовки до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Для організації неперервної системи підготовки педагогічних працівників до виховання в учнівській молоді досліджуваного феномену ми скористались програмно-цільовим підходом, у відповідності до якого, за І. Бехом, освіта має випереджальний характер й зумовлюється не наявною ситуацією, а цілями освітнього процесу та розробленою програмою дій [37, С.228].

Програмно-цільовий підхід у післядипломній педагогічній освіті – це метод розробки специфічних планів розвитку професійної компетентності педагогічних працівників на основі визначення освітніх проблем та формулювання відповідних цілей. Застосування цього підходу зумовило розробку і реалізацію програми професійного вдосконалення педагогічних працівників у контексті досліджуваної нами проблеми; систематичний контроль за ходом та результатами підвищення кваліфікації; коригування заходів, спрямованих на реалізацію цілей.

Розроблена нами ***Програма підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів*** містила: навчально-тематичний план *факультативного курсу* “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників” для використання на курсах підвищення кваліфікації (Додаток Н), *дистанційний спецкурс* з аналогічною назвою для

самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період у рамках Інтернет-школи професійної майстерності, а також *методичні рекомендації* щодо організації циклу семінарів-практикумів у ході методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначені розробки взаємозбагачують одна одну та спрямовані на сприяння оволодінню педагогічними працівниками теорією і технологією виховання культури демократизму учнівської молоді як на курсах підвищення кваліфікації, так і в міжкурсовий період.

Наголосимо, що Програма підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання в учнів культури демократизму ґрунтується на тенденціях розвитку сучасної післядипломної освіти: гуманізації та гуманітаризації; пріоритетності неперервного творчого розвитку педагогічних працівників; інноваційності організаційних форм навчально-виховного процесу в інституті післядипломної педагогічної освіти, а також у міжкурсовий період.

Відповідно до зазначеного, *педагогічними умовами* навчання педагогічних працівників за цією програмою у системі післядипломної педагогічної освіти визначено *неперервність, інтерактивність, варіативність* змісту та форм навчання, спрямування змісту та форм методичної роботи у міжкурсовий період на залучення педагогів до самостійної пізнавальної діяльності, самоконтролю та самовдосконалення [559].

Неперервність передбачала наступність між підготовкою педагогів до виховання культури демократизму учнів на курсах підвищення кваліфікації та в міжкурсовий період, орієнтувала на структурну та змістовну цілісність методичної роботи у цьому аспекті, забезпечувалась створенням єдиної системи факультативних курсів (у стаціонарному та дистанційному режимах), семінарів та інших форм професійного вдосконалення в контексті досліджуваної проблеми.

Інтерактивність забезпечувалась діалогічними формами професійного спілкування, налагодженням партнерської взаємодії викладачів і слухачів курсів підвищення кваліфікації.

Варіативність змісту та форм післядипломної педагогічної освіти надавала можливості для самостійного і свідомого вибору педагогами способів і термінів

навчання та самоосвіти в контексті дослідження, що здійснювалось на наукових засадах з урахуванням особистісних запитів та суспільних вимог, передбачало урізноманітнення форм і методів навчання [559].

Підготовка педагогічних працівників експериментальних шкіл до здійснення ними виховання культури демократизму учнівської молоді розпочиналась із самодіагностики педагогами власного рівня готовності до реалізації завдань досліджуваного процесу.

За результатами самодіагностики педагогічні працівники мали змогу дізнатись, якому рівню (*високому, середньому, недостатньому чи низькому*) готовності до виховання в учнів культури демократизму відповідає їхня професійна компетентність та вже на цьому етапі окреслити план самоосвіти. Для здійснення такого співвіднесення вчителям був наданий розроблений нами опис рівнів готовності (Додаток П).

Крім складання педагогами програм власного удосконалення в контексті досліджуваної проблеми, загальні результати діагностики та самодіагностики враховувались також для конкретизації змісту підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів у системі післядипломної освіти.

Навчання педагогічних працівників експериментальних шкіл за розробленим нами ***факультативним курсом “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”***, який розрахований на 24 години, відбувалось шляхом послідовного опанування трьох модулів: мотиваційно-ціннісного, змістово-процесуального та контрольної-аналітичного.

Так, опанування *мотиваційно-ціннісного модуля* факультативного курсу сприяло усвідомленню педагогами актуальності проблеми виховання культури демократизму особистості в умовах демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні; сутності термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя; змісту основних нормативно-правових актів щодо становлення старшокласників як активних, самостійних і відповідальних громадян України; сутності і структури поняття “культура демократизму старшокласника”.

Навчання за *змістово-процесуальним модулем* факультативного курсу забезпечувало усвідомлення педагогами методологічної основи виховання культури демократизму зростаючої особистості; опанування технологією виховання культури демократизму учнів старших класів та методикою педагогічно доцільного використання інформаційно-комунікаційних технологій у цьому процесі; тренінг аналітичних, прогностичних, проектувальних, конструктивних, організаційних, комунікативних та перцептивних умінь і навичок педагога, необхідних для успішної організації процесу виховання культури демократизму учнів старших класів; розгляд особливостей фасилітації виховання культури демократизму учнівської молоді.

У першій частині практико спрямованих занять за програмою цього факультативного курсу здійснювалось обговорення попередньо опрацьованих педагогами науково-методичних праць автора дисертації, присвячених вихованню культури демократизму старшокласників, що сприяло формуванню у педагогічних працівників здатності оптимально керувати зазначеним виховним процесом, стимулювати активність і самостійність учнів. Особливий акцент при цьому робився на необхідності використання сучасних підходів до планування процесу виховання культури демократизму учнів, доцільному доборі методів, форм і засобів виховання цього феномену, на особливостях застосовування технічних засобів та доцільному використанні інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності досліджуваного процесу.

Значна увага на заняттях факультативного курсу приділялась оволодінню педагогами методикою створення виховних ситуацій для прояву учнями культури демократизму, розвитку вміння налагоджувати паритетні міжособистісні взаємини з іншими людьми, попереджувати і долати конфлікти, вивчати динаміку вихованості культури демократизму учнівської молоді.

Для цього друга частина кожного із таких практико спрямованих занять проводилась у формі ділової гри. Методика її проведення полягала у тому, що для практичного опанування різних інноваційних форм виховання культури демократизму старшокласників формувались окремі групи педагогічних

працівників, які отримували завдання підготуватись й презентувати нову форму роботи або вид діяльності, які сприяли би вихованню в учнів досліджуваного феномену. Педагоги кожної групи самостійно розподіляли ролі у своїй команді, моделювали функції кожного учасника ділової гри та після самостійної підготовки презентували для інших своїх колег практичне використання опанованої форми роботи.

На заключному етапі такого заняття відбувалось обговорення потенційних можливостей запропонованих форм роботи та видів діяльності для виховання культури демократизму учнів старших класів. Крім цього, кожний педагог отримував *завдання для самостійної роботи* – розробити заняття з проблеми виховання культури демократизму старшокласників. Під час інструктажу увага педагогічних працівників зверталась на необхідність оптимального формулювання мети та завдань заняття; доцільних змісту та методів спільної взаємодії вчителя й учнів; цікавих, нестандартних та продуктивних форм роботи, прогнозування результатів заняття в контексті виховання культури демократизму учнів.

Контрольно-аналітичний модуль факультативного курсу передбачав обмін досвідом виховання культури демократизму демократизму учнівської молоді та проведення контрольного діагностування з метою виявлення динаміки рівня готовності педагогічних працівників до здійснення означеного виховного процесу.

Наголосимо, що під час навчання за факультативним курсом “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників” у педагогічних працівників формувались вміння не лише втілювати зміст процесу виховання культури демократизму учнів у конкретні педагогічні задачі, здійснювати оптимальний добір форм, методів та засобів виховання досліджуваного феномену, а й уміння створювати для цього необхідні морально-психологічні умови, активізувати особистість вихованця як суб’єкта виховної взаємодії та організовувати спільну діяльність у всіх сферах життя громадянського суспільства.

Як зазначалось вище, у рамках Інтернет-школи професійної майстерності, розміщеної на Черкаському освітянському порталі (сайті Черкаського ОПОПП), педагогічним працівникам для самостійного опанування у міжкурсовий період було запропоновано *дистанційний спецкурс “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”*, навчальний план якого є аналогічним стаціонарному факультативному курсу.

На першій сторінці дистанційного спецкурсу розміщено анотацію, яка знайомить педагогів із переліком пропонованих тем для самостійного опанування, кожна із яких містить лекційний матеріал, мультимедійну презентацію, питання для самоперевірки рівня засвоєння теоретичного матеріалу, практичне завдання для самостійного виконання на основі опанованої теорії, перелік рекомендованої літератури до теми та посилання на електронні ресурси мережі Інтернет. Слід зазначити, що мультимедійні матеріали для самостійного опрацювання не лише надавали педагогам можливість неодноразового звернення до них у комфортному режимі та темпі, але й забезпечували мотивацію до активного їх використання у практичній діяльності.

Процес дистанційного опанування педагогами зазначеного факультативного курсу характеризувався такими *ознаками*: обмін інформацією між викладачем і слухачами спецкурсу здійснювався засобами інформаційно-комунікаційних технологій; педагоги використовували не лише матеріали, розміщені на сайті Інтернет-школи професійної майстерності, але й віддалені електронні ресурси; навчання за дистанційним спецкурсом завершувалось електронним тестуванням для визначення рівня оволодіння теоретичним матеріалом; кожна із тем, присвячена технології виховання культури демократизму старшокласників, передбачала самостійне виконання педагогами практичного завдання – розробку виховного заняття за темою, що опановувалась; освітній процес носив продуктивний характер (результатом навчання за дистанційним спецкурсом було поповнення створеної колективної електронної збірки розробок занять із виховання культури демократизму учнів старших класів).

У рамках дистанційного спецкурсу проводились такі *форми занять*:

- *мультимедіа-лекції* для самостійного опрацювання лекційного матеріалу, під час яких теоретичний матеріал структурувався таким чином, що кожний слухач мав змогу обрати для себе комфортний темп і спосіб вивчення матеріалу;

- *відеолекції*, які були записані за допомогою цифрової відеокамери та через відповідні посилання прикріплені до Інтернет-сторінки спецкурсу. Крім цього, за бажанням слухачів курсів, вони мали змогу отримати відеозапис лекції на компакт-диску. Обидва варіанти надавали можливість неодноразового звернення до матеріалів відеолекції;

- *семінарські заняття* у режимі *off-line* (викладач курсу розміщував на Інтернет-сторінці спецкурсу питання для розгляду під час вивчення теми; слухачі курсу електронною поштою надсилали свої реферати або тексти виступів, які також розміщувались на Інтернет-сторінці спецкурсу; у призначений викладачем день і час на форумі Інтернет-школи професійної майстерності відбувалось обговорення питань, запропонованих для розгляду, а також рефератів та текстів виступів слухачів курсу);

- *семінарські заняття* в режимі *on-line* (викладач розміщував на Інтернет-сторінці спецкурсу питання для самостійного опрацювання педагогічними працівниками; під час періоду самостійного опрацювання матеріалу, який тривав не менше тижня, педагоги мали змогу отримати консультацію викладача як за допомогою електронної пошти, так і за допомогою телефонного зв'язку; заключний етап такого семінарського заняття передбачав колективне обговорення проблеми або в режимі *chat*, або за допомогою технології *scape*);

- навчальні *дискусії*, які для підсилення мотивації здійснювати виховання досліджуваного феномену проводились або на форумі Інтернет-школи професійної майстерності, або за допомогою технології *scape*;

- *контрольне діагностування* рівня опанування теоретичним матеріалом за допомогою *електронних тестів*.

Слід зазначити, що *консультації* з різних тем дистанційного спецкурсу (як у режимі *off-line*, так і в режимі *on-line*) використовувались не лише як компоненти різних форм навчальної діяльності, але і як самостійні форми організації індивідуального навчання.

Важлива роль в опануванні дистанційного спецкурсу відводилась *самостійній роботі* педагогічних працівників (опрацювання теоретичного матеріалу, написання рефератів, розробка занять з виховання культури демократизму учнів старших класів). Для підвищення ефективності самостійної роботи педагогів з опанування дистанційного спецкурсу в Електронній бібліотеці Черкаського освітянського порталу були розміщені науково-методичні статті та посібники, присвячені вихованню культури демократизму старшокласників, а також перелік корисних матеріалів електронних баз даних та фондів бібліотек.

Для більш якісної підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів нами розроблені ***методичні рекомендації щодо організації циклу семінарів-практикумів*** у системі методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів.

Згідно з наданими рекомендаціями, всі семінари-практикуми, проведені у рамках методичної роботи експериментальних шкіл носили проблемний характер і у своїй структурі містили різноманітні види роботи, спрямовані на розвиток творчої самостійності педагогічних працівників у процесі підготовки до виховання досліджуваного феномену, зміцнення їхньої мотивації до якісного виконання поставлених завдань.

Кожний семінар-практикум складався із двох частин. Перша частина присвячувалась організації активних форм роботи класних керівників щодо опанування теоретичним матеріалом з методики виховання культури демократизму старшокласників. Так, теоретична частина кожного із семінарів проводилась у формі ділової гри, “круглого столу”, “мозкового штурму”, дискусії, роботи в групах або парах, змагання та інших формах інтерактивного навчання. У ході *другої* частини семінарів організовувалось проведення класними керівниками відкритих виховних занять, під час яких демонструвались активні та інтерактивні методи та форми виховання досліджуваного феномену.

Усвідомленню теоретико-методологічних засад та методики виховання культури демократизму старшокласників сприяло проведення різних форм методичної роботи, зокрема, *методичного семінару-наради* “Проблема виховання

культури демократизму молодого покоління у нормативних документах з питань освіти”; *теоретичних семінарів* “Сутність понять “демократична свідомість і самосвідомість”, “демократична спрямованість”; “Сутність і структура громадянської активності, власної гідності, відповідальності, самостійності як компонентів культури демократизму старшокласників”; “Особливості взаємодії суб’єктів громадянського суспільства із владою в умовах демократичного середовища”; *семінарів-практикумів* “Здатність особистості до самостійності, саморегуляції, самоорганізації та саморозвитку як головна риса суб’єкта громадянського суспільства”; “Інноваційні технології виховання культури демократизму учнів старших класів”; *педагогічного колоквиуму* “Вікові особливості старших підлітків та характерні ознаки ранньої юності як періоду громадянського становлення, соціального самовизначення, активного залучення особистості до громадського життя”.

Для організації самостійної роботи класних керівників щодо опанування технології виховання культури демократизму учнівської молоді, для оптимального вирішення виховних ситуацій, що можуть виникнути в організації зазначеного процесу, використовувався також метод проектів.

Підготовка найбільш досвідчених класних керівників до виховання культури демократизму учнів носила характер самостійної пошукової діяльності, пов’язаної із вирішенням дослідницьких і творчих завдань.

Методична робота щодо підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів завершувалась проведенням Інтернет-конференції з обміну досвідом реалізації технології виховання культури демократизму учнівської молоді у позакласній діяльності.

Підсумуємо: оптимальна реалізація усіх складових розробленої нами Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів (стаціонарного факультативного курсу “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”, дистанційного спецкурсу з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами, методичних рекомендацій щодо організації циклу семінарів-

практикумів) сприяла підвищенню рівня готовності педагогічних працівників до виховання досліджуваного феномену.

4.3.2 Оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників

Сучасна освіта, як одна із пріоритетних сфер суспільного життя, потребує модернізації на засадах упровадження демократичних цінностей у навчально-виховний процес, пошуку нових форм освітньої взаємодії, забезпечення паритетного діалогу між суб'єктами освіти як постійного фактору їх прогресивного розвитку у співпраці й співтворчості, який спричиняє становлення демократії і в інших галузях суспільного життя. З огляду на зазначене, *оптимізацію навчально-виховного процесу старшокласників* у контексті досліджуваної проблематики розглядаємо як одну із пріоритетних умов підвищення ефективності виховання культури демократизму учнівської молоді.

Слід зазначити, що вперше термін “оптимізація навчання” був застосований Ю. Бабанським, який розглядав цей процес як взаємопов’язану діяльність вчителя та учнів, що має на меті одержання максимально можливої в даній ситуації ефективності навчання за умов дотримання мінімальних затрат часу учнів та вчителів [21, С.25]. Сутність процесу оптимізації навчання, на думку вченого, полягає у *виборі оптимальної сукупності навчально-виховних завдань, змісту, методів і форм*, що дає можливість досягти найкращих результатів у конкретних умовах [20, С.5]

Сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники способів оптимізації навчально-виховного процесу А. Верхола [82], Т. Дмитренко [170], Т. Ільїна [228], І. Підласий [480], О. Степаненко [573], О. Степанов [505], М. Фіцула [618], В. Ягупов [675], С. Яковлева [678] розглядають цей феномен як:

- доцільний вибір змісту, методів, форм і прийомів дидактичного впливу, які забезпечували б найкращий результат у навчанні [678];
- процес забезпечення найкращих, найзручніших умов для діяльності; створення найбільш сприятливих умов для отримання максимально можливих результатів без додаткових затрат часу і фізичних зусиль [505, С.234];
- створення найсприятливіших умов для отримання очікуваних результатів без зайвих витрат часу і фізичних зусиль [618];
- процес знаходження або вибору найкращого варіанта із множини можливих [82, С.9];
- сукупність найсприятливіших умов для здійснення навчально-виховного процесу [170, С.12];
- ступінь відповідності організаційного аспекту системи тим цілям, для досягнення яких вона створена [228, С.51];
- вид управління навчальним процесом, що забезпечує оптимальне (найкраще, найдоцільніше за даних умов) функціонування навчально-виховної системи, що передбачає вибір оптимального варіанта процедури навчання в конкретній педагогічній ситуації [564, С.163-164].

Отже, оптимізація навчального процесу названими вище вченими пов'язується із оптимальним формулюванням мети і завдань навчання на кожний урок чи заняття, відповідністю змісту навчання меті і завданням, вибором раціональної сукупності методів навчання та доцільного поєднання форм навчальної діяльності учнів, складанням плану та послідовною реалізацією змісту навчання, рефлексією отриманих результатів.

Важливим для нашого дослідження є положення про те, що сутність терміну “оптимізація” пов'язується також із створенням найсприятливіших (найбільш сприятливих для досягнення певної мети) відносин між особистістю і колективом, між окремими суб'єктами навчально-виховного процесу [505, С.234].

Здійснюючи у ході формувального етапу експерименту оптимізацію навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників, ми, передусім, намагались визначити *конкретні навчально-*

виховні завдання та відповідний їм зміст, що відповідали предмету дослідження, для освітньої галузі “Мови і літератури” (мовного та літературного компонентів) та освітньої галузі “Суспільствознавство”, яка реалізується шляхом вивчення окремих навчальних предметів (історії, права, економіки тощо), а також інтегрованих курсів (громадянської освіти, суспільствознавства тощо). Як зазначається у Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти, обидві ці освітні галузі спрямовані на забезпечення розвитку учня як особистості з активною громадянською позицією та почуттям власної гідності, який керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві та бере участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства [165].

Учителям української мови та літератури, світової літератури та іноземних мов було рекомендовано під час реалізації літературного компонента освітньої галузі “Мови і літератури”, зокрема емоційно-ціннісної, літературознавчої, загальнокультурної та компаративної ліній, забезпечувати розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів української та світової літератури для формування демократичної свідомості учнів та їх громадянської позиції, що базується на цінностях демократії як народовладдя.

У процесі аналізу та інтерпретації літературних творів, образів, явищ і фактів у контексті літературного процесу, висвітлення зв'язків літератури з філософією, міфологією, фольклором, культурними традиціями різних народів і національностей, перед учителями ставилось завдання *аналізу проявів активності, цілеспрямованості, самостійності, відповідальності літературних персонажів та доцільного й коректного співвіднесення поведінки літературних героїв із системою термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя.*

Відповідно, під час викладання навчальних предметів освітньої галузі “Суспільствознавство” педагогам експериментальних шкіл було рекомендовано більш повно висвітлювати демократичні ідеї філософії людиноцентризму та

положення про народовладні засади демократизації суспільно-політичного життя в Україні. Це зумовлювало акцентування уваги старшокласників на питаннях про договірну теорію створення держави, державний та народний суверенітет, а також про політичні права народу як засобу реалізації народовладдя у демократичній державі, а саме:

- *по-перше*, сутність держави розглядалась, передусім, в її соціальному призначенні: як інструмент слугування людині та суспільству, їх розвитку. Зокрема, було актуалізовано положення про те, що оскільки державу створює народ, то сутність держави полягає у вираженні волі та інтересів народу, а також у втіленні народовладдя, яке стає можливим лише в умовах демократичної держави;

- *по-друге*, у старшокласників формувалось розуміння держави як публічно-владної організації *народу*, а тому постулювалось положення про те, що *державний суверенітет ґрунтується на народному суверенітеті* і забезпечує його реалізацію. У разі порушення такого співвідношення реаліями є або недемократична держава (коли держава не поважає суверенних прав народу) або несуверенна держава (відсутність суверенітету держави тягне за собою, як правило, втрату суверенітету її народом);

- *по-третьє*, у свідомості учнівської молоді культивувалось переконання у тому, що сутність принципу народного суверенітету відображається у таких конституційних положеннях: народ є єдиним джерелом верховної влади в державі; публічна влада існує виключно в його інтересах; народу має належати верховне право вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя, формування органів публічної влади, а також право контролю за їх діяльністю;

- *по-четверте*, формувалось уявлення про те, що принцип народного суверенітету тісно пов'язаний із політичними правами і свободами, які перетворюють його із конституційної декларації на суспільну реальність. Реалізація принципу народного суверенітету зумовлюється конституційним

правом громадян брати участь в управлінні державними справами, виборчими правами, а також правом на свободу слова та мирних зборів [334, С.62-67].

Значна увага приділялась розгляду сутності *права громадян на мирні збори* як реалізації масового волевиявлення й оприлюднення своєї громадянської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем, а також усвідомленню старшокласниками порядку їх проведення, форм відповідальності за порушення та злочини, що можуть виникнути у ході масових зборів [77, С.36-38].

Під час розгляду ролі людини у демократичній державі особливий наголос робився на установчій, уповноважувальній, контрольній та державно-організаційній функціях народовладдя, формах здійснення безпосередньої демократії, а також на особливостях громадського, парламентського, президентського та конституційного контролю за здійсненням делегованої влади, подолання її нелегітимного використання [661].

Особливе значення при викладанні навчальних предметів та інтегрованих курсів освітньої галузі “Суспільствознавство” надавалось усвідомленню старшокласниками *взаємної відповідальності особи й держави*, що ґрунтується на принципах верховенства права, законності, гуманізму, справедливості і забезпечує захист громадянських, політичних, соціально-економічних та культурних прав людини, а також розбудову держави як демократичної, соціальної та правової. Важливим для формування демократичної свідомості учнівської молоді було розуміння нею того факту, що зміст відповідальності держави перед громадянами виражається в обов’язках її органів та посадових осіб бути суб’єктами відповідальності за вчинені правопорушення (зокрема – за корупцію), пов’язані з їх компетенцією, здійсненням своїх службових повноважень. Особлива увага приділялась розгляду питання відповідальності влади за прорахунки у своїй діяльності, за бездіяльність та зловживання владою (свавілля), за вчинені злочини та відшкодування збитків, завданих незаконними діями органів державної влади чи їх посадовими особами. Саме у цьому контексті висвітлювалась необхідність постійного контролю за діяльністю владних структур та окремих посадовців [233, С.187-193].

Культивувалось також положення про те, що взаємна відповідальність держави і людини проявляється як базова, основоположна ідея демократичного конституційного ладу, сутність якої полягає у закріплені та застосуванні негативних наслідків за неналежне виконання (або взагалі за невиконання) встановлених Конституцією України взаємних обов'язків держави (органів державної влади та окремих посадовців) і людини [218, С.143-147].

Важливим моментом суспільствознавчої освіти став розгляд *особливостей демократичної взаємодії* з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, зокрема, педагоги експериментальних шкіл сприяли усвідомленню старшокласниками необхідності встановлення *партнерських відносин між громадянами і владою*, що базується на принципах рівності, довіри, справедливості, взаємної поваги один до одного [232, С.39-45].

Підсумуємо: виконання вчителями суспільствознавчих дисциплін висвітлених вище рекомендацій сприяло формуванню демократичної свідомості учнівської молоді у процесі опанування нею навчальних предметів *інваріантної складової* навчальних планів старших класів.

Здійснений нами у п.2.2. дисертації аналіз потенційних можливостей факультативних курсів та курсів за вибором *варіативної складової* навчальних планів в контексті виховання культури демократизму учнів старших класів виявив недостатню орієнтацією навчальних програм на виховання у старшокласників досліджуваного феномену.

Це зумовило розроблення й упровадження у ході дослідно-експериментальної роботи факультативного курсу “Вчимося демократії”, що був схвалений до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України (Додаток Р).

Передусім, зазначимо, що авторський факультативний курс розрахований на учнів 10-11 класів і мав на меті виховання старшокласників як активних, ініціативних, самостійних і відповідальних суб'єктів демократичного суспільства, спроможних вільно висловлювати власні думки і відстоювати свої інтереси,

захищати власні права і свободи, прогресивний демократичний розвиток своєї держави у демократичній взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; здатних брати посильну участь у процесі прийняття рішень, які стосуються життєдіяльності школярів як зростаючих громадян України, співпрацювати з владними структурами та іншими суспільними інститутами задля вирішення індивідуальних та колективних молодіжних та інших проблем місцевої громади [425].

Теоретичні засади факультативного курсу "Вчимося демократії" ґрунтуються на системі цінностей демократії як народовладдя, ідеях демократизації суспільного життя та гуманістично орієнтованій філософії людиноцентризму.

Всі теми курсу об'єднані у чотири розділи ("Політична і державна влада у сучасному світі", "Демократичні засади української держави", "Громадянське суспільство як інститут демократичної політичної системи української держави", "Особистість як суб'єкт суспільно-владних відносин") та тісно пов'язані з практикою суспільно-політичного життя нашої країни (Додаток С).

Так, на вступному занятті старшокласники розглядали особливості України як незалежної, суверенної, демократичної, правової та соціальної держави, а також усвідомлювали конституційні основи необхідних демократичних перетворень в Україні.

У процесі опанування першого розділу курсу – "Політична і державна влада у сучасному світі" – старшокласники не лише актуалізували свої знання про особливості державної та політичної влади в Україні, а й під час інтерактивних форм роботи ("Мозковий штурм", "Займи позицію", "Мікрофон" та ін.) намагались обґрунтувати такі основні характеристики демократично спрямованої влади, як розподіленість, регламентованість, інституційність та легітимність.

У ході опанування другого розділу факультативного курсу – "Демократичні засади української держави" – учні старших класів через активні та інтерактивні форми навчальної діяльності (дискусії, дебати, "сократівський діалог" та ін.)

усвідомлювали такі важливі для розвитку когнітивного компоненту культури демократизму особистості питання, як-от:

- держава і громадянське суспільство як інститути політичної системи; демократична політична система, її відмінності від інших типів політичних систем; особливості становлення демократичної політичної системи в Україні;
- демократія: критерії, принципи, механізми реалізації, основні види та умови становлення; відмінність демократії від авторитарного і тоталітарного політичних режимів; особливості становлення і розвитку демократії в Україні;
- шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні; запровадження електронної демократії як форми Інтернет-комунікації органів державної влади і громадян як суб'єктів громадянського суспільства;
- принципи правової держави та стан їх реалізації в українській державі; особливості реалізації принципу *рівноправності* всіх громадян України;
- характерні ознаки та функції соціальної держави; стан реалізації соціальної *справедливості* для всіх громадян України та забезпечення *добробуту* як термінальної цінності демократії;
- виборча система в Україні, її вплив на розвиток демократії в державі; шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку в країні народовладдя.

Предметом особливої уваги педагогів експериментальних шкіл було сприяння опануванню старшокласниками сутності та особливостей прояву у суспільному житті *термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя*. Це досягалось на основі використання розробленого академіком І. Бехом рефлексивно-експліцитного методу [40].

Важливим для виховання культури демократизму старшокласників став також третій розділ факультативного курсу – “Громадянське суспільство як інститут демократичної політичної системи української держави”, під час опанування якого учні розглядали особливості економічної, політичної, соціальної та культурної складових суспільно-політичного життя; функції громадянського суспільства в Україні, конституційно-правові основи взаємодії

держави і громадянського суспільства. Особлива увага у ході вивчення цього розділу приділялась усвідомленню старшокласниками проблеми місцевого самоврядування як форми реалізації публічної влади на місцях, прямої та представницької демократії в системі місцевого самоврядування, інститутів та суб'єктів прямої демократії на місцевому рівні.

У ході опанування четвертого розділу факультативного курсу – “Особистість як суб'єкт суспільно-владних відносин” – учнівська молодь опановувала сутність понять “демократична взаємодія як паритетні суспільно-владні відносини”, “культура демократизму особистості-суб'єкта”, усвідомлювала особливості визнання і реалізації демократії громадянином-суб'єктом, його конституційні права і свободи; шляхи реалізації громадянами виборчого права як здійснення прямого народовладдя та можливість особистого впливу на розвиток демократії в Україні; політичне право громадян України на участь в управлінні справами суспільства; свобода і відповідальність, цілеспрямованість, ініціативність і самостійність особистості як пріоритетні якості суб'єкта демократичного суспільства; шляхи взаємодії громадян і органів місцевого самоврядування; участь громадян-суб'єктів в обговоренні проектів законодавчо-правових актів, у суспільних слуханнях, зустрічах з представниками влади, роботі експертних та робочих груп, дорадчих органів (рад) з різних питань суспільно-політичного життя як форми реалізації народовладдя у прийнятті рішень на регіональному й державному рівнях та контролю за їх виконанням; шляхи оскарження дій органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що порушують конституційні права і свободи людини і громадянина. На теоретичному рівні розглялись також протестні форми захисту конституційних прав і свобод громадян як суб'єктів демократичного суспільства (акції громадянської непокори, мітинги, маніфестації, демонстрації, страйки тощо) та обговорювалась неприпустимість насильницьких форм громадянського протесту в демократичних державах.

Підсумовуючи, наголосимо, що особливий акцент у процесі викладання факультативного курсу “Вчимося демократії” робився на висвітленні сутності

цінностей демократії як народовладдя, особливостей суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади й окремої людини, поняття корупції та свавілля, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади, зокрема – контролю громадян за діяльністю влади, можливостей електронної демократії та інших важливих для виховання досліджуваного нами феномену питаннях.

Відповідно до аксіологічного, особистісно орієнтованого, суб'єктно-діяльнісного та компетентнісного підходів, опанування учнями старших класів спецкурсу “Вчимося демократії” організовувалось як спільний пошук, налагодження діалогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, у рамках якої розвивалась здатність старшокласників орієнтуватись у проблемах суспільного життя, вміння критично сприймати соціально-політичну інформацію, висловлювати і відстоювати власну думку, готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки.

Оптимізація виховання культури демократизму учнів старших класів у процесі навчальної діяльності вимагала *налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя і старшокласників*, що базується на теоретичних засадах *діалогічного спілкування*. Опрацювання наукових доробків дослідників цього феномену (М. Бахтін [27], В. Біблер [47], В. Давиденко [146], Р. Даниляк [153], О. Назаренко [434] та інших) дало змогу визначити його пріоритетні ознаки: діалог передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенного суб'єкта, повагу до нього; передумовою паритетного діалогу виступає взаємна відкритість його учасників [153, С.34-42]; діалог має керуватися законами етики та моралі; етичними засадами діалогу є взаємна відповідальність, толерантність, довіра, взаємоповага; діалогове спілкування є не лише інтимним особистісним поняттям, а також і соціополітичним феноменом; у соціокультурному вимірі сутнісна основа діалогу доповнюється такими чинниками, як свобода, толерантність, справедливість, відповідальність перед іншими [434, С.210-217]; у процесі діалогічної взаємодії кожен суб'єкт прагне

досягти своєї мети, але перебуваючи у стосунках із іншими суб'єктами, повинен рахуватись з їхніми цілями й інтересами; нехтування інтересами інших учасників діалогічної взаємодії веде до деструктивного конфлікту, втрати можливостей позитивного взаємовигідного співробітництва; важливим завданням діалогічної взаємодії є встановлення комунікативного простору для викладення позицій її учасників; найважливіший очікуваний результат діалогічної взаємодії – це досягнення взаєморозуміння, а також налагодження партнерських відносин рівноправних суб'єктів щодо реалізації узгоджених цілей [146, С. 44-49].

У свідомості старшокласників культивувалось положення про те, що опанування способами налагодження партнерської взаємодії допоможе їм у майбутньому самотійному житті реалізувати демократичні принципи взаємовідносин влади та громадян, налагодити демократичну взаємодію з інститутами громадянського суспільства.

Розвиток діалогічної взаємодії вчителів та учнів експериментальних шкіл як суб'єктів навчальної діяльності здійснювався за допомогою *технології навчання як дослідження* [456, С.128-146], *технології розвитку критичного мислення* [591], *технології організації групової навчальної діяльності* [456, С.70-90] та *технології інтерактивного навчання* [580].

Так, використання *технології навчання як дослідження* [456, С.128-146] сприяло активізації інтелектуально-пізнавальних мотивів навчальної діяльності старшокласників у зв'язку з пошуковим характером дослідження, радістю відкриття нового (навіть суб'єктивно нового), задоволення від індивідуально-самотійного характеру роботи [254, С. 89-92]; вихованню готовності до цілеспрямованих дій, прагнення до самовдосконалення і творчого пошуку; розвитку уміння працювати самотійно та у співпраці з іншими, формуванню життєвої позиції “дослідника” (“вивчаю, прагну зрозуміти, сам вирішую проблеми”) на противагу позиції “споживача” (“беру, користуюся, розв'язування проблем залишаю іншим”) [512, С.283-287], що, за нашими переконаннями, є надто важливим для виховання активності, цілеспрямованості, самотійності, відповідальності як компонентів культури демократизму учнів старших класів.

Спільна навчально-дослідницька діяльність старшокласників і педагогів спрямовувалась на пошук, вивчення й пояснення фактів і явищ дійсності з метою набуття й систематизації суб'єктивно нових для учнівської молоді знань про них [254, С.89-92]: у процесі спільної взаємодії відбувалось “перевідкриття” старшокласниками накопиченого суспільно-історичного досвіду, пізнавально-творче засвоєння учнями набутих людством знань і досягнення суб'єктивно нових висновків дослідження [456, С.128-146].

Досвід дослідницької діяльності, який потребував перенесення, комбінування, перетворення способів діяльності, уміння бачити проблему, накопичувався учнями поступово, у процесі розв'язування нових і нових навчальних проблем. Це, своєю чергою, розвивало у старшокласників вміння визначати проблеми суспільного життя, планувати та здійснювати діяльність щодо їх розв'язання: у ході навчально-дослідницької діяльності учні старших класів осмислювали проблему, спостерігаючи за навколишнім життям, висловлювали припущення, гіпотези, інтуїтивні здогадки; обмірковували способи їх перевірки, організовували спостереження; обговорювали, визначали та вирішували пізнавально-дослідницькі завдання; виявляли активність, ініціативність та самостійність у цілеспрямованій роботі щодо вирішення нових для себе проблем [456, С.140].

Отже, у проектуванні навчально-дослідницької діяльності, етапами якого були визначення загальної теми, об'єкта і предмета дослідження; виявлення і формулювання загальної проблеми; формулювання гіпотез; визначення методів відбору та обробки даних на підтвердження висунутих гіпотез, їх перевірка, оформлення результатів дослідження; обговорення отриманих результатів, – основний акцент робився на активності у самостійній роботі та рефлексії старшокласниками результатів власного дослідження, яка відбувалась у ході дискусії. Це у подальшому дало змогу учнівській молоді *об'єктивно досліджувати реальний стан реалізації у суспільному житті цінностей демократії як народовладдя, а також визначати проблеми, які потребують уваги громадськості.*

Фасилітація навчально-дослідницької діяльності старшокласників відбувалась у відповідності до такої градації: зовнішня регуляція процесу дослідження з боку вчителя, покрокове формування дослідницьких умінь за допомогою алгоритмів – епізодична допомога педагога у процесі саморегуляції старшокласником власної пошукової роботи – моральна підтримка дослідницької роботи учнів старших класів, що здійснюється на основі повної саморегуляції учнями власної творчої діяльності [512, С.283-287]

Завдяки використанню *технології розвитку критичного мислення* для виховання культури демократизму учнів старших класів педагогічна взаємодія спрямовувалась на розвиток в учнів здатності об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти інформації, явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них; спроможності оцінювати власні думки, ретельно перевіряти рішення, зважувати всі аргументи “за” та “проти” [591].

Старшокласники навчались чітко виокремлювати проблему, що потребує вирішення; самостійно знаходити, опрацьовувати й аналізувати необхідну інформацію; логічно вибудовувати власні думки, наводити переконливу аргументацію, визначати власну позицію; обирати вірне рішення проблеми; бути одночасно і відкритим до сприйняття думок інших, і принциповим у відстоюванні власної позиції [там само].

Особлива увага приділялась розвитку вмінь *оцінювання й самооцінювання*, що передбачало співвіднесення учнями старших класів реальності з системою цінностей демократії, з певним ідеалом (стандартом) демократичного суспільно-політичного життя та визначення ступеню відповідності реальності цьому стандарту (тобто демократії як ідеалу). Ці вміння є надто важливими для прийняття рішень та визначення власної позиції стосовно різних аспектів упровадження демократії в нашій країні.

Базуючись на положенні про те, що критичне мислення формується й розвивається у процесі осмислення нової інформації, розв'язання власних і соціально значущих проблем, оцінювання ситуації та вибору раціональних способів дій, ми рекомендували педагогам експериментальних шкіл в організації

навчально-виховного процесу створювати ситуації вибору, пропонувати проблемні задачі, знайомити учнів із принципами, стратегіями та процедурами критичного мислення; організовувати діалогічну взаємодію, використовувати інтерактивні форми навчання; передбачати письмове викладення розмірковувань учнів з подальшою рефлексією. При цьому важливо було, щоб під час критичного сприйняття суспільно-політичної інформації учні усвідомлювали проблему, навчались добирати прийнятні та несуперечливі докази, знаходити контраргументи, помічати факти, що суперечать власній думці; оцінювати факти і події, обирати одну із багатьох альтернатив; спростовувати недостовірну інформацію та фальсифікації; робити висновки та будувати гіпотези. Саме за таких умов мислення учнів набувало ознак усвідомленості, самостійності, рефлексивності, обґрунтованості [591, С.64].

Застосування технології розвитку критичного мислення відбувалось у відповідності до трьох етапів (стадій), кожна з яких мала свої цілі і завдання, а також набір характерних прийомів:

1. Стадія “Виклик” (підвищення мотиваційної, інформаційної та комунікаційної складової особистості учня, активізація здобутих раніше знань, пробудження інтересу до нової інформації, визначення цілей її опанування, висунення різних версій, побудова гіпотез). *Прийоми:* “Мозковий штурм”, “Кластер”, “Кошик ідей”, “Дерево ідей”, “Вірні й невірні твердження” та інші.

2. Стадія “Осмислення” (опанування змістом нового матеріалу, розвиток навичок самостійної роботи, організація пошукової діяльності, сприяння визначенню учнями власної позиції). *Прийоми:* маркування тексту символами, складання таблиць, графічні організатори інформації; використання інтерактивних форм роботи.

3. Стадія “Рефлексія” (персоналізація знань; усвідомлення способів набуття та обробки інформації, формування власної думки стосовно нової інформації, корекція своїх установок, дій, розмірковувань). *Прийоми:* написання есе, проведення дискусій і дебатів, “філософських студій”, “круглих столів”, використання інтерактивних форм роботи [591].

Таким чином, використання технології розвитку критичного мислення у процесі вивчення курсів суспільно-політичного спрямування сприяло кращому усвідомленню учнівською молоддю актуальних проблем життєдіяльності, уточненню власних переконань, формуванню демократичної свідомості, що є компонентом культури демократизму учнів старших класів. Старшокласники навчались критично сприймати інформацію з різних джерел, аналізувати різні точки зору, обирати власну позицію; співставляти свої думки з точками зору інших; добирати аргументи на підтримку обраної позиції; приймати усвідомлене рішення та обґрунтовувати його.

У ході формувального експерименту для виховання культури демократизму старшокласників ми рекомендували також використовувати **технологію організації групової навчальної діяльності** (навчання в малих групах учнів, об'єднаних загальною навчальною метою). Спрямована на реалізацію природнього прагнення зростаючої особистості до спілкування, взаємодопомоги та співпраці, ця технологія сприяла активізації навчальної діяльності учнів, розвитку у них самостійності, взаємної вимогливості, взаємодопомоги та взаємоконтролю. Під час спільної пізнавальної діяльності у парах та малих групах старшокласники навчались розподіляти функції та обов'язки; здійснювали обмін думками, розв'язували проблемні питання, що виникали у ході спільної роботи; опановували вміння доводити власну точку зору, прислуховуватись до думки інших, удосконалювали власну здатність ставити мету діяльності, а також планувати, контролювати, оцінювати та відповідати за результати спільної взаємодії [456, С.70-90].

До того ж, у ході реалізації технології організації групової навчальної діяльності стосунки між педагогом і учнями набували характеру співпраці, що також позитивно вплинуло на розвиток старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії у суспільному житті.

Налагодженню сприятливих умов для співнавчання та взаємонавчання старшокласників, за яких навчальний процес відбувався як постійна активна взаємодія учнів, сприяло використання **технології інтерактивного навчання**.

Застосування цієї технології забезпечило залучення у процес пізнання практично всіх учнів, при чому кожен з них робив свій особливий індивідуальний внесок. Навчальна взаємодія відбувалась як *обмін* ідеями та способами діяльності, під час якого в атмосфері доброзичливості та взаємної підтримки учень і учитель дійсно стали рівноправними та рівнозначними суб'єктами освітнього процесу. У ході інтерактивного навчання старшокласники брали участь у дискусіях, вчилися поважати думку партнерів по спілкуванню, набували здатності вирішувати складні суспільні проблеми на основі аналізу обставин та зважування альтернативних думок. Під час моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, висловлювання власної точки зору стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми розвивалось уміння учнів старших класів доказово міркувати, аналізувати обставини відповідної ситуації, приймати відповідальні рішення [580]. Опанування цими здатностями активізувало розвиток учнівської молоді як суб'єктів демократичної взаємодії у суспільному житті.

Підсумуємо: оптимізація навчальної діяльності у контексті виховання культури демократизму учнів старших класів здійснювалась шляхом надання рекомендацій педагогічним працівникам акцентувати увагу на пріоритетних якостях особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті під час опанування старшокласниками навчальних дисциплін освітньої галузі “Мови і літератури”; більш повне висвітлення у ході викладання інваріантних навчальних дисциплін освітньої галузі “Суспільствознавство” ідей демократії як народовладдя; упровадження авторського факультативного курсу “Вчимося демократії”; налагодження навчального процесу як суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителів і учнів засобами технології навчання як дослідження, технології розвитку критичного мислення, технології організації групової навчальної діяльності та інтерактивних технологій навчання.

4.3.3 Розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу

Утвердження народовладних засад суспільного життя в Україні детермінує процеси демократизації освітньої галузі, завдяки яким створюється середовище, сприятливе для становлення й розвитку культури демократизму всіх учасників навчально-виховного процесу.

Для визначення конкретних шляхів демократизації освітньої взаємодії, яка безпосередньо впливає на зміст і процедуру здійснення управлінського та педагогічного процесів у загальноосвітньому навчальному закладі, ми звернулись до наукових праць сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, у яких аналізується зарубіжний та український досвід демократизації освіти (Д. Дьюї [180], Є. Лебідь [318], Л. Маргуліна [347], Л. Паращенко [446], В. Філіпова [611] та інші), розглядаються теоретичні аспекти демократизації різних компонентів освітньої системи (В. Андрущенко [12], О. Вишневський [590], Л. Гаєвська [105], О. Гірний [112], І. Довбиш [172], Н. Дерев'янкіна [163], Є. Куркін [308], Н. Латигіна [316], А. Ярулов [679] та інші), висвітлюються різні моделі демократизації шкільного життя (Г. Єльнікова [185], Є. Камінська [241], В. Кремень [288], А. Панкевич [463], О. Пастовенський [467; 468] та інші), окреслюються шляхи налагодження партнерської взаємодії учасників освітнього процесу (І. Котова [285], Ю. Прудникова [503], А. Прутченков [504], В. Сагуйченко [532], А. Січінаєва [546] та інші).

Було з'ясовано, що демократизація діяльності загальноосвітнього навчального закладу названими вище вченими пов'язується, передусім, із формуванням особливого культурно-освітнього простору школи, що базується на паритетній взаємодії всіх учасників освітнього процесу на засадах співпраці та співтворчості (Є. Куркін [308], А. Ярулов [679] та ін.), упровадженням державно-громадського управління шляхом делегування адміністрацією закладу функцій управління навчально-виховним процесом колективним самоврядним органам –

підклавальній, педагогічній, батьківській радам, органам учнівського самоврядування (Л. Гаєвська [105], Л. Крутень [302], А. Панкевич [463], О. Пастовенський [467; 468] та інші); забезпеченням відкритості освітньої системи школи на основі налагодження конструктивної взаємодії з інститутами громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування задля вирішення проблем діяльності навчального закладу та місцевої громади (О. Гірний [112], І. Довбиш [172], І. Котова [285], В. Сагуйченко [532] та інші).

Базуючись на положеннях наукових доробків таких вчених, як В. Андрущенко [12], Н. Дерев'янкіна [163], Є. Камінська [241], Ю. Прудникова [503], ми виокремили пріоритетні напрями демократизації шкільного життя:

- демократизація системи управління школою;
- демократизація навчальної діяльності;
- демократизація виховного процесу;
- демократизація діяльності навчального закладу у місцевій громаді.

У цілому погоджуючись із висновками названих вище вчених, наголосимо, що, за нашими переконаннями, сутність процесу демократизації полягає в упровадженні термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя в усі, без винятку, аспекти життєдіяльності загальноосвітнього навчального закладу. У цьому контексті, у ході формувального етапу дослідження спільно з педагогічними, учнівськими та батьківськими колективами експериментальних шкіл ми намагались налагодити демократичну взаємодію всіх самоврядних органів школи у відповідності до таких основних *критеріїв*:

- нормативне (у Статуті школи) закріплення права на участь в управлінні навчальним закладом учнів і батьківської громади як основних споживачів освітніх послуг;
- забезпечення реалізації рівного права на участь в управлінні навчальним закладом всіх учасників освітнього процесу шляхом нормативно закріпленого делегування владних повноважень самоврядним органам школи;

- здійснення чіткого розподілу делегованих владних повноважень та створення системи контролю за їх реалізацією;
- нормативне закріплення та реальне використання всіма учасниками освітнього процесу своїх прав і свобод у їхньому нерозривному взаємозв'язку із обов'язками та відповідальністю;
- налагодження паритетної взаємодії адміністрації навчального закладу та всіх самоврядних органів школи у спільній діяльності щодо підвищення якості освіти;
- забезпечення періодичної нормативно закріпленої ротації осіб, які здійснюють управління самоврядними органами навчального закладу;
- прийняття будь-яких важливих для життєдіяльності загальноосвітнього навчального закладу рішень на основі колективного обговорення та дискусій, а також з урахуванням думки тих осіб, яких це рішення безпосередньо стосується;
- прозорість діяльності самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу, забезпечення права на доступ до інформації щодо їх рішень та дій;
- періодична звітність про свою діяльність адміністрації навчального закладу та осіб, які здійснюють управління самоврядними органами навчального закладу, перед іншими суб'єктами освітнього процесу.

Розглянемо особливості реалізації означених критеріїв у ході демократизації всіх сфер діяльності експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів.

Так, *демократизацію системи управління школою* ми пов'язували, передусім, із упровадженням державно-громадського характеру управління освітнім процесом, що сприяє розвитку громадських форм управління, реалізації інтересів і потреб усіх суб'єктів освітньої діяльності, має на меті оптимальне поєднання державних та громадських засад в інтересах особистості, суспільства і держави та спрямовується на вирішення таких основних завдань:

- забезпечення прав педагогів, учнів та їх батьків на участь в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами;

- демократизація державного управління освітою;
- задоволення потреб та інтересів учасників навчально-виховного процесу;
- розвиток погоджувальних механізмів у вирішенні загальних завдань освітньої діяльності [209].

Базуючись на положеннях наукових праць вчених (В. Бочкарьов [64; 65], Л. Грицяк [126], Л. Калініна [239] В. Манухін [346] та інші) з актуальних питань державно-громадське управління навчальним закладом (реалізація демократичних засад у структурі, функціях, формах, методах і стилі управління розвитком освіти; процес поєднання зусиль державних і громадських суб'єктів управління, пов'язаних із функціонуванням і розвитком освітньої установи в інтересах суб'єктів навчально-виховного процесу, соціуму, влади), у школах-учасницях експерименту було здійснено узгоджений *розподіл повноважень і відповідальності* між адміністраціями навчальних закладів та громадськими суб'єктами управління освітньою діяльністю та затверджена всіма учасниками навчально-виховного процесу *система розв'язання суперечностей і конфліктів*, які, можливо, виникатимуть між ними [65, С.46].

Як керівник дослідно-експериментальної роботи, ми наголошували на необхідності дотримання адміністраціями експериментальних шкіл та громадськими органами управління освітою положення про те, що сфера державного управління освітою має чітко окреслюватися й обмежуватися тими повноваженнями та питаннями, де втручання держави є необхідним з точки зору вироблення державної освітньої політики, випереджальних стратегій розвитку освітньої галузі, надання якісних освітніх послуг, дотриманням встановлених законодавством норм і правил; у той же час на *громадськість* покладається обов'язок у межах визначеного правового поля бути активним учасником освітньої діяльності, формування освітньої політики та громадської думки [126; 239].

На засіданні педагогічних рад експериментальних шкіл, що відбулись на початку формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, було ретельно

проаналізовано перший досвід запровадження державно-громадського управління розвитком освіти та виокремлено такі основні його моделі:

- модель структурно-громадського супроводу, яка передбачає на кожному управлінському щаблі відповідну громадську структуру, основним завданням якої є незалежна експертиза стану справ освітньої галузі та ведення діалогу з владними структурами для збалансування інтересів громадськості та органів управління загальною середньою освітою. Така модель характерна для діяльності шкільних рад, піклувальних рад, батьківських комітетів та інших самоврядних органів;

- модель інформаційно-громадського супроводу, яка передбачає організацію зустрічних потоків інформації: згори донизу надходить нормативно-правова інформація, а знизу догори - претензійна, реакція виконавців, громадськості на нормативно-правову та суспільно значущу інформацію. Ця модель може бути реалізована у взаємодії всіх самоврядних органів з органами державної влади та місцевого самоврядування;

- модель субординаційно-проміжного партнерства, яка передбачає запровадження на всій вертикалі динамічних субординаційних стосунків: до виконання освітніх завдань залучається громадськість, і відносини тимчасово перетворюються на партнерські. Така модель може спостерігатись у діяльності тимчасово створених груп для складання, наприклад, перспективного плану або програми розвитку загальноосвітнього навчального закладу, розроблення й ухвалення концептуального проекту розвитку школи та стратегічного планування освітньої діяльності тощо. За таких умов виникає взаємодія на діалогічній основі, що забезпечує спільне вироблення реалістичної мети з програмуванням подальших спільних зусиль щодо її досягнення [185].

Крім цього, було окреслено алгоритм поступового переходу від адміністративно-командного до державно-громадського управління загальноосвітнім навчальним закладом, який, зазвичай, відбувається у відповідності до таких етапів:

1. Використання під час прийняття управлінських рішень керівником навчального закладу думок, порад, експертних висновків дорадчих органів.

2. Становлення державно-громадського типу управління навчальним закладом, спрямованого на дотримання паритетної ролі управлінських рішень адміністрації школи та самоврядних органів.

3. Реально демократичне управління освітньою діяльністю закладу, що характеризується рівним співвідношенням ролі адміністративного і громадського управління.

4. Переважання ролі управлінських рішень органів педагогічного, учнівського і батьківського самоврядування над роллю управлінських рішень адміністрації навчального закладу.

5. Демократичне управління навчальним закладом здійснюється переважно органами шкільного самоврядування; адміністрація навчального закладу організовує виконання спільних рішень самоврядних органів управління освітою [64].

Усвідомлення того факту, що, на жаль, стан демократизації діяльності експериментальних шкіл на початку формувального етапу відповідав *другому етапу* переходу від адміністративно-командного до державно-громадського управління загальноосвітнім навчальним закладом, сприяло прийняттю педагогічними колективами рішення про необхідність активізації діяльності щодо впровадження демократичних принципів управління освітою як шкільних адміністрацій, так і самоврядних органів управління навчальним закладом: 1) ради загальноосвітнього навчального закладу; 2) піклувальної ради; 3) педагогічної ради; 4) батьківського комітету; 5) органів учнівського самоврядування.

Відповідно до “Положення про загальноосвітній навчальний заклад”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №778 від 27.08.2010 р., ці самоврядні органи управління школою створюються за рішенням загальних зборів (конференції), а їхня діяльність і взаємодія регулюється як Статутом навчального закладу, так і окремими Положеннями [495].

Так, діяльність *Ради загальноосвітнього навчального закладу*, яка складалась із обраних у рівному співвідношенні представників педагогічного

колективу, учнів, та батьківської громадськості, полягала в узгодженні спільних зусиль щодо забезпечення права учнів на якісну освіту, у визначенні напрямів спільної взаємодії у цьому аспекті та заслуховуванні звітів про роботу не лише всіх інших органів самоуправління навчального закладу, а й адміністрації школи.

Згідно з “Положенням про *підклучальну раду* загальноосвітнього навчального закладу”, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки №45 від 05.02.2001 р., цей орган самоврядування шкіл-учасниць експерименту був сформований із представників органів виконавчої влади, установ, організацій, підприємств, окремих громадян з метою залучення громадськості до вирішення проблем освіти, забезпечення сприятливих умов для ефективної роботи загальноосвітнього навчального закладу. Предметом прискіпливої уваги підклучальної ради було налагодження плідної співпраці з органами виконавчої влади, організаціями, підприємствами, установами, іншими навчальними закладами, спрямованої на поліпшення умов навчання і виховання учнів у загальноосвітньому навчальному закладі; сприяння соціально-правовому захисту учасників навчально-виховного процесу [496].

Діючи на засадах пріоритету прав людини, поєднання інтересів особи й суспільства, самоврядування, колегіальності ухвалення рішень, добровільності й рівноправності членства, законності та гласності, *підклучальна рада* вносила на розгляд адміністрації школи, загальних зборів (конференції) навчального закладу пропозиції щодо поліпшення матеріально-технічної, навчально-виробничої, наукової, культурної, спортивної, корекційно-відновлювальної, лікувально-оздоровчої та інших баз установи; взаємодіяла з органами державної влади та органами місцевого самоврядування з важливих питань підвищення якості освіти; співпрацювала з благодійними організаціями та окремими благодійниками з метою залучення додаткових джерел фінансування освітньої діяльності; розглядала звернення представників місцевої громади з питань, що стосувались роботи загальноосвітнього навчального закладу, з метою сприяння їх вирішенню у встановленому законом порядку [там само].

Особлива увага у ході формувального етапу експерименту була приділена переорієнтуванню змісту діяльності *педагогічних рад* експериментальних навчальних закладів. За нашими спостереженнями, в останні роки у багатьох навчальних закладах педагогічні ради поступово перетворились на ще одну форму методичної роботи, спрямовану на розвиток професійної майстерності вчителів: вирішення конкретних питань діяльності навчального закладу нерідко підмінялось проведенням нетрадиційних форм підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Цей факт також підтверджений значною кількістю публікацій з досвіду роботи освітян України (І. Білоус [49], Г. Бондар [58], Т. Дзюби [167], Г. Євдошенко [183], С. Конькової [271], В. Лукасевич [333] та інші). Отже, перед учасниками дослідно-експериментальної роботи постало завдання повернення змісту діяльності педагогічних рад загальноосвітніх навчальних закладів до свого істинного призначення – бути самоврядним органом, що впливає на освітню діяльність навчального закладу.

Це забезпечувалось таким чином: у відповідності до аналізованого вище “Положення про загальноосвітній навчальний заклад” було визначено повноваження та конкретизована діяльність педагогічної ради, у план роботи якої були внесені такі питання: методичне забезпечення навчально-виховного процесу; планування режиму роботи закладу, варіативної складової робочого навчального плану, переведення учнів до наступного класу і їх випуск, порядок видачі документів про відповідний рівень освіти, нагородження за успіхи у навчанні; розгляд результатів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, розвитку їх творчої ініціативи, впровадження у навчально-виховний процес досягнень науки і передового педагогічного досвіду; участі в інноваційній та експериментальній діяльності закладу, співпраці з вищими навчальними закладами та науковими установами; морального та матеріального заохочення учнів (вихованців) та працівників закладу; морального заохочення батьків та осіб, що їх замінюють, а також громадських діячів, які беруть участь в організації навчально-виховного процесу; притягнення до дисциплінарної відповідальності

учнів та працівників закладу за невиконання ними своїх обов'язків, а також інші питання, пов'язані з діяльністю закладу [495].

Крім цього, базуючись на положеннях праць І. Безмінової [30], Г. Зубчик [225], М. Люшина [335], О. Перехейди [474], Л. Халецької [624] та інших дослідників, ми рекомендували педагогічним колективам експериментальних навчальних закладів реалізувати:

- *демократичний порядок підготовки засідання педагогічної ради* (створення координаційної групи; складання плану підготовки і проведення педагогічної ради; формування робочих груп з підготовки до розгляду окремих питань роботи педагогічного колективу; визначення об'єктів вивчення (стан викладання навчальних предметів, аспекти діяльності класних керівників, виховання учнів та ін.); збір, обробка, аналіз та узагальнення необхідної інформації про об'єкти вивчення; розробка проекту рішення з кожного питання; складання списку рекомендованої літератури для підготовки вчителів до обговорення питань і проблем, що виносяться на педагогічну раду;

- *алгоритм реалізації рішень педагогічної ради* (постановка рішення на контроль, прийняття адміністративного рішення (наказ), колегіальна розробка плану заходів щодо його реалізації (з урахуванням думок і пропозицій педагогічних працівників), організація проміжних форм контролю та взаємоконтролю за ходом реалізації рішень педагогічної ради, аналіз стану реалізації рішення на наступних засіданнях педагогічної ради).

Це дозволило підвищити рівень активності педагогів в управлінні освітньою діяльністю навчального закладу, позбавитись формалізму в роботі, уникнути поверхневості в обговоренні визначених питань, неконкретності у прийнятті рішень та, зрештою, сприяло перетворенню педагогічних рад експериментальних шкіл на дійсно самоврядний орган, який об'єднав усіх учителів загальною турботою про підвищення якості освіти, спонукав до творчого пошуку, підтримував атмосферу довіри та взаємоповаги.

Значні зусилля у ході формувального етапу дослідження були спрямовані на підвищення ролі батьківської громади в управлінні освітньою діяльністю

навчального закладу. За нашими спостереженнями, традиційно потенційні можливості батьківської громади використовувались лише для вирішення питань розвитку матеріально-технічної бази навчального закладу та його благоустрою, що підтверджено також висновками Г. Бондар [57], Л. Грицюк [125], В. Драчової [177], С. Корбут [272], Т. Тищенко [596], В. Харитонової [625], А. Ярулова [679] та інших дослідників, які виступають за зміну такого підходу та пропонують налагоджувати взаємодію педагогічного колективу та батьківської громади щодо реалізації й інших завдань загальної середньої освіти, а саме: формування та розвитку особистості учня та його громадянської позиції, сприяння становленню учнівського самоврядування; виховання в учнів шанобливого ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів, які проживають в Україні; формування загальнолюдської культури і моралі, культури міжетнічних відносин; розвитку природних здібностей учнів та підтримки обдарованої молоді; запобігання бездоглядності дітей у вільний від занять час і безпритульності; професійної орієнтації учнів, організації позакласної та позашкільної роботи [502].

У кожному експериментальному навчальному закладі “Положення про батьківську раду” були посилені принципами демократичного врядування у відповідності до “Примірного положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітніх навчальних закладів”, затвердженого 02.06.2004 р. наказом № 440 Міністра освіти і науки України В. Кременя:

- по-перше, було наголошено, що *батьківські ради* є добровільними громадськими формуваннями, які створюються на основі єдності інтересів батьків щодо реалізації прав та обов’язків своїх дітей під час їх навчання у загальноосвітньому навчальному закладі, діють на основі Закону України “Про об’єднання громадян” та виконують функції у державно-громадській системі управління загальноосвітнім навчальним закладом;

- по-друге, була задекларована організаційна самостійність цих самоврядних органів, а також підзвітність і відповідальність перед загальними зборами батьків закладу чи класу;

- по-третє, зазначено, що з метою захисту законних інтересів своїх дітей батьківські ради (комітети) мають право апелювати не лише до органів громадського самоврядування закладу, а й до відповідних державних та судових органів, а для вирішення у межах своїх повноважень інших питань діяльності навчального закладу – право встановлювати зв'язки з місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, органами внутрішніх справ, громадськими організаціями, підприємствами, навчальними та науковими установами, сільськогосподарськими господарствами тощо;

- по-четверте, за батьківською радою, як самоврядним органом, були закріплені право вносити на розгляд адміністрації школи, а також педагогічної й піклувальної рад навчального закладу пропозиції щодо змін типу навчального закладу, його статусу, вдосконалення умов організації навчально-виховного процесу, організаційно-господарських питань, які мають бути розглянуті керівництвом навчального закладу в місячний термін і результати розгляду доведені до відома батьків; право звертатися до директора, класного керівника, піклувальної, педагогічної та ради загальноосвітнього навчального закладу щодо роз'яснення стану і перспектив роботи навчального закладу та з окремих питань, що турбують батьків; право контролювати раціональне використання фондів загального обов'язкового навчання, у випадку непорозумінь – звертатися до відповідних органів управління освітою, органів громадського самоврядування, а також з метою більш ефективного захисту прав та інтересів дітей – право об'єднуватися в асоціації та інші добровільні об'єднання;

- і насамкінець, широкими повноваженнями був наділений *голова батьківської ради*, який мав можливість з правом дорадчого голосу брати участь у засіданнях педагогічної ради, ознайомлюватися з організацією, проведенням і результатами державної підсумкової атестації учнів, а також бути членом атестаційної комісії для проведення атестації педагогічних працівників закладу [502].

Отже, батьківським радам експериментальних шкіл були надані повноваження виступати з ініціативами, брати участь у їх реалізації,

контролювати діяльність адміністрації та педагогічного колективу щодо раціонального використання фондів загального обов'язкового навчання, а також у законний спосіб захищати життя і здоров'я, право на якісну освіту, а також інші права своїх дітей. Зауважимо, що перелічені ознаки характерні для демократії як народовладдя.

Підсумовуючи зазначене вище, наголосимо, що не формальна (“на папері”), а реальна діяльність самоврядних органів державно-громадського управління діяльністю загальноосвітнього навчального закладу стала основою для створення демократичної атмосфери школи, яка уможливила *набуття учнівською молоддю досвіду демократичної взаємодії*, адже кожен із цих органів мав як певні повноваження, так і зобов'язання перед іншими самоврядними структурами, тобто у певних ситуаціях, пов'язаних із реалізацією законних прав і інтересів всіх учасників освітнього процесу, він виконував функції керівництва, а в інших – підпорядковувався владним повноваженням інших органів шкільного врядування. У такій ситуації, що доповнювалась активною діяльністю учнівського самоврядування навчального закладу, на особливостях якого зупинимось нижче, – учні старших класів реально навчалися як управляти, так і підпорядковуватись.

Для виховання культури демократизму старшокласників значна увага на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи приділялась розвитку учнівського самоврядування шкіл-учасниць експерименту.

У цьому аспекті корисними стали праці сучасних дослідників, у яких учнівське самоврядування загальноосвітньої школи розглядається у різних аспектах: як засіб розвитку лідерських якостей учнів (О. Гончарук [120], В. Кириченко [247; 248], Г. Ковганич [256]), як основа самоорганізації учнівської молоді (Б. Кидиба [246], Є. Куркін [308], Л. Мартинець [349], С. Мельник [356]), як умова демократизації шкільного життя (Т. Грищенко [128], Т. Денисенко [162], Л. Мазуренко [338], Н. Мельник [356], Ю. Прудникова [503]).

Базуючись на результатах досліджень В. Кириченко, яка розглядає учнівське самоврядування як активну, самостійну та відповідальну діяльність учнів з аналізу, планування й організації життя учнівського колективу

загальноосвітнього навчального закладу, створення сприятливого середовища для взаємодії та розвитку однолітків і вирішення інших соціально значимих завдань, що реалізуються самостійно чи спільно з дорослими членами шкільної спільноти [247, С.101-108], ми рекомендували педагогам експериментальних шкіл забезпечувати *фасилітацію здійснюваних учнівською молоддю процесів цілепокладання, планування, організації роботи щодо реалізації прийнятих самими старшокласниками рішень, а також аналіз ними ходу і результатів своєї діяльності.*

За таких умов, за нашими переконаннями, реально підвищується роль учнівського самоврядування не лише як форми організації життєдіяльності шкільного колективу учнів, а і як засобу розвитку і саморозвитку суб'єктної сфери учнівської молоді у спільній діяльності та взаємодії з іншими шкільними самоврядними органами дорослих, реальної співучасті старшокласників у вирішенні значимих для них життєвих проблем.

Таким чином, в умовах розвитку демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу учнівське самоврядування забезпечувало умови для участі старшокласників у реалізації визначених спільно з дорослими правил шкільного співжиття та співпраці, що базується на демократичних принципах паритетності, справедливості, рівності прав і можливостей.

У розвитку учнівського самоврядування експериментальних шкіл ми враховували зауваження, окреслені у листі МОН України від 07.12.2009 № 1/9-850 “Про розвиток органів учнівського врядування”, у якому акцентувалась увага на неповноцінному використанні педагогічними колективами навчальних закладів країни резервів розвитку учнівського врядування та зазначалось, що органи учнівського врядування використовуються здебільшого для організації дозвілля молоді та покращення шкільної дисципліни; недостатньо застосовується потенціал учнівського врядування для захисту прав учнів, подолання конфліктних ситуацій; низьким є рівень співпраці органів учнівського врядування з органами самоврядування інших навчальних закладів; залишається низьким рівень

підтримки дитячих ініціатив щодо соціальних проектів, які реалізуються в громаді; відсутні власні засоби масової інформації. Базуючись на основних положеннях аналізованого листа, ми рекомендували педагогічним колективам шкіл-учасниць експерименту системно сприяти ініціативі й активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства, налагоджувати співпрацю активу учнівського врядування з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями щодо реалізації соціальних програм і проектів на засадах паритетної взаємодії.

Крім цього, увагу педагогів було привернуто до ще однієї групи перешкод розвитку учнівського самоврядування, про що наголошено у листі МОН України від 08.12.2010 №1/9-892 “Про перспективи розвитку органів учнівського самоврядування в умовах динамічних суспільних змін”: небажання окремих педагогічних колективів делегувати частину своїх повноважень учнівській молоді для участі в управлінні навчальним закладом; відсутність чіткого розподілу обов’язків між органами шкільного самоврядування; взаємодія з дорослими на рівні підпорядкування, а не на рівні партнерства; нерозвиненість у старшокласників соціальної компетентності та відповідальності, необхідної для самостійного прийняття відповідальних рішень; недостатній рівень знань учнями своїх прав, свобод та обов’язків.

Для вирішення означених проблем педагогічним колективам загальноосвітніх навчальних закладів було рекомендовано підтримувати діяльність органів учнівського самоврядування на рівні повноправного партнерства; сприяти співпраці органу учнівського врядування з батьківськими комітетами, педагогічною та піклувальною радами навчального закладу; створювати умови для активної соціальної дії, розвитку життєвої компетентності та відповідальності старшокласників; активізувати співпрацю органів учнівського врядування із засобами масової інформації для підтримки та розвитку шкільних ЗМІ; надавати методичну та організаційну допомогу в реалізації учнівською молоддю соціально важливих проектів.

Базуючись на наукових та науково-методичних працях сучасних вчених та педагогів-практиків О. Добридневої [171], О. Дядикової [179], Л. Климко [251; 252], Г. Корнетова [274], М. Люшина [336], О. Марчак [350], М. Неруш [444], Т. Олексієнко [454], Н. Романенко [516], Н. Софій [560; 561], Н. Чепурченко [639], Г. Шпак [663] та інших, для вирішення означених вище завдань спільно з педагогічними колективами експериментальних шкіл ми організували діяльність навчального закладу як *громадсько активної школи*, у рамках якої завдяки співпраці всіх самоврядних органів заради спільної мети створювались можливості для набуття учнівською молоддю *досвіду демократичної діяльності та взаємодії*, розвитку у них вміння приймати та реалізовувати самостійні відповідальні рішення. При цьому у кожному аспекті діяльності громадсько активної школи та кожній колективній справі були свої організатори, з уточненими правами, обов'язками та змістом діяльності кожного.

У внутрішній виховній діяльності експериментальних шкіл старшокласники на практиці вчилися демократії, беручи участь у передвиборчій компанії та самих виборах активу учнівського самоврядування, про що йшлося у попередньому підрозділі дисертації. Організація роботи різних органів учнівського самоврядування надавала учням право голосу в управлінні школою, що давало можливість їм впливати на рішення, які стосуються безпосередньо інтересів і потреб учнівської молоді, а також самим організовувати власну життєдіяльність у рідній школі. Крім цього, участь у дискусійних та дебатних клубах заохочувала прагнення старшокласників відігравати активну роль у суспільних справах, висловлювати свою думку й поважати думку інших, сприяла розвитку у них толерантності як цінності демократії.

Діяльність експериментальних навчальних закладів як громадсько активних шкіл у місцевій громаді забезпечувала включеність учнівської молоді у реальні соціальні відносини, що, своєю чергою, сприяло виробленню у старшокласників особистісного ставлення до діяльності та взаємодії на засадах партнерства, а також уможливлювало їхню самореалізацію у демократичному середовищі.

У цьому контексті констатуємо велике значення волонтерської діяльності, яка передбачала спільну участь старшокласників, педагогів та представників місцевої громади у вирішенні екологічних проблем, захисті громадянських прав, організації спортивних і культурних заходів, допомоги ветеранам, людям похилого віку, інвалідам, малозабезпеченим, соціально незахищеним тощо [663].

Підсумовуючи зазначене вище, наголосимо, що участь у спільній з дорослими діяльності сприяла усвідомленню старшокласниками можливості реалізації теоретичних принципів і цінностей демократії у реальному житті: свобода як цінність демократії реалізувалась у формі особистого і колективного самовизначення учнівської молоді з одночасною відповідальністю за свій вибір; взаємодія з іншими у демократичному середовищі відбувалась на засадах паритетної рівності, солідарності, поваги до людської, особистісної та громадянської гідності; управління діяльністю школи здійснювалось не лише адміністрацією, а й шкільними самоврядними органами, що забезпечувало залучення до процесу прийняття рішень всіх учасників освітнього процесу; упровадження демократичних форм управління загальноосвітнім навчальним закладом створило можливість для усвідомлення учнями старших класів особливостей розподілу влади і відповідальності у демократичному суспільстві, а також сприяло реальному набуттю учнівською молоддю досвіду демократичної взаємодії, що базується на цінностях демократії як народовладдя.

4.3.4 Педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму учнів

Однією із пріоритетних особливостей модернізації українського суспільства на сучасному етапі є інформатизація всіх галузей народного господарства, сфери освіти – зокрема. Для учнівської молоді, яка вільно володіє засобами

електронного передавання інформації, користується блогами, чатами, соціальними мережами та іншими можливостями Інтернету, *найбільш бажаними є нові умови здійснення навчально-виховного процесу*, що базуються на використанні сучасних засобів інтерактивного та мультимедійного представлення інформації.

З огляду на зазначене, *педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій* нами визначено як одну із пріоритетних організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників.

Необхідність реалізації цієї організаційно-педагогічної умови посилюється тим фактом, що останніми роками владними структурами реалізується Концепція розвитку електронного урядування в Україні, яка передбачає запровадження не лише системи електронного документообігу, але й технологій надання адміністративних послуг населенню через Інтернет, налагодження спілкування влади і громадян в режимі он-лайн, посилення прозорості діяльності влади, надання більш широких можливостей суспільству брати участь у процесі прийняття владою рішень, обговоренні прийнятих нормативних актів [513].

Наголосимо, що *електронна демократія (е-демократія)* розглядається як форма прямої демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій як основного засобу для колективних адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень, контролювання виконання рішень тощо) на всіх рівнях, починаючи з місцевого самоврядування й закінчуючи міжнародним [там само].

У дисертації ми обстоюємо положення про те, що учні старших класів, які через декілька років увійдуть у самостійне доросле життя, мають бути готовими і до такого формату спілкування і взаємодії з владою.

Слід зазначити, що у наукових працях останніх десятиліть активно розробляються питання використання ІКТ в освітньому процесі, зокрема: використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій єдиного інформаційного простору системи освіти України (В. Биков [46], В. Лапинський,

А. Пилипчук, М. Шишкіна [213]); теорії та методики використання інформаційно-комунікаційних технологій в освіті (С. Панюкова [465]); методологічні та педагогічні основи особистісно орієнтованої дистанційної освіти, що інтегрує педагогічні та телекомунікаційні технології (А. Хуторської [629; 631]); застосування мультимедійних технологій у навчально-виховному процесі (А. Некрасова [443], О. Пінчук [481], Г. Чередниченко [640]); формування системи інформатичних компетентностей (М. Жалдак [190]) та інформаційно-пошукових, дослідницьких умінь (Ю. Рамський [507]); поєднання соціальної взаємодії та мережевої освіти (Є. Патаракін [469]); дослідження зарубіжного досвіду використання віртуальних спільнот як інноваційних освітніх середовищ (І. Малицька [344]); проектування середовища онлайнового навчання (З. Сейдаметова [535], В. Царенко [633]); використання віртуальних соціальних мереж у загальній середній освіті (Н. Давидова [148], І. Іванюк [234], С. Литвинова [325], А. Яцишин [684]).

На підставі наукових праць названих вище вчених під інформаційно-комунікаційними технологіями розуміємо *сукупність методів та технічних засобів, які використовуються для збирання, створення, організації, зберігання, опрацювання, передавання, подання й використання інформації*.

Наголошуючи на перевагах використання інформаційно-комунікаційних технологій, порівняно з іншими засобами навчання, науковці зазначають, що упровадження ІКТ в освітній процес дозволяє:

- здійснювати швидкий доступ до вітчизняних та зарубіжних джерел інформації, зберігати та перетворювати її великі обсяги; моделювати різні процеси та явища, швидко розповсюджувати та впроваджувати результати досліджень у практику [371, С. 23];

- значно підвищити ефективність засвоєння навчального матеріалу, оскільки використання ІКТ у навчальному процесі як *інтерактивного багатоканального інструменту пізнання* активізує всі види розумової діяльності учнів [535];

- створювати спільний мережевий контент (глосарії, статті, обговорення, блоги, мультимедійні бібліотеки тощо); завдяки використанню мультимедійного комунікативного простору організовувати спільну проектну діяльність; поєднувати індивідуальні та групові форми роботи, вибудовувати індивідуальні освітні траєкторії; спостерігати за результатами освітньої діяльності кожного учня; розвивати навички рефлексії шляхом фіксації учасниками педагогічного процесу стану свого розвитку та саморозвитку; застосовувати інноваційні форми організації навчального процесу (проект, мозковий штурм, дискусія тощо) [469].

Вченими [535; 647; 666 та ін.] виокремлюються основні *напрями* впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітню діяльність, зокрема у якості *засобу*:

- навчання, який вдосконалює процес викладання та підвищує його ефективність і якість;
- розвитку особистості учня, пізнання ним оточуючого світу та самопізнання;
- інформаційно-методичного забезпечення та керівництва навчально-виховним процесом;
- комунікації суб'єктів освітнього процесу;
- автоматизації процесів контролю, корекції результатів навчальної діяльності, комп'ютерного педагогічного тестування.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для підвищення ефективності навчально-виховного процесу призвело до виникнення феномену “*електронного навчання*”, сутність якого тлумачиться сучасними вченими як:

- форми навчання та викладання, що відбуваються за електронної підтримки, є процедурними по своїй суті і спрямовані на формування знань з урахуванням індивідуального досвіду, практики і знань того, хто навчається; при цьому інформаційні й комунікаційні системи, мережеві чи ні, постають як специфічні засоби для забезпечення процесу навчання [695];

- форма навчання, за якої основні носії навчальної інформації є електронними навчальними ресурсами, а засоби спілкування викладача та учня ґрунтуються на використанні інформаційно-комунікаційних технологій, насамперед комп'ютерної техніки, мережевих технологій, зокрема Інтернет, й мобільного зв'язку [259, С. 379-387];

- різновид навчання, згідно з яким учасники й організатори навчального процесу здійснюють переважно індивідуалізовану взаємодію як асинхронно, так і синхронно у часі, використовуючи електронні транспортні системи постачання навчальних матеріалів та інших інформаційних об'єктів, комп'ютерні мережі Інтернет/Інтранет, інформаційно-комунікаційні технології [46, С.99];

- інтерактивне навчання, під час якого навчальний матеріал доступний в діалоговому режимі та яке забезпечує автоматичний зворотній зв'язок з учасником навчальної діяльності [666, С. 59].

У низці сучасних праць [46; 270; 695 та інших] наголошується, що електронне навчання є *компонентом інформаційно-комунікаційного освітнього простору* як складної системи, яка акумулює інформаційні, організаційні, інтелектуальні, методичні, технічні та програмні ресурси та сприяє інформаційно-освітній взаємодії педагога й учнів.

У дослідженні Ю. Зорі, здійсненому під нашим керівництвом, на основі осмислення сучасних наукових досліджень з питань інформатизації освіти з'ясовано, що комплексне, педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій сприяє формуванню *інформаційно-комунікаційного виховного простору*, у рамках якого реалізація цілей і змісту виховання відбувається шляхом використання ІКТ у їх оптимальному й доцільному поєднанні з іншими сучасними виховними технологіями [221].

Ми підтримуємо трактування дослідницею інформаційно-комунікаційного виховного простору як *системи взаємопов'язаних факторів, умов, засобів, об'єднаних зусиль суб'єктів виховного процесу у різних видах організованої на основі використання ІКТ взаємодії, що здійснює інтегрований вплив на виховання*

старшокласників та забезпечує можливості для ефективного особистісного самовизначення, самореалізації та саморозвитку [221, С. 31-36].

Використання у ході дослідно-експериментальної роботи комп'ютерних, мультимедійних та телекомунікаційних технологій сприяло налагодженню суб'єкт-суб'єктної взаємодії, за якої кожен старшокласник мав право вільного вибору власної траєкторії участі у спільній діяльності та спілкуванні. Важливими для нашого дослідження є виокремлені й апробовані вченим основні *напрями* використання ІКТ у рамках інформаційно-комунікаційного виховного простору: інформаційне забезпечення суб'єктів взаємодії в контексті досліджуваної проблеми; спільна проектна діяльність старшокласників, педагогів та інших суб'єктів виховного процесу; дистанційні форми спілкування суб'єктів виховної взаємодії; вільні контакти користувачів сайту з різних аспектів виховного процесу [там само]. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що сьогодні інформаційно-комунікаційні технології, дійсно, стають потужним засобом навчання й виховання, використання якого дає змогу педагогу вирішувати методичні завдання на якісно вищому рівні.

Не заперечуючи потенційні можливості інших сучасних виховних методів та технологій, у рамках нашого наукового пошуку використано потенціал інформаційно-комунікаційних технологій (комп'ютерних, мультимедійних та телекомунікаційних) у вихованні культури демократизму особистості старшокласника як активного суб'єкта суспільного життя.

Центром інформаційно-комунікаційного простору для виховання у старшокласників досліджуваного феномену став *сайт для старшокласників “Вчимося демократії разом!”* (<http://democracy.ippro.com.ua>), на головній сторінці якого міститься вмотивоване запрошення учнів старших класів вчитись разом ініціювати й обговорювати важливі для них як частини народу України рішення, вчитися співпрацювати з владними структурами задля вирішення важливих для життя учнівської молоді проблем, навчатись контролювати діяльність влади і впливати на неї задля покращення життя місцевої громади [411; 416, С.66-69] (Додаток Т.1).

Одним із розділів сайту є *дистанційний факультативний курс для учнів 10-11 класів “Вчимося демократії”*, підготовлений за висвітленою у попередніх підрозділах дисертації авторською програмою.

До кожної із тем дистанційного факультативного курсу було розміщено текст лекції (теоретичний матеріал), питання для самоперевірки, список додаткової літератури та Інтернет-джерела. Якість опанування курсу перевірялась за допомогою електронного тесту.

Початкове та заключне заняття кожного розділу курсу проводилось у формі *вебінару* – формі дистанційного навчання, організованого за допомогою засобів інформаційно-комунікаційних технологій, яка передбачає проведення інтерактивного дистанційного заняття у синхронному віртуальному класі [52, С.42-48; 633, С. 91].

Таке заняття, як правило, починалося з лекції, яка носила проблемний характер і передбачала діалог вчителя та учнів задля отримання зворотного зв'язку: викладач задавав проблемні запитання за допомогою засобів аудіозв'язку, а учні одночасно відповідали за допомогою технології чат. Наступним кроком було озвучування вчителем найбільш змістовних відповідей учнів, а також (за потребою) організація подальшого обговорення проблеми.

До кожної лекції були підготовлені *мультимедійні презентації*, що поєднували у собі різноманітні програмні й технічні засоби представлення інформації (текст, мову, фото, відео, графіку, анімацію, звук) для найбільш ефективного впливу на учнів, які одночасно могли і почути, і побачити навчальну інформацію [182, С. 532; 443, С. 82–86]. Наголосимо, що мультимедійний супровід лекції істотно покращував сприйняття й осмислення питань, що пропонувались для обговорення.

Після опрацювання старшокласниками навчальних матеріалів кожної теми факультативного курсу їм надавалась можливість висловлювати власні думки з обговорюваної теми на *форумі курсу*, а також висвітлювати свої погляди та відстоювати свої позиції щодо дотичних проблем.

З метою організації групової навчальної взаємодії старшокласників за допомогою технології Wiki у рамках факультативного курсу “Вчимося демократії” передбачалось проведення: спільного редагування документів (електронних текстів, таблиць, схем, графіків), що представляло собою послідовну або паралельну (одночасну) роботу учнів старших класів над електронним об’єктом у реальному режимі реального часу (синхронно); групових творчих проєктів (створення енциклопедій думок видатних людей; глосарію термінів стосовно теми, що вивчається; історичних екскурсів тощо) [143; 258, С.255-262].

Здійснити самоперевірку якості опанування навчального матеріалу як всього факультативного курсу, так і за кожним розділом окремо учні могли за допомогою “Тестового контролю”. Для надання індивідуальної допомоги старшокласникам в опануванні програми курсу проводились Skype-консультації за попередньою домовленістю засобами електронної пошти або мобільного зв’язку.

Згідно з Програмою факультативного курсу, проводилась підсумкова Інтернет-конференція, у ході якої старшокласники мали можливість презентувати результати Інтернет-проєктів, досліджень, громадських опитувань з актуальних проблем життя громадянського суспільства в Україні, здійснених у позакласній виховній діяльності.

Згадані Інтернет-проєкти розміщені на окремій сторінці сайту, їх тематика корелюється з критеріями і показниками культури демократизму особистості старшокласника.

Так, *Інтернет-проєкт “Досліджуємо особливості громадянського суспільства свого регіону”* спрямовував старшокласників на ознайомлення із структурою громадянського суспільства свого міста, району в залежності від трьох типів зв’язків і відносин: взаємодія людей у процесі виробництва, заснованій на праві приватної власності, свободі праці і підприємництва; соціокультурні відносини, що задовольняють потреби громадян у сімейно-родинних зв’язках, вихованні дітей, освіті, духовному удосконаленні, вірі,

здоров'ї, творчості, спілкуванні, інформації (сім'я, освітні, виховні, наукові і культурні установи тощо); взаємодія об'єднань за інтересами всередині громадянського суспільства (союзи підприємців, фінансистів, екологів, професійні союзи; церковні, жіночі, молодіжні та інші організації; фонди, клуби за інтересами тощо).

У рамках цього проекту старшокласникам пропонувалось також налагодити контакти з тими організаціями, установами, союзами, фондами тощо, у яких вони вбачають своїх потенційних партнерів у суспільній взаємодії.

Сторінка сайту, на якій розміщено *Інтернет-проект “Вчимося захищати свої права і свободи”*, пропонувала старшокласникам дослідити, яким чином дотримуються (або не дотримуються) громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини-громадянина у їхньому регіоні, а також поділитись результатами дослідження з однолітками інших областей України.

Якщо під час участі у дослідженні стану реалізації прав і свобод людини і громадянина у своєму регіоні старшокласники виявили такі, що не дотримуються владними структурами, учнівська молодь мала змогу висловити свої пропозиції стосовно того, яким чином можна було б вирішити цю проблему на сторінці сайту, де розміщений *Інтернет-проект “Я пропоную!”*.

Висловлюючи віру у спроможність учнів старших класів у дорослому житті забезпечити прогресивний демократичний розвиток своєї держави, *Інтернет-проект “Вчимося поліпшувати життя місцевої громади”* вже під час навчання у школі спрямовував позакласну діяльність старшокласників на здійснення конкретних вчинків, реалізацію суспільно корисних справ задля покращення життя громади свого села, міста, району. Крім цього, пропонувалось розмістити на цій сторінці сайту плани проектів, фоторепортажі та розповіді про таку діяльність.

На головній сторінці *Інтернет-проекту “Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства”* зазначається, що активні члени громадянського суспільства задля вирішення особистих, групових та загальнодержавних інтересів

об'єднуються у громадські, професійні та релігійні об'єднання, спілки й організації, політичні партії; використовують можливості місцевого самоврядування та вільних засобів масової інформації. З огляду на це, старшокласникам пропонувалось скористатись можливостями співпраці з інститутами громадянського суспільства задля більш ефективної реалізації суспільно корисних справ, спрямованих на покращення життя місцевої громади, та розмістити на сайті плани й опис результатів спільних проектів, розповіді та репортажі про досвід такої співпраці.

Отже, у ході реалізації попередніх проектів учнівська молодь досліджувала різні проблеми життя громадянського суспільства, намагалась власними зусиллями вирішити деякі із них. Але, можливо, розв'язання певних питань було лише у повноваженнях владних структури. Саме тому під час роботи за *Інтернет-проектом “Вчимося взаємодіяти з владою”* старшокласникам пропонувалось спробувати як в традиційному (письмовому), так і в електронному варіантах звернутись до органів влади різних рівнів (відповідно до їхніх повноважень) із заявами або пропозиціями з питань практичної реалізації прав і свобод громадян свого села, району, міста. При цьому очікувалось, що в результаті цієї діяльності учні усвідомлять, наскільки демократичною є їхня регіональна влада, адже класними керівниками експериментальних шкіл наголошувалось, що у демократичній державі, якою прагне стати Україна, влада виступає не як влада *сили*, а як влада *авторитету*, її основні функції зводяться до захисту соціальних прав та інтересів кожної людини, створення необхідних умов для самореалізації кожної особистості.

Наступний *Інтернет-проект “Вчимося контролювати діяльність влади”* був спрямований на сприяння усвідомленню старшокласниками того факту, що влада у демократичній державі підконтрольна громадянському суспільству, діє в межах чинного законодавства з метою максимального захисту та забезпечення реалізації прав і свобод громадян, залучення їх до вирішення загальносуспільних проблем і реалізації їх інтересів. Наголошувалось, що лише за таких умов реалізується право всіх громадян формувати, контролювати і змінювати державну

владу у відповідності до Конституції України, згідно з якою джерелом влади та її сувереном проголошується народ як суб'єкт визначення змісту і характеру владних функцій, а влада відіграє обслуговуючу роль. Під час роботи за цим проектом старшокласникам пропонувалось спробувати організувати зустрічі з представниками органів влади та депутатами різних рівнів і дізнатись про їхню діяльність щодо реалізації громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод людей місцевої громади. Пропонувалось також розмістити на сайті розповіді та фоторепортажі про ці зустрічі, а також повідомлення про ті особи, які не вважали за потрібне прийти до старшокласників на розмову.

На головній сторінці *Інтернет-проекту* “Вчимося обирати” зазначалось, що важливими ознаками демократії є право всіх громадян на участь у формуванні органів державного управління, яке реалізується через систему демократичних виборів та чіткі демократичні процедури обрання і зміни органів державного управління. Наголошувалось, що право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування, закріплене у статті 38 Конституції, належить виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. Але вже у шкільному віці старшокласникам пропонувалось навчитись робити правильний вибір шляхом участі у виборах органів учнівського самоврядування свого навчального закладу та розмістити репортажі про це на сайті.

Важливою сторінкою сайту став молодіжний *форум* “Моя громадянська позиція”, де учні старших класів мали змогу висловити особисту позицію з різних проблем життя громадянського суспільства в Україні та поділитись своїми враженнями від першого досвіду взаємодії з органами влади та місцевого самоврядування.

Старшокласники-автори есе, віршів, байок, творів на суспільно-політичну тематику мали змогу розмістити їх на сторінці *електронної газети* “Все залежить від нас!” (Додаток Т.2). Крім цього, у *фотогалереї* “Активність, самостійність, відповідальність” учням старших класів пропонувалось

розмістити фото, які ілюстрували їхню участь у суспільно-політичному житті України та реалізацію суспільно корисних справ.

Таким чином, розроблений нами сайт “Вчимося демократії разом!” сприяв становленню особистості старшокласника як активного, ініціативного, самостійного та відповідального суб’єкта демократичної взаємодії, який готовий і спроможний співпрацювати з інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування задля вирішення важливих молодіжних та інших проблем місцевої громади.

4.3.5 Формування вмінь взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, представниками органів влади та місцевого самоврядування

Ефективне досягнення мети технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, підготовки старшокласників, з урахуванням неповної правосуб’єктності учнівської молоді, до демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, представниками органів влади та місцевого самоврядування щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади передбачало формування в учнів позитивної мотивації до паритетної співпраці у місцевій громаді, сприяння опануванню відповідних їхньому віку способів партнерської взаємодії з означеними соціальними суб’єктами, а також набуттю першого досвіду такої взаємодії.

З огляду на практичну відсутність означених вмінь та досвіду в учнів старших класів, що підтверджено результатами констатувального етапу експерименту, а також зважаючи на важливість цих новоутворень особистості-суб’єкта для подальшої успішної самореалізації у демократичному суспільстві, значні зусилля педагогів експериментальних шкіл у процесі виховання культури

демократизму старшокласників спрямовувались на *фасилітацію* процесу формування вмінь взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, представниками органів влади та місцевого самоврядування,

Передусім, наголосимо, що у науковий обіг термін “*фасилітація*” (від англ. – to facilitate – допомагати, полегшувати, створювати сприятливі умови) вперше був уведений К. Роджерсом, який трактував сутність цього феномену як підтримку, допомогу і водночас стимулювання педагогом процесу розвитку і саморозвитку особистості як суб’єкта власного життя, сприяння вільному й самостійному вибору та прийняттю рішень вихованцями, їхньому активному функціонуванню та особистісному зростанню [139].

Сучасне розуміння сутності фасилітації представлено у наукових доробках І. Беха [37], Є. Врублевської [102], І. Жижина [193], О. Кондрашихіної [263], О. Левченко [320], В. Суміної [576], О. Фісун [617], К. Шевченко [656] та інших вітчизняних та зарубіжних вчених.

Так, дослідниця феномену фасилітації О. Левченко зауважує, що в науці виділяють соціальну і педагогічну її різновиди: під першою розуміють підвищення швидкості або продуктивності діяльності особистості внаслідок актуалізації в її свідомості образу іншої людини (або групи людей), що виступає як суперник або спостерігач за її діями; *педагогічна ж фасилітація тлумачиться як посилення продуктивності освіти (навчання, виховання) та розвиток суб’єктів педагогічного процесу за рахунок особливого стилю спілкування і взаємодії* [320, С. 13].

Вченими виокремлюються наступні *особливості педагогічної фасилітації*: під час навчальної діяльності наставник займає позицію помічника і допомагає учневі самостійно знаходити відповіді на питання та/або опановувати новими навичками [193]; у ході педагогічного процесу створюється атмосфера взаємної поваги та підтримки, налагоджується діалогічне спілкування та суб’єкт-суб’єктна взаємодія, педагог сприяє розвитку особистісних функцій самостворення і самоорганізації вихованців, забезпечує формування особистісного досвіду суб’єктів педагогічного процесу [576]; фасилітація розвитку і саморозвитку

особистості спрямовується на актуалізацію життєвих її ресурсів, потреби в особистісному зростанні, на підтримку прагнення вихованця до самореалізації й саморозвитку, сприяння усвідомленню ним себе як самоцінності [263, с. 8].

Базуючись на результатах наукового пошуку Є. Врублевської та О. Фісун, ми рекомендували педагогам експериментальних шкіл у процесі фасилітації виховання культури демократизму старшокласників налагоджувати таку педагогічну взаємодію, яка надихатиме й спонукатиме вихованців до інтенсивної, свідомої самозміни відповідно до особистісно пріоритетних сенсів життєдіяльності у всіх сферах суспільного життя, що, своєю чергою, сприятиме активізації їхнього цілеспрямованого і продуктивного саморозвитку [102, с. 8]. Для цього необхідно було забезпечити постійну допомогу кожному учню в усвідомленні себе як самоцінності, підтримку його прагнення до самореалізації сприяння його особистісному зростанню, розкриттю здібностей і потенційних можливостей у всіх сферах життєдіяльності [617, С. 133-139].

На основі аналізу праць названих вище вчених [37; 102; 193; 263; 320; 617; 656] *фасилітацію виховання культури демократизму учнів старших класів* розглядаємо як співтворчість вчителя та учнів, спільний пошук, суб'єкт-суб'єктну взаємодію, спрямовану на узгодження зовнішніх впливів із внутрішніми властивостями особистості вихованців, що забезпечує зміни у їхній свідомості та поведінці. Такий підхід до налагодження міжособистісних взаємовідносин, за нашими переконаннями, забезпечує саморозвиток і самореалізацію учня, спонукає його до активних зусиль щодо розкриття власних внутрішніх потенцій.

Враховуючи положення наукового доробку К. Шевченко, педагогам було рекомендовано дотримуватись таких основних характеристик фасилітативної педагогічної взаємодії: кожен суб'єкт виховної взаємодії визнається неповторною особистістю, рівною серед інших у прояві своєї індивідуальності; за кожним учасником взаємодії визнається право на власну думку, особисту позицію; взаємодія педагога та учнів, що спрямована на конструктивне вирішення проблемних питань, ґрунтується на розумінні та підтримці; залученість кожного до спільної діяльності (партисипативність): спільне прийняття рішень про зміст і

форми здійснення взаємодії, колективна відповідальність за прийняті рішення [656, С.260].

Особливе значення для педагогічних працівників експериментальних шкіл у здійсненні ними фасилітації виховання культури демократизму старшокласників мали наукові праці І. Бежа, який, актуалізуючи положення про важливість здійснення фасилітації розвитку зростаючої особистості, цілком слушно зазначав, що виховною позицією педагога, яка сприятиме утвердженню відносин позитивної *емоційної підтримки і психологічного захисту* дитини, має бути *розуміння, визнання і прийняття* вихованця:

- *розуміння* дитини передбачає вміння вихователя правильно оцінити її емоційний стан, здатність сприймати та адекватно інтерпретувати поведінку вихованця безпосередньо у кожний момент спілкування, вміння фіксувати зміни у почуттях і вчинках, а також визначати причини, що зумовлюють ці зміни; це емпатійне усвідомлення всього суперечливого “Я” вихованця, вміння вислухати і, головне, почути та зрозуміти його;

- *визнання* дитини означає усвідомлення її права бути самою собою, не схожою на інших індивідуальністю, неповторною у тому розумінні, що вона має лише їй притаманні природно задані темперамент, характер, задатки, які визначають специфіку її інтересів, потреб, здібностей; це усвідомлення неповторності, автономності, суверенності, самостійності особистості, її права на власний життєвий шлях; розуміння того, що конкретні шляхи кожного вихованця до досягнення виховної мети, механізми особистісного розвитку можуть бути індивідуально-своєрідними;

- *прийняття* дитини означає безумовне позитивне ставлення до неї такої, якою вона є, з усіма властивими їй якостями; це увага до почуттів і думок школяра, підтримка його навіть за умови, що цінності і системи поглядів вихователя і вихованця можуть не збігатися; це повага до особистої життєвої позиції старшокласника. Прийняття дитини передбачає повагу до особистості дитини та проявляється у співчутті, доброзичливості та щирості стосунків, які сприяють особистісному зростанню та самоствердженню вихованця [37, С.37-62].

Зауважимо, що саме на таких засадах, виховуючи у старшокласників культуру демократизму, педагоги шкіл-учасниць експерименту сприяли розвитку умінь встановлювати контакти та спілкуватись з представниками владних структур, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, здатності визначати, висловлювати й відстоювати власну позицію.

Для реалізації аналізованої організаційно-педагогічної умови діяльність педагога-фасилітатора на формувальному етапі експерименту спрямовувалась на:

1) сприяння усвідомленню старшокласниками особливостей реалізації народом владних повноважень, закріплених у Конституції України, ознак демократичної влади, способів участі учнівської молоді у демократичній взаємодії суб'єктів місцевої громади (фасилітація розвитку когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників);

2) виховання переконаності учнівської молоді у своїй спроможності у дорослому житті реалізовувати народовладдя у суспільному житті, налагоджувати демократичну взаємодію (фасилітація розвитку емоційно-ціннісного компоненту культури демократизму учнів);

3) формування здатності співпрацювати з інститутами громадянського суспільства, демократичною владою, органами місцевого самоврядування щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади (фасилітація розвитку діяльнісно-практичного компоненту культури демократизму учнівської молоді).

Зупинимось на розгляді особливостей кожного із названих напрямів фасилітації взаємодії старшокласників з представниками владних структур, органів місцевого самоврядування та інститутами громадського суспільства.

Так, реалізація *першого* напрямку фасилітації, зокрема, створення сприятливих умов для усвідомлення старшокласниками способів своєї участі у демократичній взаємодії у рамках місцевої громади та особливостей реалізації у дорослому суспільному житті народовладних повноважень, передбачала організацію групової та індивідуальної пізнавально-пошукової діяльності, інтерактивних форм обговорення дискусійних питань (дискусії, дебати, вправа

“Займи позицію”, обговорення ситуацій та ін.), у результаті яких у молоді *формувалось розуміння*:

- *демократії* як суспільного ладу, що ґрунтується на владі народу, характеризується розвинутим самоврядуванням, участю громадян у прийнятті важливих державних рішень, здійсненням народом контролю за діяльністю державної та місцевої влади, вільним доступом до альтернативних джерел інформації, реальною свободою висловлення громадянами поглядів з важливих суспільно-політичних питань;

- *ознак демократичної влади*, яка повинна виконувати волю народу, що делегував їй право підтримування суспільного порядку, обмежена у своїх повноваженнях Конституцією України, підзвітна народу, здійснює управління суспільними справами на засадах принципів демократії (орієнтується на реальні потреби й запити громадян, втілює їх невідчужувані права та свободи), враховує думку та пропозиції громадян у процесі прийняття владних рішень;

- *ознак громадян демократичного суспільства*, які відчують реальну особисту свободу; у суспільній взаємодії, співпраці з владними структурами та органами місцевого самоврядування активно реалізують свої права і свободи, а також виконують обов’язки у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя громадянського суспільства; впливають на процес прийняття важливих для держави й українського народу суспільно-політичних рішень; здійснюють контроль за політичною діяльністю як владних структур, представницьких органів, так і окремих політичних діячів, представників державної влади та місцевого самоврядування;

- *перспективних напрямів демократизації* суспільного життя нашої держави (забезпечення всенародного обговорення як комплексних проектів демократичних перетворень, так і окремих важливих для держави й українського суспільства нормативно-правових актів; налагодження контролю громадян за діяльністю влади та окремих посадових осіб; упровадження механізмів відклику народних депутатів та державних службовців у випадку корупції або невиконання ними обов’язків).

Результатом такої діяльності стало усвідомлення старшокласниками необхідності навчитись обирати демократичну владу, посилювати вплив на зміст та способи її діяльності, брати участь у прийнятті важливих для держави і суспільства рішень, опанувати способи контролю за діяльністю влади, її структур, окремих державних службовців та виборчих посадових осіб, з тим, щоб свідомо реалізовувати ці вміння у дорослому житті.

Увага педагогів-фасилітаторів спрямовувалась на налагодження між усіма учасниками виховної взаємодії *діалогічного спілкування*, у якому кожен отримував *рівні* можливості висловити власну думку та бути почутим, забезпечувалось право на *свободу вибору* ціннісної позиції, здійснювалась *рефлексія* власної участі у колективному обговоренні, дотримувалась *повага до гідності* інших людей.

Згідно з першим напрямом фасилітації, важливим завданням педагогічних працівників експериментальних шкіл був розвиток у старшокласників здатності чітко виокремлювати проблему суспільного життя, що потребує вирішення; у контексті визначеної проблеми самостійно знаходити, опрацьовувати та аналізувати інформацію; логічно вибудовувати власні думки, наводити переконливу аргументацію, визначати власну позицію; обирати оптимальний для даних умов шлях вирішення проблеми.

Вирішення цих завдань відбувалось завдяки опануванню учнівською молоддю соціально-психологічного *механізму переконування*, який розглядається як процес і результат програмно-цільової дії, що завдяки силі аргументів перетворює певну інформацію на систему настанов і принципів. При цьому класні керівники спочатку опанували цей прийом самі на проведеному нами семінарі-практикумі, а потім навчали старшокласників експериментальної групи дотримуватись таких умов застосування механізму переконування: зміст і форма подання аргументів мають враховувати вікові та індивідуальні особливості адресата; переконування повинно бути послідовним і доказовим, спиратись на знання і досвід партнера; аргументи мають містити не лише узагальнювальні

теоретичні положення, а й конкретні факти та приклади; той, хто переконує, повинен сам глибоко вірити в те, у чому переконує інших [651, С.405].

Крім цього, завдяки *механізмам оцінювання й самооцінювання* у ході діалогічного спілкування учнівська молодь співвідносила реальне суспільне життя із системою цінностей демократії як народовладдя (певним ідеалом демократичного суспільно-політичного життя), визначала ступінь відповідності реальності цьому ідеалу, власну позицію стосовно різних аспектів упровадження демократії в нашій країні. Ретельний розгляд правових засад взаємодії влади й молоді, зокрема права звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів особисто або у письмовій формі (ст.40 Конституції України) [265], права вільно висловлювати власні погляди з усіх питань, що торкаються дитини (ст.12 Конвенції про права дитини), права на свободу пошуку, одержання і передавання інформації та ідей будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі (ст. 13 Конвенції про права дитини), права дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів (ст. 15 Конвенції про права дитини) [262], детермінувала процес самовизначення старшокласників, які у співпраці з педагогом-фасилітатором у ході інтерактивних форм виховної взаємодії намагались відповісти собі на запитання “хто я є?”, “що я хочу?”, “що я можу?” , “які мої повноваження?” у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя.

Більш повному усвідомленню старшокласниками себе як учасників взаємодії з органами влади сприяв цілеспрямований аналіз положень Закону України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” [207] та Закону України “Про об’єднання громадян” [208].

Опрацювання старшокласниками *першого* Закону, дало змогу їм усвідомити, що учнівська молодь у складі молодіжної громадської організації має право на захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів (ст.2), на залучення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді (ст.8), на отримання

інформації про державну політику щодо дітей та молоді (ст.9). Учні дізнались, що аналізований Закон зобов'язує органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які є ініціаторами розроблення державної цільової програми, розміщувати на своєму офіційному веб-сайті проекти концепцій державних цільових програм, які стосуються дітей та молоді, а також розглядати пропозиції до них від молодіжних та дитячих громадських організацій. А стаття 10 Закону надає право органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування залучати в установленому порядку молодіжні та дитячі громадські організації та їх спілки до виконання замовлень для державних та місцевих потреб, делегувати їм повноваження щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів) [207].

Аналізуючи *другий* Закон, старшокласники дізнались, що у статті 21 закріплюються права громадських об'єднань на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями) та скаргами; одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації; брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, що стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя; проводити мирні зібрання. Крім цього, стаття 22 цього Закону надає органам державної влади та місцевого самоврядування можливість залучати громадські об'єднання до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, зокрема, шляхом проведення консультацій з громадськими об'єднаннями стосовно важливих питань державного і суспільного життя, розроблення відповідних проектів нормативно-правових актів, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах державної влади та місцевого самоврядування, у роботі яких беруть участь представники громадських об'єднань [208].

Під час обговорення названих законодавчих актів учнівською молоддю спільно з педагогами ретельно *відокремлювались* ті права і повноваження, які учні мають вже у 15-16 років, а також ті, яких вони набудуть лише у

вісімнадцятирічному віці. При цьому ми наполегливо рекомендували класним керівникам експериментальних шкіл намагатись, щоб нові знання обов'язково торкались емоційної сфери особистості, адже лише за таких умов вони можуть сприймались старшокласниками як істинні та незаперечні, тобто уможлиблюється перетворення усвідомлених знань у *переконання* як систему мотивів, що у подальшому спонукатиме учнівську молодь діяти відповідно до своїх поглядів і принципів.

Застосування *механізму оцінювання* на формувальному етапі експерименту у ході дискусій, дебатів, “круглих столів”, “брифінгів” та інших інтерактивних форм виховної взаємодії дало старшокласникам можливість дійти висновку, наскільки реалізуються означені вище положення Законів України в реальному житті українського суспільства, а також про те, наскільки українська влада є демократичною, а сама учнівська молодь – активною. При цьому наголошувалось, що якщо громадяни, базуючись на цінностях демократії як народовладдя, виявляють у громадському житті активність, що то і влада поступово стає більш демократичною.

Крім цього, завдяки використанню педагогами експериментальних шкіл формувального впливу соціально-психологічного *механізму самооцінювання* старшокласники окреслювали у своїх портфоліо власні потреби, цілі та можливості їх прояву у різних сферах суспільного життя. Це сприяло цілеспрямованому визначенню учнями реальних способів реалізації власних можливостей у сучасному та майбутньому дорослому житті.

У ході реалізації завдань формувального етапу експерименту ми усвідомлювали, що від адекватності самооцінки своїх можливостей залежить *рівень домагань* особистості старшокласника як системи перспективних завдань, які учень ставить для власного досягнення: недооцінювання призводить до втрати самоповаги та формування комплексу неповноцінності, а переоцінювання власних можливостей – до виникнення комплексу зверхності, що проявляється у зневажливому ставленні до інших. За нашими переконаннями, обидва комплекси є бар'єрами для налагодження демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного

життя. Саме тому в організації виховання культури демократизму учнів старших класів ми передбачили реалізацію педагогами експериментальних шкіл *диференційованого підходу до учнів із заниженою та завищеною самооцінкою*.

Це забезпечувалось шляхом використання методик підвищення рівня адекватності самооцінки старшокласників, розроблених Є. Зінько, а саме: використання моделі “Я не гірше, але і не краще інших”, моделі поєднання неадекватно високих і адекватно низьких позицій “Я гірше у цьому, але краще у тому”, моделі переносу адекватно високої самооцінки в одному виді діяльності на інші сфери “Якщо я можу це, то зможу й інше”, моделі неадекватного заниження оцінки оточуючих людей до рівня власної самооцінки “Вони не краще за мене” (втім, остання модель використовувалась епізодично, з огляду на певні моральні ризики) [220].

Другий напрям фасилітації спрямовувався на створення сприятливих умов для виховання переконаності учнівської молоді у своїй спроможності у дорослому житті реалізовувати народовладдя та налагоджувати демократичну взаємодію для вирішення актуальних проблем суспільного життя.

Для цього педагоги експериментальних шкіл, *по-перше*, сприяли тому, щоб мета запланованої взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування була реальною та емоційно привабливою, а очікуваний результат – емоційно значущим. У ході організації такої взаємодії акцентувалась увага на позитивних її аспектах, а не на недоліках, а також здійснювалась постійна підтримка старшокласників у набутті ними першого досвіду співпраці з владою щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади.

По-друге, у процесі формування позитивної мотивації учнівської молоді на взаємодію з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування *враховувався тип локусу контролю* учнів старших класів: для старшокласників з екстернальним типом локусу контролю у ході індивідуальних бесід, крім психологічної підтримки, забезпечувалось ще і зовнішнє стимулювання.

По-третє, під час підготовки до взаємодії учнів старших класів експериментальних шкіл з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування *враховувався рівень вмотивованості* учнівської молоді до участі у такій співпраці: учні із низьким рівнем вмотивованості потребували стимулювання, роз'яснення мети та способів досягнення визначених цілей, а також покрокового інструктажу щодо майбутніх дій; старшокласники, які були вмотивовані на таку взаємодію, отримували від педагогів лише психологічну підтримку у визнанні їхньої спроможності досягти самостійно поставлених цілей.

Розуміючи, що успіх запланованої взаємодії залежить від ступеню актуалізованості інтересу старшокласників до такої співпраці, усвідомленості способів досягнення визначених учнями (за допомогою педагога) цілей, а також від упевненості учнівської молоді у власній спроможності до діалогічного спілкування з іншими, ми рекомендували класним керівникам у ході формувального етапу експерименту широко використовувати у вихованні культури демократизму старшокласників *дискусії, дебати, обговорення ситуацій, імітаційні (рольові та ділові) ігри та інші інтерактивні форми виховання*, що базуються на діалогічній взаємодії, адже саме у діалозі як процесі обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами взаємодії забезпечувалось аргументоване переконання у правильності пропонованих рішень, відбувалось налагодження рівноправного партнерства.

Шляхом участі в інтерактивних формах виховної роботи у ході формувального етапу експерименту забезпечувалось опанування учнівською молоддю діалогових форм взаємодії з демократично обраною владою, демократичних процедур прийняття рішень та вміння аргументовано переконувати партнерів по взаємодії; способів здійснення контролю за діяльністю влади у сучасному та майбутньому дорослому житті; вмінь використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії.

Третій напрям фасилітації був спрямований на забезпечення формування у старшокласників вмінь співпрацювати з інститутами громадянського суспільства, демократичною владою, органами місцевого самоврядування щодо вирішення молодіжних та інших проблем місцевої громади. Це, своєю чергою, вимагало навчання учнівської молоді планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку своїх дій, вчинків та набутого досвіду демократичної взаємодії, яка містить всі етапи діяльності: цілепокладання, проектування, планування, організацію діяльності, реалізацію цілей і завдань та аналіз досягнених результатів.

Іншими словами, педагоги експериментальних шкіл забезпечували усвідомлення старшокласниками мети і мотивів взаємодії з іншими суб'єктами демократичного середовища, розвиток у них умінь приймати рішення, планувати взаємодію, самостійно діяти та здійснювати самооцінку своїх дій і вчинків, набуваючи досвіду демократичної співпраці з іншими людьми, інститутами громадянського суспільства та владними структурами.

Це досягалось шляхом організації індивідуальної та групової пошуково-дослідницької діяльності старшокласників для визначення молодіжних проблем у різних сферах суспільного життя, які потребують розв'язання; використання дискусійних та ігрових методів, застосування інтерактивних форм виховної взаємодії для спільного пошуку шляхів вирішення проблеми, обговорення пропонованих учнями варіантів та прийняття колективних рішень; використання проєктивних методик (у тому числі – засобами ІКТ) для колективного планування спільної взаємодії щодо вирішення досліджених учнівською молоддю проблем життя місцевої громади.

При цьому предметом особливої уваги педагогів експериментальних шкіл був розвиток у старшокласників вмінь критично сприймати будь-яку суспільно-політичну інформацію, відстоювати власну думку на основі прийнятних і несуперечливих доказів, знаходити контраргументи, помічати факти, що суперечать власній думці; оцінювати події та аналізувати проблему в контексті

цінностей демократії, обирати один із багатьох альтернативних шляхів її вирішення.

Фасилітаційна підтримка опанування старшокласниками вмінь взаємодії з інститутами громадянського суспільства спрямовувалась на допомогу в ознайомленні учнівської молоді з переліком зареєстрованих в органах виконавчої влади громадських організацій, установ, фондів, а також засобів масової інформації; у налагодженні з ними контактів з метою дізнатись про зміст їхньої діяльності, роль у розвитку громадянського суспільства регіону та способи їхньої взаємодії з владними структурами та органами місцевого самоврядування.

Так, наприклад, учні експериментальних шкіл Черкаської області дізнались про особливості діяльності коаліції молодіжних громадських організацій “Молода Черкащина” (голова координаційної ради Вікторія Феофілова), зокрема, про реалізацію:

- молодіжної освітньої програми “Майстерня громадської активності”, започаткованої Колегіумом Теодора Гойса та Фондом Роберта Боша (Германія) та спрямованої на *стимулювання розвитку української молоді як соціально активних лідерів*. Використання матеріалів цієї програми дозволило провести в експериментальних школах тренінгу толерантності “Свій серед чужих – чужий серед своїх: що означає ксенофобія для суспільства”, дискусії “Чому потрібно іти на вибори” та акції “Голосувати – модно!”;

- проекту “Підтримка молоді Черкаської області: від передвиборчих обіцянок – до реального виконання”, здійсненого за фінансової підтримки Українського Жіночого Фонду. Метою проекту було *представлення та захист інтересів молоді* Черкаської області під час розробки бюджету Черкаської області шляхом моніторингу передвиборчих обіцянок щодо реалізації молодіжної політики регіональних організацій політичних партій, представники яких стали депутатами Черкаської обласної ради, аналізу видатків обласного бюджету на реалізацію молодіжної політики, ступеню врахування пропозицій громадськості. Результати проекту були презентовані громадськості;

- проектів, спрямованих на *вирішення гендерних проблем* (“Захисти себе від насильства – дізнайся та використовуй можливості” за підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС-ПРООН та у співпраці із громадською організацією “Жіночий консорціум України”) та на *представлення інтересів людей з обмеженими можливостями* (розвиток Інтернет-мережі “Світла думка”, де люди з особливими потребами можуть знайти корисну для себе інформацію).

Крім цього, використання ідей проекту “Життя без сміття”, реалізованого коаліцією молодіжних громадських організацій “Молода Черкащина”, сприяло започаткуванню старшокласниками експериментальних шкіл власних проектів під назвою “Територія чистого міста (села, селища, району)”.

Значні зусилля педагогів експериментальних шкіл на формувальному етапі експерименту спрямовувались на допомогу у налагодженні взаємодії учнівської молоді з органами влади та місцевого самоврядування, яка полягала в ініціюванні старшокласниками та спільному обговоренні проблем, важливих для життєдіяльності молоді; у співпраці учнів старших класів з владними структурами та органами місцевого самоврядування щодо вирішення молодіжних та інших проблем життя місцевої громади. Крім цього, шляхом проведення зустрічей з народними депутатами різних рівнів з питань ознайомлення з результатами реалізації ними передвиборчих програм, а також з державними посадовцями та представниками органів місцевого самоврядування - з питань реалізації державної молодіжної політики учні старших класів експериментальних шкіл набували першого досвіду контролю за діяльністю влади. До того ж, з огляду на неповноправність старшокласників, шляхом проведення імітаційних (ділових та рольових) ігор, обговорення реальних ситуацій суспільно-політичного життя, участі у дискусіях, диспутах та дебатах забезпечувалось опанування учнівською молоддю демократичних протестних способів впливу на владу з метою покращення життя громадянського суспільства, захисту соціальних, економічних, політичних та культурних прав і свобод членів громадянського суспільства, а також набуття відповідних навичок.

Особлива увага у ході формувального етапу експерименту приділялась навчанню старшокласників вмінню спілкування з органами влади різних рівнів (відповідно до їхніх повноважень) засобами інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, вмінню написати електронне звернення (заяву або пропозицію з питань практичної реалізації прав і свобод громадян свого регіону).

Підсумуємо: висвітлені у цьому підрозділі напрями фасилітації процесу набуття старшокласниками вмінь демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування сприятимуть усвідомленню учнями старших класів себе як зростаючих громадян України, які *готові* у діалогічній взаємодії з іншими людьми, установами та організаціями реалізовувати власні права і свободи у всіх сферах суспільного життя; *здатні*, досягнувши повноліття, реалізовувати конституційне право управляти справами своєї держави; *спроможні* у паритетній взаємодії з демократично обраною владою змінити на краще своє життя та життя країни.

Висновки до четвертого розділу

У розділі представлено перебіг і результати констатувального етапу експерименту, висвітлено послідовність виховної взаємодії на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи, розкрито особливості упровадження організаційно-педагогічних умов, спрямованих на реалізацію концепції та технології виховання культури демократизму старшокласників.

Педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольнотезагальнювальний етапи) здійснювався на базі 7 експериментальних навчальних закладів всеукраїнського рівня та 12 експериментальних навчальних закладів регіонального рівня Черкаської, Рівненської, Донецької та Дніпропетровської областей. До участі в експерименті на різних етапах було залучено 1763 учні десятих класів: 892 старшокласники – експериментальна група (ЕГ); 871 учень – контрольна група (КГ).

На констатувальному етапі діагностування когнітивного компоненту культури демократизму учнів старших класів здійснювалося за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя” та його показниками; *емоційно-ціннісний компонент* культури демократизму учнів старших класів діагностувався за критерієм “демократична спрямованість” та його показниками; діагностування *діяльнісно-практичного* компоненту культури демократизму старшокласників здійснювалося за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії” та його показниками. Результати діагностування засвідчили, що жоден учень старших класів на початку експерименту не виявив *ініціативно-рефлексивного (високого) рівня* культури демократизму; лише 12,2 % старшокласників ЕГ та 11,6 % учнів КГ володіли *активно-рефлексивним (достатнім) рівнем* культури демократизму; натомість 44,2 % респондентів ЕГ та 43,1 % респондент КГ виявили *активно-репродуктивний (середній) рівень* вихованості досліджуваної якості; ще 43,6 % учнів ЕГ та 45,3 % учнів КГ виявили *пасивно-репродуктивний (низький) рівень* культури демократизму.

Для проведення формувального етапу педагогічного експерименту, на якому апробувалися розроблені концепція та технологія виховання культури демократизму старшокласників, було розроблено *технологічну карту*, згідно з якою виховна взаємодія здійснювалась відповідно до трьох *стадій* технологічного процесу: (підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльнісної, підсумково-аналітичної) та семи *етапів* виховної взаємодії: 1. “Вчимося обирати” (сприяння становленню старшокласників як свідомих виборців); 2. “Вчимося захищати свої права і свободи” (опанування учнями способів захисту власних прав і свобод шляхом звернення до відповідних правозахисних організацій та установ різних рівнів); 3. “Вчимося контролювати діяльність влади” (сприяння усвідомленню молоддю способів контролю громадянами діяльності влади; організація зустрічей із представниками судової гілки влади, депутатами різних рівнів, представниками виконавчої гілки влади різних рівнів); 4. “Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону” (ознайомлення зі змістом діяльності інститутів громадянського суспільства свого

регіону, органів влади та місцевого самоврядування як партнерів по взаємодії);

5. “*Я пропоную!*” (розроблення індивідуальних та колективних *проектів* вирішення досліджених старшокласниками проблем життя місцевої громади);

6. “*Вчимося взаємодіяти*” (реалізація проектних задумів у взаємодії з різними інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування);

7. “*Я – суб’єкт демократичного суспільства*” (підбиття підсумків проектної діяльності, презентація портфоліо особистого успіху). Для кожного із технологічних етапів були визначені *напрями діяльності* учасників виховного процесу, *терміни* реалізації, *способи* взаємодії (форми, методи, локальні технології) та *очікувані результати* як параметри оцінювання відповідності загальній меті технології виховання культури демократизму учнів старших класів.

Апробація розробленої технології на формувальному етапі експерименту передбачала реалізацію визначених *організаційно-педагогічних умов* виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, якими є: оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників; розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу; педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій; формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора [381-384; 386; 387; 389-392; 394; 402-407; 412; 414-416; 418; 420; 425; 427-432].

РОЗДІЛ 5.

РЕЗУЛЬТАТИ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ЕКСПЕРИМЕНТУ З ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

5.1 Аналіз результатів формувального етапу дослідно-експериментальної роботи

З метою визначення ефективності реалізації розробленої у ході дослідження концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів у квітні – травні 2013 року було здійснене контрольне діагностування рівня культури демократизму старшокласників експериментальної та контрольної груп за методикою та діагностичним інструментарієм констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи.

Крім цього, у відповідності до завдань контрольнo-узагальнювального етапу експерименту, було здійснене порівняння результатів констатувального і контрольнo-узагальнювального етапів, визначення співвідношення результатів експерименту з поставленою метою та окресленими завданнями; системне оцінювання ефективності технології виховання культури демократизму учнів старших класів на основі кількісного та якісного аналізу отриманих результатів; поширення досвіду дослідно-експериментальної роботи з означеної проблеми через публікації у пресі; презентація результатів дослідно-експериментальної роботи на всеукраїнських конференціях, семінарах, виставках.

За результатами поточного моніторингу та педагогічного спостереження за реальними проявами культури демократизму у поведінці та діяльності

старшокласників у ході формувального етапу експерименту, класні керівники у своїх звітах констатували *якісні зміни рівня культури демократизму учнівської молоді експериментальних шкіл*.

Так, на підсумковому занятті за авторською програмою факультативного курсу “Вчимося демократії” учні експериментальної групи продемонстрували, в основному, високий і достатній рівень знань сутності цінностей демократії як народовладдя, демократичних ознак української держави, шляхів демократизації суспільного життя, особливостей прояву культури демократизму у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах життя громадянського суспільства, способів демократичної взаємодії у місцевій громаді.

На думку педагогів експериментальних шкіл, забезпечення активної участі кожного учня у пізнавальному процесі, налагодження діалогічної співпраці вчителя і старшокласників у пізнавальній діяльності та прийнятті спільних рішень, розвиток в учнів рефлексивних здібностей, здатності критично сприймати соціально-політичну інформацію, висловлювати та відстоювати власну думку детермінувало прояви культури демократизму старшокласників як суб’єктів навчальної діяльності.

Аналіз підсумкових звітів шкіл-учасниць експерименту дає підстави для висновку про те, що демократизація діяльності загальноосвітнього навчального закладу, зокрема, активізація функціонування шкільних самоврядних органів, налагодження діалогічних паритетних стосунків між керівництвом школи, педагогами, учнями та їхніми батьками як суб’єктами освітнього процесу; активне включення учнів у загальне управління справами шкільного життя, самостійне здійснення ними поточного та стратегічного планування діяльності, стимулювання ініціативності та відповідальності за реалізацію спільних рішень, використання потенційних можливостей суспільних інститутів у розвитку учнівського самоврядування забезпечило розвиток сприятливого середовища для виховання культури демократизму учнівської молоді, її становлення як суб’єктів демократичного простору загальноосвітнього навчального закладу. Завдяки співпраці всіх самоврядних органів заради спільної мети створювались реальні

можливості для набуття учнівською молоддю досвіду демократичної діяльності та взаємодії, розвитку у них вміння приймати та реалізовувати самостійні відповідальні рішення.

За висновками класних керівників експериментальних шкіл, ознайомлення старшокласників у позакласній виховній роботі з особливостями життєдіяльності людини в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах громадянського суспільства, із соціальними ролями, правами і свободами громадян у кожній із цих сфер суспільно-політичного життя, а також участь учнівської молоді у тренінгах “Навчаємось демократичній взаємодії” сприяли пізнанню учнями власних здібностей, якостей і можливостей, необхідних для паритетних суспільних відносин. Крім цього, здійснення самостійного вибору можливих напрямів, засобів і форм самореалізації у період навчання в школі, а також проектування свого майбутнього суспільно-політичного життя забезпечило самовизначення старшокласників у всіх сферах громадянського суспільства. До того ж, організація суспільно-корисної діяльності учнів у місцевій громаді, активізація волонтерства, налагодження співпраці з інститутами громадянського суспільства сприяли усвідомленню старшокласниками себе як суб’єктів громадянського суспільства.

Педагоги експериментальних навчальних закладів також засвідчили, що участь учнів старших класів в інтерактивних формах виховної роботи забезпечила опанування ними способів діалогічної взаємодії з демократично обраною владою, зокрема, вмінь вести переговори, висувати ініціативу, писати звернення та оформлювати інформаційні запити до органів влади та місцевого самоврядування; навчання демократичним процедурам прийняття рішень та вмінню аргументовано переконувати партнерів по взаємодії, способам протидії у дорослому житті таким негативним явищам суспільного життя, як свавілля, корупція, фальсифікація виборів та маніпуляція громадською думкою. При цьому використання учнівською молоддю розробленого нами *алгоритму дій щодо розв’язання проблемних питань життя місцевої громади у співпраці з владними структурами й інститутами громадянського суспільства* забезпечило не лише

опанування старшокласниками відповідних їхньому віку способів взаємодії з представниками органів влади та місцевого самоврядування задля вирішення молодіжних та інших проблем, а і набуття першого досвіду у цьому аспекті.

Це досягалось шляхом сприяння індивідуальній та груповій пошуково-дослідницькій діяльності старшокласників у різних сферах суспільного життя; використання дискусійних та ігрових методів для усвідомлення актуальності досліджених проблем для учнівської молоді й мотивації старшокласників до активної участі в її розв'язанні; застосування інтерактивних форм виховної взаємодії для спільного пошуку шляхів вирішення проблеми, обговорення пропонуванних учнями варіантів та прийняття колективних рішень; використання методу проектів (у тому числі – засобами ІКТ) для колективного планування спільної діяльності та технології портфоліо – для фіксації результатів взаємодії щодо вирішення досліджених учнівською молоддю проблем життя місцевої громади. У такий спосіб учнівська молодь експериментальної групи навчалась планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку своїх дій, вчинків та набутого досвіду співпраці з владними структурами та окремими їх представниками. Це, своєю чергою, сприяло становленню учнів старших класів як суб'єктів демократичної взаємодії у місцевій громаді.

За переконаннями класних керівників експериментальних шкіл, надто важливою для розвитку культури демократизму учнівської молоді виявилась її участь у тренінгах та інших активних та інтерактивних формах виховної взаємодії (дискусіях, дебатах, обговореннях ситуацій, рольових та ділових іграх), завдяки яким старшокласники опанували важливі для самостійного дорослого життя громадянина вміння здійснювати контроль за діяльністю влади на різних рівнях; використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії; демократичні способи висловлення протесту проти антинародних дій влади або її бездіяльності.

Під час презентації своїх портфоліо “Я – суб'єкт суспільного життя” на підсумковому етапі упровадження авторської технології учнівська молодь висвітлювала хід власних індивідуальних проектів самореалізації у соціальній,

духовній, економічній та політичній сферах суспільного життя, наголошуючи на особистих досягненнях у власному становленні як суб'єктів громадянського суспільства. У підсумкових звітах класних керівників зазначалось, що старшокласники експериментальної групи, в основному, продемонстрували усвідомлення мети і мотивів своєї майбутньої діяльності у демократичному українському суспільстві, переконаність у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя, прагнення та відчуття своїх потенційних можливостей налагоджувати у дорослому житті демократичну взаємодію, що базується на діалозі та співпраці.

Усі експериментальні навчальні заклади у своїх підсумкових звітах зазначили, що запропонована технологія забезпечила розвиток когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів культури демократизму учнів старших класів завдяки комплексній реалізації визначених та обґрунтованих організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу.

Втім, за нашими переконаннями, системне оцінювання ефективності розробленої у ході дослідження технології виховання культури демократизму учнів старших класів неможливе без здійснення *аналізу кількісних результатів контрольного діагностування* та їх порівняння із результатами констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи. Розглянемо динаміку рівнів культури демократизму учнів старших класів окремо за кожним критерієм.

Так, результати контрольного діагностування рівня культури демократизму старшокласників експериментальної групи **критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”**, а також їх порівняння із результатами констатувального етапу експерименту засвідчили, що значно зросла кількість учнів, які виявили *ініціативно-рефлексивний рівень* культури демократизму (на констатувальному етапі таких не було, натомість на контрольно-узагальнювальному етапі виявлено 17,2 %); зросла також кількість старшокласників із *активно-рефлексивним рівнем* (з 22,4 % – на констатувальному етапі до 32,3 % – на контрольно-узагальнювальному етапі) та

активно-репродуктивним рівнем культури демократизму учнів (з 34 % – на констатувальному етапі до 42,1 % – на контрольно-узагальнювальному етапі). Крім цього, значно зменшилась кількість учнів старших класів, які виявили *пасивно-репродуктивний рівень* культури демократизму: з 43,6 % – до 8,4 % осіб.

У старшокласників контрольної групи на контрольно-узагальнювальному етапі, як і на констатувальному, не виявлено жодної особи з *ініціативно-рефлексивним рівнем* культури демократизму. Досліджено незначне зростання кількості учнів цієї групи, які продемонстрували *активно-рефлексивний рівень* (на 1,2%) та *активно-репродуктивний рівень* культури демократизму (на 2,1 %), а також незначне зменшення кількості старшокласників із *пасивно-репродуктивним рівнем* культури демократизму (-3,3 %).

Загалом, результати контрольного діагностування дають підстави стверджувати позитивну динаміку розвитку культури демократизму за означеним критерієм в учнів експериментальної групи (+ 17,2 % – ініціативно-рефлексивний рівень; + 9,9 % – активно-рефлексивний рівень; + 8,1 % – активно-репродуктивний рівень; -35,2 % – активно-репродуктивний рівень) та практично відсутню динаміку у старшокласників контрольної групи, що відображено у таблиці 5.1:

Таблиця 5.1

Результати діагностики культури демократизму старшокласників за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя” на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту (ЕГ – 892 особи; КГ – 871 особа)

Рівні культури демократизму	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка
	% 1	Абс. 2	% 3	Абс. 4	% (абс.) 5	% 6	Абс. 7	% 8	Абс. 9	% (абс.) 10
Ініціативно-рефлексивний	0	-	17,2	153	+17,2 (153)	0	0	0	0	0 (0)

Продовження таблиці 5.1										
Активно-рефлексивний	1 22,4	2 200	3 32,3	4 288	5 +,9 (88)	6 18,4	7 160	8 19,6	9 171	10 +,1,2 (11)
Активно-репродуктивний	34	303	42,1	375	+8,1 (72)	35,9	313	38	331	+2,1 (18)
Пасивно-репродуктивний	43,6	389	8,4	76	- 35,2 (-313)	45,7	398	42,4	369	- 3,3 (29)

Порівняння результатів діагностики культури демократизму учнів старших класів на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах дослідно-експериментальної роботи за критерієм *“демократична спрямованість”* засвідчило, що кількість старшокласників експериментальної групи, які виявили *ініціативно-рефлексивний рівень*, зросла з 26,3 % – до 38,7 %, тобто позитивна динаміка складає 12,4 %, або 110 осіб. Кількість старшокласників експериментальної групи із *активно-рефлексивним рівнем* культури демократизму зросла на 6,8 % (61 особа). Кількість учнів експериментальної групи, яким притаманний *активно-репродуктивний рівень* культури демократизму за аналізованим критерієм зросла з 19,2 % – до 34,8 %, отже, позитивна динаміка складає 15,6 %, або 140 учнів. Натомість значно зменшилась кількість учнівської молоді цієї групи з *пасивно-репродуктивним рівнем* культури демократизму за критерієм *“демократична спрямованість”*: з 37,4 % – до 2,6 %, тобто динаміка складає (-)34,8 %, або на 311 осіб менше.

Результати діагностування старшокласників контрольної групи виявило певне зростання рівнів культури демократизму за аналізованим критерієм і в учнів цієї групи, втім, ця позитивна динаміка, у порівнянні з результатами діагностування учнівської молоді експериментальної групи, є незначною. Так, кількість учнів контрольної групи із *ініціативно-рефлексивним рівнем* вихованості культури демократизму за цим критерієм на контрольно-узагальнювальному етапі склала 25,6 %, що лише на 1,4 %, або на 12 осіб більше,

ніж на констатувальному етапі експерименту. Досліджено також незначне зростання кількості учнів цієї групи, які продемонстрували *активно-рефлексивний* рівень (на 0,8 %) та *активно-репродуктивний* рівень (на 1,4 %) вихованості досліджуваного феномену. Незначним є і зменшення кількості старшокласників контрольної групи із *пасивно-репродуктивним* рівнем культури демократизму (-3,8 %).

Загальні результати діагностики рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “демократична спрямованість” наводимо нижче:

Таблиця 5.2

Результати діагностики культури демократизму старшокласників експериментальної та контрольної груп за критерієм “демократична спрямованість” на констатувальному та контрольньо-узагальнювальному етапах експерименту (ЕГ – 892 особи; КГ – 871 особа)

Рівні культури демократизму	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка % (абс.) 5	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка % (абс.) 10
	% 1	Абс. 2	% 3	Абс. 4		% 6	Абс. 7	% 8	Абс. 9	
Ініціативно-рефлексивний	26,3	235	38,7	345	+12,4 / (110)	24,2	211	25,6	223	+ 1,4 / (12)
Активно-рефлексивний	17,1	152	23,9	213	+6,8 / (61)	14,3	124	15,1	131	+ 0,8 / (7)
Активно-репродуктивний	19,2	171	34,8	311	+15,6 / (140)	21,9	191	23,5	205	+1,6 / (14)
Пасивно-репродуктивний	37,4	334	2,6	23	- 34,8 / (-311)	39,6	345	35,8	312	-3,8 / (-33)

Контрольне діагностування рівня культури демократизму учнів старших класів за *критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”* виявило *зростання* кількості старшокласників експериментальної групи, яким притаманний *ініціативно-рефлексивний рівень* (на констатувальному етапі таких

не було, натомість на контрольно-узагальнювальному етапі виявлено 12,8 %). Досліджено також зростання на 39,6 % кількості учнівської молоді експериментальної групи з активно-рефлексивним рівнем культури демократизму; зменшення на 1,6 % кількості учнів, які проявили *активно-репродуктивний рівень* культури демократизму, та значне зменшення (на 50,8 %) кількості учнівської молоді, якій притаманний *пасивно-репродуктивний рівень* культури демократизму.

У старшокласників контрольної групи на контрольно-узагальнювальному етапі експерименту, як і на констатувальному, не виявлено жодної особи із *ініціативно-рефлексивним (високим) рівнем* культури демократизму за аналізованим критерієм. Досліджено незначне зростання кількості учнів цієї групи, які продемонстрували *активно-рефлексивний рівень* (на 2 %) та *активно-репродуктивний рівень* (на 0,7 %), а також незначне зменшення кількості старшокласників із *пасивно-репродуктивним рівнем* культури демократизму: на 2,7 % менше (див. таблицю 5.3):

Таблиця 5.3

Результати діагностики культури демократизму старшокласників експериментальної та контрольної груп за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії” на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту
(ЕГ – 892 особи; КГ – 871 особа)

Рівні	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка % / (абс.)	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка % / (абс.)
	%	Абс.	%	Абс.		%	Абс.	%	Абс.	
Ініціативно-рефлексивний	0	0	12,8	114	+12,8 / (114)	0	0	0	0	0 / 0
Активно-рефлексивний	10,2	91	49,8	444	+39,6 / (353)	11,2	98	13,2	115	+2 / (17)

Продовження таблиці 5.3

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Активно-репродуктивний	26,6	237	25	223	-1,6 / (-14)	27,9	243	28,6	249	+0,7 / (6)
Пасивно-репродуктивний	63,2	564	12,4	111	-50,8 / (-453)	60,9	530	58,2	507	-2,7 / (23)

Загальні результати діагностики рівня культури демократизму учнів старших класів експериментальної та контрольної груп *за всіма критеріями* на констатувальному та контрольньо-узагальнювальному етапах дослідно-експериментальної роботи наводимо у таблиці 5.4:

Таблиця 5.4

Загальний рівень культури демократизму старшокласників експериментальної та контрольної груп на констатувальному та контрольньо-узагальнювальному етапах експерименту (ЕГ – 892 особи; КГ – 871 особа)

Рівні культури демократизму	Експериментальна група					Контрольна група				
	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнювальний етап		Динаміка
	%	Абс.	%	Абс.		%	Абс.	%	Абс.	
Ініціативно-рефлексивний	0	-	12,8	114	+12,8 / (114)	0	-	0	-	0 (-)
Активно-рефлексивний	12,2	109	50,9	454	+38,7 / (345)	11,6	101	13,2	115	+1,6 / (14)
Активно-репродуктивний	44,2	394	23,9	213	-20,3 / (-181)	43,1	375	45,0	392	+1,9 / (17)
Пасивно-репродуктивний	43,6	389	12,4	111	-31,2 / (-278)	45,3	395	41,8	364	-3,5 / (97)

Отже, діагностичні дані засвідчують, що в експериментальній групі збільшилась кількість учнів з *ініціативно-рефлексивним* (високим) та *активно-рефлексивним* (достатнім) рівнями культури демократизму відповідно на 12,8 %

та 38,7 % та значно зменшилась кількість старшокласників з *активно-репродуктивним* (середнім) рівнем – на 20,3 % та *пасивно-репродуктивним* (низьким) рівнем культури демократизму – на 31,2 % менше.

Натомість, за результатами діагностики, на контрольно-узагальнювальному етапі експерименту не виявлено жодного учня *контрольної групи*, який мав би *ініціативно-рефлексивний* (високий) рівень культури демократизму за всіма критеріями. Позитивна динаміка розвитку культури демократизму старшокласників цієї групи за іншими рівнями є незначною: зростання на 1,6 % – *активно-рефлексивного* (достатнього) рівня та на 1,9 % – *активно-репродуктивного* (середнього) рівня; а також зменшення кількості учнівської молоді контрольної групи, що продемонстрували *пасивно-репродуктивний* (низький) рівень культури демократизму на 3,5 %. Проілюструємо наведені вище дані за допомогою гістограми (рис.5.1.)

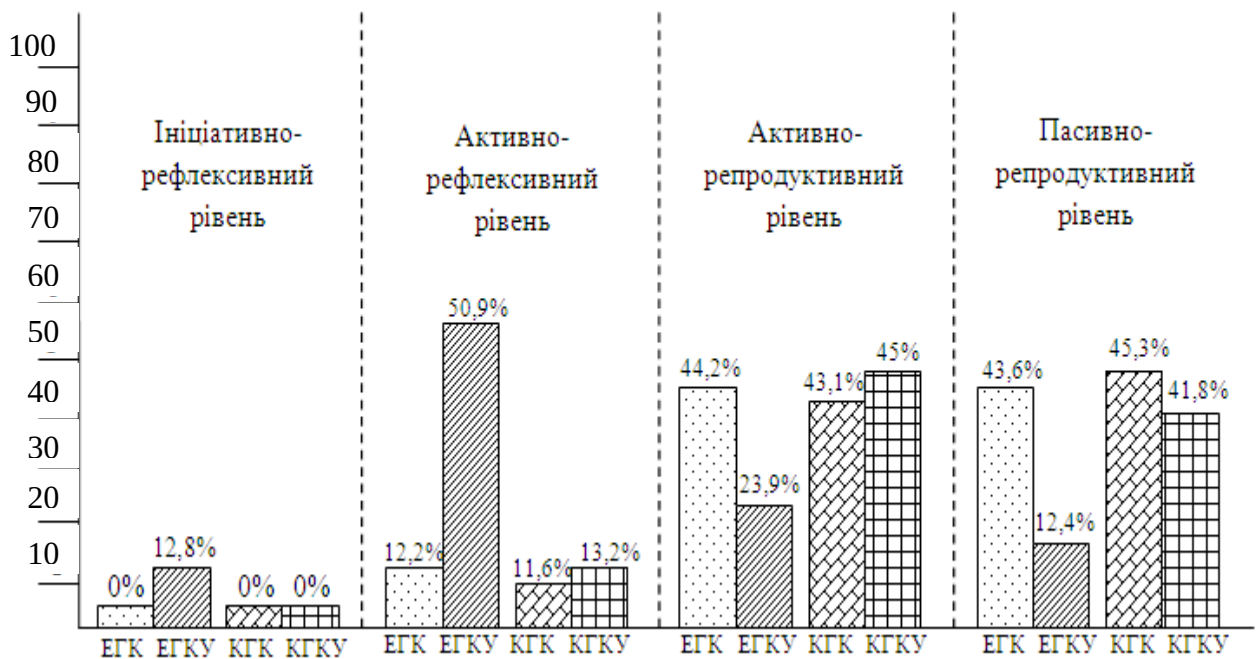

Рис. 5.1. Результати діагностики культури демократизму старшокласників експериментальної і контрольної груп на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту

Значення умовних скорочень у гістограмі такі:

ЕГК – результат експериментальної групи на констатувальному етапі експерименту;

ЕГКУ – результат експериментальної групи на контрольно-узагальнювальному етапі експерименту;

КГК – результат контрольної групи на констатувальному етапі експерименту;

КГКУ – результат контрольної групи на контрольно-узагальнювальному етапі експерименту.

Перевірка достовірності отриманих експериментальних даних здійснювалась за допомогою критерію критерію χ^2 Пірсона (Додаток Ж.2)

Обрахування значення показників цього критерію на констатувальному і контрольно-узагальнювальному етапах експерименту проводились всередині кожної групи учнів старших класів (експериментальної та контрольної).

Для учнівської молоді *експериментальної групи* був отриманий результат $\chi^2_{\text{емп}}=1112,23 > 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$, який зумовив спростування нульової гіпотези та прийняття альтернативної гіпотези: ***рівні культури демократизму старшокласників експериментальної групи на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту істотно різняться.***

Для учнів старших класів *контрольної групи* був отриманий результат $\chi^2_{\text{емп}}=5,08 < 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$. З огляду на це, не було підстав відкидати нульову гіпотезу, тобто ***рівні культури демократизму старшокласників контрольної групи на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту не мають істотних відмінностей.***

Отже, перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої й апробованої концепції та відповідної їй технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

5.2 Прогностичні вектори діяльності загальноосвітніх навчальних закладів щодо виховання культури демократизму учнів старших класів

За підсумками реалізації експериментальними загальноосвітніми навчальними закладами розробленої у ході дослідження концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів було отримано суттєві позитивні результати, що підтверджено даними контрольно-узагальнювального етапу дослідно-експериментальної роботи. Зважаючи на цей факт, а також враховуючи те, що становлення і розвиток культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівнях є надто актуальною як соціальною, так і педагогічною проблемою, вважаємо за доцільне окреслити перспективні напрями діяльності у цьому аспекті сучасного закладу освіти.

Першим таким вектором визначимо демократизацію управління загальноосвітнім навчальним закладом, яка базується на упровадженні цінностей демократії як народовладдя в усі аспекти діяльності установи та створює на цій основі необхідні передумови для співучасті в управлінні школою всіх суб'єктів освітнього процесу, відтворення реальних демократичних відносин самоврядних органів – Ради загальноосвітнього навчального закладу, піклувальної та педагогічної рад, батьківського комітету та органів учнівського самоврядування задля реалізації законних прав та інтересів усіх учасників.

Для цього необхідно, *по-перше*, у Статуті загальноосвітнього навчального закладу закріпити право на участь в управлінні школою учнів і батьківської громади як основних споживачів освітніх послуг; *по-друге*, здійснити чіткий розподіл делегованих самоврядним органам школи владних повноважень, обов'язків та відповідальності, а також розробити систему контролю за їх реалізацією; *по-третє*, забезпечити прийняття будь-яких важливих для життєдіяльності навчального закладу рішень лише на основі колективного обговорення та дискусій, з обов'язковим урахуванням думки тих осіб, яких це рішення безпосередньо стосується; *по-четверте*, неухильно дотримуватись

принципу прозорості діяльності органів самоуправління, реально реалізовувати право на доступ до інформації щодо їх рішень та дій; *по-п'яте*, забезпечувати періодичну звітність про свою діяльність адміністрації навчального закладу та осіб, які здійснюють управління самоврядними органами навчального закладу, перед іншими суб'єктами освітнього процесу.

У цьому аспекті надто важливим завданням є повернення змісту діяльності *педагогічних рад* загальноосвітніх навчальних закладів, засідання яких сьогодні часто перетворюються на ще одну форму методичної роботи, до свого істинного призначення – бути самоврядним органом, що впливає на освітню діяльність навчального закладу. Це дозволить підвищити рівень активності педагогів в управлінні освітньою установою, позбавитись формалізму в роботі, уникнути поверхневості в обговоренні визначених питань, неконкретності у прийнятті рішень та, зрештою, сприятиме об'єднанню всіх учителів загальною турботою про підвищення якості навчально-виховного процесу.

Значні зусилля доцільно спрямовувати на підвищення ролі батьківської громадськості в управлінні освітньою діяльністю навчального закладу. Необхідно, замість використання батьківської громади лише для вирішення питань розвитку матеріально-технічної бази навчального закладу, – налагоджувати взаємодію з *батьківською радою* щодо реалізації й інших завдань загальної середньої освіти, зокрема, реально упроваджувати закріплені за цим самоврядним органом право вносити на розгляд адміністрації школи, а також педагогічної й піклувальної рад навчального закладу пропозиції щодо вдосконалення умов організації навчально-виховного процесу; право звертатися до директора, класного керівника, піклувальної та педагогічної рад щодо роз'яснення стану і перспектив роботи навчального закладу. Крім цього, батьківським радам мають бути надані повноваження виступати з ініціативами, брати участь у їх реалізації, контролювати діяльність адміністрації та педагогічного колективу щодо раціонального використання фондів загального обов'язкового навчання, а також у законний спосіб захищати життя і здоров'я, право на якісну освіту та інші права

своїх дітей, а у випадку непорозумінь – звертатися до відповідних органів управління освітою, органів громадського самоврядування.

Особлива увага має приділятися організації ефективної діяльності *лікувальної ради* загальноосвітнього навчального закладу. Предметом прискіпливої уваги цього самоврядного органу школи, сформованого із представників органів виконавчої влади, установ, організацій, підприємств та окремих громадян, має бути залучення громадськості до вирішення проблем освіти, забезпечення сприятливих умов для ефективної роботи освітньої установи, зокрема, внесення на розгляд адміністрації школи, загальних зборів (конференції) навчального закладу пропозицій щодо поліпшення матеріально-технічної, навчально-виробничої, культурної, спортивної, лікувально-оздоровчої та інших баз; взаємодія з органами влади та місцевого самоврядування з важливих питань підвищення якості освіти; співпраця з благодійними організаціями та окремими меценатами з метою залучення додаткових джерел фінансування освітньої діяльності; розгляд звернень представників місцевої громади з питань, що стосуються роботи загальноосвітнього навчального закладу, та вирішення їх у встановленому законом порядку.

За нашими переконаннями, у процесі демократизації управління навчальним закладом *учнівське самоврядування* має розглядатись не лише як форма організації життєдіяльності шкільного колективу учнів, а, передусім, як сфера реальної співучасті старшокласників у вирішенні значимих для них життєвих проблем у спільній діяльності та взаємодії з іншими шкільними самоврядними органами, у реалізації визначених спільно з дорослими правил шкільного співжиття та співпраці, що базується на демократичних принципах паритетності, справедливості, рівності прав і можливостей. Для цього необхідно, *по-перше*, педагогічному колективу делегувати частину своїх повноважень учнівській молоді для їхньої участі в управлінні навчальним закладом; *по-друге*, здійснити чіткий розподіл обов'язків між усіма органами шкільного самоврядування та підтримувати повноправне партнерство; *по-третє*, сприяти співпраці органів учнівського врядування з батьківськими комітетами,

педагогічною та піклувальною радами навчального закладу; *по-четверте*, створювати умови для активної соціальної дії учнівської молоді у місцевій громаді, надавати методичну та організаційну допомогу в реалізації учнями соціально важливих проектів в усіх сферах громадянського суспільства, налагоджувати співпрацю старшокласників з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями щодо реалізації соціальних програм і проектів на засадах партнерської взаємодії, активізувати співпрацю органів учнівського врядування із засобами масової інформації для підтримки та розвитку шкільних ЗМІ.

Висвітлена вище діяльність щодо упровадження демократичних форм управління загальноосвітнім навчальним закладом створить практичну можливість для усвідомлення учнями старших класів особливостей розподілу влади і відповідальності у демократичному суспільстві, а також сприятиме реальному набуттю учнівською молоддю досвіду демократичної взаємодії, що базується на цінностях демократії як народовладдя. У ситуації, коли кожен із самоврядних органів школи має як певні повноваження, так і зобов'язання перед іншими структурами самоуправління, учні старших класів реально навчатимуться як управляти, так і підпорядковуватись.

Другий перспективний вектор діяльності сучасного закладу освіти в контексті досліджуваної нами проблеми пов'язуємо із відображенням цінностей демократії як народовладдя у визначенні мети та завдань навчально-виховного процесу та вбачаємо у збагаченні змісту суспільствознавчої освіти ідеями, що лежать в основі культури демократизму суспільства та окремої особистості.

Необхідність реалізації цього напрямку пояснюється тим, що, як свідчить здійснений нами аналіз, в існуючих підручниках суспільствознавчого компоненту, на жаль, особливості взаємовідносин громадянина і держави й досі розглядаються з позиції пріоритетності держави; майже повністю ігнорується дефініція “особистість як суб’єкт демократичної взаємодії у суспільних відносинах”, а поняття народовладдя та його основні риси лише схематично окреслені. Поза увагою залишились сутність та особливості прояву цінностей

демократії у суспільному житті та на особистісному рівні, способи налагодження паритетної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. У підручниках інваріантної складової мова йде, в основному, про елітарні концепції демократії, ніж про демократію як народовладдя: зміст підручників не позбавлений стереотипного уявлення про недоліки демократії, зокрема, про неможливість запровадження народовладдя у великих суспільствах. Недостатня увага приділена способам самореалізації особистості у суспільному житті відповідно до обраних нею самою соціальних ролей, відповідальності влади перед громадянами, правовим засадам контролю громадянського суспільства за діяльністю влади, а також законним способом протестної поведінки людей у випадках незаконних та неправомірних рішень влади. Не приділено належної уваги усвідомленню учнями сутності та способів протидії таким негативним явищам суспільно-політичного життя, як свавілля, корупція, фальсифікація, маніпуляція.

З огляду на зазначене, пропонуємо внести певні акценти у зміст навчальних предметів освітньої галузі “Суспільствознавство” щодо сутності держави, державного та народного суверенітету, а також щодо політичних прав народу як засобу реалізації народовладдя у демократичній державі. Зокрема, рекомендуємо при викладанні навчальних предметів та інтегрованих курсів цієї освітньої галузі значну увагу приділяти питанням взаємної відповідальності особи й держави, що ґрунтується на принципах верховенства права, законності, гуманізму, справедливості та забезпечує захист громадянських, політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. При цьому надто важливим для формування демократичної свідомості учнівської молоді є сприяння розумінню нею того факту, що зміст відповідальності держави перед громадянами виражається в обов’язках її органів та посадових осіб бути суб’єктами відповідальності за вчинені правопорушення (зокрема, – за корупцію), пов’язані з їх компетенцією, здійсненням своїх службових повноважень. Особлива увага має приділятися розгляду питання відповідальності влади за прорахунки у своїй діяльності, за бездіяльність та зловживання владою (свавілля), за вчинені злочини та

відшкодування збитків, завданих незаконними діями органів державної влади чи їх посадовими особами. Саме у цьому контексті має висвітлюватись необхідність постійного контролю громадянського суспільства за діяльністю владних структур та окремих посадовців.

Доцільно культивувати у свідомості старшокласників положення про те, що взаємна відповідальність держави і людини проявляється як базова, основоположна ідея демократичного конституційного ладу, сутність якої полягає у закріпленні та застосуванні негативних наслідків за неналежне виконання (або взагалі за невиконання) встановлених Конституцією України взаємних обов'язків держави (органів влади та окремих посадовців) і людини.

Важливим моментом суспільствознавчої освіти має стати розгляд особливостей демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, зокрема, способи встановлення партнерських відносин між громадянами і владою, що базуються на принципах рівності, довіри, справедливості, взаємної поваги один до одного.

Значну увагу необхідно приділяти розгляду сутності права громадян на мирні збори як реалізації масового волевиявлення й оприлюднення своєї громадянської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем, а також усвідомленню старшокласниками порядку їх проведення, форм відповідальності за порушення та злочини, що можуть виникнути у ході масових зборів.

Урахування зазначених вище рекомендацій сприятиме формуванню демократичної свідомості учнів, розвиток якої має також відбуватись у процесі опанування ними навчальних предметів інваріантної складової навчальних планів старших класів. З огляду на це, рекомендуємо упровадити розроблений та апробований у ході дослідно-експериментальної роботи авторський факультативний курс "Вчимося демократії", що був схвалений до використання відповідною комісією МОН України. Зміст цього курсу акцентує увагу на висвітленні сутності цінностей демократії як народовладдя, особливостей суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади й окремої людини, поняття корупції та свавілля, відповідальності влади

перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади, зокрема – контролю громадян за діяльністю влади, можливостей електронної демократії та інших важливих для виховання культури демократизму старшокласників питань.

При цьому наголошуємо, що навчальний процес має організовуватись як суб'єкт-суб'єктна взаємодія вчителя і учнів, що базується на засадах діалогічного спілкування. Це досягається засобами технології навчання як дослідження, технології розвитку критичного мислення, технології організації групової навчальної діяльності та технології інтерактивного навчання. Опанування способами налагодження партнерської взаємодії допоможе учнівській молоді у майбутньому самостійному житті реалізувати демократичні принципи взаємовідносин влади та громадян, налагодити демократичну взаємодію з інститутами громадянського суспільства.

Третій напрям діяльності загальноосвітнього навчального закладу пов'язаний із орієнтацією позакласної виховної роботи на сприяння опануванню учнівською молоддю знаннями та компетентностями, що лежать в основі культури демократизму особистості.

Так, для розвитку когнітивного компоненту культури демократизму учня старших класів шляхом організації активних та інтерактивних форм виховної роботи (“Мозковий штурм”, дискусія, дебати, “Мікрофон”, “Займи позицію”, “Коло ідей”, “Акваріум”, “Спаринг”, аналіз та моделювання ситуацій суспільно-політичного життя, робота в парах і групах, ділова або рольова гра тощо) необхідно сприяти більш глибокому усвідомленню учнівською молоддю знань теоретичних основ демократії як народовладдя (сутності цінностей демократії як народовладдя, способів протистояння негативним феноменам суспільно-політичного життя – політичній корупції, маніпуляціям, свавіллю, фальсифікаціям; повноважень та механізмів функціонування владних структур, принципів та процедур виборчої системи в Україні); методів та форм демократичної взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування;

демократичних способів прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень; особливостей становлення особистості як суб'єкта демократичного суспільства (способів реалізації та захисту прав і свобод людини-громадянина, принципів правомірної поведінки у демократичному середовищі, особливостей суб'єктної активності особистості у різних сферах суспільного життя; способів самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії).

Крім цього, вважаємо за доцільне рекомендувати шляхом проведення тренінгів, інших активних та інтерактивних форм виховної роботи сприяти опануванню старшокласниками важливих для розвитку культури демократизму вмінь, які учні зможуть повноцінно використовувати у дорослому самостійному житті, зокрема, встановлювати діалогічну взаємодію з демократично обраною владою, застосовувати демократичні процедури прийняття рішень, аргументовано переконувати партнерів по взаємодії; робити усвідомлений вибір у відповідності до цінностей демократії; брати безпосередню участь у розв'язанні проблем життя місцевої громади та країни; здійснювати контроль за діяльністю влади на різних рівнях; використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень (вміння вести переговори, висувати ініціативу, писати звернення та оформлювати інформаційні запити до органів влади та місцевого самоврядування), у тому числі – можливості електронної демократії; правомірно застосовувати демократичні способи висловлення протесту проти антинародних рішень і дій влади або її бездіяльності.

Це, за нашими переконаннями, допоможе учнівській молоді у майбутньому дорослому житті самостійно врядувати як своє особисте життя, так і життєдіяльність місцевої громади на засадах цінностей демократії; свідомо обирати демократичну владу та запобігати фальсифікаціям і маніпуляціям під час виборчого процесу; з точки зору цінностей демократії як народовладдя оцінювати реальне суспільне життя й визначати ті проблеми, які потребують розв'язання; паритетно взаємодіяти з демократичною владою щодо вирішення як особистих, так суспільних проблем; брати участь у розробленні та обговоренні важливих для

держави і суспільства рішень; контролювати діяльність влади з метою запобігання свавілля та корупції; застосовувати демократичні способи громадянського протесту проти неправомірних рішень та дій влади.

Важливим результатом здійснення висвітленої вище виховної роботи має стати відчуття старшокласниками своєї самоцінності, власної та громадянської гідності, їхня активна позиція щодо необхідності брати відповідну своєму віку участь у демократичних перетвореннях життя місцевої громади; прагнення до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими людьми та соціальними інститутами у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах життя; усвідомлення себе як особистості, що здатна не лише самостійно вибудовувати своє життя, а й впливати на життєдіяльність місцевої громади як осередка демократичної держави.

Значні зусилля педагогічних працівників загальноосвітнього навчального закладу мають бути спрямовані на сприяння самовизначенню, самореалізації та саморозвитку кожної особистості старшокласника як суб'єкта демократичного суспільства. З огляду на це, виховний процес має організовуватись як цілеспрямована взаємодія вихователя і вихованця, що має на меті зміну свідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності зростаючої особистості, її якісний розвиток і саморозвиток.

При цьому предметом постійної уваги класних керівників та психологічної служби загальноосвітнього навчального закладу має бути саморозвиток старшокласника як суб'єкта суспільних відносин (його активна цілеспрямована діяльність задля зміни самого себе власними зусиллями), зокрема, організація самовиховання (специфічного виду внутрішньої діяльності старшокласника-суб'єкта, спрямованої на вироблення вмінь, навичок, здібностей, якостей для його самореалізації у демократичному середовищі) та самовдосконалення (найвищої форми саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії, що здійснюється у моральній системі координат і потребує застосування механізму рефлексії, спрямованої на пізнання своєї поведінки, дій і вчинків, почуттів і

здібностей, а також усвідомлення того, як його сприймають партнери по взаємодії); сприяння опануванню учнівською молоддю навичок саморегуляції (здатності керувати собою, власною поведінкою та діяльністю) та самоконтролю за ходом реалізації визначених самим старшокласником мети і програми дій. Це, своєю чергою, сприятиме становленню особистості старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя.

Четвертий перспективний вектор діяльності сучасного закладу освіти пов'язуємо із необхідністю налагодження взаємодії школи з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо виховання культури демократизму старшокласників.

Так, співпраця з різними інститутами громадянського суспільства громади села, міста, області, зокрема, з молодіжними об'єднаннями інших загальноосвітніх навчальних закладів та позашкільних навчальних закладів, громадськими організаціями суспільно-політичного спрямування, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, закладами та установами культури, благодійними організаціями та фондами, бізнес-структурами, окремими меценатами тощо, – допоможе учнівській молоді більш ефективно вирішувати посильні проблеми місцевої громади, набути досвіду активної громадської та громадянської діяльності, розвинути у себе здатність об'єктивно оцінювати та ефективно реалізовувати власні сили і можливості у всіх сферах громадянського суспільства, що, своєю чергою, надасть можливість старшокласникам відчувати себе рівноправними громадянами країни, які беруть активну участь у самоврядуванні і таким чином впливають на демократизацію суспільного життя у своїй державі.

Для виховання культури демократизму учнів старших класів доцільно також сприяти накопиченню ними першого досвіду взаємодії з органами влади (передусім, управліннями/відділами освіти і науки, культури, юстиції, соціального захисту районних, у справах сім'ї, молоді та спорту міських або обласних державних адміністрацій), представниками органів місцевого самоврядування (депутатами обласних, міських, селищних, сільських рад), а

також засобами масової інформації (ЗМІ) як потенційними партнерами у вирішенні тих чи інших проблем життєдіяльності учнівської молоді.

Так, у ході зустрічей з представниками виконавчої гілки влади різних рівнів учнівська молодь не лише матиме можливість дізнатись про повноваження та обов'язки кожного з органів виконавчої влади щодо виконання державної молодіжної політики, а й порушити питання про вирішення тих чи інших молодіжних проблем. Під час зустрічей з представниками виборної законодавчої гілки влади учні старших класів отримають перший досвід контролю за виконанням депутатами своїх передвиборчих програм. Все це сприятиме накопиченню старшокласниками досвіду демократичної взаємодії у місцевій громаді на засадах цінностей демократії як народовладдя.

П'ятий напрям діяльності загальноосвітнього навчального закладу визначаємо як створення інформаційно-комунікаційного простору, сприятливого для виховання культури демократизму учнів старших класів.

Реалізація цього аспекту діяльності школи має відбуватись на основі педагогічно доцільного використання потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій (комп'ютерних, мультимедійних та телекомунікаційних) у вихованні культури демократизму особистості старшокласника як активного суб'єкта суспільного життя. Для більш ефективної реалізації завдань виховання культури демократизму учнів старших класів засобами ІКТ рекомендуємо використовувати потенційні можливості створеного нами сайту для старшокласників "Вчимося демократії разом!" (<http://democracy.ippro.com.ua>), що містить Інтернет-проекти, тематика яких корелюється з критеріями і показниками культури демократизму особистості старшокласника, інформаційне забезпечення суб'єктів взаємодії в контексті досліджуваної проблеми та надає можливість для дистанційного спілкування всіх суб'єктів виховної взаємодії.

Крім цього, за нашими переконаннями, корисним для старшокласників буде їх ознайомлення у ході конференцій-презентацій з досвідом країн розвинених демократій щодо способів забезпечення публічності та прозорості роботи органів державної влади і місцевого самоврядування зі зверненнями громадян,

налагодження електронної демократії (е-демократії), онлайнового доступу громадян до процесів ухвалення важливих для суспільного життя рішень на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях, здійснення онлайнових консультацій стосовно суспільно-політичних проблем, онлайнового викладення громадянами думок, поглядів та заперечень з різних питань діяльності влади, онлайнових дебатів, голосування, написання петицій тощо. Це дасть змогу учнівській молоді у дорослому житті вимагати таких стандартів діяльності і від української влади.

Нарешті, *шостий вектор* діяльності загальноосвітнього навчального закладу в контексті досліджуваної нами проблеми вбачаємо у *системній підготовці педагогічного колективу до виховання старшокласників*.

Для цього пропонуємо упровадити розроблену нами у ході дослідження Програму підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів, яка містить навчально-тематичний план факультативного курсу “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”, дистанційний спецкурс з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами, а також методичні рекомендації щодо організації циклу семінарів-практикумів у ході методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів. Ці розробки взаємозбагачують одна одну та спрямовані на сприяння оволодінню педагогічними працівниками концепцією і технологією виховання культури демократизму учнівської молоді.

Підсумовуючи, наголосимо, що завдання всіх висвітлених у цьому підрозділі дисертації прогностичних векторів діяльності загальноосвітнього навчального закладу в контексті досліджуваної проблеми можуть бути комплексно й системно реалізовані завдяки упровадженню розробленої й апробованої нами концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів, яку пропонуємо до використання педагогічним колективам освітніх установ України та зарубіжжя.

Висновки до п'ятого розділу

У розділі подано аналіз результатів формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, розроблено прогностичні вектори діяльності загальноосвітніх навчальних закладів щодо виховання культури демократизму учнів старших класів.

Згідно з підсумковими звітами експериментальних навчальних закладів, упровадження розроблених концепції і технології виховання культури демократизму учнів старших класів забезпечило розвиток когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів цієї інтегрованої якості у старшокласників завдяки комплексній реалізації визначених та обґрунтованих організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу. Це підтверджено *кількісними результатами* контрольного діагностування та порівняння даних констатувального і контрольно-узагальнювального етапів дослідно-експериментальної роботи.

Отримані дані засвідчили, що в експериментальних групах *збільшилась* кількість учнів з *ініціативно-рефлексивним* та *активно-рефлексивним* рівнями культури демократизму за усіма критеріями відповідно на 12,8 % (114 осіб) та 38,7 % (345 осіб) та *значно зменшилась* кількість старшокласників з *активно-репродуктивним* (на 20,3 %, або на 181 особу менше) та *пасивно-репродуктивним* (на 31,2 % , або на 278 осіб менше) рівнями культури демократизму. Натомість, позитивні зміни у рівнях культури демократизму старшокласників контрольної групи були, переважно, незначними, а позитивна динаміка *ініціативно-рефлексивного* рівня взагалі відсутня.

Перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої та апробованої концепції і відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Зважаючи на цей факт, визначено перспективні вектори діяльності сучасної освітньої установи щодо виховання культури демократизму старшокласників, які вбачаємо у демократизації управління загальноосвітнім навчальним закладом; акцентуванні уваги під час здійснення суспільствознавчої освіти на ідеях, що лежать в основі культури демократизму суспільства та окремої особистості; орієнтації позакласної виховної роботи на сприяння опануванню учнівською молоддю відповідних знань та компетентностей; налагодженні взаємодії школи з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо виховання культури демократизму старшокласників; створенні інформаційно-комунікаційного простору, сприятливого для виховання культури демократизму учнів старших класів; системній підготовці педагогічного колективу до виховання культури демократизму старшокласників.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора [383; 396; 404; 405; 421].

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано новий підхід до вирішення актуальної проблеми виховання культури демократизму, що полягає в розробленні та апробуванні науково обґрунтованих концепції і технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Результати дослідження підтвердили правомірність загальної та часткових гіпотез, засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань і стали підставою для формулювання таких *висновків*.

1. Здійснено аналіз соціокультурних, філософсько-політологічних та психолого-педагогічних детермінант культури демократизму особистості. *Соціокультурними детермінантами* культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівнях окреслено процеси глобалізації, інформатизації, гуманізації та демократизації суспільних відносин, які зумовили посилення ролі людини в усіх сферах життєдіяльності. *Філософсько-політологічними детермінантами* культури демократизму особистості визначено становлення в суспільній свідомості українського народу філософії людиноцентризму та розвиток теорії демократії як народовладдя, яка повною мірою відображується у суспільно-політичних реаліях. *Психолого-педагогічні детермінанти* виховання культури демократизму зростаючої особистості полягають у поширенні ідей демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізації впровадження у педагогічну практику положень щодо розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії, становлення зростаючої особистості як активного суб'єкта життєдіяльності.

Схарактеризовано *ознаки демократичної взаємодії* як основи виховання культури демократизму особистості (партнерство, налагодження конструктивного діалогу, взаємний пошук спільного рішення на засадах довіри та взаєморозуміння), *принципи* (взаємне визнання партнерів як рівноправних і рівноцінних, толерантне ставлення до особистісної позиції партнера; установка на відмову від силових способів впливу на партнера, за винятком сили аргументів;

добровільність і чесність співробітництва; готовність нести відповідальність за свої вчинки і результати партнерської взаємодії) та *процедурні елементи* (діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності, кооперація).

Зазначено, що особливої значущості проблема виховання культури демократизму набуває для учнів старших класів, які одразу після завершення навчання у школі набудуть повної правосуб'єктності, а тому мають бути готовими до самостійної діяльності та взаємодії у демократичному суспільстві.

2. Розкрито сутність *культури демократизму учня старших класів* – інтегрального особистісного утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і навичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Визначено структурні компоненти культури демократизму учня старших класів – *когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний*, які презентують досліджуваний феномен у єдності *ціннісної сфери, спрямованості, самореалізації* особистості-суб'єкта, демократичної *взаємодії* з іншими соціальними суб'єктами.

Відтак, *виховання культури демократизму учня старших класів* визначено як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві та взаєморозумінні й сприяє інтеріоризації старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленню ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого

самоврядування, формуванню якостей, здатностей і навичок, необхідних для ефективної діяльності та взаємодії в усіх сферах суспільного життя.

3. Виявлено потенціал сучасної педагогічної практики для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу, а саме:

- здійснено аналіз змісту освітніх галузей “Мови і літератури” та “Суспільствознавство”, висвітлено потенційні можливості інваріантної та варіативної складових для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. З’ясовано факт недостатньої висвітленості у проаналізованих програмах, підручниках і навчальних посібниках сутності цінностей демократії як народовладдя, суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадянина, понять корупції, свавілля, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади. Запропоновано під час викладання проаналізованих навчальних дисциплін акцентувати на означених питаннях, а також розроблено авторський факультативний курс “Вчимося демократії”, який забезпечує формування когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників;

- за результатами вивчення досвіду виховної діяльності навчальних закладів України зроблено висновок, що організація виховного процесу й досі не позбавлена шаблонів пріоритетності інтересів держави перед інтересами громадянина, а становленню учнів як суб’єктів демократичної взаємодії у суспільному житті педагогічними колективами не приділяється належної уваги;

- здійснено аналіз зарубіжного досвіду громадянського виховання та змісту посібників, підготовлених у рамках міжнародних проектів, передусім США та європейських держав щодо упровадження демократичних засад у навчально-виховний процес, визначено перспективні ідеї для їх використання у вихованні культури демократизму старшокласників за врахування реалій життя в Україні.

4. Розроблено *концепцію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*, яка висвітлює взаємопов'язані *теоретико-методологічний* (концептуальні ідеї, базові поняття, методологічні підходи, принципи, суб'єкти виховної взаємодії), *змістово-функціональний* (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), *процесуально-організаційний* (стадії, етапи, форми й методи роботи, організаційно-педагогічні умови) та *підсумково-аналітичний* (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат) складники процесу виховання культури демократизму.

Для реалізації концепції розроблено *технологію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів* як систему науково обґрунтованих доцільних процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.

5. Обґрунтовано *критерії та показники* прояву культури демократизму учнів старших класів: *знання демократичних основ суспільного життя* (*показники* – усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя; знання способів демократичної взаємодії із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії), *демократична спрямованість* (*показники* – переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя; прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті; позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді), *активність самореалізації у демократичній взаємодії* (*показники* – дотримання цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті; вміння здійснювати

демократичну взаємодію у місцевій громаді; активність самовизначення, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті).

Спрогнозовано і схарактеризовано можливі рівні культури демократизму учнів старших класів: *ініціативно-рефлексивний (високий), активно-рефлексивний (достатній), активно-репродуктивний (середній), пасивно-репродуктивний (низький)*.

6. Визначено та апробовано організаційно-педагогічні умови підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників, які забезпечили реалізацію концепції та технології досліджуваного процесу: *оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників* (упровадження авторського факультативного курсу “Вчимося демократії”, схваленого до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України; налагодження навчального процесу як суб’єкт-суб’єктної діалогічної взаємодії вчителів і учнів засобами технології навчання як дослідження, технології розвитку критичного мислення, технології організації групової навчальної діяльності та технології інтерактивного навчання); *розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу* (реалізація державно-громадського управління шляхом делегування адміністрацією закладу функцій управління навчально-виховним процесом колективним самоврядним органам – піклувальній, педагогічній, батьківській радам, органам учнівського самоврядування – та координації їх демократичної взаємодії; забезпечення відкритості освітньої системи школи завдяки налагодженню конструктивної співпраці з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування для вирішення проблем діяльності навчального закладу та місцевої громади); *педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій* (створення і використання потенційних можливостей сайту “Вчимося демократії разом!” як координаційного центру інформаційно-комунікаційного освітнього простору для виховання культури демократизму учнів старших класів); *формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів*

громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування (проведення тренінгів для старшокласників “Навчаємось демократичної взаємодії”, використання локальних *технологій* розвитку критичного мислення, дослідницьких та інтерактивних технологій, які реалізовувались у *формах* дискусії, дебатів, філософської студії, круглого столу, “сократівського діалогу”, конференції та інших); *підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів* (реалізація авторської Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів, яка містить навчально-тематичний план факультативного курсу “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”, дистанційний спецкурс з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період, а також методичні рекомендації щодо організації циклу семінарів-практикумів у процесі методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів; розроблення методичного кейсу на електронному носії та методичного посібника “Виховуємо культуру демократизму особистості”, схваленого до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України).

Апробацію здійснено під час дослідно-експериментальної роботи на базі 7 експериментальних навчальних закладів всеукраїнського рівня та 12 експериментальних навчальних закладів регіонального рівня Черкаської, Рівненської, Донецької та Дніпропетровської областей.

Підвищенню ефективності виховання культури демократизму учнівської молоді сприяло розроблення *технологічної карти*, згідно з якою виховна взаємодія відбувалась відповідно до трьох *стадій* технологічного процесу: (підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльнісної, підсумково-аналітичної) та семи *етапів*: 1. “Вчимося обирати”; 2. “Вчимося захищати свої права і свободи”; 3. “Вчимося контролювати діяльність влади”; 4. “Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону”; 5. “Я пропоную!”; 6. “Вчимося взаємодіяти”; 7. “Я – суб’єкт демократичного суспільства”.

Опанування факультативного курсу “Вчимося демократії” сприяло усвідомленню старшокласниками сутності цінностей демократії як народовладдя, особливостей суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади й окремої людини, сутності понять корупції та свавілля, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади, можливостей електронної демократії та інших важливих для виховання культури демократизму питань.

Шляхом участі в інтерактивних формах виховної роботи забезпечувалось опанування учнівською молоддю діалогових форм взаємодії з демократично обраною владою, демократичних процедур прийняття рішень та вміння аргументовано переконувати партнерів по взаємодії; способів здійснення контролю за діяльністю влади у сучасному та майбутньому дорослому житті; вмінь використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії.

Апробовано алгоритм демократичної взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, що здійснювалось шляхом організації пошуково-дослідницької діяльності учнів у різних сферах суспільного життя з метою визначення, які проблеми життя громади потребують зусиль учнівської молоді; використання дискусійних методів (диспут, дискусія, дебати, обговорення ситуацій) та ігрових методів (імітаційна гра “Громадські слухання”) для усвідомлення учнівською молоддю актуальності досліджених проблем й мотивації старшокласників до активної участі в їх розв’язанні; застосування інтерактивних форм виховної взаємодії “Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Метод-прес”, “Дерево рішень” та інших – для спільного пошуку шляхів вирішення проблеми, обговорення пропонованих учнями варіантів та прийняття колективних рішень; використання методики “Метаплан”, методу проєктів (у тому числі – засобами ІКТ) для колективного планування спільної діяльності та технології портфоліо – для

фіксації результатів взаємодії щодо вирішення досліджених учнівською молоддю проблем життя місцевої громади.

7. Узагальнення результатів контрольного діагностування підтвердило ефективність концепції та технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Отримані дані засвідчили, що в експериментальних групах *збільшилась* кількість учнів з *ініціативно-рефлексивним* та *активно-рефлексивним* рівнями культури демократизму за усіма критеріями відповідно на 12,8 % (114 осіб) та 38,7 % (345 осіб) та значно *зменшилась* кількість старшокласників з *активно-репродуктивним* (на 20,3 %, або на 181 особу менше) та *пасивно-репродуктивним* (на 31,2 %, або на 278 осіб менше) рівнями культури демократизму. Натомість, позитивні зміни у рівнях культури демократизму старшокласників контрольної групи є незначними або практично відсутні.

Окреслено *прогностичні вектори діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму старшокласників*, які полягають у демократизації управління загальноосвітнім навчальним закладом, більш повному висвітленні у здійсненні суспільствознавчої освіти ідей, що лежать в основі культури демократизму суспільства та окремої особистості; орієнтації позакласної виховної роботи на сприяння опануванню учнівською молоддю відповідних знань та компетентностей; налагодженні взаємодії школи з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо виховання культури демократизму старшокласників; створенні інформаційно-комунікаційного простору, сприятливого для виховання культури демократизму учнів старших класів; системній підготовці педагогічного колективу до виховання культури демократизму старшокласників.

Дисертація не вичерпує всіх теоретичних та практичних аспектів розглянутої проблеми. Предметом окремого дослідження може бути кожна із визначених дисертантом організаційно-педагогічних умов. Подальшої уваги потребують гендерні аспекти виховання культури демократизму особистості, роль позашкільної освіти у цьому процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства : монографія / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко; АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : “ППП”, 2005. – 306 с.
2. Алексєєва О. В. Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції в контексті Європейської інтеграції : дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / О. В. Алексєєва; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 163 с.
3. Алексєєва Т. А. Легітимність влади у період транзиту / Т. А. Алексєєва // Політична думка. – 1998. – № 3–4. – С. 109–120.
4. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 15.
5. Альбуханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Альбуханова-Славская. – М. : Наука, 1990. – 335 с.
6. Альбуханова-Славская К. А. Категория субъекта в современной психологии / К. А. Альбуханова-Славская // Сучасна психологія у ціннісному вимірі : Матеріали третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994р.) : в 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 4–10.
7. Альбуханова-Славська К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології / К. О. Альбуханова-Славська // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії : наукове видання; за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 50.
8. Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка. Отметка / Ш. А. Амонашвили. – М.: Знание, 1980. – 96 с.
9. Амонашвили Ш. А. Учитель / Ш. А. Амонашвили; Всеукраинская культурно-образовательная ассоциация Гуманной педагогики, Артемовский Центр Гуманной педагогики. – Донецк: Изд-во “Ноулидж”, 2013. – 178с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – 2 изд. – СПб.и др. : Издательский дом “Питер”, 2001. – 263 с.

11. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г.Ананьев // Академия педагогических и социальных наук, Московский психолого- социальный ин-т; за ред. А. А. Бодалева. – М. : [б.в.] ; Воронеж : [б.в.], 1996. – 384 с.
12. Андрущенко В. П. Державно-громадський характер управління освітою / В. П. Андрущенко // Вища школа України. – 2011. – № 3. – С. 5–8.
13. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія / В. Андрущенко, М. Михальченко – К. : Генеза, 1996. – 368с.
14. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість / В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко – К., 2002. – С. 75 –103.
15. Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М.: Педагогика, 1988. – С.59
16. Аптер Д. Сравнительная политология: вчера и сегодня / Д. Аптер // Политическая наука: новые направления / [под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна]. – М. : Вече, 1999. – С. 361–380.
17. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії / Ентоні Арбластер // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К., 2005. – С. 41- 46.
18. Аристотель. Політика : пер. з давньогр. / Аристотель; [ред. Ю. Мороз]. – Вид. 2-ге. – К. : Основи, 2003. – 239с.
19. Арцишевський Р. Від сайєнтизму до людиноцентризму / Р. Арцишевський // Шлях освіти. – 2010. – № 4. – С. 9–12.
20. Бабанский Ю. К. Как оптимизировать процесс обучения / Ю. К. Бабанский. – М. : Знание, 1978. – 48 с.
21. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения, общедидактический аспект / Ю. К. Бабанский. – М., 1977. – 254 с.
22. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса : (Методические основы) / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
23. Бабкіна М. І. Компоненти процесу формування активної громадянської позиції підлітків / М. І. Бабкіна // Вісник Львівського університету. – 2008. – Випуск № 23. – С. 23–30.
24. Багно Ю. М. Соціально-культурні компоненти навчально-виховного процесу сільської початкової школи в Україні (20 – початок 30-х рр. ХХ століття :

- автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. М. Багно; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2009. – 19 с.
25. Бакка Т. В. Людина і світ : підр. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень) / Т. В. Бакка, Л. В. Марголіна, Т. В. Мелешенко. – К.: Видавничий дім “Освіта”, 2012. – 240с.
 26. Бартків О. Готовність педагога до інноваційної професійної діяльності / О. Бартків // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2010. – № 1 – С. 52–58.
 27. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества : монография / М. М. Бахтин. - М.: Художественная литература, 1979. – 412с.
 28. Безкоровайна О.В. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці: монографія / О.В. Безкоровайна – Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень, 2009. – 470 с.
 29. Безкоровайна О.В. Теоретико-методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : дис. докт. пед. наук : 13.00.07 / О. В. Безкоровайна; Інститут проблем виховання АПН України. – Київ, 2010. – 350с.
 30. Безмінова І. Педагогічна рада / І. Безмінова, Т. Ємельяненко // Директор школи. – 2009. – № 35. – С. 20–22.
 31. Беспалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : автореф. дис. доктора пед.наук : 13.00.05 / О. В. Беспалько; Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2007. – 44с.
 32. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем / В. П. Беспалько. – Воронеж, 1977. – 204 с.
 33. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А.М., 2008. – 406 с.
 34. Березівська Л. Д. Радянська реформа загальноосвітньої і професійної школи у руслі зародження демократичних змін в УРСР (1984–1988) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. – 2008. – № 1 (36). – С. 25–31.

35. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // Бердяев Н.А. Творчество и объективация. – Мн.: Экономпресс, 2000. – С. 9-138
36. Бех В. П. Саморегуляція соціального організму навчального закладу : Монографія / В. П. Бех, Л. Семененко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.
37. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
38. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 1. – Чернівці : Букрек, 2015. – 840с.
39. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посібн. / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
40. Бех І. Д. Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2012. – № 12. – С. 3–7.
41. Бех І. Д. Рефлексія у духовному «Я» особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2001. – № 8–9. – С. 9–14.
42. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2013. – № 4–5. – С. 20–24.
43. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: програмно-виховний контекст / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – Черкаси: ЧОППОП, 2014. – 48с.
44. Бех І.Д. Інноваційна виховна технологія: сутнісні положення та шляхи реалізації / І.Д. Бех // Педагогічний вісник. – 2014. – №4. – С.14–17.
45. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства : в 2-х т / Николай Бердяев. – М.: Искусство, ИЧП Лига, 1994. – Т.І.– 541с.
46. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія / В. Ю. Биков. – К. : Атіка, 2009. – 684 с.
47. Библер В. С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. - М.: Политиздат, 1990. – 413с.
48. Білецька І. О. Зміст та структура цінності іншої людини / І. О. Білецька // Наука і сучасність : збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К. : Логос, 2003. – Т. XXXVII. – С. 36–46.

49. Білоус І. Педрада – усний журнал / І. Білоус // Завуч (Шк. світ). – 2009. – № 13. – С. 1–16.
50. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 56–66.
51. Блонский П. П. Педагогика / П. П. Блонский. – М.: Госиздат, 1923. – 174с.
52. Богачков Ю. М. Методика застосування вебінар орієнтованих платформ у навчальному процесі з інформатики старшої школи / Ю. М. Богачков, В. О. Царенко // Інформаційні технології в освіті. – 2013. – № 14. – С. 42–48.
53. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько/ За ред Ю. П. Богуцького. – К.: Знання, 2007. – 679 с.
54. Боден Ж. Шесть книг о государстве // Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. – М., 1999. – Т.2. – С.689-695
55. Бодуен Ж. Вступ до політології: Пер. с фр. / Ж. Бодуен. – К., 1995. – 174 с.
56. Бойко А. Людиноцентризм як принцип особистісно орієнтованого навчання / А. Бойко //Вища освіта в Україні. – 2008. – № 4. – С. 37–43.
57. Бондар Г. Співпраця навчального закладу й батьківської громади / Г. Бондар // Завуч. – 2011. – № 33. – С. 3–6.
58. Бондар Г. Який він – сучасний учень?: педагогічна рада – ділова гра / Г. Бондар // Завуч (Шк. світ). –2008. – № 27. – С. 16–22.
59. Бондаревская Е. В. Смыслы и стратегии личностно ориентированного воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17–24.
60. Бондаренко Г. І. Загальнолюдські й національні морально-духовні цінності як основа формування особистості /Г. І. Бондаренко // Проблеми освіти : науково-методичний зб.; гол. ред. В. О. Зайчук. – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2000. – Вип. 20. – С. 193–201.
61. Бондаренко Н. Б. Педагогічні умови виховання основ духовних цінностей у старших дошкільників в сім'ї / Н. Б. Бондаренко // Духовність особистості : методологія, теорія і практика: зб. наукових праць; гол. ред. Г. П. Шевченко. – Вип. 1. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 74–80.

62. Бордюк В. М. Формування життєтворчих цінностей особистості (теоретичний аналіз проблеми) / В. М. Бордюк // Актуальні проблеми практичної психології : зб. наук. пр. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2006. – С. 28–31.
63. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Еллада, 2012. – 608 с.
64. Бочкарев В. И. Демократизация управления общим образованием в России [Электронный ресурс] / В. И. Бочкарев. – Режим доступа : <http://www.teacher-edu.ru>. – Загл.с экрана.
65. Бочкарев В. И. Демократизация управления общим образованием в России / В. И. Бочкарев // Педагогическая наука и практика : проблемы и перспективы: сб. науч. статей. Выпуск первый. – Москва : ИОО МОН РФ, 2004. – С. 43–50.
66. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1993. – Т. 13. – № 6. – С. 3–15.
67. Булавенко С.Д. Формування економічної культури учнів основної та старшої школи : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. Д. Булавенко; Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2011.– 22 с.
68. Бурдье П. Политическое представление: Элементы теории политического поля / П. Бурдье; пер. с фр. Е. Д. Вознесенска; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 179–230.
69. Бурим О. В. Взаємодія школи і родини у процесі соціального виховання особистості у приватних навчальних закладах / О. В. Бурим // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2005. – № 1. – С. 40–45.
70. Буруковська Н. В. Становлення аксіологічного аспекту філософії освіти / Н. В. Буруковська // Вісник “Філософія. Політологія”. Випуск 31. – К., “Київський університет”, 2000. – С. 19–21.
71. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади : монографія / І. В. Василенко. – Черкаси: ЧОПОПП, 2009. – 148 с.

72. Васютинський В. О. Інтеракційні виміри особистісного і соціетального буття / В. Васютинський // Соц. психологія. – 2005. – № 3. – С. 8–19.
73. Васютинський В. О. Масова політична свідомість як простір для популістських маніпуляцій / В. О. Васютинський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Спец. вип. – С. 55–63.
74. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти: монографія / В. О. Васютинський; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2010. – 119 с.
75. Васютинський В. О. Соціально-психологічні іпостасі політичної влади: Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. пр / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – 500 с.
76. Васютинський В. О. Суб'єкт у мережі владно-підвладних стосунків: Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 70–90
77. Васьковська О. В. Право громадян на свободу мирних зборів та їх реальні гарантії / О. В. Васьковська // Актуальні проблеми правознавства: зб. тез доп. і наук. повідомл. учасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 2006 р.) / Нац. юрид. акад. України. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 36–38.
78. Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах / М. Веджо // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.) / [Сост., вступ. статьи и комментарии Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева]. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 199–214.
79. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
80. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія / П. В. Вербицька. – К.: Генеза, 2009. – 384 с.
81. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / П. В. Вербицька; Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – 169 с.

82. Верхола А. П. Оптимизация процесса обучения в вузе : монографія / А. П. Верхола. – К. : Вища школа, 1976. – 176 с.
83. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1997. – 379 с.
84. Визначення і вимірювання демократії /За ред. Д. Бітема; пер. з англ. – Львів : Літопис, 2005. – 312 с.
85. Виховуємо громадян-патріотів України: наук.-метод. посібн. / авт. кол. за заг. кер. К. І. Чорної. – Черкаси: видавництво ЧОПОПП, 2012. – 268с.
86. Виховуємо культуру демократизму особистості: науково-метод. посібн./ кол.авт. за заг. кер. Назаренко Г. А.. – Черкаси: ЧОПОПП, 2013. – 140с.
87. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб./О. Вишневський. – 3-тє вид., доопрац. і доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
88. Вишневський О. Сучасне українське виховання : пед. нариси / О. Вишневський. – Львів : Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти : Львівське обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка, 1996. – 238с.
89. Вірковський А. П. Технологія формування гуманістичного ідеалу старшокласників : Технології професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів : У 2ч. / А. П. Вірковський. – Ч. 2 : Технології соціально-педагогічної підготовки майбутніх учителів. – Житомир : Житомир.держ.пед.ун-тет, 2001. – С. 103–121.
90. Вітченко А. О. Теорія і технологія формування інтерпретаційної компетенції старшокласників у процесі вивчення світової драматургії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. О. Вітченко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
91. Власенко Ф. П. Теорія соціалізації як методологічна основа формування творчої особистості / Ф. П. Власенко // Творчість та освіта у вимірах ХХІ століття : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (2005 р., м. Київ) / Уклад. Б. В. Новіков, І. І. Федорова. – К. : ІВЦ „Видавництво „Екмо”, 2005. – С. 18–20.
92. Вовкочин Л. Ю. Проблема формування громадянськості молоді у мистецько-літературній спадщині О. П. Довженка : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /

- Л. Ю. Вовкочин; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009.- 185с.
93. Вознюк Л. В. Гуманістичні засади інноваційної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : управлінський аспект : автореф. дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01 / Л. В. Вознюк; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – 19 с.
 94. Волошанська І. В. Суб'єкт-суб'єктні стосунки у процесі виховання як необхідна умова його демократизації / І. В. Волошанська // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 45. – Херсон : Видавництво ХНУ, 2007. – С. 154–157.
 95. Ворожбіт С. Соціально-психологічні функції явища довіри / С. Ворожбіт // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 61–65.
 96. Ворон М. Волонтерство та громадсько-активні школи / М. Ворон, Ю. Найда // Підручник для директора. – 2007. – № 2. – С. 68–71.
 97. Ворон М. Організація та розбудова громадсько-активної школи / М. Ворон// Управління освітою. – 2007. – № 14. – С. 30–32.
 98. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади / М. Ворон// Підручник для директора. – 2006. – № 9. – С. 67–70.
 99. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади / М. Ворон// Підручник для директора. – 2006. – № 9. – С. 67–70.
 100. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади / М. Ворон// Управління освітою. – 2007. – № 2. – С. 24–26.
 101. Воронцова Ж. В. Самореалізація особистості старшокласника у процесі диференційованої навчальної діяльності : дис. канд. пед. наук : 13.00.09 / Ж. В. Воронцова; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2008. – 177с.
 102. Врублевская Е. Г. Педагогические условия развития у педагога способности к фасилитирующему общению в процессе его профессиональной деятельности (на материале учреждений дополнительного образования детей) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. Г. Врублевская. – Хабаровск, 1999. – 21 с.

103. Гавриш С. Б. Правознавство : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К.: Генеза, 2010. – 416с.
104. Гавриш С. Б. Правознавство : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: проф. рівень / С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К.: Генеза, 2011. – 416с.
105. Гаєвська Л. А. Механізми оцінювання підготовки фахівців державно-громадського управління освітою / Л. А. Гаєвська // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 3. – С. 95–106.
106. Гамезо М. В. Герасимова В. С., Машурцева Д. А., Орлова Л. М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М. В. Гамезо. - М.: Ось-89, 2007. - 352 с.
107. Гапотій А. Д. Теорія суверенітету народу, нації та держави : монографія / А. Д. Гапотій. - К. Університет «Україна», 2010. – 312с.
108. Гапотій В. Д. Загально-теоретична характеристика суверенних прав народу та їх відображення в українському законодавстві / В. Д. Гапотій // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 4. – С. 41–47.
109. Гатальська С. М. Філософія культури: підручник для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Гатальська. – К. : Либідь, 2005. – 328с.
110. Гелей С. Політологія: навч. посіб. / С. Гелей, С. Рутар. – 6-те вид. – К., 2007. – 309 с.
111. Гелей С. Д. Основи політології : навч. посібн. – 3 вид., перероб. і доп. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. – 427 с.
112. Гірний О. І. Шкільні опікунсько-наглядові ради як інститут демократичного управління освітою / О. І. Гірний, Р. Я. Пастушенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1. – С. 103–120.
113. Гоббс Томас. Левиафан, или материя, форма и власть государства / Томас Гоббс. - М.: Мысль, 2001. – 478с.
114. Головатий М. Ф. Проблеми формування політичної культури молоді в контексті трансформаційних процесів в українському суспільстві / М. Ф. Головатий // Політична культура і політичні партії в Україні :

- Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич. – К., 1997. – Т. 6. – С. 16–19.
115. Головатий М. Ф. Соціологія молоді: курс лекцій / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 1999. – 224 с.
116. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности: От тоталитаризма к демократии /Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко. – К.: Наук. думка, 1992. – 128 с.
117. Головаха Є. І. Психологія людського взаєморозуміння / Є. І. Головаха, Н. В. Паніна. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2014. – 223 с.
118. Голубєва Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права // Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць. – 2010. – С.103-112
119. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям /С. У. Гончаренко. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
120. Гончарук О. Життя любить наполегливих : про учнівське самоврядування в школі / О. Гончарук // Шкільний світ. – 2010. – № 34. – С. 1–3.
121. Горлач М. Політологія : наука про політику: підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
122. Грабильніков А. В. Право громадян України брати участь в управлінні державними справами / А. В. Грабильніков // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Проблеми права на зламі тисячоліть”. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – С. 104–108.
123. Гриневич Л. Децентралізація управління освітньою системою (на прикладі Польщі) / Л. Гриневич // Освіта і управління. – 2004. – № 3. – С. 153–160.
124. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу (джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19-поч. 20 ст.). – Національна академія наук України. – К., 1994. – 285с.
125. Грицюк Л. Батьківський комітет – допомога в усьому / Л. Грицюк // Директор школи. – 2013. – № 21. – С. 4–14.

126. Грицяк Л. Д. Державно-громадське управління розвитком освіти на державному, регіональному та інституціональному рівнях / Л. Д. Грицяк, Л. М. Калініна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3(12). – С. 59–66.
127. Грищенко Н. А. Формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Н. А. Грищенко; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 20 с.
128. Грищенко Т. Учнівське самоврядування у процесі управління / Т. Грищенко // Директор школи. Україна. – 2010. – № 4. – С. 26–29.
129. Грінченко Б. Твори: В 2 т / Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990.
130. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко / М. Грінченко // Шлях освіти. – 1998. – № 4. – С. 47–50.
131. Громадсько-активна школа: філософія та принципи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ussf.kiev.ua/sccd_what_social_active_school/>
132. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. – К.: Видавництво Етна-1, 2008. – 194 с.
133. Громадянська освіта: навч. посібн для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р. Арцишевський, Т. Бакка, І. Гейко, Л. Дух, В. Дубровський, Р. Євтушенко, О. Кузьменко, С. Лисенко, О. Магдик, О. Мокрогуз, О. Наровлянський, Т. Ремех, О. Фідря; упорядник С. Позняк. – К.: Генеза, 2002. – 192с.
134. Громадянська освіта : теорія і методика навчання. – К.: Етна-1, 2008. – 174 с.
135. Громадянська освіта: Навч. посібн для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р. Арцишевський, Т. Бакка, І. Гейко, Л. Дух, В. Дубровський, Р. Євтушенко, О. Кузьменко, С. Лисенко, О. Магдик, О. Мокрогуз, О. Наровлянський, Т. Ремех, О. Фідря; упоряд. С. Позняк. – К. : Генеза, 2002. – 200 с.
136. Гроцій Г. О праве войны и мира / Пер. с лат. А. Л. Сакетти. – М. : Научно-издательский центр “Ладомир”, 1994. – 868с.
137. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.

138. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. — Київ: “Наукова думка”, 1991-1998. — Серія “Пам’ятки історичної думки України”. — Т1. — Київ, 1991. — 736 с.
139. Гуманістична психологія: антологія у 3-х т.: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Р. Трача, Г. Балла. — К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. — 252 с.
140. Гурицька М. С. Еволюція стосунків громадянського суспільства і держави в історії політичної думки / М. С. Гурицька // Політологічний вісник. — 2007. — Вип. 23. — С. 85–94.
141. Гурицька М. С. Основні сучасні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави / М. С. Гурицька // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету – 2009: Міжнар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 року): матеріали доп. та виспупів. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — Ч. IX. — С. 105–106.
142. Гурій М.О. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / М. О. Гурій; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. — Дрогобич, 2008. — 189 с.
143. Гурова О. В. Сравнение возможностей Wiki и Moodle при дистанционном повышении квалификации педагога [Электронный ресурс] /О. В. Гурова // Материалы III Всероссийской конференции по направлению "Внедрение современных образовательных технологий приоритетного национального проекта. — Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2008/Moscow/IV/IV-0-7730.html>.
144. Гусева А. В. Структура психологічної готовності до громадянської активності / А. В. Гусева // Практична психологія та соціальна робота. — 2008. — № 2. — С. 68–69.
145. Давиденко В. В. Соціальний діалог як засіб підвищення ефективності соціальної політики і взаємовідносин між державою та громадянським суспільством / В. В. Давиденко // Наукове пізнання: методологія та технологія. Серія: філософія, соціологія, політологія. — 2005. — №2 (16). — Одеса. — С. 44–49.

146. Давиденко В. В. Соціальний діалог у громадянському суспільстві : монографія / В. В. Давиденко. – Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007. – 358 с.
147. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 197с.
148. Давыдова Н. Н. Сетевое взаимодействие школ, ориентированных на инновационное развитие / Н. Н. Давыдова // Народное образование. – 2012. – № 1. – С. 88–94.
149. Даль Р. А. Демократия и её критики/ Р. А. Даль; пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576с.
150. Даль Р. А. Пути перехода к демократии / Р. А. Даль // Политика. – 1991. – №10. – С.23-39
151. Даль Р. А. Полиархия : участие и оппозиция / Р. А. Даль / [Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Даль, Р. Чейбуб, А. Шапиро, И. Барановой]. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2010.
152. Даниленко Л. І. Управління загальноосвітнім навчальним закладом як відкритою соціально-педагогічною системою / Л. І. Даниленко // Зб. наук. пр. УАДУ. – В 4-х ч. – К.: 2000. – Випуск 2. – Ч.IV. – С. 312–315.
153. Даниляк Р. П. Деякі особливості комунікації в когнітивному процесі / Р. П. Даниляк // Sententiae: наукові праці Спільноти дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – VIII-X (1-2 / 2003, 1 / 2004). – Вінниця: Універсум, Критика, 2004. – С. 34–42.
154. Данильян О. Г. Принципи організації та функціонування органів державної влади у демократичному суспільстві // Філософія права: Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, 2011. – №9. – С.146-154
155. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. - №9. – С. 69 – 75
156. Дежавне управління та державна служба : словник / [уклад. О. Ю. Оболенський]. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.
157. Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usa-info.com.ua/symbol/declaration.html>

- 158.Делінгевич Л. В. Самоврядування – самодисципліна колективу /Л. В. Делінгевич // Проблеми освіти : наук-метод. зб. – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2004.–Вип. 39. – С. 244–252.
- 159.Дембицька Н. М. Стан політичної свідомості української молоді в умовах трансформації суспільства/ Н. М. Дембицька // Наук. зап. КІТЕП. Псих.-пед. пробл. удоскон. проф. підготов. фахівців сфери туризму в умовах неперервн. освіти. – 2001. – № 1. – С. 107–112.
- 160.Дембицька Н. М. Формування політичності особистості як засвоєння політичного досвіду суспільства / Н. М. Дембицька // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : “НЕВТЕС”, 2001. – Т. III. – Ч. 8. – С. 82–86.
- 161.Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко.– К.: Смолоскип, 2005.–1108 с.
- 162.Денисенко Т. Основні засади самоврядування / Т. Денисенко // Підручник для директора. – 2010. – № 10. – С. 2–11.
- 163.Дерев'янкіна Н. В. Модернізація управління навчальним закладом на особистісно орієнтованих і державно-громадських засадах як шлях до забезпечення розвитку організації / Н. В. Дерев'янкіна // Управління школою. – 2008. – № 7. – С. 6–7.
- 164.Дерев'янко Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів: монографія / Н. П. Дерев'янко. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 199 с.
- 165.Державний стандарт загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
- 166.Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції : монографія / О. В. Джус. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 260 с.
- 167.Дзюба Т. Інноваційні форми організації діяльності педагогічної ради школи / Т. Дзюба // Директор школи. – 2006. – №21–22. – С. 46–58.
- 168.Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по спец. "Социология", "Психология",

- "Политология" / Г. Г. Дилигенский; Институт "Открытое общество". – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.
169. Дмитренко Г. А. Людиноцентризм освіти в контексті підвищення якості трудового потенціалу : монографія / Г. А. Дмитренко, Т. Л. Ріктор; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. – К. : Дорадо-Друк, 2012. – 294 с.
 170. Дмитренко Т. О. Сучасний стан вирішення проблеми оптимізації педагогічного процесу / Т. О. Дмитренко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. праць. – Харків, 2001. – С. 14–18.
 171. Добриденєва О. Організаційно-методичні засади створення ГАШ / О. Добриденєва // Завуч. – 2009. – № 13. – С. 22–23.
 172. Довбиш І. А. Піклувальна рада в сільській школі як гарант збереження і розвитку освіти на селі / І. А. Довбиш // Управління школою. – 2009. – № 30. – С. 22–26.
 173. Докторович М. О. Соціальна компетентність старшого підлітка / М. О. Докторович // Теоретико–методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2006. – Кн. II. – С. 84–91.
 174. Докучаєва В. В. Особливості розвитку інноваційних педагогічних систем / В. В. Докучаєва // Ціннісні пріоритети освіти у ХХІ столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2 – 5 жовт. 2005 р.) – Частина 3. – Луганськ : ЛНПУ, 2005. – С. 87–97.
 175. Долженко М. В. Виховання світоглядної культури у студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М. В. Долженко; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – 22с.
 176. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
 177. Драчєва В. Школа батьківського активу / В. Драчєва, Л. Назарова // Воспитательная работа в школе. – 2006. – № 4. – С. 94–109.
 178. Духнович О. Вибрані твори / О. Духнович / [Упорядкування, вступна стаття «Сходишки у безсмертя: життєвий і творчий шлях Олександра Духновича», підготовка текстів та примітки Д. М. Федаки]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво „Закарпаття“, 2003. – 568 с.

- 179.Дядикова О. Школа як осередок освітнього й духовного життя громади / О. Дядикова // Директор школи. – 2012. – № 18. – С. 1–3.
- 180.Дьюї Джон. Демократія і освіта / Джон Дьюї. – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.
- 181.Енциклопедичний словник з державного управління / Ю.П.Сурмін, В.Д.Бакуменко, А.М.Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
- 182.Енциклопедія освіти [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
- 183.Євдошенко Г. Нетрадиційні форми проведення педагогічної ради / Г. Євдошенко // Директор школи. – 2006. – № 10–11. – С. 10–12.
- 184.Європейський вектор та основні цінності української гуманістики. – Істина. Правда. Життя / ред. В. Г. Табачковський; Ін-т філос. НАН України ім. Г. Сковороди. – К., 2000. – 435 с.
- 185.Єльнікова Г.В. Теоретичні підходи до моделювання державно–громадського управління / Г. В. Єльнікова // Директор школи. – 2003. – № 40–41.
- 186.Єрмеєва В. М. Педагогічна технологія підготовки майбутніх учителів до індивідуалізації навчання учнів: автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.04 / В. М. Єрмеєва; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – 20 с.
- 187.Єрмола О.А. Педагоги-новатори 80-х років ХХ століття про гуманізм як основу демократичних відносин „учитель-учень” / О.А. Єрмола // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / І-т пед-ки і психол. проф. освіти акад. пед. наук України, Запоріж. обл. і-т післядипломної пед. освіти. – Київ-Запоріжжя: ТОВ „Фінвей”, 2003. – Вип. 26. – С. 105–109.
- 188.Єрмолаєв В. М. Про демократичні традиції вітчизняного державотворення: деякі історико-теоретичні аспекти : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/7153/1/Ermolaev_112.pdf
- 189.Єрмоєнко О. А. Теорія та практика демократизації відносин „учитель-учень” (на матеріалах середніх закладів освіти України другої половини ХХ століття) : автореф. дис. канд.пед.наук : 13.00.01 / О. А. Єрмоєнко;

- Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – 19 с.
190. Жалдак М. І. Формування системи інформатичних компетентностей умінь майбутніх учителів інформатики у процесі навчання в педагогічному університеті / М. І. Жалдак, Ю. С. Рамський, М. Рафальська // Вища школа. – 2009. – № 10. – С. 44–52.
 191. Жданенко С. Б. Политическое партнерство как признак правового государства / С. Б. Жданенко // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: збірник наук. статей (За матер. XXII Харківських політологічних читань). – Х.: Право, 2001. – С. 57–58.
 192. Жданенко С. Б. Партнерство як соціальний інститут / С. Б. Жданенко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х.: ХВУ, 2002. – Вип. XV. – С. 85–89.
 193. Жижина И. В. Психологические особенности развития фасилитации педагога: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / И. В. Жижина. – Екатеринбург, 2000. – 186 с.
 194. Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократ. громадянства та освіти прав людини для загальноосвіт. навч. закл. / Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін.; пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф; заг. ред укр. версії : Н. Г. Протасова. – К. : НАДУ, 2009. – 212с.
 195. Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 О. Я. Жизномірська; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 188с.
 196. Життєтворчі компетенції особистості : практико зорієнт. посіб. / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Донецьк: Каштан, 2007. – 241 с.
 197. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>
 198. Загородній Ю. І. Педагогічні умови політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Ю. І. Загородній; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. –

Луганськ, 2004. – 20 с.

- 199.Задорожная Л. К. Социально-психологическая антропология и её педагогическая разновидность / Л. К. Задорожная // Перспективи – 2005. – № 3(31). – С. 108–113.
- 200.Закон України «Про загальну середню освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
- 201.Закон України «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
- 202.Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua /laws/show/5073-17>
- 203.Закон України «Про доступ до публічної інформації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
- 204.Закон України «Про звернення громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.
- 205.Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
- 206.Закон України «Про місцеве самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1>.
- 207.Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov. ua/laws/show>
- 208.Закон України «Про об'єднання громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>.
- 209.Закон України «Про освіту» // Закони України. – К. : Інститут законодавства, 1996. – Т.1. – С. 414–432.
- 210.Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua /laws/show/987-12>.
- 211.Закон України «Про соціальний діалог в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.

212. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/537-16>.
213. Засоби інформаційно-комунікаційних технологій єдиного інформаційного простору системи освіти України: монографія / В. В. Лапінський. А. Ю. Пилипчук, М. П. Шишкіна та ін.; за наук. ред. проф. В. Ю. Бикова. – К. : Педагогічна думка, 2010. – 160 с.
214. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку: посібник. – К.: Поліграфкнига, 2011. – 88с.
215. Збірник програм курсів за вибором та факультативів з економіки / Упор. Т. Г. Гільберг. – К. : Поліграфкнига, 2008. – 63с.
216. Збірник програм з економіки. Укладачі: Р.В. Гладковський, Н.І. Забуга // Економіка в школах України, 2013. – № 3. – 93с.
217. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И. А. Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 41 с.
218. Зимовець А. В. Реалізація взаємної відповідальності людини і держави в Україні / А. В. Зимовець // Вісник Національного університету внутрішніх справ: Випуск 28. – Х.: 2004. – С. 143–147.
219. Зінковський В. Про соціальне виховання /В.Зінковський; Всеукр. коопер. вид. союз. – [К.: Друк. Всеукр. коопер. вид. союзу, 1920]. – 64с.
220. Зинько Е. В. Соотношение характеристик самооценки и уровня притязаний. Часть 1: Самооценка и её параметры / Е. В. Зинько // Психологический журнал. – 2006. - №3. – С. 18–33.
221. Зоря Ю. М. Сутність поняття “патріотично-спрямований інформаційно-комунікаційний виховний простір” / Ю. М. Зоря // Педагогічний альманах : зб. наук. пр. / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон, 2012. – Вип. 13. – С. 31–36.
222. Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. ВАйдінгер; пер.

- з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред укр. версії : Н. Г. Протасова. – К. : Основа, 2011. – Т.2. – 164с.
223. Зязюн І. А. Освітній простір культури в педагогічній теорії / Іван Андрійович Зязюн / Професійна освіта: педагогіка і психологія. Українсько-польський щорічник. За ред. І. Зязюна, Т. Левовицького, Н. Ничкало, І. Вільш. – Ченстохова – Київ: Видавництво Академії ім. Яна Длугоша в Ченстохові, 2005. – Вип. 7. – С. 35-46.
224. Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократ. громадянства та освіти прав людини для загальноосвіт. навч. закл. / Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін.; пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф; заг. ред укр. Версії : Н. Г. Протасова. – К. : НАДУ, 2009. – 212с. ПОВТОР 3 194
225. Зубчик Г. П. Педагогічна рада: технологія підготовки та проведення / Г. П. Зубчик // Управління школою. – 2013. – № 22/24. – С. 77–87.
226. Иванов И. П. Энциклопедия коллективных творческих дел / И. П. Иванов. – М. : Педагогика, 1989. – 288с.
227. Ильин Е. Н. Искусство общения: Из опыта работы учителя лит-ры 516-й школы Ленинграда / Е. Н. Ильин. – М. : Педагогика, 1982. – 110 с.
228. Ильина Т. А. Структурно-системный подход к организации обучения / Т. А. Ильина. – М., Знание, 1972. – 72 с.
229. Иванов В. П. Людська діяльність-пізнання-мистецтво / В. П. Иванов. – К. : Наукова думка, 1977. – 251 с.
230. Иванов В. П. Світоглядна культура особистості / В. П. Иванов. – К. : Наукова думка, 1978. – 512 с.
231. Иванов В. П. Соціально-історичні та світоглядні аспекти філософських категорій / В. П. Иванов. – К. : Наукова думка, 1978. – 356 с.
232. Иванчук Н. В. Патерналізм і соціальне партнерство у діяльності правової соціальної держави / Н. В. Иванчук // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – № 3. – С. 39–45.

- 233.Іванчук Н. В. Принципи взаємної відповідальності особи і держави в соціальній державі /Н. В. Іванчук // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – № 2. – С. 187–193.
- 234.Іванюк І. В. Досвід віртуальних навчальних спільнот у формуванні полікультурної компетентності учнів / І. В. Іванюк // Звітна конференція Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України (2014): матеріали наукової конференції Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. – м.Київ, Україна. – С. 18-20.
- 235.Івченко О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності / О. Г. Івченко. – 2-ге вид. – К. : Знання України, 2013. – 379 с.
236. Ильенков Э. В. Философия и культура / Эвальд Васильевич Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464с.
- 237.Каган М. С. Философская теория ценностей / М. С. Каган. – СПб: ТООТК Петрополис, 1997. – 205с.
- 238.Кадлубович Т. І. Рівні політичної комунікації та їх роль у демократизації владних відносин / Т. І. Кадлубович // Трибуна. – 2008. – № 1–2. – С. 31–33.
- 239.Калініна Л. М. Інформаційне управління загальноосвітнім навчальним закладом: системи, процеси, технології : монографія / Л. М. Калініна. – К. : Інформатодор, 2008. – 472 с.
- 240.Каменская Г. В. Генезис идей демократии / Г. В. Каменская // Социологические исследования, 1994. – №4. – С.29-40
- 241.Камінська Є. І. Державно-громадське управління у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі / Є. І. Камінська // Управління школою. – 2012. – № 4/6. – С. 15–53.
- 242.Карамушка Л. М. Психологія управління: навчальний посібник / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
- 243.Касьян В. І. Філософія / В. І. Касьян. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
244. Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – 4-е. изд., испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 2001. – 345 с.

245. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / У. В. Кецик; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 178с.
246. Кидиба Б. А. Учніське самоврядування – дайте відповідь для себе / Б. А. Кидиба // Позашкільна освіта. – 2013. – № 8. – С. 2–5.
247. Кириченко В. Організація занять у «Школі молодіжного лідерства» / В. Кириченко, Г. Ковганич // Заступник директора школи. – 2013. – № 3. – С. 12–16.
248. Кириченко В. І. Учніське самоврядування як сприятливе середовище для профілактики девіантної поведінки старшокласників / В. І. Кириченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – Вип. 16, кн. 1. – С. 100–108.
249. Кларин М. В. Технология обучения: идеал и реальность / М. В. Кларин. – Рига: Эксперимент, 1999. – 180 с.
250. Клименко Ж. В. Теорія і технологія вивчення перекладних художніх творів у старших класах загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Ж. В. Клименко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 39 с.
251. Климко Л. Адаптація міжнародних стандартів якості діяльності громадсько-активних шкіл в освітньому просторі регіону / Л. Климко // Завуч. Усе для роботи. – 2012. – № 7/8. – С. 19–51; № 9-10. – С. 15–47.
252. Климко Л. В. Школа як осередок розвитку громади / Л. В. Климко // Управління школою. – 2013. – № 7/9. – С. 30–42.
253. Клячин А. К. Особливості впливу політичної комунікації на процес розгортання демократичних перетворень в сучасній Україні / А. К. Клячин // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні : збірка виступів за підсумками науково-практичної конференції. – К., 2003. – С. 159–171.

- 254.Князян М. О. Навчально-дослідницька діяльність як засіб духовно-творчого розвитку молоді / М. О. Князян // Педагогічні науки: зб.наук.праць. – Вип. 2. – Херсон : Освіта, 1998. – С. 89–92.
- 255.Коваль А. Ф. Еволюція прав людини та значення Великої хартії вольностей для життя сучасного суспільства // Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII міжнародної історико-правової конференції 17–20 вересня 2015 р., с. Коблеве. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2015. – С. 44 – 51.
- 256.Ковганич Г. Проект ”Школа молодіжного лідерства” як засіб розвитку соціальної творчості та активності учнівської молоді / Г. Ковганич, К. Козицина // Заступник директора школи. – 2013. – № 2. – С. 43–57.
- 257.Козич І. В. Конфліктологічна компетентність соціального педагога – майбутнього викладача як предмет педагогічного дослідження / І. В. Козич / Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія ”Педагогіка і психологія”. – Вип. 11. – Ч. 2. – Ялта : РВВ КГУ, 2006. – С. 69–76.
- 258.Козловский Е. О. Ресурс обучения «WIKI-документ» в системе «Херсонский виртуальный университет» / Е. О. Козловский, Г. М. Кравцов // Інформаційні технології в освіті. – 2013. – № 15. – С. 255–262.
- 259.Колонькова О. О. Формування екологічної компетентності старшокласників засобами дистанційної освіти / О. О. Колонькова // Теоретико–методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Вп. 10. – Т. 1. – Кам’янець–Подільський, 2007. – С. 379–387.
- 260.Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори: у 2-х томах /Я. А. Коменський. – М.: Педагогіка, 1982. – Том 1. – 656с.
- 261.Компетентнісний підхід у неперервній освіті : колективна монографія / за наук. ред. І. Г. Єрмакова. – Донецьк : Каштан, 2012. – 260 с.
- 262.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua /laws/show/995_004

263. Кондрашихіна О. О. Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / О. О. Кондрашихіна. – К., 2004. – 20 с.
264. Кондрицька О. І. До проблеми особистісно орієнтованого виховання дитини засобами арт-терапії / О. І. Кондрицька // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. праць. – Вип. 12. – Одеса, 2004. – С. 41–46.
265. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
266. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / М. Боришевський, І. Тараненко, С. Рябов, О. Сухомлинська, К. Чорна // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 3–5.
267. Концепція громадянської освіти // Громадянська освіта: навч. посіб. для 9–11-х класів загальноосвітніх навч. закл./ Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. – К. : Генеза, 2002. – 174с.
268. Концепція громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.kr.ua/women.html/pgovuinidx.html>
269. Концепція громадянської освіти в школах України // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 26.
270. Концепція розвитку електронного (е-навчання) в НТТУ «ХП» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cde.kpi.kharkov.ua/cdes/New/Conception_eL.pdf
271. Конькова С. Нетрадиційна форма педради / С. Конькова // Відкритий урок. – 2007. – № 1. – С. 12–17.
272. Корбут С. Ю. Роль батьківської громадськості в організації роботи з обдарованими дітьми / С. Ю. Корбут, О. В. Головата // Обдарована дитина. – 2009. – № 6. – С. 49–53.
273. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників як науково-теоретична проблема / Л. В. Корінна // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Вип. 12. – Житомир, 2003. – С. 173–175.

274. Корнетов Г. Б. Общественно-активные школы / Г. Б. Корнетов // Школьные технологии. – 2012. – № 6. – С. 89–98.
275. Корнєв М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К., 1995. – 304 с.
276. Короткий оксфордський політичний словник / [ред.-упоряд. І. Маклін, А. Макмілан]. – 2 вид. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2006. – 789 с.
277. Корпач Н. І. Формування громадянської позиції підлітків в процесі соціалізації в дитячих громадських організаціях / Н. І. Корпач // Збірник наукових праць. Соціальна педагогіка. Управління. – К., 2007. – Випуск 5. (Ч.1). – С. 298–302.
278. Корф Н. А. Наш друг : в сокращении / Н. А. Корф // Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Калениченко]. – М. : Педагогика, 1988. – С. 192–197.
279. Корф Н. А. Об инспекции народных училищ / Н. А. Корф // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / [сост. П. А. Лебедев]. – М. : Педагогика, 1990. – С. 198–202.
280. Коссак Г. М. Досвід особистості старшокласника та вплив соціальних чинників на його формування / Г. М. Коссак // Вісник Львівського університету. – Вип. 17 – Львів, 2003. – С. 75–81.
281. Костроміна Г. М. Людиноцентричність знання в досократівській філософії / Г. М. Костроміна // Вісник Нац. техн. ун-ту України “КПІ”. Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 40–46.
282. Кострюков С. В. Формирование демократических ценностей студенческой молодежи в трансформационный период: автореф. дис. канд. філософ. наук : 09.00.10 / С. В. Кострюков; Институт высшего образования Академии педагогических наук Украины. – К., 2004. – 19 с.
283. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
284. Костюк Г. С. Некоторые вопросы взаимосвязи воспитания и развития личности / Г. С. Костюк // Вопросы психологии. – 1956. – № 5. – С. 3–14.

- 285.Котова І. Шляхи реалізації тристоронньої угоди між адміністрацією школи, батьківською громадою та учнівським колективом / І. Котова // Сучасна школа України. – 2013. – № 5. – С. 5–11.
- 286.Кошолап О. Ф. Педагогічні умови громадянського виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої роботи / О. Ф. Кошолап // Наукові записки. – Вінниця : ВДПУ, 2004. – Вип. 12. – С. 194–196.
- 287.Кошолап О.Ф. Громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності : дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / О. Ф. Кошолап; Херсонський державний університет. – Херсон, 2005. – 181с.
- 288.Кремень В. Державно–громадська модель управління освітніми змінами / В. Кремень // Директор школи. – 2001 – № 4. – С. 6.
- 289.Кремень В. Г. Інноваційність і освіта / В. Кремень // Рідна школа. – 2012. – №4/5. – С. 7–12.
- 290.Кремень В. Г. Постулати філософсько-освітньої діяльності / В. Кремень //Рідна школа. – 2013. – № 1/2. – С. 3–7.
- 291.Кремень В. Г. Самоорганізований соціум : парадигма людиноцентризму / В. Кремень // Післядипломна освіта в Україні. – 2013. – № 2. – С. 3–6.
- 292.Кремень В. Г. Трансформація особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2. – С. 5–14.
- 293.Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-е вид. – К. : Т-во «Знання» України, 2011. – 520 с.
- 294.Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму : науково-методичний супровід НАПН національної освіти України / В. Кремень //Директор школи, ліцею, гімназії. – 2010. – № 2. – С. 4–9.
- 295.Кремень В. Г. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін / В. Кремень //Філософія освіти. – 2008. – № 1/2. – С. 15–21.
- 296.Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті : сучасний напрям розвитку духовності нації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 17–30.
- 297.Кремень В. Г. Синергетика в освіті : контекст людиноцентризму : монографія / В. Г. Кремень. – К. : Пед. думка, 2012. – 366 с.

- 298.Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору : монографія / В. Г. Кремень; АПН України. – 2-ге вид. – К. : Пед. думка, 2010. – 520 с.
- 299.Криворучко Ю. З. Ціннісний зміст і принципи структурування молодіжного руху в процесі демократичних перетворень в Україні: автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / Ю. З. Криворучко; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 19 с.
- 300.Кримський С. Б. Запити філософських смислів: монографія / С. Б. Кримський. – К., ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
- 301.Крупенина М. В. В борьбе за марксистскую педагогику / М. В. Крупенина, В. Н. Шульгин // Науч.-пед. институт методов школьной работы. – М. : Работник просвещения, 1939. –178 с.
- 302.Крутень Л. Школи управляються по-новому / Л. Крутень // Народное образование. – 2006. – № 7. – С. 71–73.
- 303.Кузнецова Т. В. Психологія культури : (Психол. -філос. аналіз). – К. : МАУП, 2005. – 152с.
- 304.Кузякіна М.Л. Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / М. Л. Кузякіна; Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2011. – 22 с.
- 305.Культурологія. Українська та зарубіжна культура / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; за ред. М. М. Заковича. – К.: Знання, 2004. – 567 с.
- 306.Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук /О. Кульчицький. – Мюнхен; Львів: Б.и., 1995. – 164 с.
- 307.Курбатов С. Людиноцентристська парадигма як інструмент ефективної інтернаціоналізації в галузі освіти / С. Курбатов // Філософія освіти. – 2010. – № 1/2. – С. 115–122.
- 308.Куркин Е. Б. Самоорганизация и самоуправление школьников: педагогический аспект / Е. Б. Куркин // Школьные технологии. – 2011. –№ 6. – С. 3–9.

309. Курс «Громадянська освіта» для учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів // Історія України. – 2007. – №29–30 (525–526). – С. 31–36.
310. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина XIX–XX ст.) : монографія / І. О. Кучинська, – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2009. – 196 с.
311. Лактіонов О. М. Досвід людини як теоретична проблема психології / О. М. Лактіонов // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН. – К. : Вид-во “Любіть Україну”, 2000. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 23–29.
312. Латигіна Н. Базові параметри демократії / Н. Латигіна // Вибори та демократія. – 2008. – № 4. – С. 29–36.
313. Латигіна Н. До визначення феномена демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 20–29.
314. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 81–91.
315. Латигіна Н. Ціннісний вимір демократії / Н. Латигіна // Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки. Збірник наукових праць. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 291–305.
316. Латигіна Н.А. Демократія: реалії versus утопії : монографія / Латигіна Н.А. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400с.
317. Ле Дюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Ле Дюк Л.; пер. з англ. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2002.–160 с.
318. Лебідь Є. Державно-громадський тип управління освітою: європейський досвід та українські реалії / Є. Лебідь // Наука і суспільство. – 2009. – №11/12. – С. 9–13.
319. Левченко О. О. Обґрунтування фасилітативного стилю педагогічної взаємодії в річищі ідей людиноцентризму в процесі професійної підготовки викладача психології / О. О. Левченко // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 4. – С. 66–76.
320. Левченко О. О. Педагогічна фасилітація як феномен формування фасилітативного стилю педагогічної взаємодії майбутніх викладачів

- [Електронний ресурс] / О. О. Левченко // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія і педагогіка. – 2011. – Вип. 18. – С. 147–158.
321. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Политология: Хрестоматия / [Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С.Вершини]. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
322. Лемішко Ю. М. Масові публічні заходи як віддзеркалення політико-правової культури / Ю. М. Лемішко // Політична культура суспільства : джерела, впливи, стереотипи. Збірник статей і тез (за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції – XX Харківські політологічні читання). – Харків: НЮАУ, НДІДБМС, 2008. – С. 194–196.
323. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/leona01/index.htm>
324. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.
325. Литвинова С. Г. Поняття та основні характеристики хмаро орієнтованого навчального середовища середньої школи [Електронний ресурс] / С. Г. Литвинова // Інформаційні технології і засоби навчання: електронне наукове фахове видання. – 2014. – № 2 (40). – С. 26–41. – Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/970/756#.U2aW6IF>
326. Ліхневська Т. А. Громадянське виховання учнівської молоді США : дис. канд. пед. наук 13.00.01 Т. А. Ліхневська; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – 170 с.
327. Локк Дж. Вибрані твори. У 3 т. – Т.2. - М., 1988. - С.76–92.
328. Локшина О. І. Розвиток компетентнісного підходу в освіті Європейського Союзу / О. І. Локшина // Шлях освіти. – 2007. – № 1. – С. 16–21.
329. Ломакіна Г. І. Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства / Г. І. Ломакіна // Матеріали за 10-а міжнародна научна

- практична конференция, "Бъдещего въпроси от света на науката", - 2014. Том 11. Педагогически науки. София. "Бял ГРАД-БГ" ООД. – С.75-77.
- 330.Ломакіна Г. І. Виховуємо старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства : метод.посібн. / Г. І. Ломакіна. – Донецьк: Витоки, 2011. – 145 с.
- 331.Лопатинська В.В. Особливості інтеріоризації гуманістичних цінностей в процесі краєзнавчо-пошукової роботи / В.В. Лопатинська // Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного факультету НДПУ: матеріали науково-практичної конференції. – Ніжин, 2004. – С. 209–210.
- 332.Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура : монография / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 524с.
- 333.Лукасевич В. Педагогічна рада – рольова гра / В. Лукасевич // Директор школи. – 2008. – №36. – С. 9–13.
- 334.Людвік В. Д. Політичні права і свободи громадян України – основа принципу народного суверенітету / В. Д. Людвік // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. – 2008. – №2. – С. 62–67.
- 335.Люшин М. Технологічний супровід підготовки та проведення засідання педагогічної ради навчального закладу / М. Люшин // Управління школою. – 2013. – № 34/36. – С. 83–87.
- 336.Люшин М. О. Проектна діяльність громадсько-активних шкіл / М. О. Люшин // Управління школою. – 2012. – № 10/12. – С. 2–36.
- 337.Лясота Л. І. Теоретичні основи вивчення і соціальні механізми формування системи політичних цінностей /Л. І. Лясота // Правова держава. – 2001. – № 3. – С. 177–181.
- 338.Мазуренко Л. Демократизація школи через учнівське самоврядування / Л. Мазуренко // Підручник для директора. – 2010. – № 9. – С. 2–4.
- 339.Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
- 340.Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

- 341.Максименко С. Д. Психологія особистості : парадигма життєтворення / С. Д. Максименко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 4. – С. 8–52.
- 342.Максимова О. О. Шляхи досягнення успіху дітьми-шестирічками / О. О. Максимова // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир: ЖДПУ, 2003. – Випуск 13. – С. 101–104.
- 343.Малазонія С. В. Взаємозв'язок між рівнями самоактуалізації і самоставлення в процесі освоєння методів саморегуляції /С. В. Малазонія // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 4 – С. 197–200.
- 344.Малицька І. Д. Віртуальні спільноти як інноваційні освітні середовища в системах освіти зарубіжних країн [Електронний ресурс] / І. Д. Малицька // Інформаційні технології в освіті. – 2013. – Вип. 15. – С. 276–283. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/itvo_2013_15_34.pdf.
- 345.Мальцева Т. Є. Формування громадянськості у дітей старшого підліткового віку з девіантною поведінкою: автореф. дис. ... канд.пед.наук : 13.00.07 / Т. Є. Мальцева; Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 19 с.
- 346.Манухін В. Рада освітньої установи / В. Манухін // Підручник для директора. – 2007. – № 4. – С. 47–69.
- 347.Маргуліна Л. Демократизація освіти: технології реалізації в контексті соціокультурних змін // Вища освіта України. – 2010. - № 4. – С.17 – 23.
- 348.Маричева А. В. Типологія психологічних механізмів самоконституювання суб'єкта : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 / А. В. Маричева; Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – 20 с.
- 349.Мартинець Л. Учніське самоврядування – основа становлення / Л. Мартинець // Підручник для директора. – 2010. – № 12. – С. 7–9.
- 350.Марчак О. Науково-методичний супровід організації ГАІШ в Україні / О. Марчак // Директор школи. – 2010. – № 48. – С. 7–12.

- 351.Масієнко Ю. О. Чинники актуалізації “сукупного я-тексту особистості” : психологічний аспект / Ю. О. Масієнко // Вісник Харківського університету. – 2002. – № 550. – Ч. 2. – С. 199–201.
- 352.Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / Абрахам Маслоу [пер. с англ. Г. Балл; Ин-т психологии АПН Украины и др.]. – К.; Донецк, 1994. – 52 с.
- 353.Мачуський В. В. Виховання політичної культури в учнів старших класів / В. В. Мачуський //Проблеми залучення молоді до прийняття рішень на місцевому і регіональному рівнях : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15-16 грудня 2005 р.); ред. кол. І.Д.Бех (гол.ред.) та ін. – Тернопіль : Тернограф, 2006. – С. 176–183.
- 354.Мачуський В. В. Педагогічні умови політичної соціалізації учнів старших класів середньої загальноосвітньої школи в Російській Федерації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. В. Мачуський; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2009. – 19 с.
- 355.Машталер А. А. Потенціал освіти в трансформаціях суспільства знань : автореф. дис. ... докт. філософ. наук : 09.00.10 / А. А. Машталер; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2013. – 35 с.
- 356.Мельник Н. Учнівський парламент і КТС / Н. Мельник // Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – 2011. – № 3. – С. 24–27.
- 357.Мельник С.В. З досвіду організації учнівського самоврядування / С.В.Мельник // Класному керівнику. Усе для роботи. – 2011. – № 2. – С. 12–15.
- 358.Меньшиков В. М. Педагогика Эразма Роттердамского: открытие мира детства. Педагогическая система Хуана Луиса Вивеса: Учебн. пособие / В. М. Меньшиков. – М. : Юристъ, 1996. – 134 с.
- 359.Мертон Р. Соціальна теорія і соціальна структура /Р. Мертон // Соціологічні дослідження. – 1992. – №2. – С.47-56
- 360.Ми – громадяни України : навчальний посібник з громад. освіти для 9(10) кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / О.Дем'янчук, І.Ігнатова, П.Кендзьор та ін.; за ред. О. Пометун. – Видання шосте, доповн. та виправл. – Львів : ЗУКЦ, 2008. – 280 с.

- 361.Мирончук Н. М. Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. М. Мирончук; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 22с.
- 362.Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н. Є. Миропольська; АПН України, Ін-т проблем виховання. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – 204 с.
- 363.Миропольский С. И. Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа / С. И. Миропольский. – Спб. : Изд. Скороходова. – 1882. – 107 с.
- 364.Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043
- 365.Міщенко А. Політична довіра у легітимаційних процесах суспільного інформаційного розвитку / А. Міщенко // Міжнародна інформація та міжнародні відносини, 2014. – С.63-67
366. Міщенья О. М. Формування громадянської відповідальності у старшокласників на основі завдань сучасного навчання / О. М. Міщенья // Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології: Теоретичний та науковий часопис «Вища освіта України». – Київ–Рівне, 2007.– № 2. – Т. 2.– С. 162–166.
367. Модель громадсько-активної школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ussf.kiev.ua/sccd_model_social_active_school/
- 368.Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібн. / Н. Є. Мойсеюк. – ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2003. – 615 с.
- 369.Момотюк Л. Б. Виховання громадянськості молодших школярів: сутність і особливості / Л. Б. Момотюк // Теоретичні питання освіти, культури та виховання : зб. наук. пр.– Вип. 19.– Київ : КДЛУ, НМАУ, 2002. – С. 131–135.
- 370.Момотюк Л.Б. Громадянське виховання молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. Б. Момотюк; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 184с.
- 371.Монахов В. М. Что такое новая информационная технология обучения / В. М. Монахов // Математика в школе.– 1990. – № 2. – С. 47–52.

372. Монтень М. Опыты: В 3 кн / М. Монтень. – СПб. : Кристалл, Респекс, 1998. – 960 с.
373. Морозова Л. П. Цінності як основні категорії культури / Л. П. Морозова // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – 2000. – Вип. 16. – С. 54–59.
374. Москаленко В. В. Політична еліта як психологічний феномен перехідного періоду / В. В. Москаленко // Вісн. Харк. ун-ту. Сер. Психологія. – 1999. – № 432. – С. 241–246.
375. Мохнюк Р. С. Шляхи формування громадянської культури студентів у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін // Психолого–педагогічні проблеми сільської школи. – Частина I. – Умань: УДПУ. 2010 – С.195 – 203
376. Муравська С. М. Зародження та становлення ідей ненасилля у соціально-політичних та педагогічних концепціях / С. М. Муравська // Наукові записки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / [укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко]. – Випуск LXIII (63). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 146–154.
377. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя, їх система та класифікація / О. Г. Мурашин // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 61–68.
378. Набока Б. С. Демократичні виміри розвитку учнівського самоврядування в контексті соціально-педагогічних проблем / Б. С. Набока // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка. – Випуск 21. – Кіровоград, 2000. – С. 81–83.
379. Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ., наук. редагування та адапт. Л. І. Паращенко. – К. : Основа, 2011. – Т.1. – 164с.
380. Назаренко Г. А. Аксіологічний підхід до виховання культури демократизму учнів старших класів / Г. А. Назаренко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток до Вип. 35. – Том IV (16) : Тематичний

- випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К.: Гнозис, 2015. – С. 349–356.
381. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників засобами телекомунікаційних проектів : формувальний етап дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету : Серія „Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – №28(281). – С. 59–63.
382. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників-патріотів в умовах модернізаційних суспільних змін в Україні / Г. А. Назаренко // Обрії. – 2013. – № 2(37). – С. 65–68.
383. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : монографія. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. – 394с.
384. Назаренко Г. А. Виховання культури демократії старшокласників : концептуальний етап дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Нова педагогічна думка. – 2011. – № 4 – С. 153–156.
385. Назаренко Г. А. Взаємозв'язок і відмінність понять «культура демократизму», «політична культура» та «громадянська культура» / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2015. – № 1. – С.
386. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників: особливості дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Рідна школа. – 2013. – № 4. – С. 3–9.
387. Назаренко Г. А. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Актуальні питання сучасної педагогіки”. – Острог, 2013р. – С. 15–19.
388. Назаренко Г. А. Використання сучасних виховних технологій у процесі ціннісного становлення учнівської молоді / Г. А. Назаренко // Педагогіка і психологія. – 2014. – № 1(82). – С. 37–45.

389. Назаренко Г. А. Виховання в учнів етнічних і національних цінностей, поваги до інших народів в контексті ідей В. О. Сухомлинського та О. А. Захаренка / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету : Серія „Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – Спецвипуск. – С. 13–17.
390. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проектів (за результатами дослідно-експериментальної роботи) : метод. посібн. / Г. А. Назаренко Г.А., О. І. Золотоверха, Т. А. Карло. – Черкаси: ЧОПОПП, 2014. – 108с.
391. Назаренко Г. А. Виховання культури демократії старшокласників на основі інформаційно-комунікаційних технологій / Г. А. Назаренко // Педагогічний вісник. – 2011. – № 2. – С. 8–11.
392. Назаренко Г. А. Воспитание демократической политической культуры старшеклассников на основе использования информационно-коммуникационных технологий : результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи». – Краснодар, 2013. – С. 57–63.
393. Назаренко Г. А. Готовність до взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування як компонент культури демократизму особистості старшокласника / Г. А. Назаренко / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Випуск 43 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – С. 113–117.
394. Назаренко Г. А. Діагностичний інструментарій для виявлення рівня вихованості культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Рідна школа. – 2013. – № 12(1008). – С. 74.
395. Назаренко Г. А. Інноваційні підходи до створення патріотично спрямованого виховного середовища / Г. А. Назаренко // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7-8. – С. 43–46.

396. Назаренко Г. А. Деякі особливості використання виховного потенціалу телекомунікаційних проектів у практиці виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів України / Г. А. Назаренко // Матеріали наук.-практ. конф. "Сучасне навчальне обладнання: інновації, технології, досвід". – Суми : РВВ СОІППО, 2010. – С. 58–60.
397. Назаренко Г. А. Електронна демократія як фактор виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Материалы Международного научно-практического конгресса педагогов и психологов "Science of future" (8 мая 2014). – Прага (Республика Чехия). – 2014. – С. 160–164.
398. Назаренко Г. А. Концептуальні засади виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету : Серія „Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – № 4(209). – С. 122–126.
399. Назаренко Г. А. Критерії і показники вихованості культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Педагогічний альманах. – 2011. – № 12. – Ч. 3. – С. 39–42.
400. Назаренко Г. А. Методологічні засади виховання культури демократії старшокласників в умовах модернізаційних суспільних змін / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – № 1. – С. 17–20.
401. Назаренко Г. А. Методологічні підходи до формування готовності педагога до виховання культури демократизму учнів / Г. А. Назаренко // Зб. наук. праць ЗОІППО : Педагогічні науки та освіта. – Вип. XII. – Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2013. – С. 110–115.
402. Назаренко Г. А. Опытнo-экспериментальная работа по воспитанию демократической политической культуры старшеклассников на основе использования информационно-коммуникационных технологий / Г. А. Назаренко // Азимут научных исследований : педагогика и психология. – 2013. – № 4. – С. 37–39.
403. Назаренко Г. А. Основні результати концептуально-діагностичного етапу дослідно-експериментальної роботи з виховання культури демократизму старшокласників /

- Г. А. Назаренко // Матеріали III Міжнар. Форуму «Особистість в єдиному освітньому просторі». – Запоріжжя, 2012. – С. 96–99.
404. Назаренко Г. А. Особенности информационно-коммуникационного пространства для воспитания культуры демократизма учащихся старших классов / Г. А. Назаренко // Сб. ст. по материалам XXXVI междунар. науч.-практ. конф. «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии». – №1 (36). – Новосибирск : Изд. «СибАК», 2014. – С. 26–35.
405. Назаренко Г. А. Педагогічні умови підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2014. – Випуск 31. – С. 107–110.
406. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів загальноосвітніх навчальних закладів / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донецчини. – 2012. – № 4. – С. 68–72.
407. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів / Г. А. Назаренко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти». – Біла Церква, 2012. – С. 16–18.
408. Назаренко Г. А. Потенціал громадсько-активних шкіл для виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія “Педагогіка. Соціальна робота”. – 2014. – Випуск 32. – С. 133–135.
409. Назаренко Г. А. Потенціал варіативної складової навчального плану в контексті виховання культури демократизму учнів старших класів / Г. А. Назаренко // “Наукові записки” Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – № 3. – С. 114–119.
410. Назаренко Г. А. Потенційні можливості технології розвитку критичного мислення для виховання культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Педагогічна майстерність: методологія, теорія, технології : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Черкаси, 22–23 травня 2015 р.) / заг. ред. проф. Біди О. А. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – С. 33–35.

411. Назаренко Г. А. Потенциал телекоммуникационных проектов для развития социальной и гражданской компетентности старшеклассников / Г. А. Назаренко // Вестник Костромского государственного университета имени Н. А. Некрасова. Серия "Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика". – 2014. – Том 20, № 3. – С. 141–144.
412. Назаренко Г. А. Психолого-педагогические условия повышения эффективности воспитания у старшеклассников качеств субъекта гражданского общества / Г. А. Назаренко // International scientific professional journal «The unity of science». – Vienna, Austria, 2014. – С. 70–76.
413. Назаренко Г. А. Психологічні основи становлення культури демократизму особистості як суб'єкта громадянського суспільства / Г. А. Назаренко // Педагогіка і психологія: збірник наук. праць / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. – Х. : Щедра садиба плюс, 2015. – Вип. 49. – С. 13–21.
414. Назаренко Г. А. Развитие самоуправленческих начал школьной жизни как условие воспитания культуры демократизма старшеклассников / Г. А. Назаренко // Вестник ВЕГУ. – 2014. – №2 (70). – С. 156–162.
415. Назаренко Г. А. Развитие социальной компетентности старшеклассников как членов гражданского общества : результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Материалы междунар. науч.-практ. конф. "Воспитание подрастающего поколения в современных социокультурных условиях : проблемы и перспективы развития" (22-23 октября 2013). – Москва : АСОУ, 2013. – С. 142–147.
416. Назаренко Г. А. Сайт «Вчимося демократії разом!» як віртуальний центр інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму старшокласників // Матеріали V Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій, (Черкаси, 18-19 вересня 2013р.). - С.66-69.
417. Назаренко Г. А. Система цінностей культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Збірник наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України. – 2015. – Випуск 19. – Кн.2. – С.39-51

418. Назаренко Г. А. Сутність і структура поняття «готовність педагога до виховання культури демократизму учнів / Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій»], (Суми, 26 – 28 квітня, 2012р.). – С.303-307
419. Назаренко Г. А. Становлення культури демократизму зростаючих громадян-патріотів України як мета національно-патріотичного виховання в контексті глобалізаційних тенденцій / Г. А. Назаренко // Матеріали всеукр. науково-практ. конференц. “Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України”. – Хмельницький, 2013. – С. 268–274.
420. Назаренко Г. А. Сутність фасилітації процесу виховання у старшокласників культури демократизму / Г. А. Назаренко // Найновіші досягнення європейської науки – 2015 : Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Республіка Болгарія, Софія, 17-25 червня). – Том 7. Педагогічні науки. – Софія: Бял ГРАД-БГ. – С.77–81.
421. Назаренко Г. А. Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників (за результатами дослідно-експериментальної роботи) : метод. посібн. / Г. А. Назаренко, І. Г. Каракаш, Л. М. Боїн. – Черкаси: ЧОІПОПП, 2014. – 112с.
422. Назаренко Г. А. Сучасні підходи до виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Зб. матер. наук.-практ. Конференції “Сучасний виховний процес : сутність та інноваційний потенціал” / [за ред. І. Д. Беха, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : Видавництво «Тіповіт», 2011. – Вип. І. – С. 53–56.
423. Назаренко Г. А. Сущность и структура понятия “культура демократизма личности” / Г. А. Назаренко // Материалы Международной научно-практической конференции “Высшее образование XXI века” / [под общ. ред. проф. В. Н. Скворцова]. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2013. – С. 79–83.

424. Назаренко Г. А. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : посібник / Г. А. Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2012. – 120 с.
425. Назаренко Г. А. Упровадження курсу «Вчимося демократії» як умова виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ КГУ, 2014. – Вип. 43. – Ч. 4. – С. 99–106.
426. Назаренко Г. А. Філософія людиноцентризму як детермінанта становлення культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Европейская наука XXI века – 2015 : Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Польща, Пшемисль, 07-15 травня 2015). – Том 9. Історія. Філософія. – Sp. z o. o. “Nauka i studia”. – С. 69-72.
427. Назаренко Г. А. Формирование готовности педагогов к воспитанию культуры демократизма школьников в системе последипломного образования / Г. А. Назаренко // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. “Психология труда и профессиональное развитие педагога: актуальное состояние, проблемы и перспективы”. – Бирск, 2012. – С. 153–157.
428. Назаренко Г. А. Формирование национального сознания и самосознания учащихся в контексте культуры демократизма личности: результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Весник Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя С. Псіхалага-педагагічныя навукі. – 2014. – № 1 (43). – С. 44–50.
429. Назаренко Г. А. Формирование системы ценностей старшеклассников как субъектов гражданского общества средствами проектной деятельности / Г. А. Назаренко // Вестник КазНУ : Серия “Педагогические науки”. – 2014. – №1 (41). – С. 22–27.
430. Назаренко Г. А. Формування готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів у системі післядипломної освіти / Г. А. Назаренко // Матеріали IV Міжнародного фестивалю педагогічних інновацій. – Черкаси, 2012. – С. 220–222.

431. Назаренко Г. А. Формування конкурентноспроможного вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти / Г. А. Назаренко // Нова педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 83–85.
432. Назаренко Г. А. Формування національної свідомості й самосвідомості учнів як суб'єктів громадянського суспільства / Г. А. Назаренко // Педагогічний вісник. – 2011. – № 3. – С. 16–20.
433. Назаренко Н. В. Людина і світ : підр. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : (рівень стандарту та профільний рівень) / Н. В. Назаренко, В. О. Воротнянський, Г. І. Назаренко, Є. М. Требін, О. Ю. Панфілов, Ю. Ю. Каліновський. – Харків: Сиція, 2012. – 240с.
434. Назаренко О. А. Етичні чинники у сучасних діалогічних концепціях / О. А. Назаренко // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія : “Релігієзнавство. Культурологія. Філософія”. – 2003. – Випуск 12. – С. 210–217.
435. Назарчук А. А. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера-прикордонника : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / А. А. Назарчук; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2009. – 20с.
436. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Основних орієнтирів виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/
437. Наровлянський О. Д. Правознавство: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2010. – 232с.
438. Наровлянський О. Д. Правознавство: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2011. – 272с.
439. Наровлянський О. Д. Правознавство: Підручн. Для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2011. – 392с.

440. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com /document/fpart68/idx68425.htm>
441. Невмержицька О. О. Делегування владних повноважень ректоратом ВНЗ студентському самоврядуванню як умова демократизації вищої освіти / О. О. Невмержицька // Вища освіта України – Додаток 3 (т. 7) – 2007. – Тематичний випуск „Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: Моніторинг якості освіти ”. – С. 404–415.
442. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є. В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
443. Некрасова А. Н. Применения средств мультимедиа на уроках биологии / А. Н. Некрасова, Н. М. Семчук // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 2. – Том II (Психолого-педагогические науки). – С. 82–86.
444. Неруш М. В. Актуальність створення та розвитку громадсько-активних шкіл / М. В. Неруш // Управління школою. – 2013. – № 7/9. – С. 43–48.
445. Нищета В. А. Життєва компетентність особистості : до питання створення функціональної моделі / В. А. Нищета // Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : [б. в.], 2008. – Вип. 51. – С. 257–264.
446. Нікітіна І. В. Динаміка процесу самовизначення особистості в індивідуально-психологічному просторі людини / І. В. Нікітіна // Вісник Соціологія. Психологія. Педагогіка.– К. : Видавничий центр "Київський університет".– 1998.– № 6.– С. 28–30.
447. Нікітіна І. В. Психологічні умови та фактори суб'єктного самовизначення особистості студента / І. В. Нікітіна // Вісник Харківського університету.– 1999. – № 439.– С. 102–105.

- 448.Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення особистості у період повноліття : логіка здійснення / І. В. Нікітіна // Вісник Харківського університету. – 1999. – № 432. – С. 261–271.
- 449.Нікітіна Н. П. Громадянська позиція особистості в системі громадянського виховання. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. пр. / І. В. Нікітіна. – Харків : Видавець Г. С. Прокопенко, 2004. – Вип. 21. – С. 156–161.
- 450.Новак В. В. Організаційно-правові питання соціального партнерства органів державної влади та громадських об'єднань в Україні : стан та перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / В. В. Новак; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 19 с.
451. Овдієнко Л. Н. Гуманістична освітня парадигма і зміст шкільного навчання / Л. Н. Овдієнко // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 4. – С. 26–30.
- 452.Овчарук О. В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. В. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні. – К. : К. І. С., 2003. – С. 13–41.
- 453.Огнев'юк В. О., Утюж І. Г. Історія філософії : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2010. – 256с.
- 454.Олексієнко Т. Крок за кроком до громадсько-активної школи / Т. Олексієнко, Н. Волинець // Сучасна школа України. – 2011. – № 1. – С. 13–16.
- 455.Олексін Ю. П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників : дис. канд. пед. наук : 13.00.02 / Ю. П. Олексін; Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2006. – 178с.
- 456.Освітні технології : посіб. /О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за заг. ред. О. М. Пехоти. – К. : А. С. К., 2002. – С. 128–146.
457. Основи демократії : посібн. /За заг. ред. А. Колудій. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.
- 458.Основи соціальної психології : навч. посібн. / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.

- 459.П'янзін С. Д. Аксиологія буття : інваріант смислу та динаміка значень / С. Д. П'янзін// Знак. Символ. Образ: матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. – Вип. 5. – Черкаси: ЧДУ, 2000. – С. 41–45.
- 460.Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.
461. Пазенок В. С. Філософія: посіб. / В.С.Пазенок. – К. : Академвидав, 2008. – 280 с.
- 462.Панагушина О. Є. Соціалізація підлітків у діяльності молодіжних організацій: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.05 / О. Є. Панагушина; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2008. – 20с.
- 463.Панкевич А. Моделі громадсько-державного управління в системах освіти як фактор створення ефективної освітньої системи / А. Панкевич // Імідж сучасного педагога. – 2009. – № 8/9. – С. 11–14.
- 464.Панченко Л. М. Цінність як філософська інтенція буття людини / Л. М. Панченко // Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис. – К., 2002. – № 4(6). – С. 33–37.
- 465.Панюкова С. В. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании : пособие для студ. вузов / С. В. Панюкова. – М. : Изд. центр «Академия», 2010. – 224 с.
- 466.Паращенко Л. Проблеми державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні / Л. Паращенко // Освіта і управління. – 2010. – Т. 13. – № 4. – С. 32–40.
- 467.Пастовенський О. Вплив громадських чинників на розвиток системи управління загальною середньою освітою / О. Пастовенський // Рідна школа. – 2011. – № 11. – С. 5–9.
- 468.Пастовенський О. В. Поліструктурна модель громадсько-державного управління загальною середньою освітою / О. В. Пастовенський //Шлях освіти. – 2012. – № 1. – С. 12–18.

- 469.Патаракин Е. Д. Социальные взаимодействия и сетевое обучение 2.0: монография / Е. Д. Патаракин. – М. : НП “Современные технологии в образовании и культуре”, 2009. – 176 с.
- 470.Патнам Р. Д. Творення демократії / Р. Д. Патнам. – К. : Основа, 2001. – 302 с.
- 471.Педагогика сотрудничества / С. Лысенкова, В. Шаталов, И. Волков и др. // Учительская газета. – 1986. – 18 октября. – С.2–4.
- 472.Педагогічний словник /за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514с.
- 473.Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих МОН України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/perelik-navchalnix-program.html>
- 474.Перехейда О. М. Педагогічна рада як колективна форма самоуправління педагогічного колективу / О. М. Перехейда // Управління школою. – 2012. – № 22/24. – С. 25–37.
- 475.Песталоцці І. Г. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т./ І. Г. Песталоцці; під ред. В. А. Ротенберг, В. М. Кларіно. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1981. – 336 с.
- 476.Петінова О. Б. Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації особистості: їх взаємозв'язок / О. Б. Петінова // Перспективи.– 2002. – № 1 (17). – С. 71–78.
- 477.Петрінко В.С. Право, закон і влада у політичній концепції Аристотеля // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 123-124. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 333-340.
- 478.Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: монографія / В.Л.Петрушенко. – Львів: Ахілл, 2005. – 320с.
- 479.Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / [Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок]. – М. : Педагогика, 1985.– 496 с.
480. Підласий І. П. Педагогіка : Новий курс : [підручник для студентів вищих навчальних закладів : у двох книгах]. Книга 1 : Загальні основи. Процес

- навчання / І. П. Підласий. – М. : Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС, 2008. – 576 с.
- 481.Пінчук О. П. Проблема визначення мультимедія в освіті: технологічний аспект / О. П. Пінчук // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. – Вип. 46. – С. 55–58.
- 482.Платон. Диалоги / Платон. – М. : Мысль, 1986. – 605 с.
- 483.Плахотнік О. В. Суб'єкт в освітньому просторі : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / О. В. Плахотнік. –Харків, 2004. – 24 с.
- 484.Плахотнюк О. Л. Концепції виховання в системі шкільної освіти США : монографія / О. Л. Плахотнюк. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 224 с.
485. Погорелий С. С. Теоретико-методологічний аспект формування довіри до державної влади / С. С. Погорелий // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ "Магістр". – 2009. – Вип. 2 (25). – С. 75 – 82.
- 486.Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (26-27 лютого 1998 року) / Ін-т соц. та політ. психології АПН України; ред. кол. М. М. Слюсаревський та ін. – К. : Гнозис, 1998. – 224 с.
- 487.Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : методичний посібник / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К. : ТанDEM, 2004. – 80 с.
- 488.Політична освіта в сучасній школі : психологічна модель (науково-методичний посібник) / за ред. І. В. Жадан. – К. : ПП «ППНВ», 2006. – 190 с.
- 489.Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перер. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
- 490.Політологія : посіб./ М. П.Гетьманчук та ін.; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. М. П. Гетьманчука. – К. : Знання, 2011. – 415 с.

491. Політологія : посіб./ М.М.Вегеш та ін.; за ред. М. М. Вегеш. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 384 с.
492. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Поліщук. – Вид. 3-тє, випр. – Суми : Університетська книга, 2010. – 520 с.
493. Поліщук О. С. Ціннісний орієнтир соціалізації особистості як громадянина України / О. С. Поліщук // Гілея. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 194–204.
494. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.05 / Ю. Й. Поліщук; Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 40 с.
495. Положення про загальноосвітній навчальний заклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-%D0%BF>
496. Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0146-01>
497. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р. № 1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-%D0%BF>
498. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>
499. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.01.2013 р. № 13 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/13-2013-%D0%BF>
500. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208 «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-%D0%BF>
- 501.Права людини (програма курсу за вибором для профільних класів) // Історія України. – 2010. – №28 (668). – С. 9–13.
- 502.Примірне положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://golovbukh.ua/regulations/1521/8456/8457/469017/>
- 503.Прудникова Ю. Дитяче самоврядування: шлях до демократії в дії / Ю. Прудникова // Світ виховання. – 2013. – № 2. – С. 63–65.
- 504.Прутченков А. Общественное участие в управлении образованием / А. Прутченков, Т. Новикова // Народное образование. – 2007. – № 9. – С. 91–98.
- 505.Психологічна енциклопедія / Автор-упор. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
506. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад. : М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – Вид. 2-ге, виправл. – Ужгород: Видавництво Олександрів Гаркуші, 2012. – 606с.
- 507.Рамський Ю. С. Формування інформаційно-пошукових та дослідницьких умінь майбутніх учителів інформатики та математики / Ю. С. Рамський, О. В. Резіна // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. - Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – Випуск 12(19). – С. 41–48.
- 508.Ратко М. В. Світоглядний зміст мистецтва: його специфіка та особливості впливу на виховання особистості учня / М. В. Ратко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. – Київ – Житомир: Вид-во Волинь, 2003. – Кн. 2. – С. 6–14.
- 509.Реан А. А. Психология изучения личности: пособие. – М.: СПб., Изд-во Михайлова В. А., 1999. — 288 с.

- 510.Ременець О. В. Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ...канд. філос. наук : 09.00.03 / О. В. Ременець. – К., 2011. – 18 с.
- 511.Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг; Науч. ред. и авт. предисл. А.Б. Орлов / пер. с англ. А. Б. Орлова, С. С. Степанова, Е. Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2002. – 527с.
- 512.Рогозіна О. В. Педагогічні умови формування дослідницьких умінь у процесі науково-дослідної діяльності студентів вищих навчальних закладів / О. В. Рогозіна// Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 36. – Херсон, 2004. – С. 283–287.
- 513.Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. № 2250-р «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>
- 514.Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.03.2010 р. № 360-р «Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/360-2010-%D1%80>
- 515.Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2011 р. № 1014-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1014-2011-%D1%80>
- 516.Романенко Н. Громадсько-активна школа як засіб управління якістю освіти / Н. Романенко // Директор школи. – 2013. – № 24. – С. 32–35.
- 517.Романовський О. О. Підготовка громадян до підприємницької діяльності в економічно розвинутих країнах (на прикладі США та Німеччини) / О. О. Романовський // Організація та зміст становлення професійної підготовки в умовах національної системи освіти: Збірник наукових праць "Проблеми сучасного мистецтва і культури". – Харків : Каравела, 1999. – С. 62–73.

- 518.Рондяк Л. Інтерактивні технології як засіб формування життєвої компетентності учня початкових класів / Л.Рондяк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці, 2006. – Вип. 28 : Педагогіка та психологія. – С. 142–148.
- 519.Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75–92.
- 520.Роттердамский Э. О воспитании детей / Э. Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / [сост., вступ статьи и комментарии Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева]. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – С. 246–296.
- 521.Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн.– В 2-х т. – М., 1989. – Т. 2. – 520 с.
- 522.Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 224 с.
- 523.Русова С. Нова школа соціального виховання / С. Русова. – К. : Либідь, 1997. – С. 17.
- 524.Русова С. Нова школа. – 2-е вид. / С.Русова. – [К.]: Укр. шк. / С.Русова Ю.Сірий, Ю.Тищенко, Я.Чепіга-Зеленкевич, С.Черкасенко [Друк. т-ва "Час", 1917]. – 20 с.
- 525.Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : В 2-х т., Т.2 / Под ред Г. Н. Джибаладзе; Сост. А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1981. – С.83-98.
- 526.Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права /Ж.-Жак Руссо; пер. з фр. та ком. О. Хома. – К: Port-Royal, 2001. – 349 с.
- 527.Рябенко Є. Принцип людиноцентризму в управління вищою освітою: мотиваційні аспекти професійної діяльності викладача як суб'єкта освітнього процесу / Є. Рябенко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 56. – С. 33–40.
- 528.Сайт всеукраїнського громадського руху “Чесно” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.chesno.org/
- 529.Сайт Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novadoba.org.ua/>

- 530.Савостьянова М. В. Антропологічні, аксіологічні та соціокультурні основи науки / М. В. Савостьянова // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. – К. : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2009. – Вип. 76. – С. 47–58.
- 531.Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
- 532.Сагуйченко В. Партнерство закладу освіти та батьків як складова державно-громадського управління / В. Сагуйченко // Сучасна школа України. – 2010. – № 11. – С. 9–12.
- 533.Сворак С. Д. Концепт народовладдя в Київській Русі у державно-правових поглядах Г. В. Вернадского // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 2012. – №4. – С.11-19.
- 534.Сахневич І. Д. Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.07 / І. Д. Сахневич; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 19 с.
- 535.Сейдаметова З. С. Проектирование среды онлайн-обучения / З. С. Сейдаметова, В. А. Темненко // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. Выпуск 32. Педагогические науки. – Симферополь: НИЦ КИПУ, 2011. – С. 101–106.
- 536.Селевко Г. К. Современные образовательные технологии : пособие. – М. : Наука, 1998. – 256 с.
- 537.Сембрат А. Л. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників шляхом інтелектуально-творчого зростання. Творчий потенціал особистості : проблеми розвитку та реалізації / А. Л. Сембрат // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2005. – С. 258–261.
- 538.Сергєєва В. Є. Загальнолюдські цінності в контексті сучасного виховання / В. Є. Сергєєва // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія “Педагогічні науки”. – 2003. – № 8 (64). – С. 240–244.

539. Сердюк Є. В. Принципи адміністративно-правового забезпечення виборчих прав громадян України // Інформація і право, 2014. – №2(11). – С.72-78.
540. Середюк Л. А. Педагогічні умови підвищення ефективності процесу особистісного самовираження старшокласників / Л. А. Середюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2002. – № 4. – С. 20–23.
541. Сєваст'янова О. А. Формування ціннісних орієнтацій студентства у виховному просторі вищого навчального закладу / О. А. Сєваст'янова // Ціннісні пріоритети освіти у ХХІ столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2 – 5 жовт. 2005, м. Луганськ). – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Ч. 1. – С. 145–154.
542. Сигова А. Г. Проблемы формирования гражданской позиции студенческой молодежи / А. Г. Сигова // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць. – Вип. 7; за ред. В. В. Олійник. – К. : Геопринт, 2008. – С. 73–84.
543. Сисоєва С. О. Особистісно орієнтовані технології: метод проектів / С. О. Сисоєва // Неперервна професійна освіти: теорія і практика, 2002. – №1. – С. 73–80.
544. Ситнікова Н. Є. Психологічні особливості самоствердження особистості старшокласника в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 Н. Є. Ситнікова; ДЗ “Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського”. – Одеса, 2010. – 18с.
545. Сич Р. В. Визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості умінь з особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. – Випуск 43 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – С.338
546. Сичинаева А. В. Взаимосвязь государственного и общественного в управлении образованием / А. В. Сичинаева // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 5. – С. 57–60.

- 547.Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Є. В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
- 548.Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні: автореф. дис. ...канд. філос. наук: 09.00.03 / В. О.Скворець. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
- 549.Скібіна О. О. Політичні права молоді в аспекті безпосереднього народовладдя / О. О. Скібіна // Конституція України – гарант розвитку творчих здібностей молоді: матер. “круглого столу” 27 червня 2002 р. – Харків: Вид-во ХарРІ УАДУ “Магістр”, 2002. – С. 23–25.
- 550.Скібіна О. О. Поняття участі громадян в управлінні державними справами: конституційно-правовий аспект / О. О. Скібіна // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2003. – Вип. 22. – С. 310–314.
- 551.Сліпець П. П. Політичні цінності й ідеологія у форматі стратегії формування ефективної держави та суспільних відносин / П. П. Сліпець // Наука. Влада. Політика: зб. наук. пр. / [редкол.: М. І. Михальченко (голова) та ін.]. – К.: Знання України, 2008. – С. 75–92.
- 552.Слободчиков В. И. Основные ступени развития субъективности человека. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: пособ. для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа – Пресс, 2000. – 416 с.
- 553.Слонецька І. Б. Проблема фундаментальних цінностей особистості в соціально-історичному контексті / І. Б. Слонецька // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наукових праць. – Вип. 29. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2002. – С. 29–36.
- 554.Современные образовательные технологии: учебное пособие / кол. авторов; под ред. Н. В. Бордовской. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2011. – 432 с.
- 555.Солошенко Т., Гулінський В. Сприяння усвідомленню старшокласниками демократичних цінностей засобами проектної діяльності / Т. Солошенко, В. Гулінський // Рідна школа. – 2013. - №6. – С.44-47

- 556.Сопівник І. В. Педагогічні умови формування громадянськості студентів / І. В. Сопівник // Реформування системи аграрної вищої освіти в Україні: досвід і перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 21 квітня 2005 року; у 2-ох ч. – К., 2005. – Ч.2. – С. 58–60
- 557.Сопівник І.В. Формування громадянськості студентів вищих аграрних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. В. Сопівник; Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 163с.
- 558.Сопівник Р. В. Виховна функція органів студентського самоврядування / Р. В. Сопівник // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць.–Ч. II. – К., 2003. – С. 168–173.
559. Сорочан Т. Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності: теорія та практика: монографія. – Луганськ: Знання. – 2005. – 384 с.
- 560.Софій Н. Філософія громадсько-орієнтованої освіти / Н. Софій, М. Ворон // Післядипломна освіта в Україні. – 2006.– № 2. – С. 33–35.
- 561.Софій Н. Школа громадської освіти / Н. Софій, М. Ворон, Г. Єльнікова // Підручник для директора.– 2007.– №1.– С. 63–67.
- 562.Соціальні уявлення молоді : особливості та шляхи формування : монографія / ред. І. В. Жадан; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Пед. думка, 2007. – 218 с.
- 563.Соціологія: навч.-метод. посібн. [Електронний ресурс] / А. Ю. Брегеда, А. П. Бовтрук, Г. В. Дворецька. – Режим доступу : <http://lection.com.ua/sociologia/npdsvd/sotsiologiya-kulturi>
564. Соціолого-педагогічний словник / [за ред. В. В. Радула]. – К. : «ЕксОб», 2004. – 304 с.
- 565.Сочинения Платона, переведенные с греческого и объясненные проф. [В. Н.] Карповым / 2-е изд., испр. и доп. — СПб—М., 1863—1879. Ч. 3. Политика, или Государство. — СПб., 1863. — 532 с.
- 566.Стадник О. Г. Методика підготовки старшокласників до виконання соціальної ролі громадянина / О. Г. Стадник // Засоби навчальної та науково-

- дослідної роботи: зб. наук. праць. – Харків: Видавець Прокопенко Г.Є., 2007. – С. 137–141.
567. Стандарти громадсько-активної школи: волонтерство: навчально-методичний посібник / М. Я. Товкало; під заг. ред. Л. І. Даниленко. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 52 с.
568. Стандарти громадсько-активної школи: партнерство: навчально-методичний посібник / Л. М. Ткаченко; під заг. ред. Л. І. Даниленко. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 42 с.
569. Стандарти громадсько-активної школи: розвиток громади: навчально-методичний посібник / М. Я. Товкало; під заг. ред. Л. І. Даниленко. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 50 с.
570. Стандарти громадсько-активної школи: розвиток громади: навчально-методичний посібник / М. Я. Товкало; під заг. ред. Л. І. Даниленко. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 50 с.
571. Старинець О. Г. Влада і молодь: особливості взаємовідносин в процесі демократизації українського суспільства : автореф. дис. ...канд. політичн. наук : 23.00.02 / О. Г. Старинець. – К., 2004. – 19 с.
572. Стасевич В. П. Культура як аксіологічний феномен буття : автореф. дис. ...канд. філос. наук : 09.00.03. / В. П. Стасевич; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 19 с.
573. Степаненко О. А. Способи оптимізації педагогічного процесу [Електронний ресурс] / О. А. Степаненко, Ю. В. Коломієць. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/19_DSN_2010/Pedagogica/69508.doc.htm.
574. Стручкова-Гуменна Л. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України [Електронний ресурс] / Л. Б. Стручкова-Гуменна. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf
575. Сугрובה Ю. Ю. К вопросу о типологизации ценностных ориентаций в молодёжной культуре / Ю. Ю. Сугрובה // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 36. – С. 238–240.

- 576.Сумина В. Е. Развитие умений фасилитации общения у студентов в процессе овладения иноязычной речью : автореф. дисс. ...канд. пед. наук : 13.00.08 / В. Е. Сумина. – Ростов-на-Дону, 2006. – 19 с.
- 577.Сухомлинський В. О. Бесіди про громадянськість / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5-т. – К.: Рад. Шк., 1976. – Т. 1. – С. 428–447.
- 578.Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. шк., 1977. – 670 с.
- 579.Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5-т. – К.: Рад. Шк., 1977. – Т. 5. – С. 359–366.
- 580.Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук. – метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко; за ред. О. І. Пометун. – К. : Видавництво А. С. К., 2004. – 192 с.
581. Табачковський В. Гуманізм та проблема діалогу культур / В. Табачковський //Філософ. думка. – 2001. – № 1. – С. 6–25.
- 582.Тайлор Е.Б. Первісна культура. – М., «Видавництво політичної літератури», 1989. – С.20-132
583. Танчин І. З. Соціологія : посібник / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
- 584.Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
- 585.Татенко В. А. Субъект психической активности в онтогенезе : дис. докт. психол. наук : 19.00.01 / В.А.Татенко. – К., 1997. – 373 с.
- 586.Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
- 587.Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії : наукове видання / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
- 588.Татенко В. О. Сучасна психологія : теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. О. Татенко. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту "Нау-друк", 2009. – 286 с.

- 589.Тези доповідей, виступів і пропозицій учасників II круглого столу “Ситуаційні чинники особистісного та суспільного розвитку” (28 квітня 2015 року) / лабораторія моніторингу суспільно-політичних процесів ІСПП НАПН України / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ispp.org.ua/biblioteka.htm>
- 590.Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій: підруч. для студ. / За ред. О. Вишневського. – Дрогобич: Фірма «Відродження», 2001. – 262 с.
- 591.Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) / С. О. Терно. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 105 с.
- 592.Тернопільська В. І. Соціальна відповідальність старшокласників / В. І. Тернопільська // Тези доповідей X науково-методичної конференції ЖВІРЕ. – Житомир: Вид-во ЖВІРЕ, 1999. – Ч. 2. – С. 24–25.
- 593.Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура старшокласника як важливий регулятор соціальної взаємодії / В. І. Тернопільська // Рідна школа. – 2007. – № 9. – С. 9–12.
- 594.Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження: монографія / В. І. Тернопільська. – Житомир: вид-во ПП “Рута”, 2008. – 300 с.
- 595.Титаренко Л. М. Екологічна компетентність особистості як складова її життєвої компетентності / Л. М. Титаренко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип.8. – Кн. II. – С. 12–15.
- 596.Тищенко Т. Робота без дрібниць: взаємодія з батьківським активом / Т. Тищенко // Шкільний світ. – 2013. – № 19. – С. 6–7.
- 597.Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / Перекл. з французької Григорія Філіпчука Та Михайла Москаленка; Передмова Андре Жадена. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 1999. – 590с.
- 598.Торяник В. М. Політична відповідальність влади перед громадянином / В. М. Торяник // Грані. – 2005. – № 6. – С. 98–102.

- 599.Требін М. П. Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства / М. П. Требін // Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2012. – № 2 (12). – С. 151–165.
- 600.Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе; пер. Е. Ш. Чомахидзе; отв. ред. И.В.Имедадзе. – СПб.: Питер; М.; Нижний Новгород; Воронеж: Смысл, 2004. – 412 с.
- 601.Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе; ред. Ш. А. Надирашвили, В. К. Цаава; Академия педагогических и социальных наук, Московский психолого-социальный ин-т. – М.: [б.в.]; Воронеж: [б.в.], 1997. – 448 с.
- 602.Узун Ю. В. Концепт “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки : дис. канд. політ. наук : 23.00.01 / Ю. В. Узун; Одеська національна юридична академія, Одеса, 2002. – 178с.
- 603.Указ Президента України від 24 березня 2012 року №212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/212/2012> .
- 604.Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. / [Н. Б. Антонєць, Л. Д. Березівська Л. С. Бондар, Н. П. Дічек, Л. В. Пирожєнко, Т. О. Самоплавська, Б. М. Ступарик, О. В. Сухомлинська, О. А. Удод, Т. В. Філімонова та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.; Кн. 2. – 552 с.
- 605.Український Радянський Енциклопедичний словник : В 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т.1.А. – С.496
- 606.Уруський В. І. Формування готовності вчителів до інноваційної діяльності: метод.посібн. / В. І. Уруський. – Тернопіль : ТОКІППО, 2005. – 96 с.
- 607.Урядовий сайт для юних громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://children.kmu.gov.ua/>

608. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С.43-103
609. Федоренко Є. Демократизм як провідна ідея в становленні національної освіти / Євген Федоренко // Рідна школа. – 1995. – №11. – С.13-18.
610. Философский словарь / [Под. ред. И. Т. Фролова]. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат. 1991. – 560 с.
611. Філіпова В. Зарубіжний досвід державно-громадського управління освітою / В. Філіпова // Освіта і управління. – 2013. – № 1/2. – С. 144–149.
612. Філософія культури / С. М. Гатальська. – К.: Либідь, 2005. – 328с.
613. Філософія політики / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400с.
614. Філософія: посіб. / В. І. Касьян. – К.: Знання, 2004. – 406с.
615. Філософський енциклопедичний словник. – М., 1983. – с.130
616. Філософський словник / [За ред. В. І. Шинкарука]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 600 с.
617. Фісун О. В. Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен [Електронний ресурс] / О. В. Фісун // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – 2010. – Випуск 34. – С. 133–139. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO.
618. Фіцула М. М. Педагогіка. Оптимізація процесу навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/50020-optimzatsya-protsesu-navchannya-.html>
619. Флоренский П. А. У водоразделов мысли // Флоренский П. А. Имена: Сочинения. – М.: Эксмо, 2008. – с.5-321
620. Франко І. Я. Вибрані соціально-політичні і філософські твори. – К. Політвидав УРСР, 1956. – С.172 – 187.
621. Фукуяма Ф. Доверие / Д. Павлова (пер. с англ.). – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 730с. – (Philosophy). – Перевод изд.: Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity/ Francis Fukuyama, 1995. – 710 с.

- 622.Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : автореф. дис. докт. псих. наук : 19.00.05 / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 36 с.
623. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет / М. Хайдеггер. – М. : Гнозис, 1993. – 335 с.
- 624.Халецька Л. Педагогічна рада як фактор створення ситуації успіху / Л. Халецька // Директор школи. – 2011. – № 25. – С. 22–31.
- 625.Харитонов В. Организация родительской общности – модель института социального партнёрства / В. Харитонов, Г. Климова // Социальная педагогика. – 2006. – № 2. – С. 53–59.
- 626.Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (ХОДГ/ОПЛ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://doccu.in.ua/odg/SitePages/.aspx>
- 627.Химинець В. Інноваційна парадигма в системі післядипломної педагогічної освіти / В. Химинець // Нова педагогічна думка. – 2013. – № 2. – С. 21–24.
- 628.Хорошенюк А.П. Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / А. П. Хорошенюк; Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України та Інститут проблем виховання Академії педагогічних наук України. – К., 2004. –18с.
- 629.Хуторской А. Дистанционное обучение и его технологии // Компьютерра. – 2002. - №36. – С. 26-30.
- 630.Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
- 631.Хуторской А.В. Научно-практические предпосылки дистанционной педагогики // Открытое образование. – 2001. - №2. – С.30-35.
- 632.Хьелл Л. Теории личности /Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2014. – 608 с.
- 633.Царенко В. О. Вебінар як технологія навчального співробітництва учнів і вчителів середніх шкіл / В. О. Царенко // Інформаційні технології в освіті: Збірник наук. праць. – Херсон: ХДУ, 2011. – Вип. 9 – С. 89–93.

- 634.Цехмістер Я. В. Загальне і особливе у функціонуванні органів самоврядування Українського медичного ліцею по соціальній адаптації та реабілітації учнів / Я. В. Цехмістер// Теоретико-методичні засади виховання і соціально-педагогічної реабілітації учнів загальноосвітніх шкіл: науково-методичний посібник. – К. : Інфодрук, 2001. – С. 133–142.
- 635.Цюрупа М. В. Основи сучасної політології: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Цюрупа, В. С. Ясинська; Київська держ. академія водного транспорту ім. гетьмана Конашевича-Сагайдачного. – К. : Кондор, 2009. – 354 с.
- 636.Цукерман Г. А. Психология саморазвития / Г. А. Цукерман, Б. М. Мастеров. – М.: Интерпракс, 1995. – 288 с.
- 637.Чепіга-Зеленкевич Я. Вільна школа: її ідеї й здійснення їх в практиці /Я. Чепіга. – К. : Укр. шк. /Під орудою С.Русової та ін. [Друк. б. першої друк. спілки, 1918]. – 72 с.
- 638.Чепурна В.О. Формування політичної культури студентів коледжу у процесі культурологічної підготовки : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. О. Чепурна; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – 22с.
- 639.Чепурченко Н. Громадсько активна школа / Н. Чепурченко // Завуч. – 2012. – № 23. – С. 11–13.
- 640.Чередниченко Г. А. Застосування мультимедійних технологій у процесі навчання іноземним мовам / Г. А. Чередниченко, Л. Ю. Шапран, Л. І. Куниця // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – Вип. 155. – Ч. 1. – С. 184–192.
- 641.Чернега Р. Т. Проблематика участі громадян у місцевому самоврядуванні в класичних та сучасних наукових дослідженнях / Р. Т. Чернега // Юридична Україна. – 2005.– №1. – С. 8.
- 642.Чорна К. І. Виховання культури гідності старшокласників у позаурочній діяльності : методичні рекомендації / К. І. Чорна. – Кіровоград : Імекс –ЛТД, 2014. – 72с.

643. Чорна К. І. Сутність гуманізації виховного процесу як пріоритетної умови становлення культури гідності зростаючої особистості / К. І. Чорна // Педагогічний вісник. – 2012. – №3. – С.6-8.
644. Шагай Н. М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. М. Шагай; Херсон. держ ун-т. – Херсон, 2007. – 20 с.
645. Шаган О. В. Принципи нормотворчості органів місцевого самоврядування // Право: наук.-інф. вісник, 2014. – №9. – С.64–69.
646. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. – Х. Прапор, 2004. – 640с.
647. Шарко В. Д. Проектування освітніх середовищ з природничо-математичних дисциплін як методична проблема. /В. Д. Шарко// Газета «Кафедра». – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – №4. – С. 2–3.
648. Шаталов В. Ф. Путь поиска / В. Ф. Шаталов. – СПб. : «Лань», 1996. – 62 с.
649. Шаталов В. Ф. Сквозь призму сердца / В. Ф. Шаталов. – М. : ГУП ЦРП «Москва. – Санкт-Петербург», 2002. – 52 с.
650. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается / В. Ф. Шаталов. – Донецк: «Сталкер», 1998. – 396 с.
651. Шахов В. І. Роль психологічних механізмів у вихованні та самовихованні особистості / В. І. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. : Зб. наук. праць. – Випуск 43 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ВАТ “Нілан ЛТД”, 2015. – С.402–406.
652. Шахрай В. М. Формування ціннісних орієнтацій підлітків як соціально-педагогічна проблема / В. М. Шахрай // Теоретичні і практичні питання освіти і виховання: Матеріали науково-практичної конференції. – Біла Церква, 2002. – С. 107–113.
653. Шацкий С. Т. Изучение жизни и участие в ней / С. Т. Шацкий. – М. : Учпедгиз, 1958. – С. 293–300.
654. Шацкий С. Т. Школа и строительство жизни / С. Т. Шацкий // Шацкий С. Т. Избр. пед. соч. – М. : Учпедгиз, 1958. – С. 267–293.

- 655.Швачка В.Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. В. Швачка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2008. – 22с.
- 656.Шевченко К. О. Педагогічна фасилітація у контексті професійної компетентності вчителя / К. О. Шевченко // Психологічні науки: збірник наукових праць. – Випуск 2.13 (109). – С. 258–263.
- 657.Шевнюк О. Культурологія : посібник / Олена Шевнюк. – К.: Знання-Прес, 2004. –353 с.
- 658.Шинкарук В. І. Методологічні засади філософських вчень про людину / В. І. Шинкарук // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К., 2000. – С. 8–48.
- 659.Шинкарук В. І. Філософська антропологія : екзистенціальні проблеми / В. І. Шинкарук, В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, Г. П. Коваadlo; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Пед. думка, 2000. – 286 с.
- 660.Шинкарук В. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К. : Политиздат, 1984. – 255 с.
- 661.Шипілов Л. Теоретичні аспекти народовладдя / Л. Шипілов // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених (30 червня 2001 р.); за ред. М. І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 5–8.
- 662.Школа вчинку: від теорії до практики : Наук.-метод. посібник / за заг. ред. В. Д. Шульги. – Черкаси: видавництво ЧОПООП, 2011. – 300с.
- 663.Шпак Г. Волонтерство в громадсько активній школі / Г. Шпак // Завуч. – 2010. – № 1. – С. 43–44.
- 664.Шулигіна Р.А. Формування культури спілкування старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Р. А. Шулигіна; Інститут проблем виховання НАПН України.– К., 2007. – 18с.

- 665.Шумра Л. Л. Формування духовних цінностей студентів коледжу у процесі вивчення природничих дисциплін: автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. Л. Шумра; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – 20 с.
666. Шуневич Б. Теоретичні основи дистанційного навчання : навч. посіб. / Б. Шуневич. – Львів : Вид-во Нац. універ. „Львівська політехніка”, 2006. – 244 с.
- 667.Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія / Г. П. Щедрова. – Луганськ: Вид-во „Елтон-2”, 2009. – 308 с.
- 668.Эльконин Д. Б. Детская психология / Д. Б. Эльконин. – М., 1960. – 384 с.
669. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М., Педагогика, 1976. – 304 с.
- 670.Юридична енциклопедія: В 6 т. / [Редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – 736 с.
- 671.Юрій М. Ф. Людина і світ / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 460 с.
- 672.Юрій М. Ф. Соціологія культури / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2006. – 302 с.
- 673.Юрій М.Ф. Історія світової та вітчизняної культури / М.Ф.Юрій. – К.: Дакор, 2007. – 455 с.
- 674.Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – С.97 -130
- 675.Ягупов В. В. Педагогіка: посібник. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.
- 676.Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе / И. С. Якиманская. – М. : «Сентябрь», 2000. – 176 с.
- 677.Якиманская И. Предмет анализа – субъективный опыт / И. Якиманская, И. Рыжухина // Директор школы. Россия. – 1999. – №8. – С. 53–60.
- 678.Яковлева С. Д. Поняття оптимізації навчальної діяльності дітей з вадами розвитку [Електронний ресурс] / Спеціальна педагогіка: методика. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO.
- 679.Ярулов А. А. Включение родителей в совместную образовательную деятельность семьи и школы / А. А. Ярулов // Школьные технологии. – 2013. – № 4. – С. 118–125.

- 680.Ярулов А. А. Критериально-ориентированная диагностика и культура интегративного управления / А. А. Ярулов // Школьные технологии. – 2005. – № 3. – С. 132–148.
- 681.Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; пер. М. И. Левина ; сост. М. И. Левина, П. П. Гайденко. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
- 682.Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К. : Наукова думка, 1977. – 275 с.
- 683.Яцино М. Культура индивидуализма / Малгожата Яцино; пер. с польского. – М.: Гуманитарный Центр, 2012. – 280с.
- 684.Яцишин А. В. Застосування віртуальних соціальних мереж для потреб загальної середньої освіти / А. В. Яцишин // Інформаційні технології в освіті. – 2014. – № 19. – С. 119–126.
- 685.Ящук І. П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України: знахідки і проблеми (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.): Монографія / І. П. Ящук. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 416 с.
- 686.Ящук І. П. Формування життєвої компетентності старшокласників загальноосвітніх шкіл України : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / І. П. Ящук; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2001. – 19 с.
- 687.Alderfer C. P. An empirical test of a new theory of human needs / C. P. Alderfer // Organizational Behavior and Human Performance. – 1969. – № 4. – P. 142–175.
- 688.Almond G. Comparative Political System / G. Almond // Journal of Politics Gainesville. – 1956. – № 3. – Vol.18.
- 689.Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Live nations / G. Almond, S.Verba. – Boston-Toronto, 1964. – 580 p.
- 690.Barber B. Participatory Democracy / B. Barber // Encyclopedia of Democracy. – Vol. 3. – NY, 1995. – P. 923.
- 691.Beetham D. Liberal Democracy and the Limits of Democratization / D. Beetham // D. Held. Prospects for Democracy: North, South, East, West. – Stanford, 1993.

692. Developing Citizens. A Comprehensive Introduction to Effective Citizenship Education in the Secondary School /Eds. Breslin, T. and Dufour, B. – Hodder Murray. – 2006. – P. 368.
693. Don Tapscott and Anthony D. Williams. Wikinomics – How Mass Collaboration changes everything. Atlantic Books, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.wikinomics.com.
694. Education for Democratic Citizenship // Tool on Teacher, Training for Democratic Citizenship and Human Rights Education. – Strasbourg, 2004. – 43p.
695. E-learning // Education encyclopedia [Электронный ресурс]. – 2006-2011. – Режим доступа: <http://www.anriintern.com/news-categories/education-encyclopedia>.
696. Hetherington M. The Political Relevance of Political Trust [Электронный ресурс] / M. Hetherington // The American Political Science Review. – Vol. 92. – № 4. (Dec., 1998), pp. 791 – 808,. – Режим доступа: <http://isite.lps.org/krippe/web/documents/0-1.pdf> – P.791
697. Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions // Papers peabody Mus. – 1952, 47. – N 1. – p.181
698. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries / A. Lijphart. – New Haven, CT: Yale University Press, 1984. – 229 p.
699. Livtly J. Democracy. – Oxford: Basil Blackwell, 1975. – P.13-24
700. Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. [Электронный ресурс] / N. Luhmann. – Режим доступа: www.sociology.ox.edu/papers/luhmann94-107.doc.
701. Making Sense of Citizenship. A Continuing Professional Development Handbook/Eds. Huddleston, T. and Kerr, D. – Hodder Murray. – 2006. – P. 230.
702. McClelland D. C. Motives, personality, and society: selected papers / D. C. McClelland. – New York : Praeger, 1984. – 490 p.
703. Mill J. S. Representative Government. – London: J. M. Dent, 1976. – P.217
704. Pye L. Political Culture / L. Pye // International of the Social Sciences. – 1961. – №4. – Vol.12.

705. Ralph Tyler Flewelling / The things that matter most .- The Ronald press company.-1946.-552p.
706. Rousseau J.- J. The Social Contract / Trans. Maurice Cranston. – Harmondsworth: Penguin Books, 1968. – P.141
707. Simonton D. K. Personality and Politics / D. K. Simonton // Handbook of Personality Theory and Research / Ed/ L.A. Pervin. – N.Y., 1990. – P. 681–684.

Додаток А.1

Перспективний педагогічний досвід діяльності загальноосвітніх навчальних закладів України щодо сприяння розвитку учнівського самоврядування

Назва школи	Стаття про досвід
1. Науково-технічний металургійний ліцей №81 Криворізької міської ради Дніпропетровської області.	Рукавченко І.Ю. Учнівське самоврядування як метод виховання громадянина України / І.Ю. Рукавченко // Класному керівнику усе для роботи.- 2013.- №10.- С. 2 -7.
2. Гімназія № 191 імені П.Г. Тичини з поглибленим вивченням іноземних мов міста Києва.	Москаленко О. Учнівське самоврядування в школі як засіб формування соціальної активності та громадянської самосвідомості учнівської молоді / О. Москаленко, І. Воронова.-2013.- №17-18.- С. 2 – 6.
3. Маріупільська спеціалізована загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 66 Маріупільської міської ради Донецької області.	Жукова А. Учнівське самоврядування. Структурно-функціональна модель/ А.Жукова // Школа.- 2014.- № 9.- С.64 - 69.
4. Корецька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 1 Рівенської області.	Степчина Н.П. Роль учнівського самоврядування у створенні єдиної системи корпоративної культури школи цінностей/ Н.П.Степчина // Виховна робота в школі .- 2013.- №12.- С. 2 – 8.
5. Васильківська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Снігурівської районної ради Миколаївської області.	Александрова І.Г. Учнівське самоврядування як дієвий засіб виховання соціально-активної особистості громадянина України / І.Г. Александрова// Виховна робота в школі. - 2013.- №12.- С. 21 – 54.
6. Слобідсько-Рихтівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Кам'янець-Подільської районної ради Хмельницької області.	Ткачук А.О. Організація учнівського самоврядування в школі / А.О. Ткачук// Виховна робота в школі - 2013.- №1.- С.2– 20.
7. В'язівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Городищенської районної ради Черкаської області.	Чемерис О.М. Система роботи учнівського самоврядування в школі /О.М.Чемерис // Виховна робота в школі, - 2014.- №5.- С. 42 – 47.
8. НВК №5 м. Енергодар Запорізької області.	Чорна О.Є. Лідер (авторська програма навчання активу дитячого самоврядування)/ О.Є Чорна // Виховна робота в школі. - 2011.- №11.- С. 2 – 15.

Додаток А.2

Перспективний педагогічний досвід діяльності загальноосвітніх навчальних закладів України щодо організації громадянського виховання

Назва школи	Стаття про досвід
1. Комунальний вищий навчальний заклад «Новобузький педагогічний коледж» м. Новий Буг, Миколаївська область	Горб Т.Й. Громадянське виховання: інструменти дотику до особистості / Т.Й. Горб // Виховна робота в школі. – 2014 .- № 3 . - С. 2 – 4.
2. Шосткинська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 1 Шосткинської міської ради Сумської області	Петрунькіна Ю. Формування громадянської свідомості учнів / Ю. Петрунькіна // Відкритий урок .- 2013. - № 6-7. - С. 41 - 44.
3. Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №35 Криворізької міської ради Дніпропетровської області	Кучеренко О.В. Громадянське виховання учнів в умовах інноваційної школи / Кучеренко // Виховна робота в школі. – 2014. - № 3.- С. 40 – 43.
4. Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №168 Харківської міської ради Харківської області	Несвєдова О.В. Позакласна діяльність як засіб виховання громадянськості учнів/ О.В. Несвєдова // Виховна робота в школі. – 2012 .- № 1.- С. 44– 48.
5. Районна молодіжна неполітична громадська організація «МАХ-юніт» Хортицького району міста Запоріжжя	Пампушня Н.В. Розвиток соціальної компетентності школярів шляхом залучення їх до участі в громадському житті району/ Н.В. Пампушня, Н.В. Литвин, О.О. Семененко // Виховна робота в школі. – 2012 . - № 1. - С. 49– 51.
6. Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 1 Світловодської міської ради; Спеціалізована ЗОШ І - ІІІ ступенів №3 м.Світловодська; Спеціалізована ЗОШ І - ІІІ ступенів №7 м.Світловодська; НВК «Гімназія – ЗОШ І-ІІІ ступенів № 4» Світловодської міської ради; НВК «Бобринецька гімназія - І-ІІІ ступенів № 1» Бобринецької районної ради Кіровоградської області	Махно О.П. До джерел громадянськості / Н.О. Махно // Виховна робота в школі. – 2012 . - № 2.-С. 2 – 27.

<i>Продовження додатку А.2</i>	
7. Загальноосвітня школа I-III ступенів №116 Криворізької міської ради Дніпропетровської області	Овсієнко С.М. Формування активної позиції громадянської позиції особистості учня / С.М. Овсієнко, С.Г. Ільченко // Виховна робота в школі. – 2012 .- № 2. - С. 28 – 36.
8. Загальноосвітня школа I-III ступенів №4 Одеської міської ради Одеської області	Аббас Н.О. Роль та місце громадянської освіти в демократичному вихованні підростаючого покоління / Н.О. Аббас // Виховна робота в школі. – 2012 . - № 2.- С. 37 - 38.
9. Вінницький технічний ліцей	Полешко Р.А. Соціально-педагогічний проект «Гуманізація та демократизація процесу виховання в сім'ї та ліцеї» / Р.А. Полешко, В.В. Щорс // Виховна робота в школі. – 2012 . - № 3. – С. 9 – 17.
10. КВНЗ «Бериславський педагогічний коледж імені В. Ф. Беньковського» Херсонської області	Барильнік А.І. Громадянське виховання в умовах українського державотворення (з досвіду роботи політико-правового клубу «Феміда») / А.І. Барильнік // Виховна робота в школі. – 2012 .- № 3. – С. 25 – 29.
11. Загальноосвітня школа I-III ступенів №25 Дніпродзержинської міської ради Дніпропетровської області	Онищенко Т. Модель державно-громадського управління / Т.Онищенко, І. Беседіна, Т. Яковенко // Відкритий урок. - 2015. - №4. - С. 5 – 8.
12. Загальноосвітня школа I-III ступенів №20 Рівенської міської ради Рівенської області	Коломис Г.Г. Формування ціннісного ставлення учнів за умов громадсько-активної акмелогічної школи / Г.Г. Коломис // Виховна робота в школі. – 2013 .- № 7. – С. 2 – 18.
13. Лозівська гімназія Лозівської міської ради Харківської області	Про формування громадянської, державницької та військово-патріотичної свідомості учнів загальноосвітніх навчальних закладів.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dniokh.gov.ua/wp-content/uploads/
14. Спеціалізована школа I-III ступенів №75 м. Харкова	Багацький В.В. Організація громадянського виховання школярів / В. В. Багацький // Виховна робота в школі : наук.-метод. журн. - 2015. - №11. - С. 9-17.

Додаток А.3

Перспективний педагогічний досвід діяльності загальноосвітніх навчальних закладів України з проблеми виховання громадянських, гуманістичних та демократичних цінностей учнів

Назва навчального закладу	Джерело
1. Богородчанська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2 Богородчанської районної ради Івано-Франківської обласної ради	Лапко Р.М. Формування життєвих компетентностей особистості на основі загальнолюдських та національних цінностей .- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ipro.if.ua.predmety.vrobota.media .
2. Харківська загальноосвітня школа I-III ступенів № 96 Харківської міської ради Харківської області.	Петегирич О. М. Формування національної свідомості, патріотичних почуттів учнів засобами національно-патріотичного виховання / Оксана Михайлівна Петегирич.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/doc/files/news/414/41435/Dosvid.doc .
3. Невірківський НВК «Загальноосвітня школа I – III ступенів – дошкільний навчальний заклад», Корецької районної ради Рівненської області	Сидорчук В. Виховання загальнолюдських цінностей в учнів /В. Сидорчук.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://navigator.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article& .
4. Багатопрофільний гімназії № 9 Кіровоградської міської ради Кіровоградської області	Приліпко В.І. Виховання духовності учнів у сучасній багатопрофільній гімназії № 9 Кіровоградської міської ради Кіровоградської області / В.І. Приліпко.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cmsps.edukit.kr.ua .
5. Одеський НВК «Гімназія №7спеціалізована школа I-III ступеня з поглибленим вивченням англійської мови»	Мельник С. Школа громадянського становлення у контексті формування національних цінностей в учнів/ С. Мельник // Директор школи. – 2015. - №2. – С. 23-41.
6. Спеціалізована школа I-III ступенів №2 Цюрупинської міської ради Херсонської області	Назаренко Л. М. Система формування громадянських цінностей учнівської молоді / Л.М. Назаренко // Виховна робота в школі. - 2010. - № 4. - С. 16-33.

Додаток Б.1

Досвід громадянського та демократичного виховання у школах Франції

Джерело	Переклад українською мовою
1. Bergounioux Alain L'éducation civique au collège et au lycée http://media.education.gouv.fr/file/88/3/20883.pdf	Бергуню Ален. Громадянське виховання в коледжах і ліцеях
2. Cours d'éducation civique pour le primaire et le collège. http://www.maxicours.com/se/fiche/civ/	Курс громадянського виховання для початкової школи і коледжу
3. Enseignement moral et civique. http://eduscol.education.fr/pid33120/enseignement-moral-et-civique.html	Моральне і громадянське виховання
4. Lœffel Laurence Ranimer les valeurs démocratiques et émancipatrices http://www.laligue.org/wp-content/uploads/2014/10/Article4_222.pdf	Лефель Лоранс. Відроджувати демократичні цінності та цінності свободи
5. Marchand Philippe L'instruction civique en France. Quelques éléments d'histoire http://spirale-edu-revue.fr/IMG/pdf/Marchand_Philippe_L_instruction_civique_en_France.Quelques_elements_d_histoire_-_Spirale_7_1992_.pdf	Маршан Філіп. Громадянська освіта у Франції. Кілька історичних складових
6. Programme d'enseignement d'éducation civique, juridique et sociale en classe de première, de seconde et de terminale http://www.education.gouv.fr/cid56295/mene11099_54a.html	Навчальна програма громадянського, правового і соціального виховання у другому, першому і випускному класах
7. Roudet Bernard Les jeunes Européens et les valeurs démocratiques. Agora débats/jeunesses 2009/2 (N° 52) p.53 – 66 https://www.cairn.info/revue-agera-debats-jeunesses-2009-2-page-53.htm	Руде Бернар. Молоді європейці і демократичні цінності.
8. Schaffner Elsbeth La mission de l'école publique – connaissances, compétences et valeurs démocratiques http://www.horizons-et-debats.ch/index.php?id=4477&print=1&no_cache=1	Шафнер Ельзбет. Місія державної школи – знання, компетенції і демократичні цінності
9. Truchot Véronique L'école et les valeurs démocratiques. http://www.cifedhop.org/Fr/Publications/Thematique/thematique4/Truchot.pdf	Трюшо Веронік. Школа і демократичні цінності

* Іноземні джерела опрацьовано дисертантом за допомогою Google Перекладач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://translate.google.com.ua/>

Додаток Б.2

**Досвід громадянського та демократичного виховання у школах
Сполучених Штатів Америки**

Джерело	Переклад українською мовою
1. Biesta, Gert, De Bie, Maria, Wildemeersch, Danny. Civic Learning, Democratic Citizenship http://www.springer.com/us/book/9789400772588	Герт Бєста, Маріа ДеБі, Денні Вілдемерш. Громадянська освіта, демократичне виховання
2. Laker, J., Naval, C., Civic Pedagogies in Higher Education Teaching for Democracy in Europe, Canada and the USA http://www.palgrave.com/us/book/9781137355584	Д.Лакер, С.Навл. Громадянська педагогіка у вищих навчальних закладах. Навчання демократії у Європі, Канаді та США
3. Anette Emilson. Democracy, caring and competence: values perspectives https://www.researchgate.net/publication/274265550_Democracy_caring_and_competence_values_perspectives_in_ECEC_curricula_in_the_Nordic_countries	Анет Емільсон. Демократія, опіка і компетенція
4. Victoria R. Culture, Schooling, and Education in a Democracy Multiculturalism in Early Childhood Programs http://ecap.crc.illinois.edu/eecearchive/books/multicul/fu.html	Вікторія Р. Культура, освіта і демократія у полікультурному суспільстві
5. Darryn Cathryn Beckstrom. Balancing civic values. https://www.law.gonzaga.edu/law-review/files/2011/01/45-Gonz-L-Rev-149.pdf	Дарін Катрін Бексторм. Баланс громадянських цінностей
6. Edvard N., Mitchell A. Civic culture and democracy. https://my.vanderbilt.edu/seligson/files/2013/12/Muller_and_Seligson_The_Civic_Culture_and_Democracy_APSR_1994.pdf	Н. Едвард, А. Мітчел. Громадянська культура і демократія

* Іноземні джерела опрацьовано дисертантом за допомогою Google Перекладач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://translate.google.com.ua/>

Додаток Б.3

Досвід громадянського та демократичного виховання у школах Великої Британії

Джерело	Переклад українською мовою
1. D. L. LeMahieu. A Culture for Democracy Mass Communication and the Cultivated Mind in Britain https://global.oup.com/academic/product/a-culture-for-democracy-780198201373?cc=ua&lang=en&	Д. Л. ЛеМахье. Культура демократії масової комунікації і розвиток думки в Британії
2. Walter Benjamin, Paulo Freire Towards cultural Democracy http://www.variant.org.uk/pdfs/issue20/Pamphlet.pdf	Бенджамін Волтер, Пауло Флєйр. До культурної демократії
3. Training values. Values training in schools http://www.doingsmsc.org.uk/training/#british-values/	Навчаємо цінностей. Цінності, які виховують у школі
4. Gerison Lansdown. Every child's rights to be heard. http://www.unicef.org/french/adolescence/files/Every_Childs_Right_to_be_Heard.pdf	Герісон Лансдаун. Права кожної дитини повинні бути почутими.
5. Christopher Koliba, Democracy and Education Schools and Communities http://www.uvm.edu/~dewey/articles/Democonc.html	Крістофер Коліба. Демократія, освітні школи та організації.
6. Giedrė Kvieskienė Civic Education in Pre-Service Training Program for Teachers http://www.socwork.net/sws/article/view/181/580	Джедре Квіскіне. Громадянське виховання і навчання у програмі перепідготовки педагогічних працівників.
7. Trond Waage. The image of a child in our society http://www.gov.scot/resource/doc/136953/0034036.pdf	Тронд Вааж. Імідж дитини у сучасному суспільстві.

* Іноземні джерела опрацьовано дисертантом за допомогою Google Перекладач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://translate.google.com.ua/>

Додаток Б.4

Досвід громадянського та демократичного виховання у школах Німеччини

Джерело	Переклад українською мовою
1. Edelstein Wolfgang Demokratie als Praxis und Demokratie als Wert http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Едельштайн Вольфганг. Демократія як практика (досвід) і демократія як цінність.
2. Daubner Lukas, Manthe Rainald Demokratie – mehr als ein Projekt http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Даубнер Лукас. Демократія – більше, ніж проект.
3. Demokratie lernen —Eine Aufgabe der Schule? http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Вчити демократії – завдання школи?
4. Drescher Thomas Demokratiepädagogik und Medienbildung in der Schule http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Дрешер Томас. Педагогіка демократії (демократична педагогіка) і медіаосвіта у школі
5. Edelstein Wolfgang Werte und Kompetenzen für eine zukunftsfähige Schule http://www.ganztaegig-lernen.de/werte-und-kompetenzen-fuer-eine-zukunftsaehige-schule	Едельштайн Вольфганг. Цінності і компетенції для майбутньої школи.
6. Kahn Ulrike Demokratische Schulkultur und Demokratielernen im Unterricht http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Кан Ульріке. Демократична шкільна культура і навчання демократії на уроці.
7. Raatz Simone Schule als Raum für gelebte Demokratie http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/12035.pdf	Рац Сімоне. Школа як місце для процвітаючої демократії.
8. Kasulke Henry, Die Vorzüge einer demokratischen Erziehung http://www.hallofamilie.de/familienleben/erziehung/artikel/1/862-die-vorzuege-einer-demokratischen-erziehung.html	Казульке Генрі. Переваги (позитивні сторони) демократичного виховання.

* Іноземні джерела опрацьовано дисертантом за допомогою Google Перекладач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://translate.google.com.ua/>

Додаток В

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аксіологія – вчення про цінності, філософська теорія загальноусвідомлених принципів, які визначають спрямованість людської діяльності та мотивацію людських вчинків.

Активність особистості – прагнення розширювати сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації і рольових приписів; це здатність суб'єкта до планомірного і цілеспрямованого перетворення навколишньої дійсності, наполегливого досягнення мети, що проявляється у спілкуванні, спільній діяльності, у впливі на оточення та протидії зовнішнім обставинам.

Громадська активність – форма соціальної активності громадянина, що передбачає відповідні дії особистості як суб'єкта суспільних відносин і спричиняє регулятивні дії, спрямовані на досягнення рівноваги між державною владою та громадянським суспільством шляхом досягнення та дотримання прав і свобод особистості, сприяння розвитку громади та її членів, регулювання процесів вироблення та прийняття рішень (за С.Гусевою).

Громадянська культура – це культура спільного існування, здійснення загальних справ на принципах справедливості, стабільності, цілісності соціальної системи; характеризується державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни; передбачає знання і визнання громадянами суспільних норм і законів, готовність їх дотримуватися, усвідомлення власних прав і здатність ставати на їх захист (за І. Жаданом).

Гуманізм влади – ознака демократичної влади, що виходить із вищої цінності – людини – і проявляється не лише у правовій та організаційній сутності влади, а й у її адресованості людині, у максимальному включенні людського фактора в механізм її функціонування, особливо тоді, коли виникає необхідність прийняття владного рішення.

Демократична влада – це механізм організації та регулювання спільної діяльності, що сприяє ефективному задоволенню загальнозначущих інтересів,

відповідальності за долю народу, намагається забезпечити його добробут і благополуччя; це легітимна влада, яка діє в межах Конституційних повноважень, базується на довірі громадян та на загальнообов'язкових нормах, які регламентують процеси суспільного управління та які зобов'язані виконувати як пересічні громадяни України, так і представники влади.

Демократична спрямованість – критерій культури демократизму особистості, що об'єднує мотиви, ставлення та якості, що являють собою систему детермінант, які визначають і спрямовують активність особистості-суб'єкта на вирішення суспільних й особистісних проблем та на взаємодію з владою й іншими людьми.

Демократія – це спосіб організації життя суспільства, основоположний принцип діяльності політичної системи держави, який передбачає здійснення народовладдя на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини; це неперервний процес взаємодії уряду і суспільства з максимумом участі людей в ухваленні рішень на кожному рівні, а також контролю громадян за діяльністю влади.

Демонстрація, або *вуличний похід*, або *вулична хода* – форма прямої демократії, організований рух групи громадян попередньо визначеним організаторами маршрутом з метою привернення уваги органів публічної влади та широкого загалу до проблем, що становлять суспільний інтерес, або з метою вираження громадського протесту.

Довіра до влади – це ставлення до органів державної влади та посадових осіб, їхньої діяльності, яке базується на вірі, переконанні та впевненості громадян у надійності, компетентності, сумлінності, щирості, чесності цієї влади.

Довіра на особистісному рівні – це феномен моральної свідомості, що означає ставлення до іншої людини з огляду на її відданість спільній справі, вірність, порядність, чесність, відповідальність.

Екстеріоризація – механізм соціалізації особистості-суб'єкта як діяльність суб'єкта, у процесі якої він конструює соціальну реальність і робить її значущою для себе та інших.

Збори громадян – форма прямої демократії, завчасно підготовлений та організовано проведений у попередньо визначеному місці масовий захід з метою розгляду, обговорення та прийняття рішення щодо затвердженого його учасниками кола питань, що становить для них спільний інтерес.

Звернення громадян – форма прямої демократії, у якій проявляється особиста зацікавленість громадян при вирішенні питань державницького та соціального характеру, публічних питань або з особистих проблем.

Здатність до самоконтролю - сукупність властивостей саморегуляції, яка передбачає посилення або послаблення активності діяльності, корекцію дій і вчинків, прогнозування, планування, організацію діяльності та аналіз її результатів.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують легкість оволодіння та успіх у діяльності.

Ідеали – уявлення про гідні для наслідування якості та здатності особистості, зразки поведінки і відносин з іншими людьми.

Ідентифікація – механізм соціалізації особистості-суб'єкта, спосіб усвідомлення людиною приналежності до певної спільноти; особливий соціальний феномен, що постійно існує в житті людини як процес, який утверджує, розширює, поглиблює і забезпечує визначення особистістю себе для себе та інших; набуття поведінкових чи особистих характеристик іншої особи, як реальне відтворення або поведінкових актів, або символічних їх форм, до яких належать дії суб'єкта ідентифікації, не обов'язково абсолютно тотожні діям об'єкта ідентифікації, тобто такі, що відтворюють лише мотивацію вчинків значущого іншого (за І. Бехом)

Ідентичність – внутрішній, суб'єктивний стан особистості, в якому виражається усвідомлення нею себе як своєрідної стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного «Я», його збереження (за І. Бехом)

Інструментальні цінності – це цінності, у яких відображуються схвалювані у демократичному суспільстві засоби досягнення мети (за І. Бехом).

Інтереси – емоційно забарвлені прояви пізнавальної активності.

Інтеріоризація – механізм соціалізації особистості-суб'єкта як процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини.

Інформаційно-комунікаційний виховний простір – система взаємопов'язаних факторів, умов, засобів, об'єднаних зусиль суб'єктів виховного процесу у різних видах організованої на основі використання ІКТ взаємодії, що здійснює інтегрований вплив на виховання старшокласників та забезпечує можливості для ефективного особистісного самовизначення, самореалізації та самовдосконалення (за Ю.Зорею).

Компетентність – феномен, що базується на комплексі знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень та набутого досвіду, які дозволяють особистості ефективно діяти у різних сферах життя; це цілісне інтегроване утворення, що виражається у сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та соціальної взаємодії у демократичному суспільстві (за П. Вербицькою).

Культура демократизму – це культура визнання й реалізації демократії. У демократичному суспільстві культура демократизму притаманна як громадянському суспільству, окремому громадянину, так і владі. *По відношенню до влади* культура демократизму – це порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами на засадах принципів демократії. Це упровадження народовладних ознак демократії, орієнтація на реальні потреби й запити громадян, втілення їх невідчужуваних прав та свобод. *У широкому розумінні* культура демократизму є сукупністю цінностей демократії як народовладдя, що реалізується у демократичній взаємодії в інтересах суспільства й окремого громадянина, впливає на функціонування та розвиток державних і соціальних інститутів, спосіб життя, принципи поведінки й діяльності всіх суб'єктів демократичного суспільства, пріоритетним змістом якої є реалізація та захист громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод людини-громадянина у всіх сферах суспільного життя.

На *особистісному рівні* культура демократизму – це комплекс особистісних здатностей і якостей громадянина, що базується на цінностях демократії як народовладдя, характеризується демократичною спрямованістю поведінки та діяльності, здатністю до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування задля реалізації конституційних прав і свобод у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Культура демократизму учня старших класів – це інтегральне утворення активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Маніпуляція – вид психологічного впливу на особистість, майстерне виконання якого веде до прихованого навіювання іншій людині намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями.

Мітинг – форма прямої демократії, особливий різновид організаційно підготовлених та (або) організовано проведених масових зборів громадян з метою публічного висловлення солідарності, протесту, заклику, вимоги, апеляції до конкретних рішень чи дій органів публічної влади, їх посадових осіб, громадських та інших організацій з приводу суспільно-політичних або інших актуальних питань поточного життя, які завершуються, як правило, прийняттям резолюції учасників.

Мотиви – внутрішні стійкі психологічні причини, що спонукають людину до діяльності та поведінкових проявів, надаючи діяльності й поведінці людини осмисленості та особистісної значущості.

Народне (або громадське) обговорення – форма прямого народовладдя, сутність якого полягає у виявленні суспільного інтересу, громадської думки та змісту і спрямованості волі громадян з приводу важливих питань державного життя з метою втілення їх у владних рішеннях.

Оперативні цінності – це здатності та якості, які проявляються у реальній поведінці особистості як суб'єкта суспільно-владних відносин. Оперативні цінності є проявом ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта суспільно-владних відносин, до демократично обраної влади та до інших громадян, забезпечують відповідний рівень демократичної самосвідомості, виступають значущими орієнтирами діяльності, регулятором поведінки у демократичному середовищі.

Партнерство – форма соціальної взаємодії, що передбачає комунікативний дискурс і ґрунтується на компромісі; механізм забезпечення соціальної злагоди, який передбачає такі процедурні елементи, як діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності, кооперація; необхідна умова становлення громадянського суспільства і соціальної, правової держави в умовах сучасних реалій українського суспільства. Партнерство сприяє розвитку демократії, налагодженню конструктивного діалогу суб'єктів, який передбачає взаємний пошук спільного рішення для вирішення актуальних проблемних питань суспільно-політичного життя.

Переконавання – усвідомлений мотив, що спонукає особистість діяти у відповідності зі своїми поглядами, принципами, світоглядом;

Пікет – форма прямої демократії, форма публічного протесту, яка виражає ставлення його учасників до дій чи рішень органів влади, що проводиться біля їх будівель шляхом мовчазного стояння (сидіння), у тому числі – через оголошення голодування, з плакатами, гаслами, транспарантами, портретами та іншими формами наочної агітації, у яких зазначається причина пікету і вимоги пікетувальників.

Політична культура – система знань, почуттів та оцінок людиною політичних явищ, сукупність психологічних орієнтацій особи стосовно

політичних об'єктів; система об'єктивних знань про суспільство, поглядів, переконань і цінностей, принципів і засобів політичної діяльності з урахуванням історичного досвіду.

Потреби – основне джерело активності людини, що виражає її залежність від конкретних умов існування.

Похід – форма прямої демократії, організований тривалий рух громадян за попередньо визначеним організаторами маршрутом, шляхами загального користування, через (повз) населені пункти з метою привернення уваги органів публічної влади та громадськості до суттєвих проблем загальнодержавного, регіонального чи місцевого значення або вираження громадянського протесту.

Референдум - форма прямої демократії як народне волевиявлення, що здійснюється шляхом прийняття імперативного рішення з питань, які складають загальносуспільний інтерес.

Рефлексія – процес самопізнання суб'єктом власних особливостей, внутрішніх психічних процесів та станів (за І. Бехом).

Рефлексія – процес, спрямований на пізнання суб'єктом своєї поведінки, дій і вчинків, почуттів і здібностей, а також усвідомлення того, як його сприймають партнери по взаємодії.

Самовдосконалення – найвища форма саморозвитку суб'єкта, що здійснюється у моральній системі координат і потребує застосування механізму рефлексії.

Самовиховання – процес саморозвитку особистості-суб'єкта, специфічний вид внутрішньої діяльності, спрямованої на вироблення вмінь, навичок, здібностей, якостей для самореалізації у демократичному середовищі.

Самоідентифікація – спеціально організована суб'єктом діяльність, що має на меті самовиявлення, самовизначення, саморозуміння, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності, цінності. Самоідентифікація для досягнення власних цілей “підхоплює” результати набуття особистістю ідентичності, спрямовуючи їх на організацію внутрішньої мотиваційної структури суб'єкта. Особистість-суб'єкт свідомо й самостійно вибирає еталони, зразки як

орієнтири для самоідентифікації, співвідносить себе з ними, здійснює оцінку цього співвіднесення, формує думку про себе самого, відповідаючи на питання “Хто я?” (за І. Бехом).

Самоідентичність – певний стан як результат самоідентифікації особистості-суб’єкта, процесу безперервної побудови Я-образу, самоконструювання, “приміряння на себе” певних понять, не лише усвідомлення себе часткою групи, спільноти, етносу, держави, суспільства, а й осягання власної своєрідності й неповторності (за Т. Титаренко).

Самооцінка – важливий механізм саморозвитку особистості-суб’єкта, процес і результат оцінювання себе, власних здібностей, якостей та свого місця серед інших людей.

Саморегуляція – здатність особистості керувати собою, власною поведінкою та діяльністю.

Саморозвиток – активна цілеспрямована діяльність суб’єкта задля зміни самого себе власними зусиллями за допомогою цієї діяльності, розв’язання внутрішніх протиріч свого існування у демократичному просторі; процес, що відбувається у двох формах – самовиховання та самовдосконалення.

Самосвідомість – складна інтегративна властивість, що забезпечує усвідомлення суб’єктом своїх схильностей, потенцій, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки у всіх сферах суспільно-політичного життя; вища форма свідомості, що характеризується здатністю безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей; це цілісна оцінка самого себе як індивіда, що переживає, сприймає, мислить, приймає рішення (за Т. Титаренко).

Самосвідомість – усвідомлення особистістю свого “Я-образу”.

Світогляд – система сформованих поглядів на навколишній світ і своє місце в ньому.

Соціалізація – процес засвоєння людиною соціально-культурного досвіду; багаторівневого включення особистості в суспільні відносини; формування індивідуальності як суб’єкта подальшого розвитку соціальної системи. Процес

соціалізації розгортається як набуття людиною необхідних вмінь та навичок, засвоєння нових форм і моделей поведінки у взаємопов'язаних між собою сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості. Результатом процесу соціалізації є сформована орієнтація в існуючій системі соціальних ролей та становлення особистості як соціального суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності (за Ф. Власенком).

Спрямованість особистості – це система ціннісних орієнтацій і мотивів особистості, що задають головні тенденції поведінки особистості.

Суб'єктна активність у суспільно-владних відносинах – поведінковий компонент культури демократизму особистості, який являє собою сукупність реальних дій і вчинків, а також потенційних можливостей, завдяки яким особистість зможе при необхідності вступити у взаємодію з іншими людьми та владними структурами задля вирішення суспільних і особистих проблем.

Самовизначення та самореалізація – свідомий процес розгортання та зростання сутнісних сил особистості, її задумів, творчих здібностей, умінь, потреб, мотивів, життєвих цінностей; акт свідомої реалізації людиною своєї сутності й особистісного потенціалу шляхом цілеспрямованої взаємодії з природним, соціальним та психологічним оточенням (за В. Татенком).

Свавілля – необмежена влада, відсутність законності, справедливості; схильність діяти на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших.

Суспільні владно-підвладні ставлення і стосунки – це відносини домінування-підпорядкування, іманентно притаманні процесові міжсуб'єктної взаємодії. Існування людського соціуму призводить до формування владних структур, які наділяються повноваженнями, що визнаються рядовими членами суспільства. У демократичному суспільстві *владно-підвладні відносини* базуються на засадах визнання народу джерелом і сувереном влади, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій і повноважень, на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні суспільних проблем, здійсненні суспільного врядування (за В. Васютинським).

Суспільно-владні відносини – це складні самокеровані та самовідтворювані системи, що існують всюди, де є стійкі об'єднання людей, вони формуються разом з утворенням самого людського суспільства та передбачають постійну координацію діяльності своїх основних елементів у рамках єдиного цілого. Саме потреба у координації взаємодії слугує об'єктивною основою суспільно-владних відносин, спрямованих на зняття суперечностей між інтересами окремих осіб або соціальних груп та реально існуючими можливостями їх задоволення у конкретно-історичних умовах (за В. Васютинським).

Термінальні цінності – це цінності, які узагальнено описують *ідеальний стан* буття людини-громадянина й демократичного суспільства, виражають найважливіші *ідеали* і *сенси* життя, є найбільш бажаними та емоційно привабливими (за І. Бехом).

Технологія виховання культури демократизму учнів старших класів – це система науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.

Фальсифікація – процес і результат викривлення волі народу під час виборів, референдумів або інших форм прямої демократії; умисне викривлення або неправильне тлумачення інших думок, явищ, подій, фактів.

Ціннісні орієнтації – особистісні утворення, які визначають спрямованість її поведінки та ставлення до принципів, норм життя і діяльності у суспільстві; стають основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності у різних сферах суспільного життя.

Цінності – суспільно й особистісно значущі матеріальні і духовні об'єкти, суспільні установки, ідеали, цілі, наміри, норми взаємодії одного суб'єкта з іншим, відносини між суб'єктом і об'єктом з приводу задоволення його потреб та інтересів; система ставлень особистості до матеріальних предметів, духовних

феноменів, людей, подій, явищ, соціально-політичних та моральних нормам суспільства.

Цінності демократії як народовладдя – суспільно й особистісно значущі цільові орієнтири, суспільні установки, ідеали, цілі, наміри, норми й принципи міжсуб'єктної взаємодії з приводу задоволення потреб та інтересів у демократичному середовищі.

Цінності демократії як народовладдя (на особистісному рівні) – це усвідомлені особистістю ідеали демократичного способу упорядкування суспільного життя, правила та норми паритетної владно-підвладної взаємодії, вищі критерії для орієнтації в демократичному середовищі, основа для суб'єктного самовизначення та регуляції життєдіяльності як суб'єкта суспільно-владних відносин.

Додаток Д

Паспорти загальноосвітніх навчальних закладів, на базі яких здійснювалась дослідно-експериментальна робота всеукраїнського рівня з різних аспектів виховання культури демократизму старшокласників

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Макіївська гімназія Макіївської міської ради	86132, Донецька обл., м. Макіївка, вул. Панченка, 53	(0623) 28 52 07 gimnazia-1991@rambler.ru helen110772@mail.ru

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 21.09.2010 № 888

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Виховання у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: створення й апробування моделі виховання у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства, яка б сприяла гармонізації відносин між державою, громадянським суспільством та особистістю-громадянином.

Завдання:

- розробити та здійснити експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі процесу виховання у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- запровадити інноваційні освітні технології у процес виховання якостей суб'єкта громадянського суспільства у старшокласників;
- розробити навчально-методичне забезпечення процесу виховання у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- створити систему підвищення кваліфікації педагогів з питань організації процесу виховання у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства

5. Строки проведення експерименту

Початок вересень 2010 р.; завершення грудень 2014 р.

6. Строки початку і завершення етапів:

підготовчий (вересень 2010 р. – березень 2011 р.);

концептуально-діагностичний (квітень 2011 р. – грудень 2011 р.);

формувальний (січень 2012 р. – травень 2013 р.);

контрольно-узагальнювальний (серпень 2013 р. – червень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- опис сутності та структури якостей старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства;
- опис критеріїв, показників та рівнів сформованості якостей суб'єкта громадянського суспільства у старшокласників;
- діагностичний інструментарій дослідження рівнів сформованості якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- функціонально-прогностична модель виховання в учнів старших класів якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- методика спостереження за реальними проявами у старшокласників якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- опис факторів та чинників, що впливають на підвищення ефективності процесу виховання в учнів старших класів якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- методика підготовки та залучення батьківської громадськості до виховання в учнів старших класів якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- підвищення рівня сформованості в учнів старших класів якостей суб'єкта громадянського суспільства

8. Наукові керівники

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор
Ломакіна Галина Іванівна		Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, завідувач центру національного виховання

Продовження додатку Д

Міністерство освіти і науки України
 Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
 Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
 Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

**РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ
 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
 ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ**

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Новоазовська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2	87600, Донецька обл., м. Новоазовськ, вул. Люднікова, 25	(06296) 3-18-85 school2.novoazovsk@yandex.ru zapasnikova_1960@mail.ru

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 08.02.2011 № 110

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Організаційно-педагогічні умови розвитку суб'єктності соціально компетентного випускника на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: обґрунтування, розробка та експериментальна апробація функціонально-змістової моделі розвитку суб'єктності соціально компетентного старшокласника на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Завдання:

- проаналізувати психолого-педагогічну та науково-методичну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити роль і місце сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку суб'єктності соціально компетентного старшокласника;
- визначити організаційно-педагогічні умови підвищення ефективності використання інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку суб'єктності учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів;
- розробити основні компоненти методичної системи підготовки педагогів до використання інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку суб'єктності соціально компетентного випускника;
- здійснити дослідно-експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі розвитку суб'єктності соціально компетентного випускника загальноосвітнього навчального закладу на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій

5. Строки проведення експерименту

Початок січень 2011 р.; завершення грудень 2014 р.

6. Строки початку і завершення етапів:

організаційно-підготовчий (січень – червень 2011 р.);
 концептуально-діагностичний (серпень - грудень 2011 р.);
 формувальний (січень 2012 р. – червень 2013 р.);
 контрольнo-узагальнювальний (серпень 2013 р. – червень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- опис функціонально-змістової моделі розвитку суб'єктності соціально компетентного випускника загальноосвітнього навчального закладу на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій;

- аналітичні висновки про роль і місце сучасних інформаційних технологій у системі освіти;

- методичні рекомендації з використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій та мережі Інтернет у розвитку суб'єктності старшокласників, сприянні їх активної участі у громадському житті українського суспільства;

- методичне забезпечення моделі розвитку суб'єктності соціально компетентного випускника загальноосвітнього навчального закладу на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій;

- методичне забезпечення підготовки вчителів до використання інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку суб'єктності соціально компетентного старшокласника;

- підвищення рівня розвитку суб'єктності та соціальної компетентності старшокласників

8. Наукові керівники

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор
Ломакіна Галина Іванівна		Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, завідувач центру національного виховання

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Єнакієвський навчально-виховний комплекс № 2	86430, Донецька обл., м. Єнакієве, пр. Шевченка, 84 А	(06252) 9-04-99, 2-22-61 komplex02@ukr.net

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 08.02.2011 № 114

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Розвиток соціальної та громадянської компетентності старшокласників засобами телекомунікаційних проектів

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: обґрунтування, розробка та експериментальна апробація функціонально-змістової моделі розвитку соціальної і громадянської компетентності старшокласників на основі використання телекомунікаційних проектів.

Завдання:

- проаналізувати психолого-педагогічну та науково-методичну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити роль і місце телекомунікаційних проектів у розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників;
- визначити психолого-педагогічні умови підвищення ефективності розвитку соціальної та громадянської компетентності учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на основі використання телекомунікаційних проектів;
- розробити основні компоненти методичної системи підготовки вчителів до використання телекомунікаційних проектів у розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників;
- здійснити дослідно-експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі розвитку соціальної та громадянської компетентності учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на основі використання телекомунікаційних проектів

5. Строки проведення експериментуПочаток січень 2011 р.; завершення грудень 2014 р.**6. Строки початку і завершення етапів:**

організаційно-підготовчий (січень – червень 2011 р.);

концептуально-діагностичний (серпень - грудень 2011 р.);

формувальний (січень 2012 р. – червень 2013 р.);

контрольно-узагальнювальний (серпень 2013 р. – червень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- функціонально-змістова модель розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників на основі використання телекомунікаційних проектів;
- методика та інструментарій моніторингу рівня розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників;
- методичні рекомендації щодо використання телекомунікаційних проектів у розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників;
- модель методичної роботи з підготовки педагогів до використання телекомунікаційних проектів у розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників;
- підвищення рівня розвитку соціальної та громадянської компетентності старшокласників

Продовження додатку Д

8. Наукові керівники

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор
Ломакіна Галина Іванівна		Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, завідувач центру національного виховання

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

**РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ**

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Комунальний заклад освіти «Середня загальноосвітня школа № 65» Дніпропетровської міської ради	49015, м. Дніпропетровськ, вул. Амбулаторна, 2	(056) 760-61-47 School65.ua@yandex.ru nemtsevat@mail.ru

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 08.02.2011 № 112

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Виховання у старшокласників громадянської ініціативності в позакласній діяльності

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: обґрунтування, розробка та експериментальна апробація функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у позакласній діяльності.

Завдання:

- проаналізувати психолого-педагогічну та науково-методичну літературу з проблеми дослідження;
- визначити психолого-педагогічні умови підвищення ефективності процесу виховання громадянської ініціативності учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів у позакласній діяльності;
- розробити основні компоненти методичної системи підготовки педагогів до виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності;
- здійснити дослідно-експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності

5. Строки проведення експерименту**Початок** січень 2011 р.; **завершення** грудень 2014 р.**6. Строки початку і завершення етапів:**

організаційно-підготовчий (січень – червень 2011 р.);

концептуально-діагностичний (серпень - грудень 2011 р.);

формульовальний (січень 2012 р. – червень 2013 р.);

контрольно-узагальнювальний (серпень 2013 р. – червень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- функціонально-змістова модель виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності;
- методика та інструментарій моніторингу рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників;
- методичні рекомендації з використання інноваційних технологій виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, демократизації шкільного життя;
- методичний посібник "Технології виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності";
- модель методичної роботи з підготовки вчителів до виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності;
- підвищення рівня вихованості громадянської ініціативності старшокласників

8. Наукові керівники

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор
Немцева Тетяна Олександрівна	Аспірант лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України	Комунальний заклад освіти «Середня загальноосвітня школа № 65» Дніпропетровської міської ради, директор

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

**РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ**

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Шполянський НВК «ЗОШ I-III ступенів №2 – ліцей» Шполянської районної ради	20603, Черкаська обл., м. Шпола, вул. Піонерська, 95	(04741)5-21-06 bolamu@ukr.net

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 21.09.2010 № 890

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Виховання політичної культури старшокласників на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: обґрунтування, розробка й експериментальна апробація функціонально-змістової моделі виховання політичної культури учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Завдання:

- проаналізувати психолого-педагогічну та науково-методичну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити роль і місце сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі виховання політичної культури старшокласників;
- визначити психолого-педагогічні умови підвищення ефективності процесу виховання політичної культури учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій;
- розробити основні компоненти методичної системи підготовки педагогів до використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні політичної культури старшокласників;
- здійснити дослідно-експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі виховання політичної культури учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій

5. Строки проведення експериментуПочаток вересень 2010 р.; завершення грудень 2014 р.**6. Строки початку і завершення етапів:**

підготовчий (вересень 2010 р. – березень 2011 р.);

концептуально-діагностичний (квітень 2011 р. – грудень 2011 р.);

формувальний (січень 2012 р. – травень 2013 р.);

контрольно-узагальнювальний (серпень 2013 р. – вересень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- критерії, показники та опис рівнів сформованості політичної культури старшокласників;
- діагностичний інструментарій дослідження рівнів сформованості політичної культури старшокласників;
- функціонально-змістова модель виховання політичної культури старшокласників на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій;
- модель методичної роботи з підготовки педагогів до використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні політичної культури старшокласників;
- методичні рекомендації щодо вчительсько-батьківської взаємодії з проблеми виховання політичної культури старшокласників на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій;
- підвищення рівня вихованості демократичної політичної культури старшокласників

*Продовження додатку Д***8. Наукові керівники**

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Відділення змісту позашкільної освіти та виховної роботи
Відділ інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи

**РЕЄСТРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ**

1. Повна назва навчального закладу

Назва навчального закладу	Індекс, поштова адреса	Конт. телефон, E-mail
Смілянський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 3 – колегіум» Смілянської міської ради	20700, Черкаська обл., м. Сміла, вул. Свердлова, 75	(04733)40-52-77 koleg-sekretar@smila.com

2. Наказ, яким затверджено експеримент

Наказ МОН України від 21.09.2010 № 889

3. Тема дослідно-експериментальної роботи

Виховання культури демократії старшокласників засобами телекомунікаційних проектів

4. Основна мета та головні завдання експерименту

Мета: обґрунтування, розробка й експериментальна апробація функціонально-змістової моделі виховання культури демократії учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів засобами телекомунікаційних проектів.

Завдання:

- проаналізувати психолого-педагогічну та науково-методичну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити роль і місце телекомунікаційних проектів у процесі виховання культури демократії старшокласників;
- визначити психолого-педагогічні умови підвищення ефективності процесу виховання культури демократії учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів засобами телекомунікаційних проектів;
- розробити основні компоненти методичної системи підготовки педагогів до використання телекомунікаційних проектів у вихованні культури демократії старшокласників;
- здійснити дослідно-експериментальну перевірку ефективності функціонально-змістової моделі виховання культури демократії учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів засобами телекомунікаційних проектів

5. Строки проведення експерименту

Початок вересень 2010 р.; завершення грудень 2014 р.

6. Строки початку і завершення етапів:

підготовчий (вересень 2010 р. – березень 2011 р.);

концептуально-діагностичний (квітень 2011 р. – грудень 2011 р.);

формувальний (січень 2012 р. – травень 2013 р.);

контрольно-узагальнювальний (серпень 2013 р. – вересень 2014 р.);

коригувальний (вересень 2014 р. – грудень 2014 р.)

7. Очікувані результати:

- функціонально-змістова модель виховання культури демократії старшокласників засобами телекомунікаційних проектів;
- методика та інструментарій моніторингу рівня вихованості культури демократії старшокласників;
- методичні рекомендації щодо використання телекомунікаційних проектів у вихованні культури демократії старшокласників;
- модель методичної роботи з підготовки вчителів до використання телекомунікаційних проектів у вихованні культури демократії старшокласників;
- методичні рекомендації щодо підвищення компетентності батьківської громадськості з виховання культури демократії старшокласників в умовах родини;
- підвищення рівня вихованості культури демократії старшокласників засобами телекомунікаційних проектів

8. Наукові керівники

Прізвище, ім'я, по батькові	Вчений ступінь, звання	Місце роботи, посада
Назаренко Галина Анатоліївна	Кандидат педагогічних наук, доцент	Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, проректор

Додаток Е

Діагностичний інструментарій для визначення рівня культури демократизму старшокласників

Додаток Е.1

Діагностичний інструментарій для визначення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “знання демократичних основ суспільного життя”

Додаток Е.1.1 Опитувальник “Мої знання цінностей демократії”

І. Шановний старшокласнику! Як ти розумієш зміст наведених нижче цінностей?

Назва цінності	Як я розумію сутність цієї цінності?
Людина-громадянин як найвища цінність	
Суверенність громадянина	
Свобода особи	
Свобода вибору	
Свобода слова, суспільний діалог	
Свобода совісті	
Політичні свободи	
Рівність	
Справедливість	
Солідарність	
Громадянське суспільство	
Добробут	

II. Шановний старшокласнику! Пропонуємо перевірити свої знання про власні громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права як громадянина України:

Зміст запитання	Твоя відповідь
У яких документах закріплені твої права і свободи як громадянина України?	
Назви твої громадянські (особисті) права і свободи.	
Назви твої політичні права і свободи	
Назви твої економічні права і свободи	
Назви твої соціальні права і свободи	
Назви твої культурні права і свободи	
Які основні права дітей та учнівської молоді, на твою думку, дотримуються в Україні?	
Які твої основні права порушуються?	

Додаток Е.1.2 Методика “Незакінчене речення”

Шановний старшокласнику! Продовжи, будь ласка, подані нижче речення, дописавши, як ти розумієш зміст наведених нижче термінів. Як ці явища проявляються у суспільному житті?

1. “Корупція” - це ...
2. “Фальсифікація” – це ...
3. “Маніпуляція” – це ...
4. “Свавілля” – це ...
5. “Насильство” – це ...

**Додаток Е.1.3 Опитувальник “Мої знання способів
демократичної взаємодії у суспільному житті”**

<i>I. Шановні старшокласники! Назвіть особливості політичної системи України:</i>	
Назвіть основні гілки державної влади в Україні	
Які завдання діяльності кожної із гілок влади?	
Назвіть найбільш активних сучасних політичних лідерів	
Назвіть правлячі провладні політичні сили. Визначте їхню роль у розвитку демократичних засад українського суспільства	
Назвіть опозиційні політичні сили. Визначте їхню роль у розвитку демократичних засад українського суспільства	
<i>II. Шановні старшокласники! Що Ви знаєте про структуру громадянського суспільства, особливості взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства ?</i>	
Як ти розумієш поняття “громадянське суспільство?”	
Яку структуру має українське громадянське суспільство?	
Яким чином громадянське суспільство взаємодіє з органами влади в Україні?	
<i>III. Шановні старшокласники! Що Ви знаєте про особливості місцевого самоврядування та електронну демократію?</i>	
Що входить у структуру місцевого самоврядування?	
У чому полягають особливості діяльності місцевого самоврядування в Україні?	
Як ти розумієш поняття “електронна демократія”?	
Назви позитивні аспекти електронної демократії	
Яким чином громадяни можуть використовувати можливості електронної демократії?	

Додаток Е.1.4 Анкета “Моя позиція як суб’єкта суспільного життя”

Шановний старшокласнику! Визнач, наскільки відповідають наведені нижче твердження твоїй особистій позиції, за шкалою:

- де 5 – відповідає повністю;
- 4 – відповідає майже повністю;
- 3 – відповідає частково;
- 2 – скоріше «ні», ніж «так»;
- 1 – не відповідає

№	Зміст твердження	1	2	3	4	5
1.	Я усвідомлюю себе активним членом громадянського суспільства в Україні					
2.	Я володію знаннями про особливості усіх сфер життя громадянського суспільства					
3.	Я знаю свої права як людини і громадянина					
4.	Я усвідомлюю свої громадянські обов’язки					
5.	Я усвідомлюю способи політичної участі					
6.	Я цікавлюсь суспільно-політичним життям України					
7.	Мені цікаво брати участь у дискусіях зі суспільно- політичних питань					
8.	Я добре проінформована/ий про події суспільно-політичного життя в Україні					
9.	Я переконана/ий у важливості активності громадян у житті країни					
10.	Я спроможна/ий брати участь у легальних формах політичної діяльності					
11.	Я не виключаю своєї участі у дорослому житті у легальних політичних протестах проти недемократичних норм і способів діяльності влади (мітингах, ходах, демонстраціях, пікетуваннях, акціях громадянської непокори)					
12.	Я ціную свою свободу					
13.	Я відчуваю свою свободу					
14.	Я вмію визначати пріоритети свого життя					
15.	Я приймаю відповідальні рішення					
16.	Я усвідомлюю цінність людської гідності					
17.	Я спроможна/ий захищати і відстоювати мою людську гідність					
18.	Я впевнена/ий у власній спроможності самореалізуватись у суспільному житті					

Продовження додатку Е.1.4					
19.	Я хочу брати активну участь у житті українського громадянського суспільства				
20.	Я беру участь в учнівському самоврядуванні				
21.	Я маю досвід спілкування з органами державної влади				
22.	Я маю досвід взаємодії з органами місцевого самоврядування				
23.	Я планую в майбутньому свідомо брати участь у виборах				
24.	Я планую в майбутньому свідомо брати участь у роботі політичних партій				
25.	Я планую в майбутньому свідомо брати участь у роботі громадських організацій				

Підрахунок результатів

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву показників культури демократизму здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість відповідей (у цій анкеті їх всього 25);

K₁ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «4»;

K₂ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «3»;

K₃ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «2»;

K₄ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «1».

Високий рівень прояву культури демократизму дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

Додаток Е.2

Діагностичний інструментарій для визначення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “демократична спрямованість”

Додаток Е.2.1. Анкета “Оцінюю стан реалізації цінностей демократії в Україні”

Шановний старшокласнику! Спробуй оцінити, наскільки в Україні реалізуються наведені нижче цінності за шкалою:

- 4 – реалізуються у повній мірі;
- 3 – реалізуються частково;
- 2 – майже не реалізуються;
- 1 – не реалізуються;

Назва цінності	1	2	3	4
Ставлення до людини як найвищої цінності				
Суверенність громадянина				
Свобода особи				
Свобода вибору				
Свобода слова, суспільний діалог				
Свобода совісті				
Політичні свободи				
Рівність				
Справедливість				
Солідарність				
Громадянське суспільство				
Добробут громадян				

Підрахунок результатів

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву кожного показника здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість респондентів;

K₁ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «4»;

K₂ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «3»;

K_3 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «2»;

K_4 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «1».

Підсумковий коефіцієнт визначається шляхом ділення суми коефіцієнтів прояву показників на кількість цих показників (в анкеті їх всього 12).

Високий рівень показника дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

Додаток Е.2.2. Анкета “Оцінюю демократичність українського суспільства”

Шановний старшокласнику! А. Лінкольн визначив демократію як владу (правління) народу, що здійснюється для народу самим народом. Оцініть, наскільки реалізуються в Україні на даному етапі основні принципи (критерії) демократії, за шкалою:

«4» – «так, реалізуються у повній мірі»;

«3» – скоріше «так»;

«2» – скоріше «ні»;

«1» – «ні»

№ п/п	Рівень прояву				
	Принципи демократії	4	3	2	1
1.	Народний суверенітет, тобто визнання усіма того, що народ – джерело влади і носій верховної влади				
2.	Дотримання прав людини, створення умов для їх реалізації				
3.	Політичний плюралізм (наявність політичних партій з різними ідеологіями)				
4.	Рівні можливості участі у політичному житті всіх повнолітніх громадян				
5.	Свобода висловлювання думок з важливих питань життя держави і суспільства, у тому числі можливість критикувати владу				

Продовження додатку Е.2.2					
6.	Поінформованість громадян, прозорість та відкритість у вирішенні проблем державної і суспільної значущості, доступ до альтернативних джерел інформації				
7.	Верховенство закону, прийнятого в установленому порядку				
8.	Гарантування прав меншості				
9.	Конструктивні способи врегулювання політичних конфліктів				
10.	Прийняття рішень державного і суспільного масштабів демократичним методом обговорення та голосування				
11.	Оптимальне співвідношення державного управління й суспільного самоврядування				
12.	Виборність основних органів влади і посадових осіб держави, відсутність фальсифікацій виборів				
13.	Поєднання прямих і опосередкованих форм волевиявлення громадян				

Підрахунок результатів

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву кожного показника здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість респондентів;

K₁ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «4»;

K₂ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «3»;

K₃ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «2»;

K₄ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «1».

Підсумковий коефіцієнт визначається шляхом ділення суми коефіцієнтів прояву показників на кількість цих показників (в анкеті їх всього 13).

Високий рівень показника дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

**Додаток Е.2.3 Анкета “Моя думка про Україну
як правову і соціальна державу”**

Шановний старшокласнику! Оціни, будь ласка, наскільки в Україні у наш час реалізуються принципи правової та соціальної держави, за шкалою:

- 4 – реалізуються у повній мірі;
3 – реалізуються частково;
2 – реалізуються у незначній мірі;
1 – не реалізуються;

№ п/п	Міра реалізації Зміст принципу	4	3	2	1
I. Реалізація в Україні принципів правової держави:					
1.1.	Верховенство закону у всіх сферах життя, рівні права й обов’язки для всіх				
1.2.	Закон враховує вимоги рівності і справедливості, захищає моральні цінності суспільства				
1.3.	Гарантування прав особистості (на освіту, на соціальний і судовий захист, власність тощо), створення умов для розвитку особистості				
1.4.	Невтручання держави у життя громадянського суспільства				
1.5.	Взаємна відповідальність державі й особистості. Однакова відповідальність держави й особистості перед законом за свої дії				
1.6.	Незалежність законодавчої (парламент), виконавчої (уряд) та судової влади одна від одної				
1.7.	Дотримання прав мас-медіа на свободу та об’єктивне висвітлення політичного життя				
II. Реалізація в Україні принципів соціальної держави:					
2.1.	Турбота держави про добробут громадян, відповідальність за підтримку стабільного соціального й економічного становища працюючих громадян, підтримка малозабезпечених сімей, інвалідів, пенсіонерів, безробітних				
2.2.	Створення державною владою гідних умов для життя громадян, рівних можливостей для реалізації їх потенційних можливостей і здібностей				

2.3.	Реалізація соціальної справедливості				
2.4.	Забезпечення соціального миру і громадянської злагоди				

Підрахунок результатів

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву кожного показника здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість респондентів;

K₁ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «4»;

K₂ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «3»;

K₃ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «2»;

K₄ – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «1».

Підсумковий коефіцієнт визначається шляхом ділення суми коефіцієнтів прояву показників на кількість цих показників (в анкеті їх всього 11).

Високий рівень показника дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

Додаток Е.2.4 Анкета “Основні мотиви моєї активної участі у суспільно-політичному житті”

Шановний старшокласнику! Які з причин, наведених нижче, можуть стати у майбутньому мотивом твоєї активної участі у різних сферах життя громадянського суспільства?

№ п/п		Так	Ні
1.	Почуття громадянської відповідальності та громадянського обов’язку		
2.	Ваша впевненість в ефективності Вашої участі		
3.	Довіра громадян один до одного		

<i>Продовження додатку Е.2.4</i>			
4.	Об'єктивна ситуація суспільного життя, що підштовхує людей брати участь у політичному житті		
5.	Ваше бажання змінити на краще життя в країні		
6.	Ваше бажання реалізувати особисті лідерські якості		
7.	Ваш інтерес до суспільно-політичного життя країни		
8.	Важко визначитись		

Додаток Е.2.5 Анкета “Моя майбутня роль у політичному житті країни”

Шановний старшокласнику! Базуючись на власних знаннях особливостей політичної сфери життя громадянського суспільства, спробуйте визначитись, який тип політичних ролей ти міг би обрати для себе у дорослому житті?

№ п/п	Політичні ролі	Так	Можливо	Ні
1.	Член українського суспільства, який(а) не бере участь у політичному житті країни			
2.	Пересічний громадянин, який цікавиться політикою, але не бере активної участі в ній			
3.	Член громадського суспільства, який бере участь у діяльності громадської організації або громадського руху			
4.	Громадянин, який бере активну участь у діяльності політичної партії			
5.	Професійний політик, для якого політична діяльність є головним заняттям і сенсом життя			
6.	Політичний лідер			

Додаток Е.3

Діагностичний інструментарій для визначення рівня культури демократизму учнів старших класів за критерієм “активність самореалізації у демократичній взаємодії”

Додаток Е.3.1 Програма педагогічного спостереження за реальними проявами культури демократизму учнів старших класів у суспільному житті (у межах загальноосвітнього навчального закладу та місцевої громади).

Кожний із проявів оцінюється за шкалою: 4 бали – проявляється завжди; 3 бали – проявляється часто; 2 бали – проявляється епізодично; 1 – не проявляється.

Показник прояву культури демократизму	1	2	3	4
І. У політичній сфері суспільного життя:				
поглиблює свої знання політичних прав, свобод та обов’язків				
бере участь у діяльності юнацьких громадських організацій				
бере участь у діяльності учнівського самоврядування				
навчається бути свідомим виборцем шляхом участі у виборах активу учнівського самоврядування школи				
бере активну участь у прийнятті важливих для шкільного життя рішень				
навчається здійснювати критичний аналіз суспільних процесів і цінностей				
висловлює та відстоює власну позицію у дискусіях чи дебатах на суспільно-політичну тематику				
бере участь у взаємодії учнівського самоврядування з інститутами громадянського суспільства, органами влади, місцевого самоврядування та окремими їх представниками				
ІІ. У соціальній сфері суспільного життя:				
ідентифікує себе по відношенню до різних соціальних груп				

<i>Продовження додатку Е.3.1</i>				
поважає та цінує гідність інших людей				
не припускає приниження власної гідності				
опановує способи запобігання насильства, вирішення конфліктів та розв'язання непорозумінь між людьми, групами та інституціями				
проявляє толерантність у взаємодії з іншими				
опановує навички критично сприймати соціально спрямовану інформацію				
здійснює перетворення соціальної дійсності з метою досягти кращих умов життя як у школі, так і в місцевій громаді				
підкується про навколишнє середовище				
здійснює добродчинну діяльність				
III. В економічній сфері суспільного життя:				
проявляє активність в опануванні основних економічних законів суспільного життя				
шляхом профільного навчання, участі у роботі клубів, секцій, гуртків готується стати у дорослому житті конкурентоспроможним спеціалістом				
виявляє активність у виборі майбутньої професії				
вміє працювати у команді				
бере активну участь у суспільно корисній праці (у трудових об'єднаннях, шкільних малих підприємствах, самообслуговуванні у рамках учнівського самоврядування та ін.)				
розуміє роль громадянина у державі як платника податків				
активно опановує права споживачів та навчається законними способами їх захистити як індивідуально, так і за допомогою інститутів громадянського суспільства				
IV. У духовній сфері суспільного життя:				
виявляє повагу до історії і культури своєї та інших етнічних спільнот у складі загальнодержавної політичної нації				

Продовження додатку Е.3.1				
висловлює власне ставлення до мистецтва, здійснює творчу діяльність у мистецькій сфері у відповідності до особистих уподобань				
визнає право людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати її взагалі				
толерантно ставиться до представників різних культур і релігій				

Підрахунок результатів

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву культури демократизму здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість відповідей (у цій анкеті їх всього 28);

K₁ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «4»;

K₂ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «3»;

K₃ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «2»;

K₄ – кількість відповідей, у яких оцінено прояв показника оцінкою «1».

Високий рівень прояву культури демократизму дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

Додаток Е.3.2 Анкета “Оцінюю себе як суб’єкта суспільного життя”

Шановний старшокласнику! Спробуй оцінити свою спроможність (готовність у майбутньому) взаємодіяти з представниками влади та місцевого самоврядування. Визнач, наскільки відповідають наведені нижче твердження твоїм здібностям та якостям, за шкалою:

де «4» – повністю;

«3» – майже повністю;

«2» – частково;

«1» – не відповідає

Продовження додатку Е.3.2

№ п/п	Зміст показника	4	3	2	1
I. Наскільки ти спроможний (здатний, готовий):					
1.1.	усвідомити своє місце і роль у суспільному житті				
1.2.	визначити напрями і способи своєї участі у взаємодії з владою				
1.3.	самовизначитись у професійній сфері				
1.4.	реалізувати себе суспільному житті				
1.5.	критично оцінювати суспільне життя країни				
1.6.	критично сприймати інформацію, протистояти маніпуляціям				
1.7.	аргументовано висловлювати свою думку у взаємодії з представниками влади та іншими громадянами				
1.8.	захищати права і свободи				
1.9.	виконувати обов'язки				
1.10.	здійснювати усвідомлений вибір у різних ситуаціях суспільного життя				
1.11.	приймати відповідальні рішення				
1.12.	визначати проблеми життя громадянського суспільства				
1.13.	вирішувати проблеми суспільного життя у взаємодії з владою та інститутами громадянського суспільства				
1.14.	прийти на допомогу іншим громадянам				
1.15.	працювати у команді, колективно обговорювати і приймати рішення				
II. Наскільки проявляються у твоєму характері такі здатності та якості:					
2.1.	самоповага, особиста гідність				
2.2.	громадянська та національна гідність				
2.3.	повага до інших				
2.4.	готовність до діалогу, толерантність				
2.5.	активність та ініціативність у справах місцевої громади				
2.6.	самостійність				
2.7.	відповідальність				

Продовження додатку Е.3.2					
2.8.	повага до законів України				
2.9.	неприйняття корупції				
2.10.	працелюбність				

Підрахунок результатів.

Підрахунок *коефіцієнту загального рівня* прояву кожного показника здійснюється за формулою: $\frac{[(K_1 \times 4) + (K_2 \times 3) + (K_3 \times 2) + K_4]}{(K \times 4)}$, де

K – загальна кількість респондентів;

K_1 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «4»;

K_2 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «3»;

K_3 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «2»;

K_4 – кількість респондентів, які оцінили прояв показника оцінкою «1».

Підсумковий коефіцієнт визначається шляхом ділення суми коефіцієнтів прояву показників на кількість цих показників (в останній анкеті їх всього 25).

Високий рівень показника дорівнює коефіцієнту від «0,75» до «1»; достатній рівень відповідає коефіцієнту від «0,50» до «0,74»; середній рівень визначається коефіцієнтом від «0,26» до «0,49»; низький рівень відповідає коефіцієнту, нижчому, ніж «0,25».

Додаток Ж

Статистичні розрахунки

Додаток Ж.1

Визначення однорідності контрольної та експериментальних груп старшокласників за рівнями культури демократизму на констатувальному етапі дослідження

Для перевірки достовірності отриманих на констатувальному етапі експериментальних даних скористаємось критерієм λ Колмогорова-Смирнова.

З метою визначення однорідності контрольної та експериментальних груп старшокласників за рівнями вихованості культури демократизму на констатувальному етапі дослідження сформулюємо *нульову* (статистичну гіпотезу H_0 , яку треба перевірити) та *альтернативну* (гіпотеза H_1 , з якою здійснюється порівняння) гіпотези.

Статистичну гіпотезу сформулюємо у вигляді твердження про неістотність відмінностей отриманих результатів у контрольній та експериментальній групах. З огляду на це, як нульову статистичну гіпотезу приймемо твердження про те, що *рівні* культури демократизму старшокласників *експериментальних і контрольних груп суттєво не відрізняються*.

H_0 : Рівні культури демократизму учнів старших класів контрольної та експериментальних груп не мають істотних відмінностей

H_1 : Рівні культури демократизму учнів старших класів контрольної та експериментальних груп істотно різняться

Перевіримо нульову статистичну гіпотезу за критерієм Колмогорова-Смирнова, який дозволяє знайти точку, в якій сума накопичених частот розбіжностей між двома розподілами є найбільшою, і оцінити достовірність цієї розбіжності.

Під час діагностування рівня культури демократизму старшокласників на констатувальному етапі експерименту були отримані результати для експериментальних і контрольних груп, що відображені у таблиці 4.7.

Використовуючи дані, представлені у цій таблиці, вирахуємо об'єм вибірки для експериментальної групи:

$$n_1 = 0 + 109 + 394 + 389 = 892$$

Тоді об'єм вибірки для контрольної групи становить:

$$n_2 = 0 + 101 + 375 + 395 = 871$$

Щоб з'ясувати, чи є значущими відмінності між контрольною та експериментальної групами, обчислимо відносні частоти f , що дорівнюють частці від ділення частот на обсяг вибірки, для двох наявних вибірок (експериментальної та контрольної груп старшокласників).

Далі визначаємо модуль різниці відповідних відносних частот для контрольної та експериментальної вибірок. У результаті вихідна таблиця має такий вигляд:

Відносні частоти для контрольної та експериментальної вибірок

Рівні сформованості культури демократизму	Відносна частота експериментальної групи ($f_{\text{експ}}$)	Відносна частота контрольної групи ($f_{\text{контр}}$)	Модуль різниці $ f_{\text{експ}} - f_{\text{контр}} $
Ініціативно-рефлексивний	0/892 ≈ 0	0/871 ≈ 0	0
Активно-рефлексивний	109/892 $\approx 0,12$	101/871 $\approx 0,12$	0
Активно-репродуктивний	394/892 $\approx 0,44$	375/871 $\approx 0,43$	0,01
Пасивно-репродуктивний	389/892 $\approx 0,44$	395/871 $\approx 0,45$	0,01

Серед отриманих модулів різниць відносних частот вибираємо найбільший модуль, який позначаємо d_{max} . Маємо $0,01 > 0$, тому $d_{\text{max}} = 0,01$.

Емпіричне значення критерію $\lambda_{\text{емп}}$ визначаємо за формулою:

$$\lambda_{\text{емп}} = d_{\text{max}} \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}$$

$$\lambda_{\text{емп}} = 0,01 \cdot \sqrt{\frac{892 \cdot 871}{892 + 871}} \approx 0,21$$

Тепер порівняємо емпіричне значення критерію з його критичним значенням, яке визначається за спеціальною таблицею, виходячи з рівня значущості α :

Критичні значення λ_α розподілу Колмогорова

α	0.20	0.10	0.05	0.02	0.01	0.001
$\lambda_{\text{кр}}$	1.073	1.224	1.358	1.520	1.627	1.950

Враховуючи, що для обсягу вибірки більше 100 осіб обирається значення $\alpha=0,05$, за наведеною вище таблицею визначаємо критичне значення критерію: $\lambda_{\text{кр}}(0,05)=1,36$. Таким чином, $\lambda_{\text{емп}}=0,21 < 1,36=\lambda_{\text{кр}}$.

Із цього слідує, що немає підстав відхиляти нульову гіпотезу, тобто *рівні культури демократизму учнів старших класів експериментальних і контрольних груп на констатувальному етапі дослідження суттєво не відрізняються*. На підставі зазначеного можна зробити висновок, що *експериментальна й контрольна групи є однорідними за своїм якісним складом*.

Додаток Ж.2

Перевірка достовірності отриманих на контрольно-узагальнювальному етапі експериментальних даних за допомогою критерію критерію χ^2 Пірсона

Визначимо достовірність отриманих під час контрольно-узагальнювального етапу експерименту за критерієм χ^2 Пірсона.

Ми виходимо з того, що члени кожної вибірки старшокласників (контрольна та експериментальна групи) незалежні між собою, а властивість (вихованість культури демократизму) вимірюється за шкалою порядку, яка має чотири категорії: ініціативно-рефлексивний, активно-рефлексивний, активно-репродуктивний, пасивно-репродуктивний рівні ($i=4$).

Для обрахунків скористаємось емпіричними даними про загальний рівень культури демократизму старшокласників експериментальних і контрольних груп на констатувальному та контрольньо-узагальнювальному етапах експерименту, наведеними у таблиці 5.4.

Обраховуємо значення показників на констатувальному і контрольньо-узагальнювальному етапах експерименту **всередині кожної групи**.

Сформулюємо нульову і альтернативну гіпотези для перевірки виявлених відмінностей у рівнях культури демократизму учнів старших класів експериментальної групи:.

H_0 : Рівні культури демократизму старшокласників експериментальної групи під час констатувального та контрольньо-узагальнювального етапів експерименту не мають істотних відмінностей

H_1 : Рівні культури демократизму старшокласників експериментальної групи під час констатувального та контрольньо-узагальнювального етапів експерименту істотно різняться

Для кожного із рівнів культури демократизму **старшокласників експериментальної групи** обрахуємо емпіричне значення критерію за формулою:

$$\chi^2_{\text{емп}} = \sum_i \frac{(n_i - n'_i)^2}{n'_i}$$

де n_i – значення показника старшокласників експериментальної групи на констатувальному етапі експерименту

n'_i – значення показника старшокласників експериментальної групи на контрольньо-узагальнювальному етапі експерименту

Підставимо значення показників:

Продовження додатку Ж.2

- для *ініціативно-рефлексивного* рівня культури демократизму старшокласників:

$$\frac{(0 - 114)^2}{114} = 0$$

- для *активно-рефлексивного* рівня культури демократизму старшокласників:

$$\frac{(109 - 454)^2}{454} \approx 262,17$$

- для *активно-репродуктивного* рівня культури демократизму старшокласників:

$$\frac{(394 - 213)^2}{213} \approx 153,81$$

- для *пасивно-репродуктивного* рівня культури демократизму старшокласників:

$$\frac{(389 - 111)^2}{111} \approx 696,25$$

Тепер знаходимо $\chi^2_{\text{емп}}$ (емпіричне значення) критерію:

$$\chi^2_{\text{емп}} = 262,17 + 153,81 + 696,25 = 1112,23$$

або в узагальненому вигляді:

$$\chi^2_{\text{емп}} = \frac{(109 - 454)^2}{454} + \frac{(394 - 213)^2}{213} + \frac{(389 - 111)^2}{111} \approx 1112,23$$

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} = 1112,23 > 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$, то нульову гіпотезу спростовуємо і приймаємо альтернативну гіпотезу, тобто ***рівні культури демократизму старшокласників експериментальної групи на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту істотно різняться.***

Сформулюємо нульову і альтернативну гіпотези для перевірки виявлених відмінностей у рівнях культури демократизму учнів старших класів *контрольної* групи:

H_0 : Рівні культури демократизму старшокласників контрольної групи під час констатувального та контрольно-узагальнювального етапів експерименту не мають істотних відмінностей

H_1 : Рівні культури демократизму старшокласників контрольної групи під час констатувального та контрольно-узагальнювального етапів експерименту істотно різняться

Продовження додатку Ж.2

Аналогічно обраховуємо значення показників на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапі експерименту для **контрольної групи**:

- для *ініціативно-рефлексивного* рівня значення не обраховуємо, оскільки і на констатувальному, і на контрольно-узагальнювальному етапі показники дорівнювали нулю;

- для *активно-рефлексивного* рівня культури демократизму старшокласників контрольної групи:

$$\frac{(101 - 115)^2}{115} \approx 1,7$$

- для *активно-репродуктивного* рівня культури демократизму старшокласників контрольної групи:

$$\frac{(375 - 392)^2}{392} \approx 0,74$$

- для *пасивно-репродуктивного* рівня культури демократизму старшокласників контрольної групи:

$$\frac{(395 - 364)^2}{364} \approx 2,64$$

Тепер знаходимо $\chi^2_{\text{емп}}$ (емпіричне значення) критерію:

$$\chi^2_{\text{емп}} = 1,7 + 0,74 + 2,64 = 5,08$$

або в узагальненому вигляді:

$$\chi^2_{\text{емп}} = \frac{(101 - 115)^2}{115} + \frac{(375 - 392)^2}{392} + \frac{(395 - 364)^2}{364} \approx 5,08$$

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} = 5,08 < 7,81 = \chi^2_{\text{кр}}$, то немає підстав відкидати нульову гіпотезу, тобто *рівні культури демократизму старшокласників контрольної групи на констатувальному та контрольно-узагальнювальному етапах експерименту не мають істотних відмінностей*.

Отже, перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої й апробованої концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Додаток 3

Технологічна карта

**підготовчо-орієнтаційної та процесуально-діяльнісної стадій
виховання культури демократизму учнів старших класів**

Напрями діяльності 1	Термін 2	Способи діяльності 3	Прогнозовані результати 4
ПІДГОТОВЧО-ОРІЄНТАЦІЙНА СТАДІЯ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ			
Реалізація першої організаційно-педагогічної умови “Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів”: упровадження у системі методичної роботи авторської “Програми підготовки педагогів до виховання культури демократизму старшокласників”	вересень-грудень першого навчального року	Методи, технології: словесно-діалогічні методи, дослідницькі методи; методи діагностики й самодіагностики; методи самостійної навчальної діяльності; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: лекції з елементами дискусії, ділова гра, “круглий стіл”, “мозковий штурм”, дискусія, робота в групах або парах, різні форми інтерактивного навчання; мультимедіа-лекція, відеолекція, семінарське заняття у режимі off-line та on-line; віртуальна дискусія, електронне тестування	Готовність педагогів до виховання культури демократизму старшокласників
Упровадження факультативного курсу для учнів 10 класу “Вчимося демократії”; оптимізація змісту й методики викладання суспільствознавчих дисциплін в контексті виховання культури демократизму учнів (реалізація другої організаційно-педагогічної умови)	вересень-квітень першого навчального року	Технології: технології розвитку критичного мислення, навчання як дослідження, організації групової навчальної діяльності, інтерактивного навчання, проектної діяльності; інформаційно-комунікаційні технології.	Налагодження суб’єкт-суб’єктної взаємодії вчителів і старшокласників; сформованість когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників; усвідомлення ними цінностей демократії як основи демократичної свідомості й самосвідомості; розвиток емоційно-ціннісного компоненту культури демократизму учнів старших класів

Продовження додатку 3

1	2	3	4
Розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу (реалізація третьої організаційно-педагогічної умови)	вересень-травень першого навчального року	Методи: моделювання, прогнозування, планування та організації діяльності; методи прийняття рішень; методи координації взаємодії; дослідницькі методи; метод проектів; метод презентації Форми: Рада навчального закладу, піклувальна рада, педагогічна рада, батьківська рада (комітет), орган учнівського самоврядування	Чітко й конкретно визначені повноваження кожного із самоврядних органів щодо забезпечення якості освіти в навчальному закладі; скоординована спільна діяльність на засадах цінностей демократії як народовладдя; налагоджена паритетна взаємодія
Створення інформаційно-комунікаційного освітнього простору, спрямованого на виховання культури демократизму старшокласників (початок реалізації четвертої організаційно-педагогічної умови).	вересень-травень першого навчального року	Технології: проектної діяльності, інформаційно-комунікаційні технології. Форми: вебінар, мультимедійна презентація, форум, груповий творчий проект, електронний тест, Skype-консультація, Інтернет-конференція	Створений сайт “Вчимося демократії разом!”; викладається дистанційний курс для старшокласників “Вчимося демократії”
Фасилітація взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування у позакласній виховній діяльності (початок реалізації п'ятої організаційно-педагогічної умови)	вересень-квітень першого навчального року	Технології: виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства (Г. Ломакіна); технологія розвитку критичного мислення; технологія проектної діяльності; дослідницькі та інтерактивні технології. Форми: клуби та гуртки суспільно-політичного спрямування; проекти; дискусія, дебати, філософська студія, “круглий стіл”, форум, “сократівський діалог”, конференція	Розвиток емоційно-ціннісного компоненту культури демократизму учнів старших класів; самовизначення та самореалізація старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства (розвиток діяльнісно-практичного компоненту культури демократизму)

1	2	3	4
АКТИВНО-ДІЯЛЬНІСНА СТАДІЯ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ (травень першого навчального року – квітень другого навчального року)			
1. Етап виховної взаємодії “Вчимося обирати”	травень першого навчального року	Методи, технології: метод обговорення проблемних ситуацій, метод дискусії; методи моделювання, прогнозування та планування діяльності; методи прийняття рішень; ігрові та інтерактивні методи; метод проектів; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: телекомунікаційний проект “Вчимося обирати”; форум сайту “Вчимося демократії разом!”; віртуальна фотогалерея; дискусія, дебати, філософська студія, “круглий стіл”, зустрічі з депутатами різних рівнів.	Набуття досвіду свідомої участі у виборчому процесі; становлення старшокласників як свідомих виборців; формування вміння протистояти фальсифікаціям.
2. Етап виховної взаємодії “Вчимося захищати свої права і свободи”	Вересень другого навчального року	Методи, технології: метод обговорення проблемних ситуацій, ігрові та інтерактивні методи; метод проектів; ; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: тренінг; ділова, імітаційна, операційна, рольова гра; зустрічі з працівниками юстиції, представниками правозахисних організацій; телекомунікаційний проект; електронна газета; форум	Розвиток вміння відстоювати власні громадянські (особисті), соціальні, економічні, політичні та культурні права шляхом звернення до правозахисних організацій та установ різних рівнів
3. Етап виховної взаємодії “Вчимося контролювати діяльність влади”	Жовтень другого навчального року	Методи, технології: метод обговорення проблемних ситуацій, метод дискусії; метод проектів; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: зустрічі з представниками законодавчої виконавчої та судової гілок влади; телекомунікаційний проект; електронна газета; форум; віртуальна фотогалерея; електронна газета “Все залежить від нас!”	Усвідомлення учнями себе одночасно як об’єктом, так і суб’єктом влади; набуття першого досвіду контролю за діяльністю влади; усвідомлення сутності корупції; опанування способів оскарження неправомірних дій владних структур, законних способів

Продовження додатку 3

1	2	3	4
			протесту громадян проти антинародних дій влади. Розвиток старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії.
4. Етап виховної взаємодії “Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону”	Листопад другого навчального року	Методи, технології: методи критичного мислення; дослідницькі методи; метод проектів; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: телекомунікаційний проект; електронна газета; форум; тренінг, ділова гра.	Виокремлення кола проблем життя місцевої громади, які потребують невідкладного вирішення; визначення партнерів по взаємодії; налагодження контактів; опанування навичок створення громадської організації, шкільних засобів масової інформації.
5. Етап виховної взаємодії “Я пропоную!”	Грудень другого навчального року	Методи, технології: метод обговорення проблемних ситуацій, метод дискусії; методи моделювання, прогнозування та планування діяльності; методи прийняття рішень; методи координації взаємодії; метод проектів; інформаційно-комунікаційні технології. Форми: дискусії, дебати, електронні звернення, телекомунікаційний проект, віртуальна дискусія, форум, телеміст, електронна дошка оголошень, віртуальна скринька пропозицій, електронна газета “Все залежить від нас!”	Розробка проектів діяльності у місцевій громаді. Розвиток ініціативності старшокласників, вміння планувати спільну взаємодію, навичок прийняття рішень; сприяння опануванню методів та форм співпраці з владою, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, засобами масової інформації.
6. Етап виховної взаємодії “Вчимося взаємодіяти з органами влади та місцевого самоврядування”	Січень, лютий другого навчального року	Методи, технології: методи координації взаємодії, метод проектів, інформаційно-комунікаційні технології. Форми: телекомунікаційні проекти “Вчимося поліпшувати життя місцевої громади”,	вирішення проблеми життя місцевої громади власними силами або у співпраці з місцевою громадою; розв'язання

Продовження додатку 3

1	2	3	4
		“Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства”, “Вчимося взаємодіяти з владою”; віртуальна дискусія, форум, телеміст; електронна газета, віртуальна фотогалерея	проблемного питання у співпраці з різними інститутами громадянського суспільства; взаємодія з владними структурами щодо вирішення проблеми життя місцевої громади
7. Етап виховної взаємодії “Я суб’єкт суспільно-владних відносин”	Березень другого навчального року	Методи, технології: методи презентації, метод портфоліо, інформаційно-комунікаційні технології. Форми: конференція, “круглий стіл”, творчий звіт, портфоліо особистого успіху “Я суб’єкт суспільно-владних відносин”; електронна газета, віртуальна фотогалерея; мультимедійна презентація	Рефлексія та презентація учнями результатів власного становлення як суб’єктів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, регіональними органами державної влади та місцевого самоврядування

Додаток К

Матеріали для організації дослідження учнями старших класів особливостей життєдіяльності громадян в умовах демократичного суспільства

Шановний старшокласнику! Спробуй дослідити особливості життєдіяльності громадянина України у кожній із сфер суспільно-політичного життя в умовах упровадження демократії.

Отримані дані після обговорення у групі своїх однолітків відобрази у таблиці:

Зміст дослідження у кожній із сфер суспільно-політичного життя:	У соціальній сфері суспільного життя	В економічній сфері суспільного життя	У політичній сфері суспільного життя	У духовній сфері суспільного життя
Які функції громадянина?				
Які права і свободи?				
Які інститути громадянського суспільства можуть бути партнерами у вирішенні проблем громадян?				
До яких органів влади (або їх структурних підрозділів) можуть звертатись громадяни для вирішення проблем?				

Додаток Л

Перелік методів і форм виховної взаємодії у ході тренінгового заняття на тему “Навчаємось демократичній взаємодії”

1. Організація учнів для участі в тренінгу.
2. Мотивація старшокласників на активну участь у тренінгу (вправи “Привітання”, “Мої очікування”).
3. Міні-лекція з мультимедійною презентацією “Що таке демократична взаємодія у суспільному житті?”
4. Обговорення в колі:
 - Чи може старшокласник бути учасником демократичної взаємодії? Чому?
5. “Мозковий штурм” на тему “Які якості характеру потрібні громадянину для здійснення демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування?”
6. Рефлексія на тему “Я як суб’єкт демократичної взаємодії” (індивідуальна робота старшокласників у власних “Портфолію особистого успіху”: відповіді на запитання 1) Які якості, необхідні для налагодження демократичної взаємодії, мені притаманні вже зараз? 2) Над формуванням яких якостей мені треба попрацювати у подальшому? 3) Яким чином я можу це зробити?)
7. Вправа “Дерево цілей”: для кожної із сфер суспільно-політичного життя (соціальної, економічної, духовної, політичної) учнівська молодь визначає пріоритетні цілі власної самореалізації.
8. Вправа “Метаплан”: для кожної із цілей старшокласники обговорюють можливі способи їх досягнення, перешкоди, які можуть виникнути та шляхи їх запобігання, визначають свої потенційні можливості для реалізації цих цілей, а також виокремлюють інститути громадянського суспільства, органи влади та місцевого самоврядування, до яких вони можуть звертатись задля досягнення поставлених цілей.
9. Підсумкова рефлексія:
 - Що нового дізнались на занятті?
 - Яким чином це сприятиме розвитку культури демократизму кожного з нас?

Додаток М

Правовий клуб

Тальнівської ЗОШ І-ІІІ ступенів №2 Черкаської області

«Демократія та права людини»

Потреба сучасної української школи є формування майбутнього країни, виховання вільних, відповідальних людей, гідних громадян своєї держави, здатних цивілізовано впливати на політичні процеси суспільства, співпрацювати з органами державної влади, здійснювати контроль за їх діяльністю. Визначальною характеристикою культури демократизму зростаючої особистості є розвинена правосвідомість – усвідомлення громадянином своїх прав, свобод, обов'язків, позитивне ставлення до закону, до державної влади. Передумовою формування та розвитку правосвідомості особистості є, насамперед, правова освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах демократичного середовища. Сьогоднішня школа – це майбутнє демократичної правової держави. Її завдання – закласти основи правових та громадянських знань, сформувати правову культуру.

З цією метою у Тальнівській ЗОШ І-ІІІ ст. №2 у 2012 році був створений правовий клуб "Демократія та права людини".

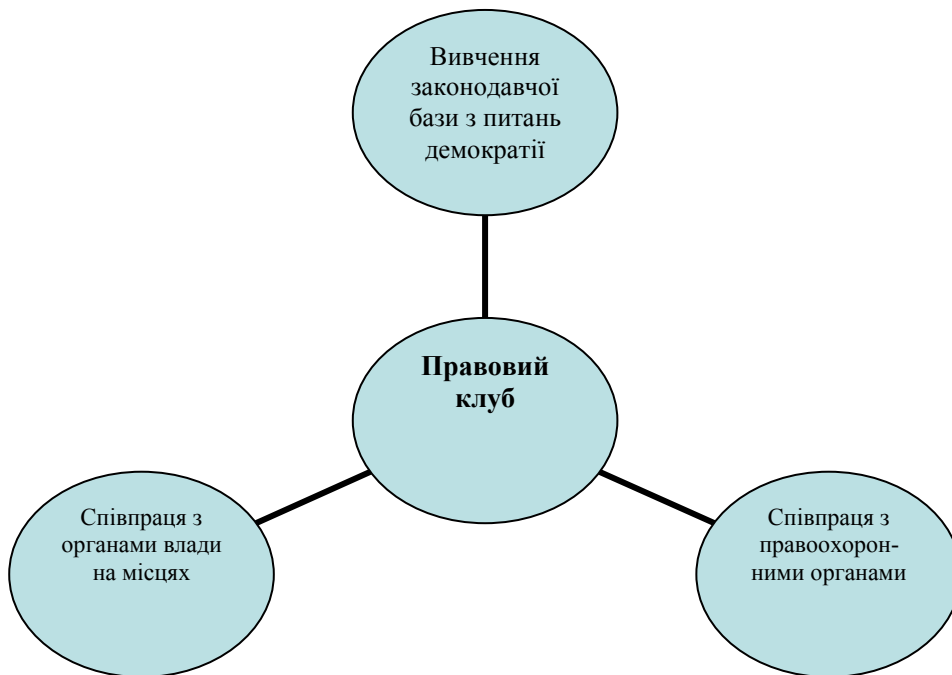
Мета клубу: - виховання в учнів поваги до законності, загальнолюдських демократичних надбань, сприйняття ідеї гуманізму та прав людини.

Завдання клубу: - сформувати культуру демократизму особистості, основою якої є повага до прав і свобод людини, до демократії як основи державного устрою;

- навчити учнів діяти в різних життєвих ситуаціях у відповідності з нормами права, впливати на політичні процеси суспільства, співпрацювати з органами державної влади, здійснювати контроль за їх діяльністю, використовувати правові знання та навички поведінки для реалізації і захисту прав;

- розвиток умінь і навичок конструктивно-критичного мислення, комунікативних навичок, ініціативи, самостійності, навичок колективної діяльності й прийняття колективних рішень.

Схема роботи клубу

Основний зміст діяльності клубу:

- здійснення правової освіти та виховання;
- формування демократичного світогляду молоді;
- вироблення практичних умінь і навичок життя в демократичному суспільстві;
- розвиток вміння самостійно приймати рішення і діяти у правовому полі;
- виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, уникання екстремістських поглядів і поведінки у житті шкільного колективу.

Система роботи клубу включає в себе наступні основні компоненти:

1. Формування в учнів поняття про Конституцію України, права і обов'язки людини і громадянина, поваги до Державних символів України.
2. Навчання основним положенням Загальної декларації про права людини, Конвенції про права дитини, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН.
3. Формування в учнів розуміння основних цінностей і принципів демократії.
4. Формування вміння співжиття у демократичному суспільстві, формування толерантності.
5. Виховання почуття громадянської відповідальності за свої вчинки.

План роботи клубу «Демократія та права людини»

№ п/п	Тема засідання
1.	Історія виникнення та розвитку демократії.
2.	Права людини: історія і сучасність. Загальна Декларація прав людини. Декларація прав дитини.
3.	Як реалізувати та захистити свої права. Які права і свободи гарантує конституція України.
4.	Сучасна демократія: що це таке? Як зробити найкращий вибір?
5.	Що означає бути громадянином своєї держави.
6.	Україна як правова і соціальна держава.
7.	Політичне життя в сучасній державі.
8.	Поняття “політична сила” та “політичний лідер”.
9.	Можливість молодих громадян брати участь у політичному житті країни.
10.	Чи усвідомлюємо ми себе майбутніми політиками?
11.	Поняття “електронна демократія”.
12.	Правила взаємодії громадян з органами державної влади.
13.	Молодіжні організації як суб’єкти громадянського суспільства.
14.	Мистецтво спілкування як засіб для досягнення політичного компромісу.
15.	Що таке толерантність.
16.	Проекти та пропозиції щодо поліпшення життя свого регіону.
17.	Проекти та пропозиції щодо поліпшення життя своєї країни.

Додаток Н

Програма факультативного спецкурсу

“Теорія і технологія виховання культури демократизму учнів”

Пояснювальна записка

Успішне вирішення завдань виховання культури демократизму учнівської молоді у значній мірі залежить від рівня готовності педагогів здійснювати діяльність у цьому аспекті.

Факультативний курс “Теорія і технологія виховання культури демократизму учнів” є складовою “Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання в учнів культури демократизму”. У сукупності з дистанційним спецкурсом з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період у рамках Інтернет-школи професійної майстерності та методичними рекомендаціями щодо організації семінарів-практикумів у рамках методичної роботи пропонується факультативний курс сприятиме оволодінню педагогічними працівниками концепцією і технологією виховання культури демократизму учнівської молоді як на курсах підвищення кваліфікації, так і в міжкурсовий період.

Факультативний спецкурс “Теорія і технологія виховання культури демократизму учнів” розрахований на 24 години і складається із 3 модулів: мотиваційно-ціннісного, змістово-процесуального та контрольної-аналітичного.

Опанування *мотиваційно-ціннісного модуля* факультативного курсу сприятиме усвідомленню педагогами актуальності проблеми виховання культури демократизму особистості в умовах демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні; сутності термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя; змісту основних нормативно-правових актів щодо становлення старшокласників як активних, самостійних і відповідальних громадян України; сутності і структури поняття “культура демократизму старшокласника”.

Навчання за *змістово-процесуальним модулем* факультативного курсу забезпечить усвідомлення педагогами методологічної основи виховання культури демократизму зростаючої особистості; опанування технологією виховання культури демократизму учнів старших класів та методикою педагогічно доцільного використання інформаційно-комунікаційних технологій у цьому процесі. Крім цього, тренінг аналітичних, прогностичних, проектувальних, конструктивних, організаційних, комунікативних та перцептивних умінь і навичок педагога сприятиме успішній організації процесу виховання культури демократизму учнів старших класів.

Значна увага на заняттях факультативного курсу має приділятися оволодінню педагогами методикою створення виховних ситуацій для прояву учнями культури демократизму, розвитку вміння налагоджувати паритетні міжособистісні взаємини з іншими людьми, попереджувати і долати конфлікти,

вивчати динаміку вихованості культури демократизму учнівської молоді. Для цього друга частина кожного із практичних занять має проводитись у формі ділової гри, у ході якої доцільно презентувати нову форму роботи або вид діяльності, які сприяли би вихованню в учнів культури демократизму. Важливо, щоб педагоги самостійно розподіляли ролі у своїй команді, моделювали функції кожного учасника ділової гри та після самостійної підготовки презентували для інших своїх колег практичне використання опанованої форми роботи. На заключному етапі практичного заняття доцільно організувати обговорення потенційних можливостей запропонованих форм роботи та видів діяльності для виховання культури демократизму учнів старших класів.

Контрольно-аналітичний модуль факультативного курсу передбачає обмін досвідом виховання культури демократизму учнівської молоді та проведення контрольного діагностування з метою виявлення динаміки рівня готовності педагогічних працівників до здійснення означеного виховного процесу.

Таким чином, під час навчання за факультативним курсом “Теорія і технологія виховання культури демократизму учнів” у педагогічних працівників формуватимуться вміння не лише втілювати зміст процесу виховання культури демократизму старшокласників у конкретні педагогічні задачі, здійснювати оптимальний добір форм, методів та засобів виховання досліджуваного феномену, а й уміння створювати для цього необхідні морально-психологічні умови, активізувати особистість вихованця як суб’єкта виховної взаємодії та організовувати спільну діяльність у всіх сферах життя громадянського суспільства.

Таблиця Н.1

**Навчально-тематичний план
факультативного курсу “Теорія і технологія
виховання культури демократизму учнів”**

№	Тема заняття	Кількість годин			
		Лекції	Семінари	Практичні	Всього
<i>I. Мотиваційно-ціннісний модуль</i>					
1.1	Вхідне діагностування (визначення початкового рівня готовності педагогів до виховання в учнів культури демократизму). Вхідна оглядова лекція	1			1
1.2	Актуальність проблеми виховання культури демократизму особистості в умовах демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні	2			2
1.3	Основні нормативно-правові акти щодо становлення старшокласників як активних громадян України		2		2
1.4	Сутність і структура поняття “культура демократизму особистості”	2			2

<i>Продовження таблиці Н.1</i>					
	Всього за модуль:	5	2	-	7
II. Змістово-процесуальний модуль					
2.1	Сучасна методологічна основа виховання культури демократизму зростаючої особистості	1	1		2
2.2	Методика виховання культури демократизму старшокласників - учнів 10-11 класів			6	6
2.3	Зміст аналітичних, прогностичних, проектувальних, конструктивних, організаційних, комунікативних та перцептивних умінь і навичок організації процесу виховання культури демократизму школярів	1		1	2
2.4	Особливості створення інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму учнівської молоді	2			2
	Всього за модуль:	4	1	7	12
III. Контрольно-аналітичний модуль					
3.1	Обмін досвідом використання інноваційних технологій виховання культури демократизму учнівської молоді		4		4
3.2	Контрольне діагностування рівня готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів			1	4
	Всього за модуль:	-	4	1	5
	Всього за курс:	9	7	8	24

**Програма факультативного спецкурсу
“Теорія і методика виховання культури демократизму учнів”**

Мотиваційно-ціннісний модуль (7 годин)

1. Вхідне діагностування (визначення початкового рівня готовності педагогів до виховання в учнів культури демократизму).

Вхідна оглядова лекція. – **1 година.**

2. Актуальність проблеми виховання культури демократизму особистості в умовах демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) – **2 години.**

3. Основні нормативно-правові акти щодо становлення старшокласників як активних громадян України (теоретичний семінар) - **2 години.**

4. Сутність і структура поняття «культура демократизму особистості» (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) - **2 години.**

Змістово-процесуальний модуль (12 годин).

1. Сучасна методологічна основа виховання культури демократизму зростаючої особистості (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) - **2 години.**
2. Методика виховання культури демократизму старшокласників - учнів 10-11 класів (семінар-практикум) - **6 годин.**
3. Зміст аналітичних, прогностичних, проектувальних, конструктивних, організаційних, комунікативних та перцептивних умінь і навичок організації процесу виховання культури демократизму школярів (лекція з елементами дискусії та практичних вправ) - **2 години.**
4. Особливості створення інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму учнівської молоді (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) - **2 години.**

Контрольно-аналітичний модуль (5 годин)

1. Обмін досвідом використання інноваційних технологій виховання культури демократизму учнівської молоді (семінар-презентація) - **4 години.**
2. Контрольне діагностування рівня готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів - **1 година.**

Інформаційно-методичне забезпечення курсу. Для розгляду *теоретичних питань* у ході навчальних занять доцільно скористатись науково-методичною літературою:

1. Назаренко Г. А. Критерії і показники вихованості культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Педагогічний альманах. – 2011. – №12. – частина 3. – С.39-42.
2. Назаренко Г. А. Методологічні засади виховання культури демократії старшокласників в умовах модернізаційних суспільних змін / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – №1. – С.17-20.
3. Назаренко Г. А. Концептуальні засади виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. – 2011. - №4(209). – С.122-126.
4. Назаренко Г. А. Сайт «Вчимося демократії разом!» як віртуальний центр інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму старшокласників // Матеріали V Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій, (Черкаси, 18-19 вересня 2013р.). – С.66-69
5. Назаренко Г. А. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник] / Г.А.Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПІ, 2012. – 120 с.

Додаток II

Опис рівнів готовності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів до виховання культури демократизму учнів старших класів

Шановні педагоги! Спробуйте співвіднести свої знання, ставлення, вміння та якості з пропонованими описами рівнів готовності до виховання культури демократизму старшокласників. Визначте для себе, якому рівню відповідає Ваша готовність здійснювати цей процес. Складіть програму власного вдосконалення у цьому аспекті.

1. Педагоги із високим рівнем готовності виявляють стійкий інтерес до проблеми виховання культури демократизму учнів, усвідомлюють сутність цінностей демократії як народовладдя, смисл і цілі виховної діяльності з виховання у старшокласників культури демократизму, бажають опановувати технологію виховання культури демократизму учнів, створювати власні творчі напрацювання, вдосконалювати свої практичні навички у цьому аспекті; їх не лякають труднощі, пов'язані зі змістом та організацією процесу виховання культури демократизму учнів. Таким вчителям притаманне переважання внутрішньої мотивації у навчанні за спеціальним курсом підвищення кваліфікації та самоосвіті у міжкурсовий період, ґрунтовні знання теоретичних засад виховання культури демократизму особистості, повне розуміння сутності технології, наявний особистий досвід та майстерність в організації процесу виховання культури демократизму учнів, здатність систематично здійснювати рефлексію власної педагогічної діяльності у цьому аспекті;

2. Середній рівень готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів виражає зацікавленість та усвідомлення педагогом необхідності виховання у дітей цього феномену, наявність потреби в оволодінні технологією виховання досліджуваного феномену; достатній обсяг

знань теоретичних основ виховання культури демократизму демократизму, повне розуміння сутності відповідної технології, однак незначний особистий досвід педагогічної діяльності у цьому аспекті. Рефлексія власної діяльності з виховання культури демократизму учнів здійснюється несистемно;

3. *Недостатній рівень* готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів характеризується ситуативним інтересом до означеної проблеми, нейтральною мотивацією, пов'язаною із зовнішніми стимулами; невисоким або низьким рівнем знань теоретичних засад культури демократизму особистості, неповним розумінням сутності відповідної технології, методичними труднощами, практично відсутнім особистим досвідом організації процесу виховання культури демократизму школярів та епізодичним здійсненням рефлексії власної педагогічної діяльності;

4. Педагоги із *низьким рівнем* готовності до виховання культури демократизму учнів проявляють відсутність інтересу до означеної проблеми, явне або приховане небажання здійснювати педагогічну діяльність у цьому аспекті, негативною мотивацією, відсутністю спрямованості на оволодіння технологією виховання культури демократизму учнів, повною відсутністю теоретичних знань та практичного досвіду організації даного процесу.

Додаток Р

ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ

«ВЧИМОСЯ ДЕМОКРАТІЇ»

(для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів)

(гриф “Схвалено до використання в загальноосвітніх навчальних закладах”)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Демократизація політичного життя нашої держави передбачає визнання не лише декларативно, а й на практиці народу, громадян України джерелом влади та потребує гарантованого включення громадськості у механізм влади, у процеси підготовки, прийняття і реалізації рішень. Фундаментом демократії, джерелом розвитку демократичних процесів у країні є громадянське суспільство, в умовах якого реалізуються інші базові цінності демократії – свобода, справедливість, рівність, солідарність – та забезпечуються права людини, її інтереси і потреби, а також умови для її самореалізації у суспільному житті.

Становлення громадянського суспільства, подальший розвиток демократії в нашій країні неможливі без вільних громадян, яким притаманна культура демократизму.

Зміст поняття «*демократизм*» у політологічних словниках трактується як «дотримання принципів демократії», «визнання й реалізація демократії». Відповідно, культура демократизму – це культура визнання й реалізації демократії. По відношенню до влади культура демократизму – це порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами на засадах принципів демократії. Це орієнтація на реальні потреби й запити громадян, втілення їх невідчужуваних прав та свобод. За сучасних умов демократизм, окрім іншого, означає особисту індивідуальну свободу людини, її соціальну активність; участь громадян у житті держави, у розв’язанні проблем життя громадянського суспільства.

У широкому розумінні культура демократизму охоплює сферу загальногромадянської діяльності людини, спрямованої на співучасть громадян-суб’єктів у реалізації своїх прав і свобод у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя громадянського суспільства; вплив на процес прийняття суспільно-політичних рішень та забезпечення ефективного контролю громадянського суспільства за політичною діяльністю як інститутів влади, представницьких органів, так і окремих політичних діячів, представників державної влади та місцевого самоврядування.

Сензитивним періодом для виховання культури демократизму особистості є період старшого шкільного віку (ранньої юності), оскільки саме у цей час виникає потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, активізується прагнення до самовизначення у всіх сферах життя суспільства, готовність до прийняття рішень, самостійних і відповідальних

Продовження додатку Р

дій у нових ситуаціях. Старшокласники намагаються сформувати внутрішню позицію стосовно себе («Хто Я?», «Яким Я повинен бути?»), по відношенню до інших людей та суспільних подій і фактів. У цей період життя людина вирішує, у якій послідовності вона докладе свої здібності для реалізації себе у праці та в суспільному житті.

Зазначене вище зумовило розробку авторського факультативного курсу «Вчимося демократії» для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, який розширює та поглиблює програми навчальних дисциплін «Людина і світ» (11 клас), «Громадянська освіта: основи демократії» (11 клас), однак основний акцент у програмі курсу робиться на ролі громадянина-суб'єкта у розвитку демократичних засад українського суспільства, становленні в Україні демократії як народовладдя.

Метою курсу «Вчимося демократії» є сприяння усвідомленню учнівською молоддю теоретичних аспектів розвитку демократії в Україні, формування культури демократизму старшокласників, забезпечення набуття ними першого досвіду діяльності й поведінки у місцевій громаді на засадах демократичних цінностей та принципів.

Досягнення мети вимагає від педагога забезпечення реалізації таких **завдань**:

- сприяння усвідомленню учнями сутності демократичних цінностей та демократії як досконалого політичного устрою;
- розвиток вміння критично сприймати та оцінювати суспільно-політичну інформацію;
- формування вміння вільно висловлювати свої думки і відстоювати власну позицію;
- виховання старшокласників як активних, ініціативних, самостійних і відповідальних суб'єктів громадянського суспільства, зокрема – місцевої громади;
- стимулювання бажання брати посильну участь у процесі прийняття рішень, які стосуються життєдіяльності учнів як зростаючих громадян України.

Структура та зміст курсу. Факультативний курс «Вчимося демократії» розрахований на 34 години (1 година на тиждень). Всі теми курсу об'єднані у чотири розділи: «Політична і державна влада у сучасному світі», «Демократичні засади української держави», «Громадянське суспільство як інститут демократичної політичної системи української держави», «Особистість як суб'єкт громадянського суспільства».

Теоретичні засади факультативного курсу «Вчимося демократії» ґрунтуються, передусім, на ідеях демократизації суспільного життя та гуманістично орієнтованій філософії освіти як системі поглядів, яка визнає цінність людини як особистості, її право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, вважає благо людини основним критерієм оцінки діяльності соціальних інститутів, а принцип рівності, справедливості та людяності – бажаними нормами відносин між людьми.

Продовження додатку Р

Всі теми курсу тісно пов'язані з практикою суспільно-політичного життя нашої країни. Так, на вступному занятті старшокласники розглядають особливості України як незалежної, суверенної, демократичної, правової та соціальної держави, а також усвідомлюють конституційні основи необхідних демократичних перетворень в Україні.

У першому розділі курсу – «Політична і державна влада у сучасному світі» – старшокласники не лише актуалізують свої знання про особливості державної та політичної влади в Україні, а й намагаються обґрунтувати такі основні характеристики демократично спрямованої влади, як розподіленість, регламентованість, інституційність та легітимність.

У ході опанування другого розділу факультативного курсу – «Демократичні засади української держави» – учні старших класів через активні та інтерактивні форми навчальної діяльності усвідомлюють такі важливі для розвитку когнітивного компоненту культури демократизму особистості питання, як-от:

- держава і громадянське суспільство як інститути політичної системи; демократична політична система, її відмінності від інших типів політичних систем; особливості становлення демократичної політичної системи в Україні;
- демократія: критерії, принципи, механізми реалізації, основні види та умови становлення; відмінність демократії від авторитарного і тоталітарного політичних режимів; особливості становлення і розвитку демократії в Україні;
- шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні; запровадження електронної демократії як форми Інтернет-комунікації органів державної влади і суб'єктів громадянського суспільства;
- принципи правової держави та стан їх реалізації в українській державі; стан реалізації принципу рівноправності всіх громадян України;
- характерні особливості та функції соціальної держави; стан реалізації соціальної справедливості для всіх громадян України;
- виборча система в Україні, її вплив на розвиток демократії в державі; шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку в країні народовладдя.

Уже на цьому етапі вивчення курсу увага старшокласників акцентується на тезі про те, що поняття «культура демократизму» пов'язана із сучасним розумінням дефініції «демократія», яка розглядається у двох аспектах: як ідеал досконалого політичного устрою та як сукупність інститутів та процедур прийняття рішень.

Демократія як ідеал досконалого політичного устрою характеризується суверенністю народу, який обирає владу, впливає на зміст та способи її діяльності, бере участь у прийнятті важливих для держави і суспільства рішень, контролює діяльність влади, її структур, окремих державних службовців та виборчих посадових осіб, має механізми їх відклику. Отже, демократія як ідеал має бути максимально наближеною до прямої демократії: розвинутим самоврядуванням, участю народу у прийнятті важливих державних рішень та здійсненні ним контролю за діяльністю державної та місцевої влади. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність поінформованості громадян, прозорості та відкритості процесу вирішення проблем державної та суспільної значущості,

Продовження додатку Р

доступу до альтернативних джерел інформації, свободу висловлення громадянами поглядів з важливих суспільно-політичних питань.

В інституційному та процедурному аспекті демократія характеризується такими ознаками:

- всезагальне голосування, яке передбачає право усього дорослого населення на участь у виборах, право претендувати на виборні посади та брати участь у суспільно-політичному житті;
- вільні та чесні вибори, які виключають будь-яке насильство, примус та маніпулювання, а також фальсифікацію волевиявлення народу;
- виборність влади, її залежність від виборців та підконтрольність народу;
- повага до прав більшості, захист прав меншості, відсутність переслідування опозиції каральними органами;
- свобода слова як можливість громадян вільно висловлювати свої думки, у тому числі критикувати владу та політичний режим;
- свобода створення різноманітних незалежних громадських організацій, які покликані висловлювати та захищати інтереси різних груп населення держави;
- вільні від впливу державних органів влади засоби масової інформації та інші джерела інформації;
- фактична участь громадян у суспільно-політичному житті та розвитку громадянського суспільства.

Важливим для виховання культури демократизму старшокласників є також третій розділ факультативного курсу – «Громадянське суспільство як інститут демократичної політичної системи української держави», під час опанування якого учні розглядають сутність і структуру громадянського суспільства; економічну, політичну, соціальну та культурну складові суспільно-політичного життя; функції, принципи та цінності громадянського суспільства в Україні, конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні. Особлива увага у ході вивчення цього розділу приділяється усвідомленню старшокласниками проблеми місцевого самоврядування як форми реалізації публічної влади на місцях, прямої та представницької демократії в системі місцевого самоврядування, інститутів та суб'єктів прямої демократії на місцевому рівні.

У четвертому розділі факультативного курсу, який носить назву «Особистість як суб'єкт громадянського суспільства», розглядаються такі важливі питання, як сутність поняття «культура демократизму особистості», особливості визнання і реалізації демократії суб'єктом громадянського суспільства, його конституційні права і свободи; шляхи реалізації суб'єктами громадянського суспільства виборчого права як здійснення прямого народовладдя та можливість особистого впливу на розвиток демократії в Україні; політичне право громадян України на участь в управлінні справами суспільства; свобода і відповідальність, ініціативність і самостійність особистості як пріоритетні якості суб'єкта громадянського суспільства; шляхи взаємодії суб'єктів громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування; участь суб'єктів громадянського суспільства в обговоренні проектів законодавчо-правових актів, у суспільних

Продовження додатку Р

слуханнях, зустрічах з представниками влади, роботі експертних та робочих груп, дорадчих рад з різних питань життя громадянського суспільства як форми реалізації народовладдя у прийнятті рішень на регіональному й державному рівнях та контролю за їх виконанням; шляхи оскарження дій органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що порушують конституційні права і свободи людини і громадянина. На теоретичному рівні розглядаються також протестні форми захисту конституційних прав і свобод суб'єктів громадянського суспільства (акції громадянської непокорі, мітинги, маніфестації, демонстрації, страйки) та обговорюється неприпустимість насильницьких форм громадянського протесту в демократичних державах.

У результаті опанування цього розділу курсу старшокласники мають усвідомити, що культура демократизму особистості – це комплекс особистісних здатностей і якостей громадянина, що базується на цінностях демократії як народовладдя, характеризується демократичною спрямованістю поведінки та діяльності, здатністю до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування задля реалізації конституційних прав і свобод у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Учень старших класів, якому притаманна культура демократизму, – це активний, самостійний та відповідальний громадянин демократичної держави, який усвідомлює цінності демократії як народовладдя, відчуває і цінує свою свободу і власну гідність, здатний до самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування у реалізації власних прав і свобод у соціальній, економічній, політичній та духовній сферах суспільного життя та вирішенні проблем учнівської молоді й місцевої громади.

Важливо наголосити, що взаємодія з владою передбачає ініціювання проблем, які потребують нагального вирішення, пропонування способів розв'язання проблемних питань, посильна участь у реалізації порушеної проблеми у випадку неготовності або неспроможності влади її вирішувати, вплив на владні структури у випадку небажання розв'язувати нагальні питання життя суспільства та окремих груп громадян.

Особливості упровадження курсу. Для підвищення ефективності реалізації мети та завдань курсу під час проведення *навчальних занять* рекомендується активно застосовувати технології розвитку критичного мислення, технології навчання як дослідження; проектні, інтерактивні та інформаційно-комунікаційні технології.

Так, використання *технології навчання як дослідження* є надто важливим для виховання активності, цілеспрямованості, самостійності, відповідальності як компонентів культури демократизму учнів старших класів. Спільна навчально-дослідницька діяльність старшокласників і педагогів має спрямовуватись на пошук, вивчення й пояснення фактів і явищ дійсності з метою набуття й

Продовження додатку Р

систематизації суб'єктивно нових для учнівської молоді знань про них: у процесі спільної взаємодії має відбуватись “перевідкриття” старшокласниками накопиченого суспільно-історичного досвіду, пізнавально-творче засвоєння учнями набутих людством знань і досягнення суб'єктивно нових висновків дослідження. Це, своєю чергою, розвиватиме у старшокласників вміння визначати проблеми суспільного життя, планувати та здійснювати діяльність щодо їх розв'язання: у ході навчально-дослідницької діяльності учні старших класів мають осмислювати проблему, спостерігаючи за навколишнім життям, висловлювати припущення, гіпотези, інтуїтивні здогадки; обмірковувати способи їх перевірки, організовувати спостереження; обговорювати, визначати та вирішувати пізнавально-дослідницькі завдання; виявляти активність, ініціативність та самостійність у цілеспрямованій роботі щодо вирішення нових для себе проблем. Це у подальшому надасть змогу учнівській молоді об'єктивно досліджувати реальний стан реалізації у суспільному житті цінностей демократії як народовладдя, а також визначати проблеми, які потребують уваги громадськості.

Використання *технології розвитку критичного мислення* для виховання культури демократизму учнів старших класів передбачає спрямування педагогічної взаємодії на розвиток в учнів здатності об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти інформації, явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них; спроможності оцінювати власні думки, ретельно перевіряти рішення, зважувати всі аргументи “за” та “проти”. Старшокласники мають навчитись чітко виокремлювати проблему, що потребує вирішення; самостійно знаходити, опрацьовувати й аналізувати необхідну інформацію; логічно вибудовувати власні думки, наводити переконливу аргументацію, визначати власну позицію; обирати вірне рішення проблеми.

Для цього в організації навчально-виховного процесу необхідно створювати ситуації вибору, пропонувати проблемні задачі, знайомити учнів із принципами, стратегіями та процедурами критичного мислення; організовувати діалогічну взаємодію, використовувати інтерактивні форми навчання; передбачати письмове викладення розмірковувань учнів з подальшою рефлексією. Застосування технології розвитку критичного мислення має відбуватись у відповідності до трьох етапів (стадій), кожна з яких має свої цілі і завдання, а також набір характерних прийомів:

1. Стадія “Виклик” (підвищення мотиваційної, інформаційної та комунікаційної складової особистості учня, активізація здобутих раніше знань, пробудження інтересу до нової інформації, визначення цілей її опанування, висунення різних версій, побудова гіпотез). *Прийоми*: “Мозковий штурм”, “Кластер”, “Кошик ідей”, “Дерево ідей”, “Вірні й невірні твердження” та інші.

2. Стадія “Осмислення” (опанування змістом нового матеріалу, розвиток навичок самостійної роботи, організація пошукової діяльності, сприяння визначенню учнями власної позиції). *Прийоми*: маркування тексту символами, складання таблиць, графічні організатори інформації; використання інтерактивних форм роботи.

Продовження додатку Р

3. Стадія “Рефлексія” (персоналізація знань; усвідомлення способів набуття та обробки інформації, формування власної думки стосовно нової інформації, корекція своїх установок, дій, розмірковувань). Прийоми: написання есе, проведення дискусій і дебатів, “філософських студій”, “круглих столів”, використання інтерактивних форм роботи.

Для виховання культури демократизму старшокласників доцільно також використовувати *технологію організації групової навчальної діяльності* (навчання в малих групах учнів, об’єднаних загальною навчальною метою). Під час спільної пізнавальної діяльності у парах та малих групах старшокласники навчатимуться розподіляти функції та обов’язки; здійснюватимуть обмін думками, розв’язуватимуть можливі проблемні питання; опановуватимуть вміння доводити власну точку зору, прислуховуватись до думки інших, удосконалюватимуть власну здатність ставити мету діяльності, а також планувати, контролювати, оцінювати та відповідати за результати спільної взаємодії.

Налагодженню сприятливих умов для співнавчання та взаємонавчання старшокласників сприятиме використання *технології інтерактивного навчання*, яка забезпечить залучення у процес пізнання практично всіх учнів. У ході інтерактивного навчання старшокласники матимуть можливість взяти участь у дискусіях, набуватимуть здатності вирішувати складні суспільні проблеми на основі аналізу обставин та зважування альтернативних думок. Під час моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, висловлювання власної точки зору стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми розвиватиметься вміння учнів старших класів доказово міркувати, аналізувати обставини відповідної ситуації, приймати відповідальні рішення.

Програмою факультативного курсу «Вчимося демократії» передбачено також проведення підсумкової конференції, під час якої старшокласники мають змогу презентувати результати проєктів, досліджень, громадських опитувань з актуальних проблем життя громадянського суспільства в Україні, здійснених у *позакласній виховній діяльності*.

Інформаційно-методичне забезпечення курсу. Для розгляду *теоретичних питань* у ході навчальних занять доцільно скористатись науково-методичною літературою:

6. Назаренко Г. А. Критерії і показники вихованості культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Педагогічний альманах. – 2011. – №12. – частина 3. – С.39-42.
7. Назаренко Г. А. Методологічні засади виховання культури демократії старшокласників в умовах модернізаційних суспільних змін / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – №1. – С.17-20.
8. Назаренко Г. А. Концептуальні засади виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. – 2011. - №4(209). – С.122-126.
9. Назаренко Г. А. Сайт «Вчимося демократії разом!» як віртуальний центр інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму

старшокласників // Матеріали V Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій, (Черкаси, 18-19 вересня 2013р.). – С.66-69

10. Назаренко Г. А. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник] / Г.А.Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2012. – 120 с.

Для реалізації практичних аспектів пропонованого курсу у *позакласній виховній діяльності* рекомендуємо скористатись потенційними можливостями авторського сайту для старшокласників «Вчимося демократії разом!» (<http://democracy.ippro.com.ua>) як центру інформаційно-комунікаційного простору для виховання у старшокласників культури демократизму.

На головній сторінці сайту міститься вмотивоване запрошення учнів старших класів *учитись разом ініціювати й обговорювати важливі для них як частини народу України рішення, вчитися співпрацювати з владними структурами задля вирішення важливих для життя учнівської молоді проблем, учитися контролювати діяльність влади і впливати на неї задля покращення життя місцевої громади.*

Одним із розділів сайту є *дистанційний варіант* факультативного курсу «Вчимося демократії». До кожної із тем дистанційного факультативного курсу розміщено текст лекції (теоретичний матеріал), питання для самоперевірки, список додаткової літератури та Інтернет-джерела. Якість опанування курсу перевіряється за допомогою електронного тесту.

На окремих сторінках сайту розміщені Інтернет-проекти, їх тематика корелюється з критеріями і показниками вихованості культури демократизму особистості старшокласника: «Досліджуємо особливості громадянського суспільства свого регіону», «Вчимося захищати свої права і свободи», «Я пропоную!», «Вчимося поліпшувати життя місцевої громади», «Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства», «Вчимося взаємодіяти з владою», «Вчимося контролювати діяльність влади», «Вчимося обирати».

Важливою сторінкою сайту є молодіжний *форум* «Моя громадянська позиція», де учні старших класів мають змогу висловити особисту позицію з різних проблем життя громадянського суспільства в Україні. Старшокласникам, які мають авторські есе, вірші, байки, твори на суспільно-політичну тематику, пропонується розмістити їх на сторінці *електронної газети* «Все залежить від нас!». Крім цього, у *фотогалереї* «Активність, самостійність, відповідальність» учні старших класів мають змогу розмістити фото, що ілюструють їхню участь у суспільно-політичному житті місцевої громади та хід реалізації суспільно корисних справ.

Таким чином, оптимальне поєднання навчальних занять з позакласною діяльністю сприятиме більш ефективній реалізації мети та завдань факультативного курсу.

ПРОГРАМА
факультативного курсу «Вчимося демократії»
(34 години, 1 година на тиждень)

ВСТУП. Україна – незалежна, суверенна, демократична, правова, соціальна держава. Конституційні основи демократичних перетворень в Україні (2 години).

Розділ 1. ПОЛІТИЧНА І ДЕРЖАВНА ВЛАДА У СУЧАСНОМУ СВІТІ
(2 години).

Тема 1.1. Сутність, компоненти, функції та види влади в сучасному світі. Державна і політична влада. Організація і регулювання спільної діяльності як механізм влади у демократичній державі. Особливості державної влади в Україні.

Тема 1.2. Розподіленість, регламентованість, інституційність та легітимність як основні характеристики демократично спрямованої влади.

Розділ 2. ДЕМОКРАТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(10 годин).

Тема 2.1. Структура, функції та типи політичних систем. Держава і громадянське суспільство як інститути політичної системи. Демократична політична система, її відмінності від інших типів політичних систем. Особливості становлення демократичної політичної системи в Україні (2 години).

Тема 2.2. Політичний режим як характер взаємовідносин держави, громадянського суспільства та особистості. Демократичний політичний режим: критерії, механізми реалізації, основні види та умови формування. Відмінність демократії від авторитарного і тоталітарного політичних режимів. Особливості становлення і розвитку демократії в Україні (2 години).

Тема 2.3. Україна – демократична республіка. Шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні. Запровадження електронної демократії як форми Інтернет-комунікації органів державної влади і суб'єктів громадянського суспільства (2 години).

Тема 2.4. Україна – правова держава. Принципи правової держави та стан їх реалізації в українській державі. Стан реалізації принципу рівноправності всіх громадян України.

Тема 2.5. Україна – соціальна держава. Характерні особливості та функції соціальної держави. Стан реалізації соціальної справедливості для всіх громадян України (2 години).

Тема 2.6. Виборча система в Україні, її вплив на розвиток демократії в державі. Принципи і норми виборчого права і виборчого процесу. Шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку народовладдя в країні.

Розділ 3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (5 годин).

Тема 3.1. Сутність поняття «громадянське суспільство». Взаємозв'язок демократії і громадянського суспільства. Економічна, політична й соціальна складові структури громадянського суспільства в Україні. Умови становлення і розвитку громадянського суспільства. Функції, принципи та цінності громадянського суспільства в Україні (2 години).

Тема 3.2. Структура громадянського суспільства в Україні. Політичні партії; громадські професійні та релігійні об'єднання й організації, місцеве самоврядування, засоби масової інформації як основні інститути громадянського суспільства.

Тема 3.3. Конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні. Особливості політичних партій як складової громадянського суспільства.

Тема 3.4. Місцеве самоврядування як форма реалізації публічної влади на місцях. Пряма та представницька демократія в системі місцевого самоврядування. Інститути та суб'єкти прямої демократії на місцевому рівні.

Розділ 4. ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (13 годин).

Тема 4.1. Суб'єктність особистості як умова розвитку держави і громадянського суспільства.

Тема 4.2. Культура демократизму особистості як визнання і реалізація демократії суб'єктом громадянського суспільства. Сутність поняття, компоненти, шляхи самовиховання особистої культури демократизму.

Тема 4.3. Конституційні права і свободи особистості як члена громадянського суспільства.

Тема 4.4. Реалізація суб'єктами громадянського суспільства виборчого права як здійснення прямого народовладдя та можливість особистого впливу на розвиток демократії в Україні. Участь громадян у спостереженні за ходом виборчого процесу як форма контролю за дотриманням демократичних засад виборчої системи в Україні.

Тема 4.5. Політичне право громадян України на участь в управлінні справами суспільства. Свобода і відповідальність, ініціативність і самостійність особистості як суб'єкта громадянського суспільства.

Тема 4.6. Участь у діяльності політичних партій, організацій, рухів, у політичних акціях-реакціях на події політичної системи України як форми прямої політичної участі громадян. Пасивна політична участь. Абсентеїзм, апатія й аномія як форми політичної неучасті (2 години).

Тема 4.7. Взаємодія суб'єктів громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування. Становлення і розвиток демократичних засад місцевих зібрань (зборів).

Продовження додатку Р

Тема 4.8. Політико-правові основи місцевих виборів і референдумів. Накази (настанови) виборців, звіти та відкликання депутатів і виборних посадових осіб місцевого самоврядування. Правове забезпечення прийняття членами громади публічно-владних рішень на референдумі.

Тема 4.9. Звернення громадян як підтвердження політичної активності суб'єктів громадянського суспільства, довіри до органів влади, прямої участі в удосконаленні державної влади. Заяви й пропозиції з питань практичної реалізації прав і свобод громадян, скарги про порушення громадянських прав і свобод та вимоги їх поновлення, пропозиції з питань функціонування державних і суспільних органів як основні форми участі суб'єктів громадянського суспільства у прийнятті рішень на місцевому рівні та контролю за діяльністю влади.

Тема 4.10. Участь суб'єктів громадянського суспільства в обговоренні проектів законодавчо-правових актів, у суспільних слуханнях, зустрічах з представниками влади, роботі експертних та робочих груп, дорадчих рад з різних питань життя громадянського суспільства як форми реалізації народовладдя у прийнятті рішень на регіональному й державному рівнях та контролю за їх виконанням.

Тема 4.11. Шляхи оскарження дій органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що порушують конституційні права і свободи людини і громадянина. Індивідуальний захист конституційних прав і свобод в органах судової влади та через інститути громадянського суспільства України. Звернення до Європейського Суду з прав людини.

Тема 4.12. Протестні форми захисту конституційних прав і свобод суб'єктів громадянського суспільства: акції громадянської непокорі, мітинги, маніфестації, демонстрації, страйки та ін.. Неприпустимість насильницьких форм громадянського протесту в демократичних державах.

Розділ 5. ПІДСУМКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ: презентація результатів проектів, досліджень, громадських опитувань з актуальних проблем життя громадянського суспільства в Україні (2 години).

ВИМОГИ ДО РІВНЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ

№	Тема заняття	Вимоги до рівня навчальних досягнень учнів
1	2	3
1.	ВСТУП. Україна – незалежна, суверенна, демократична, правова, соціальна держава. Конституційні основи демократичних перетворень в Україні	<i>Усвідомлюють</i> мету, завдання та особливості вивчення курсу. <i>Спроможні пояснити</i> основні характеристики України як незалежної, суверенної, демократичної, правової, соціальної держави.
Розділ 1. ПОЛІТИЧНА І ДЕРЖАВНА ВЛАДА У СУЧАСНОМУ СВІТІ.		

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
1.1.	Сутність, компоненти, функції та види влади в сучасному світі. Державна і політична влада. Організація і регулювання спільної діяльності як механізм влади у демократичній державі. Особливості державної влади в Україні.	<i>Спроможні</i> пояснювати й порівнювати поняття: «державна влада», «політична влада». <i>Усвідомлюють</i> й <i>пояснюють</i> особливості організації і регулювання спільної діяльності як механізму демократичної держави. <i>Висловлюють</i> судження про особливості державної влади в Україні.
1.2.	Розподіленість, регламентованість, інституційність та легітимність як основні характеристики демократично спрямованої влади.	<i>Усвідомлюють</i> ознаки демократичної влади, <i>пояснюють</i> зміст основних її характеристик. <i>Спроможні</i> орієнтуватись у механізмі розподілу влади. <i>Пояснюють</i> вертикальну модель різних гілок влади в Україні. <i>Висловлюють</i> судження про рівень відповідності державної влади в Україні ознакам демократичної влади.
Розділ 2. ДЕМОКРАТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.		
2.1.	Структура, функції та типи політичних систем. Держава і громадянське суспільство як інститути політичної системи. Демократична політична система, її відмінності від інших типів політичних систем. Особливості становлення демократичної політичної системи в Україні.	<i>Усвідомлюють</i> сутність ключових компонентів політичної системи, її функцій. <i>Характеризують</i> різні типи політичних систем, особливості демократичної політичної системи. <i>Висловлюють</i> судження про роль та значення громадянського суспільства в державі. <i>Називають</i> основні етапи та особливості становлення демократичної політичної системи в Україні.
2.2.	Політичний режим як характер взаємовідносин держави, громадянського суспільства та особистості. Демократичний політичний режим: критерії, механізми реалізації, основні види та	<i>Спроможні визначати</i> складові частини політичного режиму, <i>порівнювати</i> й <i>аналізувати</i> різні види політичних режимів. <i>Характеризують</i> основні особливості демократичного політичного режиму. <i>Висловлюють</i> судження щодо відмінності демократії від інших видів

Продовження додатку Р		
1	2	3
	умови формування. Відмінність демократії від авторитарного і тоталітарного політичних режимів. Особливості становлення і розвитку демократії в Україні.	політичного режиму. <i>Здатні оцінювати</i> хід становлення і розвитку демократії в Україні.
2.3.	Україна – демократична республіка. Шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні. Запровадження електронної демократії як форми Інтернет-комунікації органів державної влади і суб'єктів громадянського суспільства.	<i>Розтлумачують поняття</i> «демократична республіка», «електронна демократія». <i>Усвідомлюють</i> важливість Інтернет-комунікації для розвитку демократичних засад державної влади. <i>Називають</i> органи законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні, <i>описують</i> їх повноваження. <i>Формують</i> медіаосвітні уміння і навички як необхідні компоненти підготовки до життя в сучасному інформаційному просторі. <i>Формулюють</i> власну позицію щодо шляхів використання Інтернет-комунікації з органами державної влади.
2.4.	Україна – правова держава. Принципи правової держави та стан їх реалізації в українській державі. Стан реалізації принципу рівноправності всіх громадян України.	<i>Розтлумачують поняття</i> «правова держава». <i>Називають</i> принципи правової держави. <i>Розв'язують</i> правові ситуації щодо реалізації принципів правової держави. <i>Оцінюють</i> важливість формування правової держави, реалізації принципу рівноправності всіх громадян України. <i>Висловлюють</i> власні судження про значення захисту прав людини і громадянина для розвитку демократії в Україні.
2.5.	Україна – соціальна держава. Характерні особливості та функції соціальної держави. Стан реалізації соціальної справедливості для всіх громадян України.	<i>Розтлумачують поняття</i> «соціальна держава», «соціальна справедливість». <i>Досліджують</i> сутність, ознаки і функції соціальної держави. <i>Аналізують</i> стан реалізації соціальної справедливості для всіх громадян України.

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
		<i>Моделюють та розв'язують</i> правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками у соціальній державі. <i>Оцінюють</i> необхідність реалізації задекларованих державою соціальних стандартів. <i>Висловлюють</i> власне ставлення до правил співжиття людей та їх дотримання.
2.6.	Виборча система в Україні, її вплив на розвиток демократії в державі. Принципи і норми виборчого права і виборчого процесу. Шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку народовладдя в країні.	<i>Розтлумачують</i> поняття «виборча система», «народовладдя», «самоврядування». <i>Називають</i> форми участі громадян у житті демократичної держави. <i>Характеризують</i> особливості виборчої системи в Україні, <i>оцінюють</i> рівень її демократизму. <i>Наводять</i> приклади дитячих і громадських організацій в Україні і розповідають про їх діяльність. <i>Досліджують</i> демократичні процеси у житті навчального закладу, функціонування органів учнівського самоврядування. <i>Моделюють</i> демократичні процедури прийняття колективних рішень. <i>Оцінюють</i> важливість участі громадян у вирішенні загальнодержавних питань та питань місцевого значення. <i>Формулюють</i> власну позицію щодо політичної активності особи.
Розділ 3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.		
3.1.	Сутність поняття «громадянське суспільство». Взаємозв'язок демократії і громадянського суспільства. Економічна, політична, соціальна й	<i>Усвідомлюють</i> сутність та застосовують термін «громадянське суспільство», <i>визначають</i> умови його становлення. <i>Усвідомлюють і пояснюють</i> взаємозв'язок демократії і громадянського суспільства.

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
	культурна складові громадянського суспільства в Україні. Умови становлення і розвитку громадянського суспільства. Функції, принципи та цінності громадянського суспільства в Україні.	<i>Називають і характеризують</i> складові структури громадянського суспільства в Україні. <i>Аналізують</i> функції, принципи та цінності громадянського суспільства, <i>висловлюють судження</i> про рівень їх реалізації в Українській державі.
3.2.	Структура громадянського суспільства в Україні. Політичні партії; громадські професійні та релігійні об'єднання й організації, місцеве самоврядування, засоби масової інформації як основні інститути громадянського суспільства.	<i>Визначають та аналізують</i> структуру громадянського суспільства в Україні, <i>висловлюють</i> власну думку щодо стану розвитку громадянського суспільства в державі. <i>Характеризує</i> основні особливості інститутів громадянського суспільства, <i>усвідомлює, аналізує і порівнює</i> їх можливості для розвитку демократії у сучасному суспільстві.
3.3.	Конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні. Особливості політичних партій як складової громадянського суспільства.	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні. <i>Визначають</i> особливості політичних партій, <i>дають оцінку</i> сучасним українським партіям як складовим громадянського суспільства.
3.4.	Місьцеве самоврядування як форма реалізації публічної влади на місцях. Пряма та представницька демократія в системі місцевого самоврядування. Інститути та суб'єкти прямої демократії на місцевому рівні.	<i>Усвідомлюють й аналізують</i> правові основи місцевого самоврядування в Україні. <i>Висловлюють</i> власну думку щодо стану реалізації публічної влади на місцях. <i>Характеризують</i> особливості та <i>співвідносять</i> значення прямої та представницької демократії в системі місцевого самоврядування. <i>Дають оцінку</i> діяльності місцевим інститутам та суб'єктам прямої демократії.
Розділ 4. ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА		

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
4.1.	Суб'єктність особистості як умова розвитку держави і громадянського суспільства.	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> сутність понять «суб'єкт діяльності», «суб'єктність особистості». <i>Характеризують</i> критерії розвитку суб'єктності особистості в умовах громадянського суспільства. <i>Висловлюють судження</i> щодо власного розвитку як суб'єктів громадянського суспільства в Україні.
4.2.	Культура демократизму особистості як визнання і реалізація демократії суб'єктом громадянського суспільства. Сутність поняття, компоненти, шляхи самовиховання особистої культури демократизму.	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> сутність поняття «культура демократизму особистості», важливість цієї якості суб'єктів громадянського суспільства для розвитку демократичних засад в Україні Культура демократизму особистості. <i>Характеризують</i> критерії сформованості культури демократизму особистості. <i>Аналізують</i> власний рівень сформованості культури демократизму, висловлюють судження щодо шляхів самовиховання у цьому аспекті.
4.3.	Конституційні права і свободи особистості як члена громадянського суспільства.	<i>Усвідомлюють і тлумачать</i> основні права і свободи людини і громадянина, називають їх види, розуміють їх невід'ємність від обов'язків <i>характеризують</i> основні принципи та гарантії, закріплені в Конституції України, міжнародні стандарти в галузі прав людини. <i>Аналізують</i> правові ситуації стосовно дотримання або порушення прав та свобод людини. <i>Готові захищати</i> свої права та права інших, займати активну життєву позицію стосовно дотримання прав і свобод людини і громадянина в державі, свідомо брати участь у дорослому житті у правозахисних рухах та акціях.
4.4.	Реалізація суб'єктами громадянського суспільства виборчого права як здійснення	<i>Розтлумачують</i> поняття «вибори», «виборче право», «виборча система», «виборча кампанія», «виборчий ценз», «вільний та імперативний мандат»,

Продовження додатку Р		
1	2	3
	прямого народовладдя та можливість особистого впливу на розвиток демократії в Україні. Участь громадян у спостереженні за ходом виборчого процесу як форма контролю за дотриманням демократичних засад виборчої системи в Україні.	«виборча комісія», «електорат», «спостерігач», «демократичні засади виборчої системи», «фальсифікація виборів». <i>Усвідомлюють</i> сутність виборчого права як можливість здійснення прямого народовладдя в Україні. <i>Називають</i> форми народовладдя, принципи виборчого права, види виборів, види виборчих комісій. <i>Характеризують</i> повноваження, права та обов'язки суб'єктів виборчого процесу, способи участі громадян у спостереженні за ходом виборчого процесу. <i>Спроможні оцінювати та характеризувати</i> суспільно-політичні процеси в державі, <i>формулювати та висловлювати власні судження</i> щодо народного волевиявлення як основного принципу демократії.
4.5.	Політичне право громадян України на участь в управлінні справами суспільства. Свобода і відповідальність, ініціативність і самотійність особистості як суб'єкта громадянського суспільства.	<i>Усвідомлюють</i> сутність політичного права на участь в управлінні державними справами, <i>розкривають</i> його зміст, називають шляхи його реалізації (участь у виборах, референдумах, обговореннях нормативних актів, право на звернення з пропозиціями до державних і громадських органів). <i>Знають</i> про порядок винесення питань на загальне голосування, всенародне обговорення, <i>розрізняють</i> види звернень громадян до державних та громадських організацій та порядок їх розгляду. <i>Розтлумачують</i> зміст понять «свобода», «ініціативність», «відповідальність», «самотійність» особистості як суб'єкта громадянського суспільства. <i>Оцінюють</i> важливість участі громадян в управлінні державними справами. <i>Готові</i> реалізувати своє право на участь в управлінні державними справами. <i>Володіють</i> навичками обговорення нормативних актів, складання письмових,

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
		усних, колективних або індивідуальних звернень з різних питань до органів державної влади, місцевого самоврядування, будь-яких інших організацій, установ.
4.6.	Участь у діяльності політичних партій, організацій, рухів, у політичних акціях-реакціях на події політичної системи України як форми прямої політичної участі громадян. Пасивна політична участь. Абсентеїзм, апатія й аномія як форми політичної неучасті.	<i>Пояснюють</i> сутність права громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. <i>Називають</i> типи та види об'єднань, правові основи їх створення та діяльності. <i>Порівнюють</i> особливості діяльності громадських організацій і політичних партій. <i>Розповідають</i> про діяльність молодіжних організацій в Україні, процедуру їх створення на основі демократичних засад, самодіяльності, департизації та відокремленості від релігійного впливу. <i>Називають</i> непротестні (збори, мітинг, похід, демонстрація, автопробіг, велопробіг, естафета та ін.) та протестні (мітинг, похід, демонстрація, бойкот, пікетування, голодування, наметове містечко та ін.) форми реалізації конституційного права на мирні зібрання. <i>Знають</i> умови проведення цих заходів та акцій відповідно до законодавства України. <i>Пояснюють</i> форми політичної неучасті. <i>Розкривають</i> зміст та правильно застосовують поняття «абсентеїзм», «apatія», «аномія». <i>Спроможні</i> у дорослому житті реалізувати свої політичні права через участь у діяльності організацій, рухів, партій.
4.7.	Взаємодія суб'єктів громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування. Становлення і розвиток демократичних засад	<i>Усвідомлюють</i> і <i>пояснюють</i> конституційне право на місцеве самоврядування, <i>знають</i> форми волевиявлення територіальних громад, шляхи взаємодії громадян з органами місцевого самоврядування. <i>Називають</i> органи місцевого

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
	місцевих зібрань (зборів).	самоврядування, їх структуру, порядок формування, функції та повноваження. Характеризують статус сільського, селищного, міського голови, депутатів місцевих рад. Пояснюють правові основи створення та особливості функціонування інших органів самоорганізації населення (комітети, ради районів, вулиць, будинків, товариства тощо). <i>Оцінюють</i> значення місцевого самоврядування в Україні. <i>Усвідомлюють</i> процедуру прийняття колективних рішень, характерні особливості різних форм спілкування та взаємодії з органами місцевого самоврядування. <i>Вмотивовані</i> у дорослому житті контролювати та впливати на рішення органів місцевого самоврядування, співпрацювати з нею.
4.8.	Політико-правові основи місцевих виборів і референдумів. Накази (настанови) виборців, звіти та відкликання депутатів і виборних посадових осіб місцевого самоврядування. Правове забезпечення прийняття членами громади публічно-владних рішень на референдумі.	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> основні положення Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми». <i>Характеризують</i> статус депутатів і виборних посадових осіб місцевого самоврядування та механізм їх звітності перед виборцями. Аналізують види референдумів як форм народовладдя в Україні, правові основи прийняття членами громади публічно-владних рішень.
4.9.	Звернення громадян як підтвердження політичної активності суб'єктів громадянського суспільства, довіри до органів влади, прямої участі в удосконаленні державної влади. Заяви й пропозиції з питань	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> основні положення Законів України «Про звернення громадян», «Про інформацію». <i>Усвідомлюють і тлумачать</i> терміни «пропозиція», «заява», «клопотання», «скарга», вимоги до адресування, а також до форми і мови звернення. <i>Знають</i> порядок подання і термін

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
	практичної реалізації прав і свобод громадян, скарги про порушення громадянських прав і свобод та вимоги їх поновлення, пропозиції з питань функціонування державних і суспільних органів як основні форми участі суб'єктів громадянського суспільства у прийнятті рішень на місцевому рівні та контролю за діяльністю влади.	розгляду звернень; види рішень та дії (бездіяльність), які можуть бути оскаржені; права громадянина та обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування при розгляді звернень. <i>Володіють</i> навичками застосування звернень для захисту громадянських прав як у традиційному (письмовому), так і в електронному варіантах. <i>Висловлюють судження</i> про важливість прямої участі суб'єктів громадянського суспільства в удосконаленні державної влади та контролі за її діяльністю.
4.10.	Участь суб'єктів громадянського суспільства в обговоренні проектів законодавчо-правових актів, у суспільних слуханнях, зустрічах з представниками влади, роботі експертних та робочих груп, дорадчих рад з різних питань життя громадянського суспільства як форми реалізації народовладдя у прийнятті рішень на регіональному й державному рівнях та контролю за їх виконанням.	<i>Знають і характеризують</i> основні форми участі суб'єктів громадянського суспільства у прийнятті рішень на регіональному й державному рівнях (конференції, семінари, форуми, громадські слухання, засідання за «круглими столами», збори, зустрічі з представниками влади та депутатами, громадські приймальні, дискусії, діалоги, інтерв'ю, теле- або радіодебати, підготовка матеріалів в засоби масової інформації, Інтернет-конференції, телефонні «гарячі лінії», інтерактивне спілкування в інших формах та ін.) <i>Володіють навичками</i> аналізу актуальності питань, які виносяться на обговорення, формулювання й аргументування особистої позиції.
4.11.	Шляхи оскарження дій органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що порушують конституційні	<i>Усвідомлюють і пояснюють</i> право громадянина, чий права порушено, обирати спосіб захисту шляхом звернення до вищестоящего органу, посадової особи або безпосередньо до суду чи прокуратури (особисто чи за

<i>Продовження додатку Р</i>		
1	2	3
	права і свободи людини і громадянина. Індивідуальний захист конституційних прав і свобод в органах судової влади та через інститути громадянського суспільства України. Звернення до Європейського Суду з прав людини.	допомогою громадської організації). <i>Усвідомлюють</i> зміст понять «позовна заява», «скарга», «стадії провадження по розгляду скарг громадян», «адміністративний та судовий розгляд скарг». <i>Розтлумачують</i> підстави та порядок звернення до Європейського Суду з прав людини. <i>Висловлюють</i> судження щодо пріоритетного обрання цивілізованого, законного шляху захисту прав і свобод людини і громадянина.
4.12.	Протестні форми захисту конституційних прав і свобод суб'єктів громадянського суспільства: акції громадянської непокори, мітинги, маніфестації, демонстрації, страйки та ін. Неприпустимість насильницьких форм громадянського протесту в демократичних державах.	<i>Знають</i> законні форми захисту конституційних прав і свобод, правові механізми проведення мітингів, маніфестацій, демонстрацій, інших форм громадянської непокори. <i>Аналізують</i> правові ситуації щодо захисту дорослими громадянами України порушених основних прав і свобод шляхом участі в акціях громадянської непокори. <i>Висловлюють</i> судження про неприпустимість насильницьких форм громадянського протесту в демократичних державах.
Розділ 5. ПІДСУМКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ: ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОЕКТІВ, ДОСЛІДЖЕНЬ, ГРОМАДСЬКИХ ОПИТУВАНЬ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЖИТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ		

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аніщенко А. П. Соціалізація юнацтва в умовах територіальної громади як складова громадянського виховання / А. П. Аніщенко // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 2. – С. 30–36.
2. Вербицька П. Основні аспекти громадянського виховання особистості учнів у сучасній школі / П. Вербицька // Матеріали науково-практичної конференції „Фактори соціального формування особистості: школа, сім'я, громадськість“. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 2000. – С. 19-29.
3. Вербицька П. Соціальні та педагогічні засади громадянської освіти в навчально-виховному процесі / П. Вербицька // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – №1. – С. 235–243.

4. Волошанська І.В. Суб'єкт-суб'єктні стосунки у процесі виховання як необхідна умова його демократизації / І.В. Волошанська // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 45. – Херсон: Видавництво ХНУ, 2007. – С. 154–157.
5. Ворон М. Волонтерство та громадсько-активні школи / М.Ворон, Ю.Найда // Підручник для директора. - 2007. - №2. - С. 68-71.
6. Ворон М. Організація та розбудова громадсько-активної школи / М.Ворон // Управління освітою. - 2007. - №14. - С. 30-32.
7. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади / М.Ворон // Підручник для директора. - 2006. - №9. - С. 67-70.
8. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади / М. Ворон // Управління освітою. - 2007.- №2.- С. 24-26.
9. Гусева А.В. Психологічні та соціокультурні аспекти формування громадянського суспільства / А.В. Гусева // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.VIII : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред С.Д. Максименка. – К., 2006. - Вип.7. - С. 134-141.
10. Мачуський В. В. Виховання політичної культури в учнів старших класів / В. В. Мачуський // Проблеми залучення молоді до прийняття рішень на місцевому і регіональному рівнях : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 груд. 2005 р.) / ред. кол.: І. Д. Бех (гол. ред.) та ін. – Тернопіль : Тернограф, 2006. – С. 176–183.
11. Набока Б.С. Демократичні виміри розвитку учнівського самоврядування в контексті соціально-педагогічних проблем // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка. Випуск 21. - 2000. - С.81-83.
12. Назаренко Г. А. Критерії і показники вихованості культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Педагогічний альманах. – 2011. – №12. – частина 3. – С.39-42.
13. Назаренко Г. А. Методологічні засади виховання культури демократії старшокласників в умовах модернізаційних суспільних змін / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – №1. – С.17-20.
14. Назаренко Г. А. Концептуальні засади виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. – 2011. - №4(209). – С.122-126.
15. Назаренко Г. А. Сайт «Вчимося демократії разом!» як віртуальний центр інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму старшокласників // Матеріали V Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій, (Черкаси, 18-19 вересня 2013р.). – С.66-69
16. Назаренко Г. А. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів [Посібник] / Г.А.Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2012. – 120 с.
17. Нікітіна Н.П. Громадянська позиція особистості в системі громадянського виховання. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Зб. наук. пр. /ХДПУ

18. ім. Г.С.Сковороди – Харків: Видавець Г.С.Прокопенко, 2004. – Вип.21. – 220с. – С.156-161.
19. Полукєєва В. Роль громадської влади в розвитку системи освіти міста/ В.Полукєєва// Підручник для директора. - 2008.- №9.- С. 34-39.
20. Сахневич І.Д. Самоврядування як фактор громадського самовизначення/ І.Д.Сахневич// Світ виховання. - 2005.- №6.- С. 20.
21. Тернопільська В. І. Соціальна відповідальність учнівської молоді: динаміка розвитку // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі. Зб. наук. пр. – Рівне: Волинські Обереги, 2002. – С. 138-140.
22. Чмілевська, Н. Учніське самоврядування у структурі державно-громадського управління/ Н.Чмілевська// Підручник для директора.- 2008.- №11.- С. 19-20.
23. Шиян Т. В. Формування відповідальності старшокласників у процесі факультативних занять суспільно-гуманітарного профілю / Т. В. Шиян // Методичні рекомендації. — Миколаїв, 2008. — 140 с.
24. Яременко Н.В. Школа громадської активності/ Н.В.Яременко// Шкільний світ.- 2008.- № 39.

Додаток С

Заняття за програмою факультативного курсу «Вчимося демократії», проведене в НВК «ЗОШ I-III ступенів №3 – колегіум» Смілянської міської ради Черкаської області

Тема. Україна – демократична республіка.

Мета: ознайомити учнів із шляхами демократизації законодавчої, виконавчої, судової державної влади в Україні та особливостями запровадження електронної демократії;

вчити школярів аналізувати інформацію отриману з різних джерел, розвивати вміння користуватися інтернетом, соц.мережами.

виховувати повагу до легітимних органів державної влади та процесів щодо їх демократизації.

Обладнання: Конституція України, таблиця «Взаємодія органів державної влади в Україні», комп'ютер підключений до мережі інтернет (по можливості).

Основні поняття: «демократична республіка», «електронна демократія».

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Хід заняття

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «демократія», «республіка».

2. Назвіть відомі вам органи державної влади.

Учитель доповнює та коментує відповіді учнів.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Вступне слово вчителя.

Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Вказаний принцип визначає необхідність чіткого та повного визначення функцій органів держави, а також наявності системи стримувань та противаг, що забезпечують неможливість втручання однієї влади у діяльність іншої.

1. Поняття «Демократична республіка». Взаємодія органів державної влади в Україні.

Демократична республіка — форма державного устрою, за якого формальне право участі у виборах вищих органів влади належить населенню країни, яке досягло визначеного віку.

Органи державної влади та їхні основні функції пропонується розглянути за допомогою таблиці «Взаємодія органів державної влади в Україні».

Продовження додатку С

Взаємодія органів державної влади в Україні				
Повноваження гілок влади				
Напрямки роботи	Законодавча влада	Президент	Виконавча влада	Судова влада
Законодавчий процес	Верховна Рада України приймає закони, кожен депутат має право законодавчої ініціативи	Підписує закони чи накладає вето, має право законодавчої ініціативи	Кабінет Міністрів України має право законодавчої ініціативи	Конституційний Суд України має право розглядати питання про конституційність законів
Організація виборів	Призначає вибори Президента України, призначає членів Центральної Виборчої комісії	Призначає позачергові вибори Верховної Ради, пропонує кандидатури членів Центрвиборчкому	Забезпечує фінансування виборів	Розглядає порушення, допущені під час виборів, і приймає рішення щодо них
Формування Кабінету Міністрів і визначення його політики	Дає згоду на призначення Прем'єр-міністра, схвалює програму Кабінету Міністрів, здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів, може висловити йому недовіру	Призначає Прем'єр-міністра та членів Кабінету Міністрів, звільняє їх	Прем'єр-міністр пропонує Президенту кандидатури міністрів для призначення .	
Бюджетний процес	Приймає бюджет, затверджує звіт про його виконання	Підписує закон про бюджет або відхиляє його	Розробляє проект Державного бюджету, організує його виконання, звітує про його виконання	
Формування судової влади	Обирає третину суддів Конституційного Суду України, обирає суддів загальних суддів безстроково	Призначає третину суддів Конституційного Суду України, призначає суддів, які вперше обіймають посади на п'ятирічний термін		З'їзд суддів обирає третину суддів Конституційного Суду України
Дострокове припинення повноважень	Може здійснити процедуру імпідменту Президента, приймає заяву Президента про дострокове припинення повноважень шляхом відставки	Може у визначених Конституцією випадках достроково припинити повноваження Верховної Ради України	Прем'єр-міністр у разі дострокового припинення повноважень Президента України тимчасово виконує його повноваження	При здійсненні процедури імпідменту Конституційний Суд дає висновок щодо дотримання процедури, Верховний Суд України дає висновок про наявність ознак зради чи злочину в діях Президента

Забезпечення оборони країни та її безпеки	Затверджує структуру, чисельність, функції Збройних Сил України, схвалює рішення про направлення військових підрозділів України за кордон, протягом двох днів після оголошення воєнного або надзвичайного стану збирається на сесію без оголошення та розглядає відповідний Указ Президента про оголошення стану війни і укладання миру	Є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, здійснює керівництво у сфері оборони і національної безпеки, вносить подання до Верховної Ради України про оголошення стану війни, приймає рішення про мобілізацію, введення воєнного або надзвичайного стану	Здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та державної безпеки	

2. Шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні

Колективна робота за завданням.

Вивчення питання рекомендується провести методом роботи з матеріалами засобів масової інформації.

Цей варіант передбачає роботу учнів з матеріалами газет, журналів, а за можливістю відеоматеріалами, інформацією мережі Інтернет щодо української дійсності.

Завдання.

Проаналізуйте матеріали засобів масової інформації і запропонуйте шляхи демократизації законодавчої, виконавчої та судової державної влади в Україні.

Учитель доповнює і узагальнює відповіді учнів.

3. Запровадження електронної демократії як форми Інтернет-комунікації органів державної влади і суб'єктів громадянського суспільства.

Запитання учням.

Чи маєте можливість постійно користуватися інтернетом, соц.мережами?

На вашу думку, чи можливо використати інтернет з метою вдосконалення демократичних процесів в Україні.

Електронна демократія (е-демократія) – форма прямої демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій як основного засобу для колективних розумових і адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень, контролювання виконання рішень і т.д.) на всіх рівнях – починаючи з рівня місцевого самоврядування й закінчуючи міжнародним.

Слід розрізняти е-демократію й електронний уряд. «Електронна демократія» (e-democracy) і «електронний уряд» (e-government) – зовсім різні поняття. Якщо останнє означає підвищення оперативності та зручності доступу до послуг

держави з будь-якого місця і в будь-який час, то перше стосується використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина.

Сьогодні рівень проникнення Інтернету в Україні на третину нижче, чим у Росії, не говорячи вже про країни Євросоюзу та проте можливості, які надає бурхлива світова інформаційна революція для розквіту України на муніципальному, регіональному та загальнодержавному рівнях, воістину грандіозні. Тож українській еліті варто вже найближчим часом проголосити опанування ІТ-можливостями найважливішою складовою національної ідеї.

В Україні найбільш сприятлива можливість щодо впровадження електронної демократії склалася на рівні регіонів та великих міст з наступним поширенням на рівень селищ і сел. На цьому рівні є більш активна громадськість та витрати на впровадження електронної демократії на цьому рівні будуть мінімальні, тому що обласні та міські ради мають достатню матеріально-технічну базу. Також можливе створення технічних майданчиків, які будуть обслуговувати одночасно кілька органів місцевого самоврядування.

Однією із перших спроб впровадити систему електронної демократії стала Програма «Електронне управління та електронна демократія в м. Миколаєві на 2010-2015 рр.», яку Миколаївська міська рада прийняла в червні 2010 р. Програма стала першим в Україні подібного роду документом, прийнятим міською радою, хоча при її розробці використовувався вже напрацьований досвід ряду українських міст, в тому числі Одеси, Борисполя та Вінниці. Цей документ експерти однозначно оцінюють як прорив у використанні інформаційно-комунікативних технологій в практиці роботи органів місцевого самоврядування. Акцент в цьому документі зроблений на системі електронного врядування та проте там також зазначені перші кроки щодо електронної демократії.

Далі учням пропонується проаналізувати пропозиції щодо впровадження електронної демократії Мещерякова Володимира Сергійовича, консультанта сектору обслуговування комп'ютерних систем відділу інформаційних систем Управління справами Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Пропозиції щодо впровадження електронної демократії Мещерякова В.С.:

- створення інтернет-порталу, що дозволяє повністю відслідковувати роботу ради, тобто забезпечити прозорість роботи органа влади (новинний блок, блок розміщення проектів актів, прийнятих актів, он-лайн трансляції засідань, відеоархів, стенограми засідань та інше)
- упорядкування роботи депутатів і депутатських груп як між собою так і з апаратом, що забезпечує діяльність органа місцевого самоврядування (за допомогою систем електронного документообігу);
- створення електронного майданчика для обміну заявами й думками депутатами (наприклад, блогів та/або міні-порталів для кожної депутатської групи);
- можливість подачі проектів нормативно-правових актів і виправлень до них через інтернет;

- он-лайн приймальні;
- впровадження систем інтерактивного голосування як окремо, так і в складі форуму.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Учні з допомогою вчителя досліджують матеріали щодо теорії та практики впровадження Електронної демократії (у мережі інтернет).

V. ПІДСУМКИ ЗАНЯТТЯ

**Заняття за програмою факультативного курсу «Вчимося демократії»,
проведене в НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів №3 – колегіум»
Смілянської міської ради Черкаської області**

Тема. Виборча система в Україні, її вплив на розвиток демократії в державі.

Мета: ознайомити учнів із принципами і нормами виборчого права і виборчого процесу; розвивати вміння працювати в групах та спільно розв'язувати зімітовані ситуації; формувати в учнів розуміння залежності долі країни від активності кожного громадянина у виборчій кампанії.

Обладнання: Конституція України, таблиця «Форми народовладдя».

Основні поняття: «виборча система», «народовладдя», «самоврядування».

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Хід заняття

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Як приймалися управлінські рішення в первісному суспільстві, Стародавній Греції, Запорізькій Січі тощо?

Учитель доповнює відповіді учнів і зазначає, що в усіх названих державних утвореннях представники народу безпосередньо (прямо) брали участь в управлінні державою.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Вступне слово вчителя.

Проведення виборів, наявність легітимних, вільно обраних демократичним шляхом органів влади та самоуправління є обов'язковою ознакою демократичної держави.

1. Народовладдя та самоврядування.

Народовладдя – це є влада усіх людей (в особі кожної окремої особистості) над своєю долею, над країною, виконавчими структурами держави, і т.п. Це є

можливість самореалізації кожною окремою особистістю своєї волі, правди, інтересів і т.д. – в синтезі таких же можливостей усіх оточуючих.

Народовладдя в Україні реалізується на основі Конституції через інститути безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії.

Форми народовладдя			
Пряма демократія		Представницька демократія	
Референдум. Вибори	Загальні збори громадян за місцем проживання	Діяльність Верховної Ради	Діяльність органів місцевого самоврядування

Самоврядування - один з атрибутів демократичного устрою суспільства.

У Педагогічному енциклопедичному словнику говориться, що одне з найважливіших завдань самоврядування - розвиток відповідальності людини, що досягається за допомогою самоактивізації, організованого саморегулювання. Результатом розвитку самоврядування є взаємна відповідальність членів колективу й керівництва за результати діяльності освітньої установи.

Основні принципи самоврядування: об'єднання колективу навколо єдиної мети; єдність та оптимальне поєднання колективних та особистих інтересів, динамічність і варіативність структури органів самоврядування; добровільність у формуванні його органів; інтеграція та диференціація педагогічного, батьківського, учнівського управління.

Учням пропонується навести приклади дитячих і громадських організацій в Україні і розповісти про їх діяльність; дослідити демократичні процеси у житті навчального закладу, функціонування органів учнівського самоврядування.

2. Види виборчих систем.

Колективна робота за завданням.

Спираючись на повідомлення засобів масової інформації, назвіть виборчі посади в нашій країні.

Учитель доповнює відповіді учнів, що, як правило, називають Президента України, народних депутатів, рідше — сільських або міських голів та депутатів місцевих Рад.

Розповідь вчителя.

Виборча система — це встановлений Конституцією та законами порядок проведення та визначення результатів виборів. Існують три різновиди виборчих систем, кожний з яких має багато конкретних варіантів: мажоритарна, пропорційна та змішана.

Учитель визначає, що при мажоритарній системі обраним буде вважатися кандидат, що в окремому окрузі набрав більшість голосів.

Сутність пропорційної системи полягає в тому, що кандидатів висувають партії, а місця в органі влади розподіляють пропорційно кількості одержаних відповідною партією голосів виборців.

При змішаній виборчій системі поєднуються елементи мажоритарної і пропорційної систем: у більшості випадків частина депутатів обирається за пропорційною системою, частина — за мажоритарною.

Кожна з розглянутих виборчих систем має свої недоліки та переваги.

В Україні був досвід використання усіх трьох виборчих систем.

Учням необхідно згадати інформацію засобів масової інформації під час проведення передвиборчих кампаній та безпосередньо виборів, які проводилися в Україні, врахувати принципи виборів. За необхідності учитель допомагає учням навідними запитаннями.

Учитель узагальнює та коригує відповіді учнів, визначає основні етапи виборчої кампанії: формування виборчих округів і дільниць, виборчих комісій, складання списків виборців, висунення кандидатів та їх реєстрація, передвиборча агітація, голосування, підведення підсумків та їх оголошення, реєстрація обраних кандидатів.

2. Принципи і норми виборчого права і виборчого процесу.

Учитель пояснює принципи проведення виборів.

Принцип вільного проведення виборів означає, що кожен має право вільно визначати своє рішення на виборах та референдумах, будь-який тиск, погрози, підкуп тощо заборонені і можуть призвести до кримінального покарання. Протилежністю вільним виборам є вибори під час надзвичайного становища, під час воєнних дій чи масових заворушень, під впливом фізичного чи психічного насильства.

Другим принципом проведення виборів є їх **загальність**. Цей принцип передбачає право на участь у виборах кожного громадянина, що досяг певного (визначеного законом) віку. В Україні цей вік визначено 18 років.

Не завжди і не в усіх країнах дотримуються демократичності при виборах. Існують випадки обмеження виборчого права - майновий ценз, ценз осілості, ценз писемності і т.д.

Імітаційна ситуація.

Уявіть себе депутатами Верховної Ради, які обговорюють закон про вибори. Чи потрібно, на вашу думку, ввести обмеження виборчого права для окремих категорій громадян України, чи не є це порушенням принципу загальності?

Учні у своїх відповідях здебільшого вказують на доцільність виборчого права осіб, яких визнано судом неієздатними внаслідок психічної хвороби, а також злочинців. Учитель повинен зазначити, що Закон України не позбавляє права голосу злочинців взагалі, а лише осіб, що за вироком суду позбавлені волі.

Наступним принципом виборів є їх **рівність**. Цей принцип передбачає, що кожен виборець має рівну кількість голосів, отримує рівну кількість бюлетенів. На підставі цього принципу не можна голосувати навіть за найближчих людей — батьків, дідуся, бабусю тощо.

Принцип виборів **таємності голосування**, який передбачає неприпустимість здійснення будь-якого контролю за волевиявленням громадян, також закріплений конституційно.

При цьому учителю необхідно звернути увагу учнів на основні моменти голосування, які має знати кожен виборець.

ПАМ'ЯТКА

1. Кожен виборець має голосувати особисто, голосування за інших (навіть найближчих родичів), за дорученням тощо не допускається.
2. Кожен виборець бере участь у виборах на виборчій дільниці відповідно до місця проживання, де його внесено до списку виборців.
3. Виборчий бюлетень видається членом виборчої комісії на підставі документа, який посвідчує особу (паспорта, військового квитка).
4. При отриманні бюлетеня виборець має розписатися у списку виборців та у відривному талоні виборчого бюлетеня.
5. Для того, щоб висловити свою думку, виборець в кабіні (кімнаті) для таємного голосування ставить певну позначку («галочку», хрестик тощо) проти прізвища кандидата, назви партії або варіанта рішення, яке він підтримує. Виборець має право зробити лише одну позначку, бюлетень, у якому зроблено більше однієї позначки або не зроблено жодної, вважається недійсним.
6. Здійснивши вибір, виборець опускає бюлетень в скриньку для голосування.

3. Шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку народовладдя в країні.

Враховуючи важливість даної проблеми, доцільно провести рольову гру.

Гра присвячена діяльності дільничної виборчої комісії. Серед тих, хто бере участь у грі, — члени комісії на чолі з головою, спостерігачі. Крім того, повинні бути призначені учні, що виконуватимуть роль виборців.

Для підвищення зацікавленості у грі бажано дещо змінити звичайну обстановку в класі, наблизивши її до «інтер'єру» виборчої дільниці, тобто встановити відповідним чином парти (столи), позначити місце кабіні для голосування, підготувати урну для голосування. Одночасно учнями-«членами комісії» готуються необхідні документи — списки виборців, бюлетені тощо.

Під час проведення гри імітується робота виборчої дільниці та дільничної виборчої комісії у день виборів. Серед помилок, які найчастіше трапляються, а також можуть бути свідомо допущені учасниками гри за пропозицією вчителя — непроведення огляду урни для голосування перед його початком, урну не опломбовано, не заповнений та не опущений в урну членами комісії контрольний листок з появою на дільниці першого виборця, спроба отримання бюлетеня без пред'явлення документів, що засвідчують особу, або кількох бюлетенів. Один з

виборців, вдаючи з себе немічного, може звернутися за допомогою у заповненні бюлетеня до члена комісії. Слід також звернути увагу учнів на порядок дій комісії

Продовження додатку С

після закінчення голосування та під час підбиття підсумків голосування на дільниці.

Практикум.

Визначити, чи відповідають законодавству дії представницьких органів державної влади та місцевого самоуправління.

1. Обласна Рада більшістю голосів прийняла рішення про проведення місцевого референдуму. На нього винесено декілька питань: про затвердження герба та гімну області, про перейменування одного з районів області, про затвердження бюджету області на наступний рік. (Проведення референдуму з перших двох питань є правомірним, обласна рада має право прийняти таке рішення. Однак питання бюджету не може бути винесено на референдум.)

2. Обласна Рада у зв'язку з тим, що з державного бюджету до обласного передаються надто малі кошти, призначила референдум про перехід області зі складу України до складу сусідньої держави. (Рішення неправомірне, рішення про зміну території України може приймати виключно Всеукраїнський референдум.)

Учні, як підсумок пропонують шляхи удосконалення виборчої системи щодо розвитку народовладдя в країні.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Колективна робота за завданнями.

1. Назвіть форми прямого народовладдя.
2. Схарактеризуйте принципи, на яких проводяться вибори.
3. Складіть перелік видів виборчих систем.

V. ПІДСУМКИ ЗАНЯТТЯ

**Заняття за програмою факультативного курсу «Вчимося демократії»,
проведене в Монастирищенському ліцеї «Ерудит» Монастирищенської
районної ради Черкаської області**

Тема. Конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні.

Мета: пояснити конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні, визначити особливості українських політичних партій як складових громадянського суспільства; розвивати уміння аналізувати, характеризувати, давати оцінку політичним процесам в суспільстві; виховувати культуру демократизму.

Хід заняття

1. Організаційний етап.

Продовження додатку С

2.Актуалізація опорних знань. *Давайте пригадаємо, що таке «демократія», «демократична держава», «демократичне суспільство», «громадянське суспільство».*

1. **Конституційно-правові основи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні.** Існування демократичного суспільства базується на фундаментальній основі, яка складається з вільноринкової економіки, демократично обраної влади, громадських інституцій, які знаходяться в єдності між собою і взаємодії.

Головне завдання демократично спрямованої влади - співпраця і залучення громадськості до процесу створення стратегії розвитку держави. Відсутність громадської участі та контролю за процесом вироблення політики є одним з недоліків українського суспільства і породжує недовіру до влади.

В Конституції України закладено умови розвитку громадянського суспільства: розбудова демократичної, правової держави, рівність громадян в правах і свободах, розподіл функцій різних гілок влади, верховенство права, гарантування реалізації прав і свобод людини (Учні називають відповідні статті Конституції України).

Обговорення. *Учитель пропонує поміркувати над запитаннями: «Чи мають місце порушення задекларованих прав і свобод? Які причини порушень?». В ході обговорення називаються можливі причини порушень:*

- нерозвиненість інститутів громадянського суспільства;
- низький рівень політичної і громадянської участі населення;

Учні знайомляться з результатами опитування громадян, які самі ж проводили завчасно до уроку:

Продовження додатку С

Результати дослідження підтвердила низька явка виборців на парламентські вибори 2012р.

- зростання бідності та соціальної нерівності;
- переслідування за політичні, ідеологічні переконання, за громадянську активність;
- прагнення зберегти владу любою ціною;
- тиск та суди;
- корупція;
- непрозорість влади.

Ці явища можуть свідчити про згортання демократії в Україні.
В Указі Президента України №212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» зазначено, що в державі «зберігаються тенденції до непрозорості, закритості, забюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодженого діалогу з суспільством»; вказується на недосконалість чинного законодавства для утворення і діяльності інститутів громадянського суспільства, на відсутність належної фінансової підтримки, кадрової спроможності, на низький рівень усвідомлення громадянами механізмів демократії, несформованість громадянської культури, низький рівень усвідомлення базових понять «демократія», «громадянське суспільство». (*Учитель пропонує учням більш ґрунтовно ознайомитись з даним документом.*)

Робота з Указом Президента

(Учні об'єднуються у 3 групи, кожна з яких працює з певними розділами документу):

1 група	2 група	3 група
Принципи державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства	Завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства	Механізми реалізації стратегії. Фінансове забезпечення. Очікувані результати

Після завершення роботи представники груп оголошують основний зміст розділів Указу Президента. Узагальнюючи матеріал, учні під керівництвом учителя роблять висновок, що даний документ спрямований на поліпшення умов для формування громадянського суспільства в Україні і має стимулювати державні органи діяти у цьому напрямі.

2. Особливості українських політичних партій.

Конституція України (стаття 36) проголошує право громадян на свободу об'єднання у політичні партії.

Політична партія – добровільне об'єднання громадян, яке представляє інтереси певних соціальних груп населення, має програму суспільного розвитку та діє на засадах відповідної ідеології задля отримання та реалізації політичної влади.

Політичні партії виступають проміжною ланкою між громадянським суспільством і державою. В Україні нараховується близько 180 партій. *Особливості українських політичних партій учитель пропонує розглянути за допомогою методу «Займи позицію».* На оголошену учителем одну з характеристик, кожен учень обгрунтовує свою згоду, невизначеність або незгоду з нею. Під впливом аргументів товаришів учень може змінювати свою думку.

Характеристики українських партій запропоновані для обговорення:

- ✓ Переважна більшість з них слабо організовані;
- ✓ Не мають соціальної бази;
- ✓ У створенні партій домінує принципи клієнтності, що означає створення партій навколо відомих політичних діячів;
- ✓ Нестабільність членства у партіях, зміна депутатами, керівниками своєї партійної приналежності;
- ✓ Використання членства у партії для проникнення у вищі ешелони влади;
- ✓ Переважна більшість партій виникли не як представники певних соціальних груп, а на основі загальних концепцій чи бізнесових проєктів;
- ✓ Більшість партій не є виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з державою, вони здебільшого обслуговують не суспільні, а персональні інтереси.

Після висновків за наслідками обговорення, учитель акцентує увагу на партіях, які подолали виборчий бар'єр і стали парламентськими.

Домашнє завдання: 1. Дізнатись про парламентські партії України (лідери, чисельність членів фракцій у парламенті, політична платформа.) 2. Проаналізувати результати виборів в Україні 2012р. Спробувати пояснити вибір українського народу. 3. Поміркувати над запитанням: «Що я знаю про осередки політичних партій та їхню діяльність на території району? Яке представництво цих партій у складі місцевих рад?»

**Заняття за програмою факультативного курсу «Вчимося демократії»,
проведене в Монастирищенському ліцеї «Ерудит» Монастирищенської
районної ради Черкаської області**

Тема . Структура громадянського суспільства в Україні.

Мета : визначити та проаналізувати структуру громадянського суспільства в Україні, охарактеризувати основні особливості інститутів громадянського суспільства, вказати на їх можливості для розвитку демократії у сучасному суспільстві; розвивати уміння досліджувати, аналізувати, порівнювати, характеризувати суспільні явища і процеси, давати їм оцінку, висловлювати власну точку зору; формувати демократичний світогляд.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Урок проходить у формі засідання .

Мета засідання: визначити структурні елементи громадянського суспільства, охарактеризувати особливості інститутів політичної складової, охарактеризувати умови та стан розвитку громадянського суспільства в Україні.

Засідання веде головуючий. Учні завчасно об'єднані в чотири групи, кожна з яких вивчала особливості одного з інститутів громадянського суспільства. Отримавши випереджаюче завдання, учні проводили дослідницьку роботу (*робота з джерелами ЗМІ, зустрічі з представниками громадських об'єднань, органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, опитування громадян, бесіди, консультації, інтерв'ю*).

Розгляд питань кожної групи відповідає плану роботи засідання.

1 група – політичні партії;

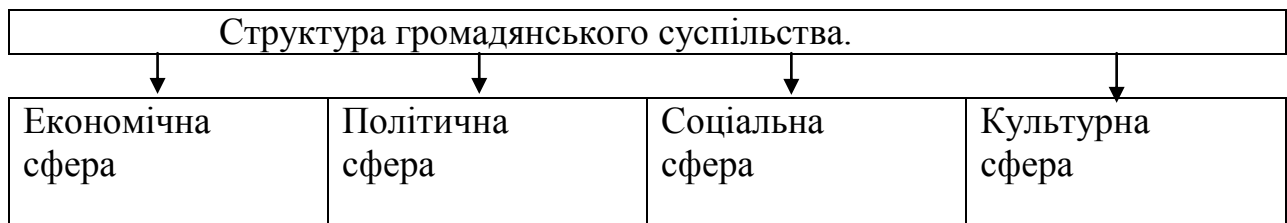
2 група – громадські, професійні, релігійні об'єднання.

3 група – засоби масової інформації.

4 група – місцеве самоврядування.

У роботі зборів створена комісія, яка фіксує виступи, узагальнює їх і робить висновок по кожному питанню.

Відкриваючи засідання, головуючий оголошує тему, мету, план роботи, завдання. Передає слово виступаючому, який нагадує зміст поняття «громадянське суспільство» і акцентує увагу на його структурі.

Розглянемо інститути політичної складової: • партії; • громадські, професійні, релігійні організації; • ЗМІ; • місцеве самоврядування

Кожну групу представляє доповідач. Після виступу доповідача – обговорення учасниками усіх груп (записи, відповіді, обмін думками, питання по суті тощо).

Головуючий діє творчо, залежно від ситуації, спрямовуючи хід обговорення кожного з чотирьох питань в раціональному руслі, з метою якнайповнішого розгляду проблеми.

Очікуванні результати обговорення по 1 питанню (політичні партії) :

- ✓ Політичні партії – своєрідна проміжна ланка між громадянським суспільством і державою.
- ✓ Велика чисельність зареєстрованих партій в Україні не відображають інтереси всіх верств суспільства.
- ✓ Часто партії виникають під реалізацію інтересів певної групи в суспільстві, лідера, ідеології, не враховуючи загальнонаціональних інтересів.
- ✓ Повноцінна багатопартійна система є необхідною передумовою для утвердження громадянського суспільства.

Очікуванні результати обговорення по 2 питанню (професійні спілки):

- Стаття 36 Конституції України «громадянин має право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних інтересів».
- Профспілковий рух в Україні охоплює всі регіони, галузі економіки.
- Попри високі показники охоплення населення профспілками, для більшості працюючих членство є формальним.
- Головними формами діяльності профспілок в Україні є підписання угод з роботодавцями, трьохсторонніх угод з роботодавцями та державою, лобіювання інтересів у Верховній раді як крайні заходи – акції протесту.
- Важлива проблема у стосунках між профспілками і державою. Поки влада формально визнає профспілки своїм соціальним партнером. За таких умов актуальним є пошук нових форм профспілкової роботи відповідних умовам сьогодення.

Громадські організації:

- Добровільні об'єднання громадян;
- Якості неурядових організацій:
 - Добровільність;
 - Незалежність;
 - Неприбутковість;
 - Орієнтованість на суспільне благо.
- За статусом можуть бути місцеві, всеукраїнські, міжнародні;
- Ріст чисельності і впливу релігійних організацій;
- Головні проблеми, що стоять перед громадянськими організаціями:
 - малочисельність, недостатність людських ресурсів;
 - нестабільне фінансування, фінансова залежність веде до втрати незалежної позиції;
 - недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між громадянськими організаціями і, як наслідок, кожна діє самостійно;
 - створення громадської організації під конкретну особу для реалізації її власних інтересів, а не виконання суспільної функції;

- брак професіоналів, які б залучались до співпраці, а послуги фахівців, які є, вимагають високого рівня оплати;
- маловпливовість;
- держава проявляє недостатньо уваги до громадських організацій, сприймає їх як небажаного прохача, не виявляє бажання до співпраці, відводить роль другорядного партнера.

За таких умов необхідно забезпечити належні правові умови щодо підтримки громадських організацій та співпраці з ними з боку держави і місцевих органів виконавчої влади.

Очікувані результати обговорення по 3 питанню(ЗМІ):

- існування вільних ЗМІ – одна з передумов формування громадянського суспільства;
- передумовою існування вільних ЗМІ – є забезпечення свободи слова, відсутність політичної цензури, контролю з боку влади та лояльних до неї фінансово-політичних груп;
- жорсткий контроль над ЗМІ веде до їх перетворення на засоби масової пропаганди і маніпулювання суспільною свідомістю на користь влади або окремих її представників.

Рівень свободи і незалежності ЗМІ визначається:

1. фінансовою незалежністю;
2. невтручанням влади в їх діяльність;
3. забезпечення умов для високопрофесійної діяльності ЗМІ.

Очікувані результати обговорення по 4 питанню (Місцеве самоврядування):

- місцеве самоврядування – основний атрибут громадянського суспільства та правової держави;
- місцеве самоврядування не належить до жодної гілки влади і є проявом народовладдя;
- місцеве самоврядування – це право і здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення;
- через економічну нестабільність держави органи місцевого самоврядування часто неспроможні на ефективну діяльність;
- результатом низького рівня правової культури та правосвідомості населення є незнання своїх прав, способів реалізації та захисту їх членами громадянського суспільства.

Підсумки засідання підводить комісія (головуючий надає її представнику слово).

Попередні дані з чотирьох питань лягають в основу постанови комісії *«Про умови та стан розвитку громадянського суспільства в Україні»*

Після заключення комісії головуючий акцентує увагу на Указі Президента України №212/2012 від 24.03.2012 р. «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації». Указ виданий «з метою створення сприятливих умов для подальшого розвитку в Україні громадянського суспільства, запровадження ефективного механізму взаємодії його інститутів з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах партнерства і взаємної відповідальності, забезпечення здійснення та захисту прав і свобод людини і громадянина ...» Відповідно до цього указу обласними державними адміністраціями мають бути розроблені обласні програми сприяння розвитку громадянського суспільства(до грудня 2012р.) Крім того, з 1 січня 2013 р. вступає в силу Закон України «Про громадські об'єднання»(від 13.04.2012р.)

Важливість даних документів безперечна і є надія, що вони реально сприятимуть розвитку громадянського суспільства в Україні.

Дякуючи всім за плідну роботу, голова закриває засідання.

**Заняття за програмою факультативного курсу «Вчимося демократії»,
проведене в Монастирищенському ліцеї «Ерудит» Монастирищенської
районної ради Черкаської області**

Тема. Україна – соціальна держава.

Мета: ознайомити учнів із характерними особливостями та функціями соціальної держави;

розвивати вміння розв'язувати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками у соціальній державі;

виховувати повагу до правил співжиття людей та розуміння важливості їх дотримання.

Обладнання: Конституція України.

Основні поняття: «соціальна держава», «соціальна справедливість».

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Що вам відомо про соціальні ініціативи, соціальні, програми та соціальні виплати у нашій державі.

Учитель доповнює та коментує відповіді учнів.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Вступне слово вчителя.

Згідно зі ст.1 Конституції 1996 року, Україна є соціальною державою. Безперечно, таке проголошення відображає не реальну дійсність, а лише прагнення та орієнтацію молодої Української держави, є декларацією її намірів. Це конституційне положення поставило на порядок денний актуальне завдання перед суспільними науками і, в першу чергу, теорією держави та права – визначити й дослідити сутність, ознаки і функції соціальної держави, науково обґрунтувати її загальнотеоретичну характеристику, накреслити шляхи побудови такої держави в Україні.

1. Поняття «соціальна держава»

Соціальна держава — це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожному гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакові життєві шанси й можливості для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

Як категорія «**Соціальна справедливість**» – це соціально-психологічне сприйняття принципів і форм організації суспільства, що відповідає інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальнена моральна оцінка суспільних відносин.

Соціальна справедливість стирає майнову та іншу соціальну нерівність — допомагає слабким, недієздатним і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або якогось іншого джерела існування, дбає, щоб було збережено мир і спокій у суспільстві, щоб формувався сприятливий для людини життєвий простір.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Це — перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених прошарків населення, політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї і материнства, піклування про безробітних, старих і молодь, про розвиток доступної для всіх освіти, культури тощо.

Політичні права людини доповнюються соціальними правами, які передбачають надання всім соціально незахищеним членам суспільства мінімуму матеріальних благ, який прийнято в даному суспільстві. Вводиться принцип соціальної відповідальності як приватних корпорацій, так і держави.

Соціальні програми стали невід'ємною частиною політики держави. Більш того, держава набуває форми держави добробуту, держави достатку. На цій основі розширюються функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства.

2. Характерні особливості та функції соціальної держави.

Нині держава виконує політичну, соціальну, міжнародну та економічну функції.

Соціальна функція держави полягає в забезпеченні на всій території країни прав і свобод кожної людини і громадянина. Свобода людини реалізується в суспільстві, у спілкуванні та співпраці людей. Окремі особи використовують те

саме середовище для досягнення різних цілей, у тому числі і злочинних. За таких обставин тільки державна влада здатна бути гарантом захисту прав і свобод.

Виконання соціальної функції передбачає:

- створення державою умов для відтворення й розвитку людини (демографічна політика, освіта, виховання тощо);
- формування соціокультурного простору, сприятливого для самореалізації кожної людини;
- стимулювання творчого зростання людини;
- утілення в життя принципів соціальної справедливості тощо.

Одним з головних завдань соціальної держави є сприяння суспільному прогресу, що базується на закріплених законодавством принципах соціальної рівності, загальної солідарності, взаємній відповідальності. Соціальна держава бере на себе обов'язок забезпечити кожному членові суспільства гідний сучасної людини мінімум соціальних благ.

Обов'язками соціальної держави за Конституцією та чинним законодавством України є:

- забезпечення соціальної спрямованості економіки;
- охорона праці і встановлення гарантованого мінімуму оплати праці;
- охорона здоров'я людей;
- забезпечення підтримки сім'ї, дитинства, материнства і батьківства;
- розвиток системи соціальних служб, які забезпечують соціальний захист громадян;
- встановлення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомог.

3. Стан реалізації соціальної справедливості для всіх громадян України.

Указом Президента України від 4 листопада 2011 року № 1021 в Україні встановлено День соціальної справедливості, який відзначається щороку 20 лютого у Всесвітній День соціальної справедливості.

Соціальна справедливість в умовах ринку, крім рівності можливостей, повинна включати й інший важливий компонент – державний соціальний захист і допомогу непрацюючим, малозабезпеченим людям, тобто державні гарантії для тих, хто за тих чи інших причин (вік, стать, сімейні обставини, інвалідність тощо) випадає із рівно конкурентних умов, нездатний забезпечити собі сам гідне життя в вирії життєвої нестабільності. Проте основними вимогами до такого дня громадяни хотіли б бачити соціальну справедливість з боку держави, а саме достойні зарплатні, належні соціальні виплати, правовий захист та неухильне дотримання і виконання законів.

Для працездатних же членів суспільства мають бути створені рівні можливості, щоб вони могли своєю працею заробляти достатні доходи для повноцінного життя.

Прикро, але в Україні сьогодні дуже багато несправедливості, що гальмує розвиток держави, породжує невдоволення владою та численні конфлікти.

Загальновідомо що проголошена у Конституції соціальна, правова, демократична держава Україна є скоріше декларацією про наміри, аніж

реальністю. Щоб здолати соціальні, політичні, економічні негаразди, потрібна сильна, виважена, зорієнтована на національні інтереси соціальна політика.

Прийняття Указу Президента України «Про День соціальної справедливості» та відзначення на державному рівні Всесвітнього Дня соціальної справедливості повинно привернути особливу увагу суспільства, органів державної влади, громадських організацій на вирішення питань соціальної справедливості та соціального захисту, подолання бідності, забезпечення зайнятості, соціального добробуту всім громадянам України.

Учням пропонується самим змодельовати та розв'язати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками у соціальній державі.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Колективна робота за завданням.

Назвіть основні функції соціальної держави.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель аналізує роботу учнів на уроці, наголошує, що боротьба за соціальну справедливість має стати одним із головних завдань незалежної України. Без цього їй не здолати кризових явищ, не досягнути цивілізованого життя.

Додаток Т.1

Сайт для старшокласників «Вчимося демократії разом!»

Сайт для старшокласників «Вчимося демократії разом»

Ви тут: Головна

Головна

[Дистанційний спецкурс «Вчимося демократії»](#)

[Інтернет-проекти](#)

[Форум «Моя громадянська позиція»](#)

[Електронна газета «Все залежить від нас!»](#)

[Фотогалерея «Активність, самостійність, відповідальність»](#)

[Гостьова книга](#)

Логін

Пароль

Головна

В опитуванні на одному із сайтів з'ясувалась думка громадян України про те, чи доцільно дорослому населенню дозволити мати особисту зброю. Одна із відповідей була: «Так! Демократія так демократія!»

На жаль, не кожний із нас усвідомлює, що демократія якраз і не передбачає вирішення конфліктних ситуацій (суспільних чи особистих) шляхом застосування зброї.

Демократія пов'язується з існуванням у державі громадянського суспільства, пріоритетною особливістю якого є реальна участь громадян у процесі прийняття важливих для народу рішень та контролю за діяльністю органів державної влади. Саме громадянське суспільство як система самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин забезпечує умови для реальної участі громадян у житті держави, реалізації прав людини, її інтересів і потреб, захищає особисту індивідуальну свободу людини, стимулює її соціальну активність.

Значущість людини у демократичній державі визначається не внаслідок належності до певної верстви населення, групи чи класу, а саме через те, що вона – особистість, громадянин, носій і джерело влади.

Дистанційний спецкурс «Вчимося демократії»

Вчимося демократії
Ви не вошли в систему (Вход)

Навигация

[В начало](#)

[Курси](#)

Шановні старшокласники!

Якщо Ви підтримуєте курс нашої країни у напрямку становлення та розвитку як демократичної держави, запрошуємо до більш глибокого ознайомлення з цією проблемою.

За результатами успішного опанування спецкурсу "Вчимося демократії" на свою електронну пошту Ви отримаєте сертифікат Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників (у форматі pdf), який самостійно можете роздрукувати на кольоровому принтері.

Доступные курсы

Вчимося демократії

Спецкурс «Вчимося демократії» (для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів)

Календарь

Февраль 2013

Вс	Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28		

Ви не вошли в систему (Вход)

Вчимося демократії

Вы зашли под именем Администратор Пользователь (Выход)

В начало ► Курсы ► Вчимося

Режим редактирования

Навигация

- В начало
 - Моя домашняя страница
 - Страницы сайта
 - Мой профиль
- Курсы
 - Вчимося
 - Участники
 - Отчеты
 - Вступ
 - ...л 1. Політична і державна влада у сучасному світі
 - ...л 1. Політична і державна влада у сучасному світі
 - Розділ 2. Демократичні засади української держави
 - Розділ 2. Демократичні засади української держави

Вступ
Україна – незалежна, суверенна, демократична, правова, соціальна держава. Конституційні основи демократичних перетворень в Україні

Новостной форум

Розділ 1. Політична і державна влада у сучасному світі
Тема 1.1. Сутність, компоненти, функції та види влади в сучасному світі. Державна і політична влада. Організація і регулювання спільної діяльності як механізм влади у демократичній державі. Особливості державної влади в Україні

Розділ 1. Політична і державна влада у сучасному світі
Тема 1.2. Розподіленість, регламентованість, інституційність та легітимність як основні характеристики демократично спрямованої влади

Розділ 2. Демократичні засади української держави
Тема 2.1. Структура, функції та типи політичних систем. Держава і громадянське суспільство як інститути політичної системи. Демократична політична система, її відмінності від інших типів політичних систем. Особливості становлення демократичної політичної системи в Україні

Розділ 2. Демократичні засади української держави

Поиск по форумам

Применить

Расширенный поиск

Последние новости

Добавить новую тему...

(Пока новостей нет)

Предстоящие события

Нет предстоящих событий

Перейти к календарю...

Новое событие...

Последние действия

Действия с Суббота 23
Февраль 2013, 16:11

Полный отчет о последних действиях

Со времени Вашего последнего входа ничего нового не произошло

Інтернет-проект «Досліджуємо особливості громадянського суспільства свого регіону»

Інтернет-проект «Вчимося захищати свої права і свободи»

Інтернет-проект «Я пропоную!»

Інтернет-проект «Вчимся поліпшувати життя місцевої громади»

Інтернет-проект «Співпрацюємо з інститутами громадянського суспільства»

Інтернет-проект «Вчимося контролювати діяльність влади»

Фотогалерея «Активність, самостійність, відповідальність»

Сайт для старшокласників
«Вчимося демократії разом»

Ви тут: Головна > Фотогалерея «Активність, самостійність, відповідальність»

Головна

Дистанційний спецкурс
«Вчимося демократії»

Інтернет-проекти

Форум «Моя громадянська
позиція»

Електронна газета «Все
залежить від нас!»

Фотогалерея «Активність,
самостійність, відповідальність»

Гостьова книга

Логін

Пароль

Вибори активу учнівського самоврядування

Фото та коментарі зустріней з представниками громадських організацій, політичних партій

Фото та коментарі зустріней з представниками органів державної влади

Знаємомо на краще життя нашої громади

Це потребує знань

Додаток Т.2

Твори учнів Соколівоцької ЗОШ І-ІІІ ступенів до Інтернет-газети «Все залежить від нас!» сайту «Вчимося демократії разом!»

1. *Орел Катерина, вірш «Право»*

Слово «право» всім відоме,
Знають його всі.
Щодень його ми зустрічаєм
В нашому житті.
Ми – громадяни України,
Ми маємо права
І на освіту, й на життя щасливе.
Ми всі для всіх – рівня.
Ми маєм право на роботу,
На гідную оплату,
І маєм право ми на виїзд
Із власної хати.
Ще у нас права на житло
І на бізнес-справу.
Маєм право вибирати
владу у державу.
Право маєм поступити
У навчальний заклад
Й безкоштовно там навчатись,
Планувати завтра.
Маєм право мандрувати
І писати вірші,
Сподіватись, що нарешті
Від інших не гірші,
Що у нашій Україні
Право – це фундамент,
Помічник, закон, радник,
А не тільки мрії.

2. *Притула Віталій, есе на тему «Значення прав і обов'язків у демократичній державі»*

Ми живемо у демократичній країні, де люди вільні і можуть висловлювати свою думку та точку зору. Більшість прав і свобод людини є природними. Вони поступово закріплювалися і так само відмирили у нашій свідомості.

У наші часи, у нашій країні, усі люди народжуються вільними і рівними у своїх правах і вподобаннях. Ми наділені розумом і совістю, і повинні відноситись один до одного в дусі братерства.

Кожен з нас має право на життя, на недоторканість, на рівність перед законом, на справедливий суд, на захист честі і репутації, на громадянство, на свободу думки, совісті, релігії, переконань. Маємо право на участь в управлінні своєю державою, на соціальне забезпечення, на гідну оплату за добросовісну працю, на захист від безробіття, на дозвілля, на освіту, на участь в науковому прогресі та користування його благами. Без цих та інших прав не було б порядку, і хаос поглинув би нас. Життя є найбільш цінним з усіх благ, і права допомагають його зберегти, зробити кращим та комфортнішим.

Громадяни нашої країни мають рівні конституційні права і свободи, тому їм не може бути привілеїв чи обмежень через ознаки раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань; через етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання чи мовні ознаки.

Можна говорити, що всі люди належать до одного і того ж виду і мають спільне походження. Вони народжуються рівними у гідності та правах, і всі вони становлять невід'ємну частину людства. Всі люди чи групи людей мають право відрізнятися один від одного, розглядати себе як таких, що вважаються особливими і водночас рівними серед інших. Різноманіття форм життя і право на відмінність ні за яких обставин не можуть слугувати приводом для расових забобонів.

Ті чи інші обов'язки покладаються на людину не з примх держави чи суспільства. Це робиться тому, що без усвідомлення наявності обов'язків людина юридично і фактично не може користуватися своїми правами і свободами. Невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства безпідставно підвищує їх статус на шкоду статків інших членів, права і свободи яких, відповідно, фактично обмежуються. Це у свою чергу порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причинами глобальних кризових явищ у суспільстві. Тому зловживання правами і свободами є неприпустимим.

Отже, нам потрібно знати свої права, виконувати свої обов'язки, щоб у нашому світі ніколи не було проблем, непорозумінь, конфліктів, щоб мир і спокій увійшов у наші домівки, щоб ми із впевненістю дивилися в завтрашній день.

3. *Мовчан Юлія, вірш «Мої права»*

Я маю право жити на Землі,
Із гордістю і честю йти в майбутнє,
Не озиратися на плітки у селі
І сподіватися на щастя незабутнє.
Я маю право вчитися, творить,
Шукати, мріяти, любити.
Та в серці тугою щемить:
Не маю права війни зупинити!
Не можу сльози висушити вдові,
Що не діждалася свого солдата

З Афганістану, з Грузії, з Чечні.
 Не можу люті знищити у ката.
 Не маю права горе зупинить,
 Заборонити бійки, сварки та прокльони.
 В душі нестерпно щось болить:
 Не можу смерті шлях перепинить!
 Не маю право наказати всім:
 Хай щастям повниться ваш дім!
 Цініть життя, природу і красу
 Та збережіть добро і чистоту.
 Не маю права я закон проголосити:
 Щоб посміхались всі, навчилися любити.
 І щоб ніде, ніколи на усій Землі
 Не появилось горе, біди і жалі.
 Щоб жила правда, демократія, свобода,
 Усі права і блага – для народу.
 Щоб безкоштовно лікували всіх і вчили,
 Без радіації й шкідливих речовин ми жили.
 Були здорові, мудрі і вродливі
 І щоб усі –усі були щасливі.
 Я маю право про це мріяти, сказати,
 Лишень не маю права наказати...

4. **Вовк Каріна, есе «Мої права – це цінність демократії»**

З самого моменту народження кожна людина має права. Спочатку це правоздатність. Навіть крихітне дитя має право на життя, піклування, медичну допомогу. З часом, коли ми дорослішаєм, наші права збільшуються. Повні права людина набуває у вісімнадцятирічному віці. Вона стає повністю дієздатна.

З правами я почуваюся захищеною. Я можу вільно висловлювати свою думку, критикувати чи підтримувати різні політичні партії, писати статті чи брати участь у демонстрації. Ніхто не має прав посягати на моє життя, на мою гідність. Я знаю, що отримаю освіту, зможу працювати, одружитися. Зможу вільно крокувати життям у майбутнє, обираючи час для дозвілля, подорожей, наукової роботи чи етнографічної діяльності. Я впевнена, бо маю на це право. Ніхто не зможе права змінити чи скасувати, адже вони захищені основним законом нашої держави –Конституцією.

В житті не все дається легко. Деякі права в нашій державі не завжди виконуються. Не кожна людина знайде підтримку в чиновників, справедливості в суді. Наше з вами завдання – відстояти власні права, встановити в суспільстві справжню демократію, створити добробут, поселити поруч правду і справедливість.

Я вірю, що незабаром прав у кожної людини стане більше, і всі вони слугуватимуть щастю і добру.